В монографията се проследява социално-икономическото, държавно-политическото и културно-идеологическото развитие на древна Тракия и траките – основните моменти от историческия живот на обществото и на неговите взаимодействия със съседните етнокултурни общности. Същевременно коментираните и обширни библиографски позовавания са водач и наръчник за увлеклите се да работят с тази материя. Книгата съдържа лекции по тракология (тракознание) предназначени за обучението на студенти от Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, както и на тези от всички останали висши училища, където тази дисциплина е застъпена. Написана увлекателно, тя ще е интересна за повечето хуманитаристи, както и за всички любознателни, които се интересуват от историята на българските земи през древността.

ДИМИТЪР ПОПОВ

ТРАКОЛОГИЯ

София, 1999 г.

На кориците:

I. Пръстен от с. Брезово, Пловдивско – IV в. пр. Хр.
IV. Пръстен от неизвестно място – IV в. пр. Хр.

© Димитър Петров Попов, автор, 1999
Издателство „ЛИК“, 1999 г.

ISBN 954-607-224-9

СЪДЪРЖАНИЕ

Проф. дин Александър Фол
„Лекционен курс по тракология: Най-после!“ 7

ЧАСТ ПЪРВА

Въведение 9
Глава първа. ИСТОРИОГРАФИЯ 12
Глава втора. ИЗВОРОЗНАНИЕ 26
Глава трета. ЕТНОГЕНЕЗИС 41
Глава четвърта. НАРОДНОСТ 54
Глава пета. КОЛОНИЗАЦИЯ 75
Глава шеста. ДЪРЖАВА 1 91
Глава седма. ДЪРЖАВА 2 105
Глава осма. КРИЗА 118
Глава девета. СЪПРОТИВА 131
Глава десета. ВЛАДИЧЕСТВО 153
Глава единадесета. ВСЕКИДНЕВИЕ 169
Глава дванадесета. РЕЛИГИЯ 183
Глава тринадесета. ИЗКУСТВО 203
Глава четиринадесета. НАСЛЕДСТВО 218
Заключение 233

ЧАСТ ВТОРА

Въведение в литературата 237
Глава първа. ИСТОРИОГРАФИЯ 241
Глава втора. ИЗВОРОЗНАНИЕ 251
Глава трета. ЕТНОГЕНЕЗИС 264
Глава четвърта. НАРОДНОСТ 277
Глава пета. КОЛОНИЗАЦИЯ 289
Глави шеста и седма. ДЪРЖАВА 1. ДЪРЖАВА 2 300
Глава осма. КРИЗА 308
Глава девета. СЪПРОТИВА 319
Глава десета. ВЛАДИЧЕСТВО 327
Глава единадесета. ВСЕКИДНЕВИЕ 342
Глава дванадесета. РЕЛИГИЯ 358
Глава тринадесета. ИЗКУСТВО 374
Глава четиринадесета. НАСЛЕДСТВО 385
Съкращения 395

ЛЕКЦИОНЕН КУРС ПО ТРАКОЛОГИЯ: НАЙ-ПОСЛЕ!

Малцината осведомени може би ще възкликнат, че туй „най-после“ с удивителен знак е комплимент към автора, тъй като те, малцината осведомени, познават и много вероятно са и прочели двете книги под надслов „История на българските земи в древността“ от Маргарита Тачева (втората) и от мене (първата). Тези книги обаче, – да се надявам, че правят чест на авторите си, – са по-скоро проучване на неизвестното или на слабо известното наред с изложение върху съвсем известното. Лекционен курс по тракология е нещо друго – той просто е лекционен курс.

Това означава, че авторът му, утвърденият и признат изследовател Димитър Попов, обобщава резултатите от научните дирения на три поколения български антиковеди от Освобождението на България до деветдесетте години на изтичащото столетие, към които е добавил и постигнатото от сега водещото, от четвъртото поколение. Лесно е да се обобщава, когато си запознат с българската и с чуждестранната специализирана литература по тракология, трудното е да се разказва.

Един учебник не е телефонен указател, нито дори справочник. Той, уви, е разказ. „Уви“ тук стои преднамерено, защото и големите и най-големите в професията не са задължително разказвачи. Д. Попов, обаче и за щастие, е. Да се напише история, означава да се разказва, а не да се структурира, концепира, антропологизира, т. е. да се визионерства върху една старина. Самата същност на историографията е разказът, наративът, както сега сведущи познавачи на чуждите езици казват, защото инак ще изчезне драматизмът, заложен в Клио. Клио, да не забравяме, е муза, защото се вдъхновява от човека, от нейния главен и много тъжен герой.

Без да има директни или контекстуално скрити амбиции да се надхвърли жанра, книгата е и увлекателно четиво. Студентите, а и не само те, могат да бъдат уверени, че нищо съществено не е пропуснато, а постройката на курса ще им помогне бързо да се ориентират и да намерят това, което търсят. Онези пък, които не се щадят толкова, ще открият, че книгата на Д. Попов съдържа библиография и позовавания с кратки коментари. Този дял е почти равен по обем на изложението.

Тук искам да се отклоня, за да представя по-пълно този втори дял. Сред многото спорове какво е туй историография и за какво служи тя на младия и на остарелия учен, се вижда – стига някой да го вижда – един изход. Изходът се нарича „история на идеите" в проучванията на очертан проблемен кръг и може да има глобален, теоретически характер, но може да извежда към малки полета, които още не са прекосявани. Историографията, прочее, не се изчерпва с това, което предшествениците на професионалиста са постигнали и което студентите трябва да научат или да наизустят, ако пред тях е жив представител-екзаминатор на предшествениците. По-привлекателното лице на историографията личи в онова, което предшествениците не са постигнали, а най-привлекателното – в това, което те са само загатнали.

За една обособена научна област, която наскоро навърши сто години, каквато е тракологията, изворoведско-историографският дял на лекционния курс, представен като недовършеност и перспективност, може да се окаже с по-висока цена от изложението. По този пункт самият автор вече има свое мнение, ще го имат и читателите му. Моята задача се състои в това да им напомня, че са длъжни да си го съставят. За себе си тази работа съм свършил.

„На добър час" се казва по старогръцки обичай на края на всеки подобен увод, а на този – с добавката, че пожеланието не се отнася нито за автора, нито за неговите колеги от разни поколения, а за студентите по история и толкова много още нови научни дисциплини.

Октомври 1998 г.
София

Проф. дин Александър Фол

ЧАСТ ПЪРВА

ВЪВЕДЕНИЕ

През 1979 г. при Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски" се създаде катедра по „История на българските земи в древността". На два пъти тя промени наименованието си – първо, катедра по „Тракология", а сетне „Институт по Стара история, Палеобалканистика и Тракология" (отново с ранг катедра), за да уточни най-сетне действителния предмет на научните дирения и на преподаваната материя.

Естествено, изникна и необходимостта от появата на първите учебници и на учебни помагала по тази дисциплина – една трудна и отговорна работа, обусловена от университетската и от обществената потребност. Така, през 1981 и 1987 г. издателство „Наука и изкуство" отпечата книгите на Александър Фол *История на българските земи в древността.* Част първа. *Родово-общинен строй и възникване на робовладелски отношения* и на Маргарита Тачева *История на българските земи в древността.* Част втора. *Развитие и разцвет на робовладелското общество*.

Поради бързото им изчерпване и поради тяхното превръщане в библиографска рядкост, макар и с известно закъснение, през 1997 г. Университетско издателство „Св. Климент Охридски" пусна в обръщение вторите преработени и допълнени текстове – нещо изключително полезно поради острата нужда от тях. И в двата случая обаче, монографиите имаха по-скоро характер на научно-изследователски трудове – обстоятелство, което изискваше от студентите и от любознателните читатели една дори минимална предварителна подготовка за пълноценното им използване.

Разбира се, проучванията даваха необходимата библиографска справка, която да обогати и да разшири кръгозора на увлеклите се да работят в тази област. При Ал. Фол краткият преглед на научната литература съдържа преимуществено по-важните, по-новите и предлагащи допълнителна информация съчинения, както и монографични и обобщителни изследвания, издадени или оформени като книжно тяло. При М. Тачева дискусиите на мнения наред с използваната литература се извеждат в края на всяка отделна глава, за да се откроят още по-релефно раждането и развитието на отстояваните концепции.

Сторената равносметка на постигнатото не изключва, а предполага появата на настоящите лекции по тракология. Те не са обременени със задълженията, на което и да е научно изследване, но имат претенцията да са въведение в сложната проблематика на тази дисциплина и същевременно са опит да се обосноват достигнатите резултати при проучванията и възприетите към датата на изданието работни хипотези. Поради същността на книгата като учебник, изложението използува всички достижения в съвременната историография, а и то самото е сборно-концептуално. На свой ред собствените наблюдения се предават без отграничение в текста и се превръщат в органична негова част.

При такъв подход се откроява целта да се поставят проблемите, да се обърне внимание и на редица все още спорни въпроси, да се разкрият нови перспективи и хоризонти на мисленето. Ясно е и разбирането, че не всичко необходимо се разглежда и се обяснява чрез разказа и във всеки случай повечето (а то винаги е повече) не намира място в него. Не изчерпателността, а подборът преследва задачата да се вникне в процеса на историческото развитие на тракийската общност и на нейната диаспора, на взаимодействията ѝ със съседните етнокултурни зони и държавни организации.

Именно поради тази причина втората част на настоящата книга е отделена за въведение в литературата. Мнения, дискусии, идеи, хипотези и заедно с това тяхното движение в историографията са изчерпателно изредени и анализирани за съответните глави, с опит за критичен коментар и оценка. Без да претендира за детайлна пълнота, вероятно този дял ще е най-полезен за всички, тъй като не само обогатява с допълнителна информация основното изложение, но и го подлага на съмнение.

На читателите изглежда ще направи впечатление, че в текста обикновено не се цитират античните автори с техните имена и времето, когато са писали – нещо, което дава релефност и с нищо не може да се замени. Не се указват и точните места в произведенията им по книги, по глави, по параграфи или по фрагменти от тях. Това не е пропуск на пишещия, а друго изискване на учебния процес.

Още през 1980 г. в Софийския университет бяха отпечатани *Подбрани извори за историята на българските земи в древността*, със съставители Ал. Фол, М. Тачева, Димитър Попов и Веселин Иванов, така нужни тогава за водене на семинарни занятия. През 1989 г. Университетско издателство продължи подетата инициатива и пусна в обръщение том първи от *Христоматия по Тракология. От Омир до Ксенофонт*, със съставители Ал. Фол и Д. Попов. Амбицията на подготвяните за печат следващи томове е да се представят в тях старогръцките и латинските автори до Прокопий, да бъдат добавени епиграфски, папирологични и нумизматични данни, както и свидетелства за древнотракийските земи и за населението им, които произхождат от следантични източници и са разновидни. Впрочем, вторият том на *Христоматия по Тракология*. С., 1998 г. със съставители М. Тачева и Диляна Ботева е вече налице.

Точно отделните свезки на поредицата са така търсеният инструмент, за да се проникне в сложния свят на тракийското изворознание, да се работи с древните автори и с школите, към които те принадлежат, да се навлезе и в областите на изворовите данни от всякакво друго естество, които допълват и обогатяват картината, възстановена чрез писмените известия. Всичко това обаче, е задължение от друг характер и не се отнася пряко към изложеното.

Искам да споделя още, че написах тази книга – едновременно наръчник и водач в тракологията, защото обичам студентите си. Дано усещането е взаимно и да бъда полезен в първите крачки по пътя, който те поемат.

Октомври, 1998 г. *Авторът*
София

ГЛАВА ПЪРВА

ИСТОРИОГРАФИЯ

Тракологията или тракознанието е термин, с който се обозначава обособено, междудисциплинно направление за изучаване, за обясняване и за оценяване на тракийската история и култура от прехода между каменомедната и ранната бронзова епоха (втората половина на IV хилядолетие пр. Хр.) до създаването на славянобългарската държава през 681 г. Естественият център за нейната поява и развитие е България, защото сърцето, в което съзряват и пулсират върховните моменти в оформянето, в генезиса, в живота и в характера на тракийския етнос и на неговата култура са днешните български земи и още по-точно областите от р. Дунав до Егейското крайбрежие и прилежащите му острови.

Те образуват ядрото на тракийската диаспора, която в своето историческо съществуване се разпростира върху обширна територия. През различните периоди това разсейване (разселване) обхваща още земите от Карпатите до р. Дунав, райони от Мала Азия, покрива и зони от Северното Черноморие, от Кавказ, от Подунавието, различни пунктове от Източното Средиземноморие, а също така и от Двуречието, от Египет, от Северна Африка и от римските провинции. Последните места бележат периферията на тракийската диаспора и следователно проучванията по тракология бе необходимо да се разпрострат и в посочените хронологически и географски граници.

Впрочем, изследванията в тази област започват да се обособяват сравнително самостоятелно едва към края на XIX и в началото на XX век. Те обединяват не само анализа на изворите в античната писмена литературна традиция, но и данните от епиграфиката, от археологията, от лингвистиката, от папирологията. Това ще рече, че още тогава, при първите си стъпки, тракологията израства като комплексна дисциплина, която има право да съпоставя равнището на собственото знание в сравнение с резултатите, постигнати при проучването на историята и на културата на други древни народи.

Нещо повече! Закономерното, около вековно, постъпателно и прогресивно развитие на проблематиката показва, че към днешна дата в основата ѝ стои взаимодействието и взаимопроникването

на културите на различни етноси на фона на историческите процеси в Югоизточна Европа. Този е пътят, по който тракологията започна да се очертава като съществен дял от общата индоевропеистика и като ключово направление в междудисциплинната палеобалканистика. От една страна изследването на древна Тракия и на траките спомогна за разбирането на големите и на синтезните исторически процеси и явления по отношение на сродните етнокултурни общности в контактните зони. От друга страна взаимодействията със скити, с пеласги, с македони, с илири, с елини, с римляни и т. н., допринесе за изясняването на характеристиката, на държавно-политическата и на културно-идеологическата структура на тракийския свят на различни равнища.

Показателно е, че контактите и взаимодействията не се ограничават в краткотрайни или еднократни размени на информация, а са продължителен процес, който обхваща големи периоди през древността. От тази позиция, именно, разглеждането на древна Тракия и на траките в контекста на общоисторическото развитие на сродните етнокултурни общности в Югоизточна Европа, в Мала и Предна Азия, в Елада, в Егейския свят и в Средиземноморието въобще, като многосъставен, синкретичен, но и исторически единен ареал, може да определи ролята, мястото и значението им в индоевропейската проблематика, във формирането на палеобалканските и на другите европейски народи.

Проблематиката има и втора, не по-маловажна страна. Тя се свежда до приемствеността между Античността и Средновековието и до обстоятелството как в настоящия момент тракологията е действителен, съществен и самостоятелен дял от българската историческа наука. Самият анализ на живота и на развитието на българските земи през древността е с първостепенно значение, тъй като славянобългарската държава е приемник на заварената тук късноантична, пъстроцветна, многосъставна историческа мозайка, в която тракийското население е с голяма стойност. Безспорно е и обстоятелството, че тракийското наследство се влива и е съставен елемент във формирането на средновековната българска култура. Дълбоките корени на българския народ и своеобразието на развитието му през вековете се крият в историческата приемственост, която предпоставя богатия и стремителен възход на България през Средновековието и през по-новите времена до Съвремието.

В тази обстановка е ясно, че тракологията има своето равноправно място не само между историческите дисциплини в България, но и сред останалите науки за древността в световен мащаб, като например етрускологията, асирологията, микенологията, келтологията, хетологията и т. н. Следователно, тя закономерно навлиза в качествено нов етап на развитие, защото всъщност именно съотношенията между изследователските обекти на тракологията, на палеобалканистиката и на индоевропеистиката образуват, според вече направената оценка в историографията, предмета на научното търсене за различните исторически периоди.

За съжаление обаче, все още не е разработена стабилна методика за изследване на изчезналите със или скоро след античната епоха общества, култури и цивилизации. Първата особеност тук е изборът на проблематиката. За разлика от историческата проблематика на миналото на народи, създали писмена култура, в историята на безкнижовните траки не всеки въпрос се оказва, поне за сега, достоен за проучване. Фактически заслужават внимание само онези научно-изследователски обекти, чието работно решение може да създаде предпоставки за разширяване на диренията като цяло. Това ще рече, че всяко работно решение трябва да поражда проблемна ситуация, която на свой ред да създава причинно-следствени връзки.

Втората съществена черта в търсенето на решения при степенуваната по значение тематика е не толкова използването на междудисциплинните средства – нещо, което е един всеобщо възприет подход, колкото изборът на изходна позиция за изследователя. За безкнижовните общества, каквото е и тракийското, най-подходяща е изглежда позицията на историка на културата. Тя предполага не само най-сполучливо съчетаване на разновидните данни и на комплексните проучвания, но и позволява да се избегнат хронологическите, извороведските и теоретическите предразсъдъци на издирвания, които са профилирани строго филологически, археологически или историографски. Тук могат да се използуват сериозно и с успех реликтовите податки, които се намират при етнографските изследвания на запазения автентичен фолклор на традиционната народна култура. Те все още рядко служат при възстановка на античните култури и цивилизации. На тази основа започна да се изгражда инструментариумът на т. нар. интерпретацио трацика.

Констатациите са от значение най-напред поради необходимостта от преоценка на мненията, които отреждат на тракийската история и култура незначителна роля в историческите процеси и синтези на територията на Югоизточна Европа. Наистина и за съжаление, траките не постигат общо народностно съзнание. Те нямат и книжнина и поради това историята и културата им са безмълвни. Те са обект на описание за чуждите, предимно за елинските и за римските автори. Тук трябва да се тръгне от Аристотел, чието сведение е чист анекдот и звучи така: „Само едно тракийско племе брои до четири, понеже хората му като деца не могат да помнят повече, нито се нуждаят от много неща. “

Текстът разкрива как в много случаи писмената литературна традиция е тенденциозна и дори враждебна по отношение на всичко и на всички, които излизат извън пределите на гръко-римската старина. Постановката се поддържа и в модерната историография, а като закономерно следствие, в нея започна да господства елиноцентристката, респективно римоцентристката концепция по отношение на античния свят. На свой ред, тя тегнеше и върху цялата тракийска древност.

Същият възглед превърна древна Тракия в „периферна“, във „варварска“ зона, приела ролята на случаен партньор на блестящите култури на „снежномраморна“ Елада, на „цивилизована“ от Рим глуха провинция, на далечно ехо, породено от цивилизаторския глас на тяхното развитие. Нещо повече. Теорията се поддържа настойчиво дори днес, но вече под друга форма и с видоизменено наименование. Очевидно думата е за акултурацията на цели райони от древния свят (тук включително и на древна Тракия и на траките), за тяхното тясно интегриране и зависимост от определени центрове на излъчване на интелектуална мощ.

Работата е там, че към днешна дата проблематиката може и трябва да се постави в ново направление и по-точно, не са ли Елада и Рим забележителни изключения от историческото развитие на целия древен свят? Не би ли могло да се предположи, че точно изследването на историята и на културата на т. нар. периферни–варварски народи (където е мястото и на траките) ще даде в бъдеще разковничето за много проблеми и явления през древността?

Разбира се, това е само едната страна на въпроса. Вторият и по-важен момент е какво е стореното от една наука – тракологията, за времето от нейното официално институционализиране. Всъщност, Институтът по Тракология при Българската академия на науките в София е основан през 1972 г. по предложение на тогавашния временен национален комитет по тракология, който свика и първия международен конгрес. Инициативата бе породена в рамките на Международната асоциация за Югоизточноевропейски изследвания към ЮНЕСКО като следствие на засиления интерес към проблематиката на Югоизточна Европа и като възраждане на традициите на виенската историографска школа, която още в края на миналия век създаде едноименно междудисциплинно направление.

Тракологията е институционално организирана и в Румъния, където през 1979 г. по образец на българския, се създаде институт със същото наименование към Румънската академия за социални и за политически науки със седалище – университета в Букурещ и с филиали в Яш и в Клуж-Напока. В Гърция, където тракийската проблематика беше традиционно пренебрегвана, в последно време също се постави началото на задълбочени и сериозни проучвания. В резултат на нарасналия интерес и на значителното увеличаване на обема на разработките, тракологията привлече вниманието и на редица научни звена извън територията на Балканския полуостров. В Русия тя е съсредоточена в поредица от симпозиуми „Антична балканистика“, ръководена от Института за славяноведение и за балканистика в Москва. Налице е и катедра по тракология към Амстердамския университет в Холандия.

Научната колегия обхваща учени от Англия, Франция, Италия, САЩ, Австрия, Холандия, Германия, Босна и Херцеговина, Русия, Македония, Сърбия, Гърция, Турция, Полша, Чехия, Словакия и Япония. Интернационализацията на изследванията възбуди особено силно интереса към редица тракийски обекти. Археологическият институт с музей към БАН и съответните секции „Праистория“, „Тракийска археология“ и „Антична археология“ вече организират многогодишни разкопки на такива обекти от българско-чуждестранни експедиции (германска, италианска, английска, френска, руска, полска, австрийска, холандска, японска).

В тази обстановка стана видно как от механичен сбор от историографски, археологически, лингвистически, епиграфски, нумизматични, етнографски и изкуствоведски проучвания, които по-скоро имаха задачата да трупат и да систематизират изворови данни от всякакво естество, особено след 1972 г., тракологията се разрасна както в дълбочина, така и в ширина. Във връзка с нейните постижения и съобразно характера на научно-образователните задачи, през 1979 г. към Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ се откри катедра по История на българските земи в древността. Точно тя се оказа онова специализирано звено, което осъществява подготовката на кадри във всички области на тракологията и същевременно усъвършенства кадровия потенциал.

С разширяване на проблематиката, през 1986 г., катедрата бе преименована в Катедра по тракология, а от 1990 г. получи и точното си название – Институт по стара история, палеобалканистика и тракология (с ранг на катедра) – самостоятелно звено и учебна дисциплина към Историческия факултет. От самото ѝ създаване се четат и първите лекционни курсове. Провеждат се и специализирани семинари в три направления: 1. Извори и историография за историята и за културата на Тракия и на траките; 2. Проблеми на античната история; 3. Древни цивилизации и култури, където изпъкват подтемите: а) Индоевропейци; б) Тракo-пеласгийска етнокултурна общност; в) Ирано-кавказка етнокултурна общност; г) Балкано-малоазийски етнокултурни взаимодействия; д) Тракийски орфизъм; е) Синкретизъм в древните религии на Източното Средиземноморие; ж) Тракийски паганизъм.

През учебната 1981-1982 г. с темата „Древност и съвремие“ стартира и Висшият семинар. Направлението откри широко поле за дискусии. Неговата изходна база се предпостави от предварителните разговори върху методиката на изследването на античното наследство в европейската и в световната съвременна култура по региони, върху въпроса за диалектическото единство минало-настояще-бъдеще, върху античното наследство в европейската и в българската средновековна култура и значението му при изграждането на културата в по-новите времена. Като основна методическа позиция в дискусията залегна изследването на терминологичния апарат и репроблематизацията на всяка тема, в която се търсеше онова понятие, което може да подлежи на анализ и вече анализирано да се превърне в достигната позиция.

При този опит за теоретизиране по проблемите на приемствеността, както и при търсенето на културноисторическия механизъм за взаимодействие между субстратни етнокултурни общности, последователно се въведоха в обръщение и се разгледаха понятията: култура и цивилизация; периодизация от гледна точка на историята на културата; историческа памет; време и видове време; традицията като практика на мисленето; отрицаващо-съзиздащото начало като освобождаване на творчески сили, както и понятията: индоевропейци и индоиранци; етнос и етникос; контактна зона; вторично обособяване на етнокултурни общности; културно-информационно пространство.

От 1990 г. лекционните курсове и специализираните семинари следват направленията: 1. Извори за Старата история; 2. Тракийски и палеобалкански извори – критически анализ; 3. Проблеми на древните общества; 4. Проблеми на тракологията; 5. Проблеми на палеобалканистиката; 6. Древни цивилизации и култури.

Същевременно Институтът по тракология към БАН в София с неговите две секции – „История и археология“ и „Извори и език“, се изявява както в чужбина, така и в България като координационен център за генериране на идеи, за подготовка и за ръководство на проекти и на междудисциплинни изследователски екипи, някои от които работят и на терена. В тях участват български и чуждестранни учени от посочените вече университети, академии и центрове, а направленията за дейност се конкретизират чрез комплексни регионални, национални и международни програми.

Такива са например вече съществуващите програми „Странджа-Сакар“, „Родопи“, „Гетика“, чиито резултати са публикувани. Тук се включват и международните експедиции за разкопки на праисторически селищни могили при с. Дядово, Сливенско (българо-холандски-японски екип), при с. Драма, Ямболско (българско-германски екип), при с. Ковачево, Благоевградско (българо-френски екип) и т. н. Точно обединяването по програми предполага бъдещото съгласуване на усилията при проучванията и съсредоточаването им по отношение на степенувани по значение проблемно-тематични кръгове.

Резултатите от изследванията на тези проблемно-тематични кръгове бяха представени пред международната академична общност за дискусии и за консултации в седем последователни конгреса – някои от тях по широкия фронт на проблематиката, други – центрирани. Те са: 1. 1972 г. – София; 2. 1976 г. – Букурещ; 3. 1980 г. – Виена (посветен на Вилхелм Томашек); 4. 1984 г. – Ротердам (Траки и Микени); 5. 1988 г. – Москва (Етногенезис на народите в Югоизточна Европа. Етногенезис и културноисторически взаимодействия на Балканите и в Циркумпонтийския ареал); 6. 1992 г. – Палма де Майорка(Индоевропейска Европа); 7. 1996 г. – Букурещ. Осмият конгрес през 2000-та г. е с надежда отново да се състои в България –София, където впрочем му е и мястото, за да се погледне в бъдещето на тази наука с историческа перспектива.

Това, което се случи междувременно бе, че по решение на конгреса във Виена започна успешно да функционира Международен комитет по тракология – член на асоциацията за проучване на Югоизточна Европа, в който участват учени от девет страни. Именно тогава се създаде и българско-румънска комисия, чиято главна функция бе да координира съвместната дейност на двата института. През 1988 г., на конгреса в Москва, Международният комитет – В. Томашек, се трансформира в Международен съвет с действащ секретариат в София и със свой печатен орган за индоевропейски и за тракийски изследвания – списание „Орфей“.

Правят впечатление и седемте международни симпозиума по тракология, реализирани редовно от 1977 г. насам от европейската фондация „Дръган“. От 1974 г. в Пловдив последователно се провеждат вече осем „Филипополски седмици на тракийската история и култура“, където заедно с представянето на участниците се водят и лекции, и семинари за студенти и за млади изследователи както от България, така и от чужбина, а резултатите се публикуват в поредицата „Пулпудева“ с нейните шест тома.

Заедно с „Централна база за подводни археологически проучвания“, Институтът по тракология организира в Созопол и международните симпозиуми „Трация Понтика“: 1. 1979 г. – Черно море и Средиземноморският свят; 2. 1982 г. – Крайбрежията на древна Тракия и тяхната роля в древния свят; 3. 1985 г. – Траките и гръцките колонии– VII-V в. пр. Хр. (с кръгла маса за древните котви); 4. 1988 г. – Тракийските поселения по крайбрежието преди гръцката колонизация (с кръгла маса – Потънали поселения – методи на изследване); 5. 1991 г. – Пристанищата в живота на древна Тракия; 6. 1994 г. – Тракия и древните морски общества. През 1997 г. в рамките на инициативата „Трация Понтика“ във Варна се проведе и първият световен морски конгрес.

Институтът по тракология участва още като съорганизатор на международния симпозиум „Варненският некропол и проблемите на халколита“ – 1976 г., Варна; на конференцията, посветена на 2050 годишнината от въстанието на Спартак – 1997 г., Благоевград; на първия трако-илирийски симпозиум (Палеобалканските племена между Черно и Адриатическо море от енеолита до елинистическата епоха), проведен през 1989 г. в Ниш и съответно в Благоевград, а през 1995 г. и на първия трако-фригийски симпозиум (Траки и Фриги: проблеми на паралелизма), състоял се в Анкара. Важно значение имат и симпозиумите, реализирани по инициатива на асоциацията „Тера Антиква Балканика“, и издадените от нея вече шест поредни тома.

Всички изредени по-горе изяви са публикувани. Тук е необходимо най-малко да се изредят още поредицата *Трация* – официален орган наИнститута по тракология – дванадесет тома, неговите *Студия Трацика* – седем тома с монографични проучвания, серията *Тракийски паметн*ици – три тома, *Извори за историята на древна Тракия и на трак*ите – един том, и накрая – списанието *Орфей* – орган на международния съвет за индоевропейски и за тракийски изследвания, което излиза ежегодно от 1990 г. Същевременно от 1991 г. Институтът по стара история, палеобалканистика и тракология започна издаването на списанието *Балкански древн*ости. Не могат да се пренебрегнат и по-ранните публикации в поредиците *Трация Антиква* и *Експедицио Трацика* на Института по тракология

През последните години активизира дейността си и секцията „Тракийска археология“ при Археологическия институт с музей към БАН. Тя организира и международни конференции с важни за тракологията проблеми. Проследени хронологически те са: Тракийската култура в Родопите и по горните течения на реките Марица, Места и Струма – 1990 г., Смолян; Култура и религия на Североизточна Тракия – 1992 г., Исперих; Могилите – 1993 г., Казанлък; Въоръжението на древна Тракия – 1995 г., Шумен. Публикации на археологически разкопки от тракийските поселения са съсредоточени в поредиците *Марица-Изток* – три тома, *Хелис* – три тома, *Кабиле* – два тома, както и в серията *Разкопки и проучвания*, където някои от книжките включват и отделни монографии по широкия фронт на тракийската проблематика.

Вътрешният и международен авторитет на тракологията се поддържа и от непрестанното шествие на изложбата „Тракийски съкровища“ в България и в чужбина. През 1972 г. тя се показа за първи път в София и оттогава колекцията ѝ непрестанно се обогатява и се комплектува с нови археологически находки, които онагледяват развитието на тракийското изкуство през вековете и достигнатите резултати при проучванията. Представянето на изложбата по света започна своя път от Париж и обиколи градовете Виена, Лондон, Москва, Санкт Петербург, Варшава, Хавана, Мексико, Ню Йорк, Бостън, Монреал, Бон, Майнц, Венеция, Стокхолм, Женева, Токио и други, където милиони посетители се запознаха с изяществото на тракийската древност.

Изложените накратко данни изглеждат убедителни аргументи, както за нуждата от отчет на стореното, така и за реална равносметка за изминатия път и за бъдещите направления на развитие на тракологията като цяло. Основният въпрос този път опира до изворовата база и до възможността за нейното разширяване. Така е, защото след като принципните положения на тракийското изворознание са вече защитени, писмената антична литературна традиция започна да се проучва и като развитие на идеите и на отношението към Тракия и към траките.

Пак във връзка с тракийското изворознание стои и лингвистичното направление. То е в центъра на палеобалканистичната тематика. Тук основната задача на езиковедите е създаването на *Тезаурус на тракийския език*, който ще аргументира неговото единство в Югоизточна Европа и ще разкрие хронологията на лингвистичните явления. Корпусни, коментирани издания са нужни също по отношение на латинските надписи за древна Тракия и за траките от България и извън нея, както и за гръцките надписи, открити извън територията на днешните български земи.

Систематизацията на папирологичните и на нумизматичните свидетелства също е на дневен ред и в тази посока вече се правят успешни опити. Сводката за траките в гръко-римския Египет своред папирусите и представителните корпуси на антични монети от градовете Деултум, Бизия, Адрианопол, на емисиите на тракийските племена и владетели са добър аргумент за стореното. Особено важна е изработената и продължаваща да се обогатява „Археологическа карта на България“. За съжаление обаче, все още няма практика за издаване на поредица от томове които да са тематично оформени по вида на материалите или по разкопаните обекти и които да съдържат изчерпателен вещеведско-изкуствоведски коментар и цялостна културноисторическа интерпретация.

Точно по отношение на тракийското изворознание могат да се използуват сериозно и с голям успех реликтовите данни. Именно те и ретроспекциите (обратната връзка от съвремието към древността) показват, че тракийската старина може да се анализира не само на базата на съчетаните свидетелства от всички епохи, но и ако се изучават нейните следи в българската традиционна култура. Те съдържат в себе си възможността, а и амбицията да се погледне на древна Тракия и на траките от друг изследователски ъгъл и същевременно изправят тракологията пред ново извороведско направление.

В тази обстановка първият проблемно-тематичен изследователски кръг се отнася до произхода и до етногенезиса на палеобалканските народи и специално на траките, до проучването на тяхното място, роля и значение за индоевропейската общност въобще и за Европейския Югоизток в частност.

Вторият тематичен кръг от проблеми е в пряка връзка с първия и се обособява около изследването на появата и на развитието на конните и на другите номадски народи в общоисторическия процес на Балканите. Тук нещата се групират в направлението „Номадистика“. Не по-маловажно е да се изясни мястото, ролята и значението на тези народи за формирането на тракийския етнос през различните културноисторически етапи, включително през късната античност и оттам за осветляването на проблемите около запазването или около възприемането на номадски елементи в българската народност. Правилната постановка на тази проблематика е в зависимост от опита за отделяне на етноконсолидиращите и на етнодиференциращите елементи на основата на тракийския материал, разположен хронологически във времето и съобразен с конкретната историческа действителност.

Третият тематичен кръг се обвързва с първите два и обхваща проучването на античното – на тракийското езическо наследство в българската култура. Той е още по-важен днес, когато е ясно, че историята на културата е по-стара от историята на държавата. В едно синтезно явление обаче, е трудно да се разграничат различните съставки и пластове на цялостното му изграждане. Този път напред излиза направлението „историческа етнология“ и цялата сложност на проблематиката, която произтича при срещата между нелитературната и литературната действителност, при сблъсъка между безкнижовните общества и въздействието на една книжовна среда.

Четвъртият проблемно-тематичен изследователски кръг разглежда тракийската етнокултурна общност в контекста на взаимодействията ѝ с егейските острови и със Западна Мала Азия, в руслото на нейните етнонимични и на етногенетични връзки и влияния с палеобалканските народности и със Западна Анатолия. В това отношение в центъра е направлението „Трация Понтика“, където проучванията най-ярко разкриват контактната зона между Европа и Азия, а също спецификата на обществата по тракийските крайбрежия на Черно, на Мраморно и на Егейско море, на прилежащите им острови, на техния хинтерланд, а и на континента – въобще взаимодействията с цялото Източно Средиземноморие, чрез морските пътища, а и с народностите и с културите на Централна Европа, чрез речните пътища по протежение на река Дунав.

Петият проблемно-тематичен кръг обхваща сферата на митологията и на религията – въобще на идеологията на траките. Не бива да се забравя фактът, че писаната ни документация е предимно гръцка и римска и не е останало нищо пряко от самите траки. Нещо повече – от устния фолклор не може да се долови ясно какво точно гърците са взели от траките и какво са добавили от себе си или са изтълкували поради рационализма си по свой начин. Не помаловажен е въпросът, какъв е пътят, за да се отдели старото от новото в елинската традиция, защото както култовете, така и митовете се обогатяват с течение на годините и на вековете, допълват се откъм мотиви и идеи, развиват се, усложняват се смислово или иконографски.

Последните проучвания преодоляха отколешното схващане, че тракийските култове и митове са съставна част от елинската религия и митология, че тракийското небе се обитава от същите богове, с които е населена планината Олимп. Тази методологически погрешна констатация приема априорно задължителната интегралност на тракийската религия с елинската, където собствената изява е силно заличена. Въпросът сега не е за търсенето на еталон или на модел за сравнение, за възклицания през изкуствено обявени за „чудеса“ феномени, а за прецизен исторически анализ на наличната информация.

Първа необходимост в това отношение е подреждането на самия фактически материал и организирането му в система – система, която да го разпредели за интерпретиране и за изследване по групи. В това се състои и най-голямата трудност, защото в търсенето на сравнително обективно отношение към цялостния и от всякакво естество изворов материал, може да се подходи не само по различен начин, но и той самият да се разпредели и да се организира в различни системи.

Добри възможности в тази посока предоставя например проблематиката, свързана с всеобемната същностна характеристика на Великата богиня-майка или тази, която отговаря на религиозните концепции на тракийския орфизъм и на тракийския дионисизъм и отвежда до непосредствените съотношения между религията и обществото. Впрочем, споменатите понятийни обороти се въведоха вече в историографията и тъкмо те идват да подкрепят идеята за самостоятелността на идеологическата основа на духовния живот в древна Тракия.

Сравненията с гръцката религиозна действителност, особено от класическата епоха, най-малкото са грешка, защото елинската полисна организация не отговаря на тракийската, независимо, че погледнати общо, те съществуват в рамките на робовладелската формация. Не бива да се забравя обаче, че съпоставките между двете общности ще се правят и занапред. Те ще са по-скоро диахронни, отколкото синхронни и ще се извършват в обхвата на понятието тракопеласгийска етнокултурна общност.

Този е пътят, по който много вярвания и безименни персонификации, които проникват в Източното Средиземноморие, ще се преосмислят в атмосферата на тази общност, а впоследствие ще се наследят от елините, за да изградят те своя подреден и неанонимен пантеон, кодифициран едва през V в. пр. Хр. В тази обстановка разработките върху тракийската религия не ще се лутат повече в дилемата за или против монотеизма или политеизма във вярванията, а ще придобият други измерения и ще се вместят в една сравнително солидна конструкция. Фактът, че религиозните реалности принадлежат и се вписват в една или в друга социално-икономическа, държавно-политическа или етнокултурна среда показва, че те не престават да са исторически. Те винаги са във връзка с историята, а самото изследване на религията и на митологията се свежда в крайна сметка до изучаването на религиозните и на митологичните факти в техните исторически отношения.

Шестият тематичен кръг обхваща проблематиката на тракийското изкуство и по-точно на смисловия прочит на съдържанието на социално-политическите му внушения. Поради безписмеността и безкнижовността на траките, този път на преден план изпъкват методологико-теоретичните постановки за анализа и за интерпретациите, на които и да са образи, сцени и композиции като принципно отражение на светогледа на траките. Големият проблем опира до необходимостта да се проведат изследвания на всички тях последователно и на различни равнища, защото всеки отделен случай има собствена своеобразна окраска, а същевременно търпи и редица промени. Въпросът е какви са пътищата за тълкуването на всеки паметник на изкуството, след като силата на тракийското идейно-религиозно мислене се крие в догматично внушаваната безписмена вяра, проповядвана в тайната на мистериите на затворените аристократични кръгове начело с владетеля.

Първата позиция сега е как да се разгадае сложната семантична натовареност на тези образи, сцени и композиции, където често няма нито размерено повествование, нито възможност за разгърнато митологическо или епическо действие. Най-вероятното решение се крие в присъщото на епохата митопоетично мислене като цялостен подход към общия модел за хармонизирания космос. При него целта на майстора е не дословното копиране и възпроизвеждане на образите на обекта такива, каквито ги виждат очите, а търсенето и пресъздаването на универсални понятия и на идеята за тях.

Такова е положението например с т. нар. зверинен стил, при който се избира и се усвоява не цялото съдържание на прототипа, а най-същественото му и доминиращо качество, т. е. в основата на митопоезиса залягa претворяването на цялостната картина за света и за космоса. Далеч от всичко частно и индивидуално, то не е абстрактно-логическо или понятийно. Неговият език е образен и метафоричен и има задачата да провокира ред асоциации у зрителите. Понякога поливалентността на неговата натовареност се усложнява поради синкретизма и полисемантизма на образите, които участват в отделните композиции.

Втората позиция е, че в дългия път на взаимодействията в Тракия се усвоява не толкова митологичното, а символичното съдържание на изображенията. При това синкретизмът при трактовката на образите съвсем не е равен на еклектизма на преките заимствания. Напротив, възприема се само и единствено това, което отговаря и характеризира собствените идеологически концепции, а и то самото веднага се подлага на реинтерпретация в същия дух. За текста на тази система е важна устойчивостта на отделните елементи в съчетание при изграждането на композициите, където те фиксират ритмичното налагане на формули със собствено смислово съдържание, което има широк диапазон на значенията.

Наистина, ако поне за момента единственият автентичен „тракийски език“ остава езикът на изкуството, се налага да се мисли най-малко за четири сематични равнища за интерпретациите на подтекста, внесен в изображенията. Всеки анализ ще разкрие не само универсалността на вложените идеи. Той задължително отвежда до индоевропейския и до индоиранския пласт, които взаимно се дублират в редица пунктове. Тук въпросите не опират до съществуването на различни етноними на територията на Балканския полуостров, а до културните взаимодействия между субстратни етнокултурни общности, чиято граница минава по територията на древна Тракия като стига до Пелопонес.

Точно контактната зона на взаимодействията между индоевропейската и индоиранската етнокултурни общности ражда синтеза на многопластовите решения. Не по-маловажна е и собствено тракийската същностна представа, където е естествено отделните теми да се интерпретират отново, но същата реинтерпретация в никакъв случай не е тъждествена на чуждото смислово съдържание от директните заемки, а вече носи собствена идейна натовареност.

Очертаните тематични изследователски кръгове разкриват не само състоянието и проблематиката на тракологията. Заедно с проучванията върху икономическата, социалната, политическата и културната история на древна Тракия и траките, които продължават да се развиват, те бележат и предначертават нейните перспективи в бъдеще.

ГЛАВА ВТОРА

ИЗВОРОЗНАНИЕ

Терминът тракийско изворознание е въведен сравнително отскоро в тракологията. С него се обозначава обособяването на самостоятелно (според методическите принципи, на които се подчинява) научно-изследователско направление в областта на тази комплексна дисциплина за проучването на историята и на културата на древна Тракия и на траките. Единно, цялостно понятие, то именно, а не обяснителното изворознание за древна Тракия и за траките, се постулира от бързия напредък на науката за тях и от значителните ѝ резултати, на които едновременно отговаря. При това тракийското изворознание е органична тъкан на историографията, защото древните автори, които традиционно се определят като писмени извори, в същата степен са и първите историографи.

Всъщност, изследването на безкнижовното или на нелитературното общество (каквото безспорно е и тракийското) е една непрекъсната проблематизация и репроблематизация на веществените, многосмисловите домашни и на косвените писмени извори. Трудностите са изключително големи, защото проучваната устна, безписмена история и култура винаги е във връзка с друга писмена и литературно обработена, а партньорите при тези взаимодействия могат да бъдат и повече.

Наистина, траките нямат и не са оставили своя собствена писменост. Тази е тъжната прелест на тяхното битие, което нивга не ще сподели съкровените си тайни, сякаш омагьосано в страстния порив на желанието си да ни се покаже и да разкаже. Въпреки това, то затваря вратите си пред нас, но и отново е пак тъй близко, като магнетично видение, като достъпен мираж, но и като блян, който трябва да се изстрада, като дълъг и не лек – продължителен път, който е необходимо да се извърви. Често той ще се губи или ще е разбит, ще е осеян с препятствия и ще се прекъсва, но и отново ще се появява, ще е без ясно обозначена посока, а и ще се разклонява, но винаги ще продължава напред.

Липсата на писменост обаче, не бива да тревожи, защото самите траки не изпитват нужда от нея. Техният религиозноидеологически светоглед я изключва. Така е, ако се има предвид общия

процес на етнокултурно и на народностно самосъзнание и на държавно строителство, който никога не ще се осъществи докрай в тракийските земи и който никога, ако се отправим към класическата епоха, не ще извика по необходимост нуждата от държавноправна кодификация, норми, институции, закони, морал и т. н., присъщи на гръцкия светоглед.

Силата на тракийското идейно-религиозно мислене се крие в догматично внушаваната безписмена вяра. При това положение е ясно, че местната история и култура не ще проговори и занапред. Тя завинаги ще остане устна и ще се проповядва като пряко внушение, без дори да почувства необходимостта от превод на някакво писмо, например на елинското. А и как да се запишат мимическите ритуални движения, скритият смисъл на обредните танци, викове, ревове, екотът на чинелите, биенето на барабаните, тишината на мистериите, пророчествата, жестовете, магиите? Нима всички тези неща имат нужда от запис, а и кой запис би ги възпроизвел точно такива, каквито са били в действителност?!

Възражения към предложената постановка могат да се потърсят по линия на редица надписи на „тракийски език“, които се срещат върху каменни стели, керамични съдове, керемиди, ритони, фиали, пръстени и др. Те всички са написани с гръцки букви и представят т. нар. скрипцио континуа, т. е. в това писмо думите са слети, а не са разчленени. От културно-историческа гледна точка тези епиграфски паметници (освен в случаите, когато съдържат лични имена или епитети) изглежда и занапред не ще бъдат дешифрирани.

Данните, с които науката разполага, са известни от надгробния надпис върху каменна плоча от с. Кьолмен, Преславско, вероятно от VI в. пр. Хр., надписите върху златен пръстен от с. Езерово, Симеоновградско от V в. пр. Хр. и върху златен пръстен от с. Дуванли, Пловдивско от втората половина на V в. пр. Хр., четири повтарящи се надписа отново от с. Дуванли от края на V или началото на IV в. пр. Хр. Тук спадат и надписите от о. Самотраки, за които все още не може да се установи със сигурност дали са на тракийски или са на някакъв особен индоевропейски език.

Всички опити на лингвистите за уверен прочит и за достоверно тълкуване на тези писмена, най-малкото са лишени от културно-исторически основания, след като отправната точка при техния анализ са преките сведения и паралелите със старогръцкия език и със старогръцките реалии. Независимо дали езикът е тракийски или спада към някакъв вариант на трако-пеласгийската етнокултурна общност, неговите съпоставки с елинския никога не ще доведат до успех, тъй като двата свята – тракийският и гръцкият, са несъпоставими в социално-икономическо, в държавно-политическо и в религиозно-идеологическо отношение. Простичко казано сравненията с елинския модел противостоят на общоисторическата ситуация.

Тук дори не се отчита обстоятелството, че повече от фрагментираните и силно повредени самотракийски надписи са намерени в т. нар. зала за оброчните дарове на върховните божества. Това показва, че те могат да съдържат единствено заклинателни, сакрални формули. Ето защо езикът, който принадлежи на свещената тайна на мистериите, не ще бъде разчетен, освен в случаите, когато изследователите се натъкват на имена или на епитети. Същото е положението и с останалите надписи. Те аналогично имат ролята на сакрални формули, носят белезите на царски инсигнии, на свещени жречески оракули, на секретни заклинания. Те никога не ще проговорят поради тайната, която крият, поради аристократичната адресираност на учението, което внушават.

Безписмеността и безкнижовността на тракийската история и култура, наистина я лишава от възможността да се прочете и да се чуе, дори като далечно и смътно отразено ехо. Въпреки всичко тя продължава да живее чрез хилядите могили, осеяли безбрежната земя между Карпатите и Егейско море, чрез изящните паметници заключени в тях, чрез крепостите, селищата, некрополите – неми свидетели на бурната, пъстра и превратна действителност, чрез миналото величие, но и тъгата на долмените и на гробниците – последни убежища на тракийските първенци, чрез вечната гатанка за възвишеното и за безкрайното, за тънката нишка на съдбата и на щастието.

Именно тракийската история и култура продължава да ни докосва с хилядите ръце на владетелските атрибути, да провокира любопитството под грохота на конските копита и на колесниците, които преброждат страната, да ни изненадва и често да спира дъха ни с отблясъците и светлосенките на спотаените ревниво съкровища, да ни предизвиква с безбройните си въпроси, на които очаква със слаба, но и с винаги оправдана надежда отговори.

В тази обстановка е ясно, че точно поради безписмеността и безкнижовността на местната действителност, проблематиката на тракийското изворознание е усложнена докрай още в зародиша си, макар и тя да има дълбоки корени, най-вече в българската историография, в цялостното развитие на науката за древността. Началото може да се открие със започването на нашия век, когато се появяват публикациите на Гаврил Кацаров *Сведенията на Тукидид за старите траки* и малко по-късно *Тракия и Омировия епос,* както и студията на Димитър П. Димитров *Исторически мотиви в драмата „Резос“.* По този начин се поставиха основите на собствено тракийското изврознание, а постиженията при проучванията бяха необходимия импулс да се върви напред, да се обогатява базата на това научно направление.

За съжаление през този първи етап на развитие приносите не бяха особено значителни. Обикновено усилията на изследователите се свеждаха до превод на избрани пасажи от даден автор и до коментар, подчинен стриктно на каноните на тексткритиката на класическото изворознание. В повечето случаи интерпретациите не надхвърляха постиженията на западноевропейските школи и учени и често опираха до повторение на български език на вече изказани мнения.

И все пак нужната крачка беше направена. За първи път в историографията рязко се скъсваше с установените норми на елино-, респективно на римоцентризма. На преден план се търсеше да се изведе и да се разкрие собствения облик на тракийската история и култура. Още тогава се извършиха опити за цялостното разглеждане на даден автор, на съвкупните данни за тази зона от античността или за конкретното, проблемно тълкуване на определено произведение.

Вторият етап в развитието на тракийското изворознание се свързва с името на Христо Данов, с неговите последователни разработки върху сведенията за българските земи през древността в атинските поети от V в. пр. Хр., в историците Херодот, Ксенофонт, Полибий и Тацит и в крайна сметка в обобщителното му изследване *Към историческия облик на древна Тракия (Изследвания върху изворознанието на нашите земи)*. Инцидентните извороведски интереси отстъпиха място на задълбочено и трайно увлечение, което доведе до необходимите за момента обзорни прегледи на античните автори по хронологията на техния жизнен път с последователното изреждане на откъсите им за древна Тракия и за траките.

Тези първи стъпки към обобщения и синтез проличаха и в проучванията на Велизар Велков за мястото на тракийския свят в творчеството на Софокъл и на Аристофан. Появиха се и проблемни извороведски студии, където с ценен принос изпъкнаха анализите на Георги Михайлов и на Иван Венедиков. Но и сега, през този втори етап от развитието на тракийското изворознание, въпреки значителните постижения, не се въведоха нови епистомологически принципи.

Критичният момент по пътя на тракийското изворознание се преодоля в неговия трети етап. Той съвпада с цялостния подем на тракологията като наука, особено след Първия международен конгрес през 1972 г. в София и продължава към днешна дата. Постави се началото на коренното преосмисляне на тракийската история и култура, на нейната реинтерпретация. Особена стойност имаха монографичните изследвания върху социално-икономическата, политическата и демографската структура на тракийския свят, върху неговата държавно-строителна практика, върху религията и митологията, върху развитието на културата. В тази атмосфера стана ясно, че е необходимо подходът и принципите на тракийското изворознание да се подложат на основна ревизия, а заедно с това да се потърси и нова основа за съществуването му.

Първата позиция на отношение естествено бе, че тракийската действителност може да се възстанови отчасти чрез всичко онова, което другите казват за нея. От своя страна това съвсем не е малко, с оглед на елинската и на латинската писмена литературна традиция. Поети, логографи, историци, географи, оратори, политици, философи, пътеписци, мемоаристи, авантюристи – всички тези наблюдатели по повод и без повод оставят редица сведения за различните исторически периоди. Техните данни, съобщения, свидетелства, доклади и спомени в едри щрихи чертаят картините от непосредственото минало, от преживяната действителност. Първостепенният въпрос тук е какви са начините да се възстановят те, какви са пътищата да се избегнат опасностите, които известията крият.

Отговорите на подобни запитвания, както и на редица други най-ясно се формулираха от Ал. Фол в неговите *Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия*. На първо място се изтъкна обстоятелството, че тракийската историческа действителност не се описва от носителите си, а през призмата на наблюдатели, чиито светоглед е чужд, дори противоположен на местния. Всеки автор, колкото и честен и добросъвестен да е той, се стреми да постави знак за равенство между онова, което вижда, чува и разсъждава за Тракия и за траките, със свойствените и близки нему елински, респективно римски реалии, събития, дела.

Трудностите са още по-големи защото страничните наблюдатели са не само носители на присъщото за етнокултурната им среда и наследство съзнание и мислене, но и на личните си родови и социално-класови позиции. Казаното предопределя оценъчната им система, творческото им поведение. На свой ред те изискват добре да се изучат месторожденията на тези поети, пътеписци и историографи, средата, в която те живеят и общественото мнение, което им въздейства и формира светогледа им.

С не по-малка стойност са и особеностите на литературния жанр в традициите на школата, към която съчиненията принадлежат. Несъмнено те имат и следват собствени закони, чиито характерни отпечатъци се отразяват в отделните произведения. Така например, мисленето на този, който е на сушата и върви по пътя, очевидно не съвпада с това на онзи, който кръстосва морето. Разликите са съществени и по отношение на континентална, на малоазийска и на островна Гърция. Те се открояват особено ясно в историографията, където йонийските, дорийските и атическите писатели предлагат противоречиви версии при описанието на едни и същи действия, явления и дела.

Съзнателно търсените сравнения, задължителното уподобяване, за да може чуждото да стане разбираемо, водят до преиначаване на тракийската действителност. Освен това, за да се преодолее деформацията, която се извършва със съседната историческа среда, не бива да се изпуска предвид фактът, че всички описания, данни, известия, задължително и винаги се мерят с везните на гръцкия и на римския свят. Тук предубежденията изобилстват, а истинската същност на нещата се забулва в стремежа да се отрази любопитното и екзотичното, куриозното и анекдотичното.

При наблюденията на обширната, лежаща на север земя, по-скоро се търсят притчи с морализаторски характер, набляга се върху примерите, достойни или недостойни за подражание, а всичко видяно и чуто за и от тази страна с нейните нрави и обичаи, с нейните стремежи и политически перспективи, с нейното осъществяване, собствена тежест и значение, просто се описва мимоходом, все някак си се заобикаляше и дори се прескача.

Преиначаването на всяка бръчка от тракийската история и култура не е странно, след като твърде често всичко се свежда до чисто литературни стереотипи или до елегантни трансформации на исторически реалии. Големият въпрос за степента на достоверност на предадените сведения се поставя с още по-голяма острота, тъй като за древните автори Тракия и траките си остават периферен обект. По отношение на тях нещата обикновено се хиперболизират, превръщат се в модели на творческа фантазия. При подобен начин на писане е важен всеки детайл и той именно се търси упорито, за да се вмести в една логична, последователна и при всички положения убедителна система, независимо от обстоятелството, че същата тази система е недотам вярна и е по-скоро фиктивна.

Подобен подход изключва обективност и незаинтересованост. Той стимулира комбинаториката и асоциативността. Чрез тях отделни мотиви, образи, идеи, попаднали между редовете и като случайни находки, придобиват впоследствие ново значение, обрастват с нови подробности, допълват се с детайли, макар че при целия този процес, те все по-чувствително се отдалечават от правдоподобността и в крайна сметка дори заживяват собствен живот – превръщат се в жанрови стереотипи.

Този е пътят на създаването на един специфичен механизъм на преобразуване на отделните реалии в постоянни и в обобщаващи хиперболизирани характеристики. Това ще рече, че отделният автор не го е грижа толкова за различните ситуации, събития, дела, за истинността на онова, за което пише, колкото за ефекта на замисъла на собствените му писания – картината да изглежда правдоподобна, да отговаря на действителността такава, каквато тя е в представите и в познанията на читателите му. По този начин не истината за живота, а истината на изложението, се превръща в осъзнат творчески принцип.

Явно нещата често слабо се доближават до реалността, опровергават се от наличните факти, и взети съвкупно са малко достоверни. Те се превръщат в клишета, в щампи, в стереотипи, които шестват в гръко-римската поезия и проза при сътворяването на изображението на северния „варварски“ свят и са единствен критерий за собствени оценъчни позиции. По този начин систематично се експлоатират възпитаните и вкоренени в елинската и в римската публика възприятия и за да не се разчупи канона и за да не се наруши стройността на предварително изградената система, се служи с метонимии (стилни фигури, при които една дума се заменя с друга дума с преносно значение, поради вътрешната връзка между понятията) и с експресии, с реторически персонификации, с поетически и с исторически фикции, с екзотични и редки имена.

Целта е рязко да се противопоставят два контрастни свята: първият блестящ и интелектуално извисен, вторият – студено сив и мизерно безплоден, а търсените обобщения да сгъстят мрачните впечатления от „варварството“, да споделят общото пренебрежение към хората извън кръга на елинската и на римската култура. Ето как, и за по-ранни и, за по-късни исторически периоди, траките са обрисувани почти с еднакви отличителни черти. Те са диви и коварни, примитивни и военнолюбиви, сурови в нравите и безцеремонни с враговете.

Всички вече направени уговорки изглеждат достатъчни, за да се разбере, че прякото използуване на писмените известия е в много случаи рисковано и са нужни допълнителни съпоставки, средства и подкрепи, както и степенуване по значение на запазените данни, за да се отсеят свидетелствата с неопровержима стойност. С други думи казано, един отделно взет извор от каквото и да е естество няма

особен смисъл. Той получава историческа цена само когато се съизмерва с други, т. е. когато към него се приложи комплексна методика.

Разкритото отношение на елинските и на римските автори към древна Тракия и към траките, което се означава в науката с техническите термини „интерпретацио грека“ и „интерпретацио латина“ бе абсолютно задължително да се отстрани от анализа, за да се изчисти той от бремето на тяхната оценъчна система. Тази е и първата методическа уговорка за работа с писмените свидетелства.

Всъщност пътищата за достигане на търсеното равнище на достоверност изискваха задълбочаване на проблематиката като цяло, налагаха и своите специфични особености. Така е, защото очевидно, че колкото по-обширна е страната, а това със сигурност важи за територията на тракийската диаспора, толкова по-голяма е некомпактността на етносната общност, където отделните ѝ съставни части остават изолирани една от друга, различават се по диалектите, дори по начина си на живот, по религиозно-идеологическата изповед към определени култове.

От тази позиция и с оглед разширяването на методиката на изследване Ал. Фол въведе в областта на тракийското изворознание понятието „интерпретацио трацика“. Необходимостта от подобен подход бе наложителна, за да се откроят всички онези моменти и процеси от тракийската история и култура, елимнирали веднъж завинаги обременените оценки, породени от нетракийския светоглед.

Наблюденията върху съвкупните известия на античната писмена литературна традиция, по който и да е въпрос на тракийската старина, показаха пъстра, в хронологическо и в географско отношение картина, която се усложнява още повече в динамиката на развиващите се етнодемографски процеси. Оттук в методиката на тракийското изворознание успешно започна да се прилага принципът на хронологическата стратиграфия на писмените извори. Той е в сила не само за група автори от една и съща школа, но и за отделни писатели и за техните произведения.

По този начин сведенията и откъсите от тях се датират към различни периоди и така отнесени във времето откриват възможност да се групират по епохи. Приложението на хронологическата стратиграфия задължително включва и райониранeто на изследваната земя, т. е. съчетава се с географската проекция и с локализацията на свидетелствата съобразно динамиката на историческото развитие. Същевременно започна да се държи сметка и за прекия и за косвения характер на информацията.

Следващият принцип, който се въведе в методиката на тракийското изворознание е този на проблемната ситуация. Той включва съмнението, че резултатът постигнат чрез „тракийската интерпретация" е веднъж завинаги даден или краен. Неговата особеност е, че в качеството си на работна хипотеза предлага следваща фаза на анализ, на която той служи за основа или с други думи поражда нови проблеми. При това противоречие между равнището на знанията и възникналите при изследването други задачи, първият етап на работа включва установяването на календарните факти, а също така първоначалният им коментар и датировка, за да може да се предложи решение – самото то понякога хипотетично.

Вторият етап носи задължението да се установят историческите факти, които характеризират процеси и явления, при съпоставка с други извори се типологизират, а крайният резултат от критичната им интерпретация също има качеството на работна хипотеза. Третият етап е с изходен пункт пораждането на нови проблеми от взаимно развиващите се и произтичащи едно от друго предположения. Това ще рече, че всяко достигнато равнище на тълкуванията се оказва основа за създаването на нова алтернатива или на нова хипотетична постройка, т. е. на произтичащи една от друга нови хипотези. Очевидно тук е валидно правилото за скачените съдове, а верижната реакция протича непрестанно в двете насрещни посоки, т. е. проблемната ситуация, която си позволява да приеме, че дадена задача е решена, веднага попада в друга, а сетне се връща от нея в първата или в началната си позиция.

Ако се следват посочените методически принципи веднага се разбира, че който и да е писмен извор има качествата на свидетел на историческата действителност само когато се съпостави с огромния комплекс от данни от всякакъв характер, присъщи на определена епоха или на сравнително точно очертан географски ареал. Следователно, вярното тълкуване на писмената антична литературна традиция е в зависимост от приложението на интердисциплинарната методика на проучвания.

На свой ред тя задължително изисква не само съизмеримостта на известията, събрани от писмените извори, но и неизбежните им съпоставки с археологическата среда, със свидетелствата на епиграфиката, нумизматиката, лингвистиката, изкуствата, с реликтите от обичайно-обредната практика. По този начин самият писмен извор се превръща в органична част от последователна редица от сведения, които имат собствена специфична характеристика и език. Само в подобна атмосфера той придобива плът и кръв, за да може под думите да проблесне истинското лице на тракийската история и култура и да проговори със собствения си глас.

Осмислянето на изложените методически принципи, както и на начините на тяхното приложение, са сигурна гаранция за бъдеща научно-творческа работа. Навлизането на тракологията в следващ, нов етап от развитието ѝ разкри обаче, че сами по себе си те са все още недостатъчни, за да се проникне в същината на проблематиката. Въпреки общия напредък и важните резултати, към днешна дата отново се откроява необходимостта да се обогати тракийското изворознание и дори да се търси нова негова основа.

На първо място констатацията има основания в сравнителното подминаване при анализа на непрестанното изменение на отношението към Тракия и към траките в античната писмена литературна традиция. Промените са недвусмислени поради факта, че самите елински и римски светове не са етнически еднородни, а областите, които ги съставят, се различават много повече, отколкото си приличат. Въздействието на собствената среда, влиянието на факторите в нея, несъмнено водят до отлики в отражението на една и съща действителност, до варианти и до сюжетни версии. Изменението на отношението към Тракия и към траките е в пряка зависимост не само от географското райониране, но и от изявата на собствения светоглед по школи, оформени в духа на социално-политическата и на културно-идеологическата конюнктура. С други думи от значение е да се открият онези критерии, които във всеки момент да отделят цялостното отношение и поведение на елините или на римляните от мисленето, характерно за определена зона, школа, личност. Очевидно, нещата са сложни, отчетливо трябва да се диференцират, а позициите да се разграничат.

На второ място, в съвременната историография все още малко се държи сметка за собственото развитие на интелектуалния живот в Елада, в Рим или където и да е другаде. Не бива да се забравя, че той има собствени закони, които влияят върху стойността на изворовите данни, дори само поради обстоятелството, че отделните автори пристъпват към отразяването на чуждата действителност по принципи, които предварително се подчиняват на мисленето им. Те не само са предубедени, но са и с уточнени позиции, които не ще успеят да разчупят рамките на традицията или да се изненадат, защото корените им са заложени в нея.

Следователно, интелектуалният живот променя отношението към Тракия и към траките. Той деформира качеството на изворовите данни поради собствената система от ценности, от комуникационни и от познавателни ориентири, с които ги обременява. От своя страна самата интелектуална среда е многообразна през различните исторически периоди. Тя е в зависимост от пъстроцветнакийското изворознание е този на проблемната ситуация. Той включва съмнението, че резултатът постигнат чрез „тракийската интерпретация“ е веднъж завинаги даден или краен. Неговата особеност е, че в качеството си на работна хипотеза предлага следваща фаза на анализ, на която той служи за основа или с други думи поражда нови проблеми. При това противоречие между равнището на знанията и възникналите при изследването други задачи, първият етап на работа включва установяването на календарните факти, а също така първоначалният им коментар и датировка, за да може да се предложи решение – самото то понякога хипотетично.

Вторият етап носи задължението да се установят историческите факти, които характеризират процеси и явления, при съпоставка с други извори се типологизират, а крайният резултат от критичната им интерпретация също има качеството на работна хипотеза. Третият етап е с изходен пункт пораждането на нови проблеми от взаимно развиващите се и произтичащи едно от друго предположения. Това ще рече, че всяко достигнато равнище на тълкуванията се оказва основа за създаването на нова алтернатива или на нова хипотетична постройка, т. е. на произтичащи една от друга нови хипотези. Очевидно тук е валидно правилото за скачените съдове, а верижната реакция протича непрестанно в двете насрещни посоки, т. е. проблемната ситуация, която си позволява да приеме, че дадена задача е решена, веднага попада в друга, а сетне се връща от нея в първата или в началната си позиция.

Ако се следват посочените методически принципи веднага се разбира, че който и да е писмен извор има качествата на свидетел на историческата действителност само когато се съпостави с огромния комплекс от данни от всякакъв характер, присъщи на определена епоха или на сравнително точно очертан географски ареал. Следователно, вярното тълкуване на писмената антична литературна традиция е в зависимост от приложението на интердисциплинарната методика на проучвания.

На свой ред тя задължително изисква не само съизмеримостта на известията, събрани от писмените извори, но и неизбежните им съпоставки с археологическата среда, със свидетелствата на епиграфиката, нумизматиката, лингвистиката, изкуствата, с реликтите от обичайно-обредната практика. По този начин самият писмен извор се превръща в органична част от последователна редица от сведения, които имат собствена специфична характеристика и език. Само в подобна атмосфера той придобива плът и кръв, за да може под думите да проблесне истинското лице на тракийската история и култура и да проговори със собствения си глас.

Осмислянето на изложените методически принципи, както и на начините на тяхното приложение, са сигурна гаранция за бъдеща научно-творческа работа. Навлизането на тракологията в следващ, нов етап от развитието ѝ разкри обаче, че сами по себе си те са все още недостатъчни, за да се проникне в същината на проблематиката. Въпреки общия напредък и важните резултати, към днешна дата отново се откроява необходимостта да се обогати тракийското изворознание и дори да се търси нова негова основа.

На първо място констатацията има основания в сравнителното подминаване при анализа на непрестанното изменение на отношението към Тракия и към траките в античната писмена литературна традиция. Промените са недвусмислени поради факта, че самите елински и римски светове не са етнически еднородни, а областите, които ги съставят, се различават много повече, отколкото си приличат. Въздействието на собствената среда, влиянието на факторите в нея, несъмнено водят до отлики в отражението на една и съща действителност, до варианти и до сюжетни версии. Изменението на отношението към Тракия и към траките е в пряка зависимост не само от географското райониране, но и от изявата на собствения светоглед по школи, оформени в духа на социалнополитическата и на културно-идеологическата конюнктура. С други думи от значение е да се открият онези критерии, които във всеки момент да отделят цялостното отношение и поведение на елините или на римляните от мисленето, характерно за определена зона, школа, личност. Очевидно, нещата са сложни, отчетливо трябва да се диференцират, а позициите да се разграничат.

На второ място, в съвременната историография все още малко се държи сметка за собственото развитие на интелектуалния живот в Елада, в Рим или където и да е другаде. Не бива да се забравя, че той има собствени закони, които влияят върху стойността на изворовите данни, дори само поради обстоятелството, че отделните автори пристъпват към отразяването на чуждата действителност по принципи, които предварително се подчиняват на мисленето им. Те не само са предубедени, но са и с уточнени позиции, които не ще успеят да разчупят рамките на традицията или да се изненадат, защото корените им са заложени в нея.

Следователно, интелектуалният живот променя отношението към Тракия и към траките. Той деформира качеството на изворовите данни поради собствената система от ценностни, от комуникационни и от познавателни ориентири, с които ги обременява. От своя страна самата интелектуална среда е многообразна през различните исторически периоди. Тя е в зависимост от пъстроцветната обстановка в самата Елада или в Рим и не по-малко се влияе от законите на жанра, в който твори всеки един.

На трето място, в духа на вече изказаните съображения, на нова ревизия подлежат и отделните автори. Литературната обработка, която те правят на всичко свързано с Тракия и с траките и предварително изработеното им отношение, съобразно което се съпоставя една действителност с друга, намират обяснение в областите, в които живеят и творят, в мисловната среда, която ги изгражда, в непосредствения им произход. Тук винаги остава отворен въпросът дали съобщенията са за собствената епоха или са отглас от традицията, която се отразява в произведенията им.

Според методическия принцип за стратиграфия на изворовия материал по слоеве, анализът изисква да се проследи коя спомената у автора реалия изчезва с него и коя продължава да се отбелязва в по-късната писмена традиция. На тази основа най-общо могат да се разграничат три хронологически пласта, съответно: известия, които се отбелязват за последен път от даден автор; известия, които произлизат от наследството до неговото време, но се съхраняват и след това, както и известия, които се отразяват за първи път от автора и се запазват след него.

Изложените предложения за разширяване на базата на тракийското изворознание и дори за нова негова изходна позиция в съчетание с принципите на „интерпретацио трацика“ определят и новото равнище на анализа. Това означава разминаване с щампите на тексткритиката и на установените норми в класическото изворознание, но и ново отношение към пълнокръвната историко-културна действителност, при което дори археологическата среда би изглеждала различно от досегашните представи.

Естествено, настоящето изложение акцентира вниманието върху проблематиката, която произтича от писмените извори. Що се отнася до археологическите проучвания, най-общо те покриват четири големи изследователски кръга – този на праисторията на земите на бъдеща Тракия, на собствено тракийските веществени останки, на гръцките колонии по крайбрежията и на римските древност. Едва ли подлежи на съмнение и фактът, че през всички епохи Тракия е обширна контактна зона на взаимодействия с гръко-егейския свят, с Мала и с Предна Азия, със степните номади, със Средна и Централна Европа чрез басейна на р. Дунав. Именно тя е мостът между Изтока и Запада.

Очевидно е също, че тълкуването на тракийския археологически материал не може да се изчерпа само с „гръцка“ или „латинска интерпретация“, т. е. чрез паралели с веществени данни от тези етнокултурни кръгове. Местните паметници търпят съпоставки най-напред с анатолийските и със скитските и едва след това с гръцките и с римските, и то с онези от тях, които са генетически свързани с Мала Азия. При тези условия е задължително да не се пропуска принципа на хронологическата стратиграфия – относителна, по последователното датиране на видовете данни и абсолютна по християнския календар.

Хронологическата стратиграфия задължително се съпътства от типологическа, за да се подредят, групират и класифицират откритите предмети, където успоредиците на обекти и на находки се търсят по максимално обширния хоризонт на Евро-Азия. Не бива да се забравят и правилата на проблемната ситуация, защото след изясняването на стратиграфията и на типологията, възниква поредица от проблеми за демографската, за икономическата, за социално-политическата и за етнокултурната характеристика на останките от обекта и на самия обект, а полученият резултат е само основа за по-нататъшно изследване – за изграждане на нова работна хипотеза.

Не по-малко важна е нуждата от яснота по смисловите значения на съоръженията и на находките. Този път съпоставката с писмените данни и подкрепата на текстовете е наложителна и технически възможна. В действие влиза правилото наречено семантическа стратиграфия. То се отнася и за цели археологически обекти, за които няма никакви писмени свидетелства. Впрочем, прецизният смислов и смислово-стратиграфски анализ, макар и постепенно, започна да отвоюва отдавна полагащото му се място.

Една от специфичните черти на тракийското изворознание е неговата оскъдност откъм косвени писмени извори. Това до голяма степен обуславя важността на епиграфските паметници в комплексните междудисциплинни изследвания, особено за къснокласическия и за елинистическия период, за които текстовете на древните автори са извънредно малко и са неравномерно разпределени по време. Необходимостта от систематизация на тези свидетелства не подлежи на съмнение. Тя е валидна и по отношение на нумизматиката, чийто принос за възстановяване на тракийската историческа действителност е неоспорим.

Въпреки богатите сведения, които се извличат от монетите, техният анализ изисква допълнителна предпазливост, защото повечето от тях не влизат в научно обръщение чрез разкопки и археологическата им среда не е ясна. На подредба подлежат и лингвистичните податки. Всичко навежда на мисълта за потребността да се обхване и да се обобщи натрупващият се писмен, археологически, епиграфски, папирологически и нумизматически материал. Такива дълготрайни инициативи са корпусните поредици и издания, които съдържат съответните данни, подбрани и коментирани чрез средствата на междудисциплинната методика.

За тракийското изворознание висока стойност имат данните, извлечени като безценно наследство от дълготрайността на традициите. Очевидно думата е за изследователското направление историческа етнография (етнология), която търси следите на тракийската старина по пътя на приемствеността между Античността и Средновековието, между късноантичната и българската средновековна култура и то предимно в областта на обичайно-обредната практика и на бита. В редица случаи тези езически следи са остатъци от синкретизъм на белези, на отлики и на предимства на повече от един културен кръг. В Югоизточна Европа тяхното пресичане се извършва между нелитературни общности, каквито са тракийската, славянската и българската и литературни, като старогръцката, латинската, византийската.

Проблематиката и въобще работата с изворовия материал са много деликатни, защото белезите на паганизма могат да са не само от тракийски, но преди всичко от славянски и от български произход. Ето защо например, не толкова по отделните атрибути или действия при изповядването на култа или на празника, колкото по съвкупността на характерни черти, следва да се съди за принадлежността му. Изправен пред трудностите на своите извори, изследователят е длъжен винаги да пристъпва към тях с методика, основана на семантичната стратиграфия, като същевременно здраво стъпва и използува междудисциплинния подход.

Между IX и XII-XIII в. древна Тракия и траките са обработвани от византийските автори. У тях са съхранени стари хидро-, оро-, топо-, и етноними, някои от които в славянизираните им форми. Други са силно архаизрани, т. е. вмъкнати са по древното им старогръцко изписване в географията и в етнодемографията на Средновековния Югоизток. Въобще византийската литература съдържа важни свидетелства за тракийски митологически фигури, за божества, за свещени места. В нея могат да се открият описания на древни реалии, главно в обичайно-обредното всекидневие, а и на тракийската жива старина, особено по отношение на населението в хинтерланда на столицата Константинопол.

Тези многобройни сведения тепърва трябва да се събират и да се систематизират. Подобно е положението и с другите големи литератури на Византийската империя, а също и с арабската, тъй като все още те не са подложени на анализ от позицията на историографията за древността на Европейския Югоизток. С нашествието на турците всички тези данни изчезват от полезрението, но и отново започват да се срещат и да увеличават количеството си чрез многобройните писания на дипломати, посланици, мисионери, секретари на посолства, духовни лица, специални пратеници, разузнавачи, куриери, които между XIV и XIX в. прекосяват Балканския полуостров и Северозападна Мала Азия, най-често със задачи пред Високата порта или заради нея.

От края на XIV в. насетне започва да се трупа една огромна книжнина, съставена от пътни бележки, дневници, доклади, пътеписи, мемоари, описания, писма, дипломатически донесения. Веднага трябва да се каже, че работата с това творчество и едновременно с цялата картографска документация има своето предимство, което се дължи на факта, че за посочения период, домашните извори са сравнително оскъдни. Именно от тази гледна точка сведенията на чуждестранните пътешественици имат неоценима стойност да са непосредствени свидетелства на очевидци – нещо, с което могат да се похвалят малцина от античните автори и от средновековните хронисти.

Като странични наблюдатели на една действителност, която не засяга директно тяхната, в голямата си част достоверността на известията на тези хора, не е подчинена на предварителна предубеденост, не се влияе от религиозно-народностна нетърпимост, нито пък е емоционално обагрена поради несъвместимостта на преките взаимодействия. Точно тези качества на пътеписната литература са достатъчни, за да добие тя значението на първокласен извор не само за времето, към което се отнася или когато е сътворена, но и за предходните епохи.

За разлика от съвремието, древността притежава това предимство, че може да се изучава чрез съчетаните свидетелства за различни исторически периоди. Това обстоятелство крие огромни възможности, защото късните писмени свидетелства често съдържат данни от най-далечното минало. Не са редки случаите, когато в този род книжнина се използуват изчезнали днес за науката източници, които обогатяват недостатъчно ясната картина на отминалите времена.

Изправяме се пред ново изследователско направление в тракийското изворознание обозначено с термина „Трация пост антиква“. Захванато още на времето от Константин Иречек и от Иван Шишманов, които първи откриват важното значение на този род литература и на картографската документация, точно то ще успее в бъдеще да обогати познанията ни за миналото, а в някои случаи не само да ги коригира, но и да открие нови насоки на мислене и идеи. Така е, защото пътешествениците искат да огледат и да разберат всичко онова, за което са чели и слушали, да проверят както собствените си знания, така и да ги допълнят и обогатят с непосредствените си наблюдения.

По този начин известията, които все още не са събрани и се знаят откъслечно, са описания на местности и руини, на надгробни могили и стари пътища, на крепости и селища, заедно със светилищата в околностите им. Жаждата да се опознае миналото включва в отразените свидетелства предмети на изкуството – като скулптури и саркофази, архитектурни паметници – като обществени и частни сгради, многобройни монети и медали и най-важното, редица надписи, някои от които са впоследствие безвъзвратно загубени.

Заедно с подробните изложения за нрави и обичаи, веднъж систематизирано, цялото това богатство за „следантична Тракия“ със сигурност ще пресъздаде археологическата и етнографската обстановка в тракийските земи през периода XIV-XIX в. То може да внесе и редица промени в историографските концепции за наследеното и за запазеното. В този смисъл постиженията на тракийското изворознание във всичките му направления са достатъчно добра основа за нови приноси и идеи в проучването на древността на Европейския Югоизток с неговите естествени взаимодействия с Източносредиземноморския свят, с Кавказко-Черноморския басейн и по Дунавските земи.

ГЛАВА ТРЕТА

ЕТНОГЕНЕЗИС

За целия античен свят преходният период от родовообщинен строй към ранни държавни образувания има в основни линии ако не еднакво, то поне сходно съдържание. Тази прилика се проявява и в Тракия и се развива в хода на етногенетичните процеси. Същинското им начало, което довежда до обособяването на балканските племенни общности (в това число и на тракийската), лежи в т. нар. преходен период между каменно-медната и бронзовата епоха, т. е. то се разполага през столетията от средата или от края на IV и началото на III хилядолетие пр. Хр.

В историко-географско отношение Балканският полуостров е тясно свързан със земите на Предна и Мала Азия, с Кавказко-Черноморския басейн и именно тези зони имат важно значение в общата теория за произхода на индоевропейците. Проблематиката е изключително сложна, тъй като основния въпрос, след като е сигурно, че траките са индоевропейци, е дали въобще индоевропейското население идва от някъде или това е население, което добива белезите на индоевропейската култура в Европа. Ето защо към днешна дата изглежда прибързано измененията в живота на обитателите на Югоизточна Европа да се приписват изцяло, за посочения преходен период, на нашественици-индоевропейци.

Сами по себе си миграциите и инвазиите са недостатъчни, за да обяснят цялата сложност на етногенетичните процеси, всички най-съществени явления на народностното развитие през различните времена. Нещо повече, теорията за прекъсванията или както е известна в науката – теорията за хиатусите, без съмнение изхождa от предварителната, умозрителната, но и погрешна предпоставка, че само определен етнос е носител на определени белези на културата. По този начин в по-старата историография нахлуващите индоевропейци, на които се приписват измененията в действителността, се наричат с различни имена, според възприетата от авторите и от школите терминология, но най-често арии или индо-германи. Точно тяхната поява се приемаше за начало на индоевропеизацията на местното заварено население.

Действителността обаче, не трябва да се приема еднозначно, а пъстроцветието на нейната мозайка опира до съществуването на обширна, етнокултурна, контактна зона, където процесите и техните взаимодействия не само се намират на почти еднакво или поне на сходно равнище на развитие, но и на тази основа се индоевропеизират и придобиват онези белези, които могат да се определят като индоевропейски. В този смисъл идеята въображаемата прародина на индоевропейците да се локализира в един точно определен район, просто не може да бъде защитена.

Тя се отхвърля решително след големите открития в областта на археологията и лингвистиката, които разкриват друга етническа картина в Югоизточна Европа и в Егейския свят. Не е случайно и обстоятелството, че в съвременната книжнина прародината на индоевропейците се поставя на различни места – в Централна (Вътрешна) Азия, в Централна и в Източна Европа, в Прибалтика, в Подунавието. Очевидно нейното точно местоположение е невъзможно да се открие, след като се установи, че освен Индия и Европа, индоевропейци обитават също Мала и Предна Азия.

Сторената констатация показва, че индоевропеизацията не е едно-, а е многоцентричен процес. Той се изживява от огромна маса население в Евро-Азия, където едно от средищата е в Югоизточна Европа с Черноморския басейн и в Мала Азия с Анатолия до планината Тавър на юг. В тази обстановка въпросът за произхода на траките може да се анализира от позицията на схващането, че приемствеността и прекъсванията (хиатусите) са две взаимно свързани страни на измененията в етнодемографската и в социалната структура на населението през древността. Тези промени са различни по сила и могат да са както постепенни и качествени, така и рязко да нарушават хода на историческото развитие.

Големият проблем за етногенезиса на траките и многобройните спорове за етническата принадлежност на страната се свеждат до няколко хипотези. Според някои археолози промените в живота, в стопанството, в бита на югоизточноевропейското население през т. нар. от тях преходен период към бронзовата епоха и разрушенията и пожарите, които се забелязват в редица селищни могили, се дължат на допустимо нашествие на номадски племенни групи, известно като „степна инвазия“. Археологическата представа за новопоявилите се се свежда в основни линии до характеристиката им като конни народи, които очевидно идват от север и от североизток, т. е. от степните черноморски райони. Тяхното нахлуване към и на юг от Долния Дунав, се счита за започване на индоевропеизацията на местното, автохонно население. При това положение задължително се предпоставя постановката, че то е пред или неиндоевропейско.

Този е пътят на обосноваването на т. нар. курганна теория, която носи името си според „индоевропейския“ обичай да се натрупват могили (кургани) над погребаните и към днешна дата има голяма популярност. Според нейната логика, индоевропейците тръгват от прародината си в централноазиатските степи и се придвижват на запад, за да се появят в Евро-Азия на последователни вълни именно между края на каменно-медната и началото на бронзовата епоха. Точно тези номади полагат началото на индоевропеизацията на Балканите.

Наистина сега е времето, когато от живота изчезва пищно рисуваната керамика, плод на игриво художествено и на дълбоко смислово идеологическо съдържание. На нейно място се появяват нови сферообразни съдове с къси шии и с косо отрязани устиета и въобще разликата е особено чувствителна и във форми, и в украси. Липсват и характерните за каменно-медната епоха човешки статуйки (идоли). Измененията в планировката на жилищата и смяната на погребалните обичаи също не могат да се отрекат, защото до този момент мъртвите се погребват със свити по посока на главата колене (хокери), а точно такова нещо не е открито досега през бронзовата епоха. В пантеона все по-осезателно се наблюдава присъствието на „индоевропейски“ мъжки божества, които започват да преобладават над преклонението към многовариантните Велики богини-майки на завареното и следователно „неиндоевропейско“ население, засвидетелствани чрез изобилието на женски статуетки в най-различни пози и варианти.

Всички тези белези и въобще промените в културата, които се откриват с методите на археологията и се отнасят към новопоявилите се етнически съставки, подкрепят предположението за нашествие на номадски племенни групи, които идват от североизток. Те прекъсват приемствеността в живота на населението на редица места, а на други причиняват размествания и принуждават обитателите на поселенията да търсят нови местоживелища. Несъмнено тези миграции и инвазии променят социално-икономическата действителност в земите на юг от Карпатите и поставят началото на нова епоха като въвеждат бронзовата сплав във всеобща употреба. Сборното наименование на тези хора ще стане известно по-късно в изворите на писаната история като „траки“, докато за момента те могат да бъдат определени в най-добрия случай като „прототраки“ или „пратраки“.

Разбира се, всяка теория има своите достойнства и стабилни подкрепи, но така накратко изложената е твърде уязвима в основните си аргументи. Най-напред могилите и тяхното насипване са познати в цяла Евро-Азия. Те са нещо естествено и са известна практика в зоната на Егеида с нейните острови и нищо не доказва по-ранното им датиране на изток и по-късното на запад, за да се потвърди пътят на разпространението им чрез тласъците на вълни на степните номади. Още по-просто казано, тяхното нашествие не е причина за издигането им.

Не по-малко важен е фактът, че през цялата античност Великата богиня-майка остава главното божество на траките. Независимо от присъствието и на мъжки богове в религията им, дори на фигурата на вездесъщия Върховен бог и на почитта към него, тя е центърът на вярата и продължава да определя ритъма на действителността под различни имена-прозвища като Бендида, като Котито, като Зеринтия, като Брауро, като Хипта, като Миза и др. Неотчитането на тези обстоятелства, налагат и присъствието на едно пред или на неиндоевропейско население в земите, които движението обхваща и предпоставят изводите вместо да ги извлекат от наличните данни.

Други археолози са на мнение, че между каменно-медната и бронзовата епоха има непрекъсната връзка, каквото впрочем е положението и с новокаменната и каменно-медната култура. Открити на много места в България, особено по долината на р. Марица, като например в селищните могили при Нова и Стара Загора (Карановската и Азмашката), те не са изолирани и имат преки взаимодействия с околните земи на Балканския полуостров и в Предна Мала Азия, които и през следващите епохи никога не прекъсват. Приемствеността между културните пластове не е нарушена, предишните селища не са повсеместно изоставени и общо взето целият обширен ареал не претърпява коренна промяна на населението. То нито е тотално унищожено, нито е масово изтикано или претопено от новодошлите индоевропейци. Както обикновено става, на едни места животът наистина прекъсва, но на други той продължава, а сложността на картината се формира вследствие на вътрешни размествания и движения.

Наистина, ако появата на миграционни групи в някои райони и за някои археологически обекти е сигурно засвидетелстван факт, същата доказателствена стойност носят и откритията, че в редица поселения съществува пряка приемственост между каменно-медните и бронзовите пластове, т. е. резултатите от разкопките не предоставят данни за хиатус, за дълбоки и за мащабни преобразувания, за дебелослойни останки от разрушения. Наблюденията са особено красноречиви за онези селищни могили, които се намират на юг от Стара планина.

Така например, стратиграфията на раннобронзовото селище при с. Езеро, Новозагорско, не поддържа тезата за преувеличената миграция на степните племена, която изцяло преобразува културата в обширни области на Югоизточна Европа. Голямата селищна могила при с. Караново, Новозагорско, също е внушително доказателство за непрекъснатостта на живота във всичките му прояви от ранната новокаменна до ранната желязна епоха включително. За нейните обитатели е недопустимо да се търси тяхната далечна прародина. Липсата на прекъсвания в историко-материалните слоеве и следователно в етногенетичните процеси предполага, че отделните племенни общности не изгубват облика и характеристиката си. Те следват вътрешните закономерности на своето развитие дори при случаите, когато се допуска появата на номади. Сега нашествието им се приема в ограничени размери и при всички положения не променя картината по отношение на земите на юг от Стара планина.

Без да се отричат миграциите, е необходимо да се подчертае, че да се схваща хиатусът като повсеместна и поголовна катастрофа е също толкова пресилено и абсурдно, колкото и да се мисли, че приемствеността непременно върви по пряка линия. В историческата действителност неизменяема, статична етническа структура не съществува. Появата на пришълци при прехода към бронзовата епоха е регистрирана не само в обекти от Северна и от Североизточна България, но и на юг в селищните могили между Стара планина, Родопите и Егея, а и в самата Гърция. Всъщност, процесът на съчетаването на заварената и на внесената археологическа култура предпоставя продължителното етнокултурно стабилизиране на общностите в бъдеща Тракия.

В случай, че се абсолютизират, двете археологически хипотези могат остро да се противопоставят, като всяка една от тях претендира, да се наложи като генерална схема за протичане на етнегенетичните процеси. В тази атмосфера е ясно, че само чрез своите методи археологията е неспособна да отговори на въпроса от какъв произход е населението на Балканския полуостров и по-специално в неговата северна част, където по-късно се налага наименованието „траки“. От значение за решаването на проблема са наблюденията на лингвистите.

Като се опират на тракийските езикови остатъци и особено на данните от топонимията, която поне засега не разкрива пред или неиндоевропейски характер, езиковедите решават въпроса за произхода на траките и за етническата същност на населението в границите на Европейския Югоизток с Мала Азия, без намесата на преселници – номади. Те поддържат тезата за автохтонността на тракийското население още от времето на новокаменната епоха – според тях VI хилядолетие пр. Хр. Следователно, коренните жители на същинска Тракия са хора с индоевропейски произход, а техните отделни племенни общности се оформят чрез вътрешни размествания и движения, в които миграциите играят допълнителна роля.

В действителност, дотолкова доколкото установените от археологическите разкопки хиатуси нямат характера на повсеместен и на всеунищожителен етнически, стопански, обществен и културен катаклизъм, не може да не се мисли за съществуването на един автохтонен субстрат население, което оцелява и през II хилядолетие пр. Хр. Това местно народностно развитие се осъществява на базата на индоевропейски слой обитатели, които покриват цялата огромна територия на юг от Карпатите с Балканския полуостров, егейските острови, Мала Азия, части от Предна Азия и Кавказко-Черноморския басейн.

Този път лошото е, че всяка лингвистична теория изрично предпоставя обособяването на племена чрез езиците им още в праисторията – нещо, което не е допустимо. По правило, за древността не могат да се приложат етноопределящи категории. Установено е още, че дори езикът не е етноопределящ белег, камо ли когато думата е за такава отдалечена епоха.

Съществуват също възможности лингвистическите (понеже има и изследователи, които считат, че в най-древните езикови остатъци съществува и неиндоевропейски субстрат) и археологическите хипотези да се комбинират и те не са пропуснати да се развият в науката. Първата от тях, най-спорната и най-недостоверната, приема археологическата постановка за прекъснатото културно-историческо развитие и предполага, че интересуващият ни ареал първоначално е обитаван от пред или от неиндоевропейско население. То е отчасти заличено и претопено в началото на бронзовата епоха от новопоявилите се индоевропейци.

Предлаганата теория не може да издържи, тъй като, за да се установи присъствието на неиндоевропейци, това трябва да се направи въз основа на езиков материал с такъв характер, а той така или иначе тук липсва и неговото наличие не ще се докаже и занапред. Въобще в Югоизточна Европа не се откриват сигурни следи от не или от доиндоевропейска топонимия и явно представата за нашествие на маса преселници, които с военен удар коренно променят организацията на живота и ликвидират чрез унищожение или чрез асимилация заварените обитатели, не е вярна. При този начин на мислене обаче, траките са не други, а новодошлите индоевропейци.

Втората хипотеза съчетава концепцията на археолозите за непрекъснатото културно-историческо развитие и пледира, че в земите южно от Карпатите от исконни времена живее индоевропейско население. От него се запазват най-древните езикови остатъци в топонимията. Тези хора не са изолирана група индоевропейци сред масата на неиндоевропейците, а точно обратното. Те оформят клон на индоевропейската народностна общност в цялото пространство и са единствено достоверно документирани в изворовия материал от всякакво естество. Именно върху основата на този компактен автохтонен слой се разгръщат всички главни етногенетични процеси. Несъмнено, при този вариант, траките са несменилото се индоевропейско население.

Третата хипотеза изхожда също от археологическото схващане за хиатусите и предлага възможността върху първоначално съществувалите индоевропейски обитатели да се наслоява друго, придошло индоевропейско население – хора, които с течение на столетията изживяват етническото си, икономическо и духовно сливане и впоследствие вече носят наименованието „траки“. Подобна постановка не изключва миграционните вълни, които не носят непременно етнически, социален, политически и културен погром, но и не могат да се разглеждат като фактор с кардинално значение за създаване на етническия облик. Смесването на завоевателите с близките до тях местни жители е по-скоро взаимопроникване и взаимодействие на поведения и на начина им на мислене.

Трябва да се знае, че едно население никога не може да бъде унищожено до крак. То може да претърпи човешки щети, части от него да се изселят, но в основата си масата остава и постепенно се слива със завоевателите. Много традиции в бита и в духовната сфера, които продължават да съществуват и да се възприемат от новодошлите, са добро доказателство за казаното. При това положение, правилото е, че всяко древно население е многосъставно и многослойно и се намира в постоянен процес на консолидация.

Следователно, индоевропеизацията на местните обитатели действително започва през новокаменната ѝ върви по възходяща линия през каменно-медната епоха. На границата края на IV и началото на III хилядолетие пр. Хр. ходът ѝ се ускорява от проникването на други индоевропейски или индоевропеизиращи се племенни състави. Миграциите на конните номади, които се вместват в празните пространства на обозначената територия и сред завареното население, главно на север от Стара планина, е вътрешно движение с вход от черноморските степи на юг покрай западния бряг на Понта към Средиземноморието.

Въпреки неизбежните сблъсъци, местното население не е унищожено, нито пък е асимилирано, а заедно с придошлото започва демографското си етнокултурно прегрупиране. Поставено е началото на дълъг етногенетичен процес. Неговата постепенност е добре засвидетелствана от проучванията на пластовете от ранната бронзова епоха в селищните могили. Още тогава започват да се очертават особеностите на етнокултурните зони на север и на юг от Стара планина и в Мала Азия. Към времето на писаната история тези отлики се открояват съвсем ясно и позволяват още по изявено райониране и дори микрорайониране във всяко едно отношение.

В началото на бронзовата епоха индоевропеизацията получава силен тласък поради вътрешно племенните движения и размествания, а и заради контактите със Средна Европа по течението на р. Дунав. Този е пътят, по който към средата на II хилядолетие пр. Хр. за пръв път се появява етнонимът „траки“. Приблизителните граници на процеса, в който се образува относително консолидираната тракийска народност са Карпатите на север, двуречието Днепър-Днестър на североизток, двуречието Вардар-Струма на запад, линията на островите Тасос-Самотраки на юг и хелеспонтийското крайбрежие със Северозападна Мала Азия на югоизток.

При такава постановка на проблематиката приемствеността и прекъсванията не трябва да се противопоставят и при прехода между бронзовата и желязната епоха. Те са диалектически свързани и образуват мощното течение на историческия живот. XIII в. пр. Хр., или епохата на Троянската война, изглежда водоразделната граница, от която насетне етногенетичните процеси се разгръщат на фона на дълбоки промени, на силни миграции и на вътрешни размествания. Започва огромно раздвижване известно като „второ голямо“ или егейско преселение на народите. То окончателно оформя етническата структура на местните обитатели и определя картата на разположението на нейните компоненти.

Масовото въвеждане на желязото във всички отрасли на производството и осмислянето на преимуществата на новия метал променят стопанския облик, стимулират движенията на редица племена, насърчават ги да разширят обработваемите си землища, подтикват ги като жаден човек към източниците на суровини – преди всичко метали, към заселване в нови и подходящи места. Мащабните придвижвания на племенните състави заемат широк фронт, обхващат обширен географски ареал, дори довеждат до унищожаването на хетската държава. Най-значителните им последици са вътрешните движения на дорийците. Те бележат края на ахейските царства и проникването на племената, известни като „морски народи“, чак до Египет.

Южнокарпатските земи са също сериозно засегнати от тези явления. В края на II и в началото на I хилядолетие пр. Хр. тракийските племена се разместват вътрешно, разселват се и се наместват, за да ги заварим през VII-VI в. пр. Хр. установени върху самостоятелни територии, където ги чака новата им съдба, която и по-нататък не ги оставя спокойни. Снижаването на равнището на живота и на културата на границата между бронзовата и желязната епоха, не бива да се схваща като белег на социално-икономически упадък. То е временен резултат на дълбоките промени, които се извършват поради цялостното преустройство на икономиката на основата на новия метал.

По логиката на изложението, вече е уместно да се зададе въпросът, какво собствено трябва да се разбира под събирателното наименование „траки“? Терминът се появява за първи път у Омир във втора песен на „Илиада“ и обозначава населението на Тракийския Херсонес (дн. Галиполски полуостров) като „траките, които буйно течащия Хелеспонт обгражда“. Неговото съдържание обаче не съвпада с онази действителност, с която археолози и лингвисти се стремят да нарекат населението от средата и от края на IVхилядолетие пр. Хр. насетне. То не отговаря и на митологическите версии, и на ранната проза, и с незначителни изключения е непознато на Херодот и на Тукидид.

Очевидно, за вековете до късната бронзова епоха – XVI-XII в. пр. Хр., към които хронологически се отнасят стиховете от втората песен на поемата, терминът „траки“ е напълно условен. Разбира се, сам по себе си той посочва многобройно население в обширните пространства, групирани предимно между Карпатите и Егеида с прилежащите острови, както и в северозападна Мала Азия и е натоварен с близки или със сходни характеристики за всички най-важни моменти от развитието си. За съжаление, с него все още не може да се означи оформена етническа общност и поради тази причина за тези времена много по-подходящо е използването на понятието „прототраки“, което е за предпочитане пред „пратраки“.

Всъщност, етнонимът „траки“ е грецизирана форма на местно тракийско име. Според едно от тълкуванията в йонийски и по-късно в атически език, той има първоначален смисъл „смел“, „храбър“, „дързък“. Но по законите на народното елинско етимологизуване, през класическата епоха терминът получава коренно противоположно значение, а именно – „остър“, „див“, „груб“, „суров“,

„необуздан“ – нещо съвсем естествено за представата, която гърците изграждат за северните си съседи. Разчитането не стои стабилно според лингвистичните закони поради факта, че езиковият контакт става през VI в. пр. Хр. при атинската колонизация на югозападното тракийско крайбрежие, заедно с планината Пангей при управлението на Пизистрат. То не е достатъчно издържано и не може да се подкрепи с необходимите доводи и историографски.

Локализацията на Омир обаче, в района на Хелеспонта, е твърде вероятна, защото присъствието на траките по европейския и по малоазийския му бряг е сигурно засвидетелствано. Точно в района на пролива би могла да се предположи и грецизацията на тракийското име. Някои изследователи мислят, че в случая става дума за тракийското племе травси, но и това не е сигурно, защото то не позволява да се намести на картата по какъвто и да е начин.

При всички положения (такъв е и принципът), терминът „траки“ означава първоначално отделно племе или определена племенна група и едва впоследствие се разпростира върху целия етнически масив. В представите на гърците това става чак след VI и през V в. пр. Хр. Те вече напълно възприемат северните си съседи като обособено население със свой език, начин на живот, религия, със социални, с политически и с държавни институции, които се различават от техните. Самите траки, това огромно население по цялата обширна територия на диаспората, не успяват да достигнат до съзнанието за единна народност. Редките случаи, при които те започват да изпитват чувството на общност, се долавят само във върховите моменти на политическо напрежение.

Географският обхват на тракийската диаспора, който вече е известен на читателите, е относително обособено материално единство, със свои закономерни явления и процеси. В хода на историческото развитие на тракийските племена се отделят ясно три основни пласта на това разселване (разсейване), които се различават добре поради различните си типологически белези. Първият, най-древен слой се отнася за времето от средата на II хилядолетие до XII в. пр. Хр. Датировката е условна, тъй като най-ранните сигурни свидетелства за траки се срещат върху паметници от о. Крит и от Пелопонес с линейните А и Б писмо. Текстовете представят ахейски (микенски) форми на тракийски лични имена като Питакос, Биза (Бузас), Диза и на тракийски племенни имена като одриси и тини.

С образуването и укрепването на елинската етнокултурна общност езиковите следи за траките постепенно се губят. Те решително са изтласкани от юг на север или са претопени сред наложилия се гръцки свят. В хода на този процес траките изчезват и от Средна Гърция – от областта Давлида във Фокида, където властва легендарният им цар Терей, от Беотия, от района около Делфи, от островите Лемнос, Тасос, Самотраки, Имброс. Същевременно в Мала Азия вътрешното развитие и етнокултурното обособяване на тракийските племена, а не тяхното преселение към тази зона, стабилно засвидетелства тракийските етноними мизи, фриги, витини, дардани, мигдони от и след края на II хилядолетие пр. Хр.

Явно при оформянето на този първи пласт на тракийската диаспора, разселването се осъществява в рамките на балканско-малоазийската територия. То е вътрешно по отношение на цялостния тракийски етнически състав и става чрез областни племенни размествания и прегрупирания. В навечерието на желязната епоха те зачестяват най-вече поради икономически причини. Именно сега се очертава приблизителната карта на местоживелищата на тракийските племена, такава каквато ще я завари епохата на писаната история през VI-V в. пр. Хр. Започват да се долавят и присъщите признаци на тракийската етнокултурна общност.

Вторият пласт на диаспората обхваща времето на македонския цар Александър III Велики и неговите следовници. Характерното сега е, че в армията на Александър, а сетне и във войските на Диадохите и на Епигоните, масово участват тракийски бойци. Те са или наети, или набрани и обикновено попълват контингенти от лека пехота или от лека конница. Практиката да се служи на отделни пълководци, да се постъпва в рекрутите на Птолемеите или на Селевкидите не престава. По правило в новите малоазийски, египетски и азиатски владения, траките, които участват в армиите, образуват поселения на военни колонисти – компактни землячества с поземлен общинен статут. Там те имат земя и средства за производство и ревниво пазят своя език, нрави и обичаи, своите култове към отечествените божества.

Третият, последен пласт на тракийската диаспора, съвпада с римската епоха на I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр., заради честите и многобройни набори на траки за римската армия и заради заробването на покореното население. Бойци и роби, изведени силом от страната, се срещат и в източните дялове на Империята, но големите потоци са насочени към западните провинции. Първоначално военнослужещите траки попълват отделни армейски единици, каквито са алите и кохортите. От времето на император Хадриан те участват и в легионите защото именно тогава се разрешава те да се съставят и от неиталийци.

Животът на населението в южнокарпатските земи се изучава чрез археологическите разкопки на селищните могили, които познават хилядолетно съществуване. В днешните български земи са известни над 400 такива обекти, но техният брой и занапред ще расте. Тук е мястото да се каже, че на IV хилядолетие пр. Хр. принадлежи уникалният „златен" некропол от каменно-медната епоха от околностите на гр. Варна. Сензационното откритие изведнъж промени мнението, че Югоизточна Европа и прилежащият към нея Балкански полуостров трябва да се считат за една от покрайнините на древния цивилизован свят, чиято люлка са долините на големите реки – Нил и Тигър и Ефрат (Двуречието).

Оказа се също така, че Варненският некропол, с неговия загадъчен ритуал на „символични гробове" (кенотафи), в които са намерени много златни украшения – скиптри, жезли, човешки маски и други уникални изделия, е дело на местни племена. Рязката отлика в гробния инвентар разкрива силно изразена имуществена диференциация и не може да се отнесе в рамките на един род, племе, та дори и на племенна общност. Всичко навежда на мисълта, че родовообщинният строй е вече изживян, а за обществото са характерни ранни държавни отношения.

Набелязаният процес е в сила и спрямо преходния период от каменно-медната и особено през бронзовата епоха. Нашествието на степните номади към Долния Дунав ускорява неговото развитие, внася промени в стопанството и във всекидневието, най-вече в средните и в североизточните дялове на Балканския полуостров. На тези хора се дължи появата на коня и на колата (макар че и това не е сигурно и съществуват спорове, защото през III-II хилядолетие пр. Хр. колесницата и коня са познати на хетите в Мала Азия). През тези времена завършват отделянето на земеделието и на животновъдството, обособяването на занаятчийството и на търговията – обстоятелство, което в професионален смисъл довежда до обществени разлики и противоречия между тези, които обработват земята и тези, които усвояват металите. Противопоставянето се долавя и между очерталите се групи на родовите първенци и на общинниците – производители като цяло.

Ако селищните могили са срещат в Тракийската низина и в североизточните области, в районите на северозапад и на запад, поселенията са по-различни. Те изникват по високите плата или на природно, естествено укрепени, труднодостъпни места и възвишения, най-вече поради преобладаващата роля на животновъдството в бита на тези хора, принудени непрестанно да се движат. Съществена промяна в селищната система настъпва през късната бронзова епоха, когато по цялата територия на Европейския Югоизток селищните могили са напуснати, а новите поселения се изграждат в равнините и долините. Напрегнатата военнополитическа обстановка, нарастването на населението и на трудовата му производителност, усложняват картината и довеждат до сериозни обществено-икономически и политически промени.

Най-важният резултат от тях е постепенното разлагане на родовообщинното устройство, началото на прехода от патриархалнородовата към териториално-съседската община и бавният процес на консолидация на новата общинна форма. Най-ясно процесът на разпадане се долавя към средата на II хилядолетие пр. Хр. и се извършва върху цялата територия на тракийската диаспора. Самите общини излъчват групите на родовата аристокрация и на масата на общинниците, били те селяни или занаятчии.

Първата набира мощ по пътя на открит грабеж и насилие и по силата на родовата традиция скупчва в ръцете си всички ръководни функции – военни, жречески, съдебни. Втората е в противовес на тези първенци, които съсредоточават средствата за производство в свое владение, сдобиват се с най-голямата част от бойната плячка, обграждат се с разкош и със съкровища. Социалната диференциация личи добре от резултатите от разкопките на проучените селища и жилища, демонстрира се чрез образци на керамиката и чрез погребалните обичаи, чрез притежанието на оръжия, на скъпи, луксозни изделия, на култови предмети. В това отношение е показателен примерът със знаменитото 12,5 килограмово съкровище от с. Вълчитрън, Плевенско от XVI-XII в. пр. Хр. – изключителен златен сервиз, собственост на виден аристократ.

На фона на рязкото съсловно разслоение израства и фигурата на племенния вожд. Той стои начело на военнополитическата организация и предвожда аристократичния елит. При характерните за обществото отношения на господство и подчинение, именно той поема пълководските и религиозните задължения. Променя се и режимът на собствеността. От този момент нататък земята са превръща в притежание на предводителите и е оставена само във владение на общинниците. По този начин през бронзовата епоха тракийските земи или поне някои техни райони изживяват социално-икономическо и политическо развитие, близко до онова на Егеида. Чрез трите си морета и чрез големите си реки, те са генетично свързани с егейския свят и с Мала Азия, по-точно с Анатолия и тази е посоката, по която трябва да се търсят линиите на преките им взаимодействия.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

НАРОДНОСТ

През V в. пр. Хр. Херодот твърди, че „тракийският народ след индийския е най-голям от всички народи на света Ако се управляваше от един господар и беше единодушен, той би бил по мое мнение непобедим и много по-силен от всички народи. Но това е невъзможно и надали може да стане някога. Затова траките са слаби. Те носят много имена – всеки според областта си, но всички те се ползуват от еднакви закони за всички неща...“. Макар че малко време след това Тукидид оспорва това прочуто изявление, като казва, че най-многобройни са скитите, а по-късно друг древен автор поддържа същото по отношение на келтите, няма съмнение, че траките действително са по-многолюдно население от гърците и в континентална и по островна Гърция.

Преувеличеното известие на бащата на историята е в явно противоречие с валидното за древността правило, че в демографско отношение населението се развива изключително бавно. В този смисъл една точна възстановка на демографския баланс и на възпроизводството на хората, което е незначително, не може да се направи дори за големи периоди от време. Самият ландшафт на страната предполага сравнително разредено население, чийто брой е практически постоянен поради ниския прираст. При това положение относително единният племенен тракийски етнодемографски масив между Карпатите, Егейско море и островите и Мала Азия очевидно не се променя съществено от края на II и през цялото I хилядолетие пр. Хр.

Тази маса от хора обаче, не е равномерно разпределена върху цялата обширна територия на тракийската диаспора. Разликите са налице между районите от двете страни на Балкана, а също и в просторите на юг и на север от река Дунав. Гъстотата на населението в севернотракийските области е значително по-слаба от тази в южните и също се запазва в продължение на I хилядолетие пр. Хр., макар че от втората му половина отликите постепенно започват да намаляват. Така например тракийските земи между Стара планина и голямата река са много по-рядко населени още от дълбока древност, защото и равнината е открита и не е защитена за движения на етнически групи, от нашествия на племена, които я прекосяват по повод и без повод и през целия си исторически живот изпитва сериозни военни удари.

Чрез редица примери в науката е доказано, че през древността броят на участниците във въоръжените действия обикновено достига около една четвърт от струпаното на дадена територия население. Най-подходящ за изчисление е разказът на Тукидид за похода на одриския цар Ситалк през 429 г. пр. Хр. срещу Македония и Халкидика. Според него, тракийският владетел успява да свика под знамената 100 000 пехотинци и 50 000 конници. Ако се следва принципът е лесно да се разбере, че общият брой на подвластното му население достига приблизително 600 000 души. Освен това от съпоставката за наборните възможности се вижда, че демографското отношение е значително в полза на южнотракийските области.

При всички положения пресмятането се нуждае от корекции, най-напред, защото властта на одриската държава не се разпростира върху всички тракийски племена и редица от тях не участват с военни контингенти в армията. Извън контрола ѝ се намират траките, които живеят между Родопите и Егея, и племената в северозападните краища – срещу които по-късно Ситалк воюва, за да укрепи границите си. Ето защо е правдоподобно да се мисли, че броят на населението в южнодунавските територии се движи в диапазона 800 000 до 1 000 000 души, при това с тенденции към увеличаване.

Но и този път цифрата не е точна, защото от полезрението излиза племенният състав между р. Дунав и Карпатите, а също така и обитаваните от траките райони в Трансилвания, в североизточните предели до реките Днестър-Днепър, както и в зоната на Северозападна Мала Азия. Следователно, най-малкият възможен брой на населението, като се имат предвид и посочените географски ареали, е вероятно 1 500 000. Въпреки, че тенденцията отново е към нарастване, за днешните представи числеността е незначителна, но тя е твърде вероятна и възможна. За нея може да се съди и от обстоятелството, че към времето на завоюването на България от турците, българското население достига 2-2 500 000 души.

Липсата на прекъсване между бронзовата и желязната епоха, което се доказва и по археологически път и приемствеността в развитието на народностната общност, постепенно очертават тракийските земи като единен комплекс с характерните за същинска Тракия източносредиземноморски белези, наследени още от II хилядолетие пр. Хр. В Подунавието те избледняват за сметка на средноевропейските, а в зоните на крайния североизток над Дунавската делта, отстъпват пред взаимодействията с целия ирано-кавказки етнокулурен кръг и най-напред със скитите.

Слабо и незначително засегната от чужди компоненти, народностната общност на траките не трябва да се смесва с политическите или административни образувания през различните епохи. Известно е например как от педя земя македонската държава постепенно се разпростира на изток и на юг върху тракийските племена, за да включи макар и формално по времето на Филип II цяла Тракия. През римско време пък тракийските земи попадат в пет провинции: Дакия, Горна и Долна Мизия, Тракия и Македония, чиито граници непрекъснато се менят. В началото и към средата на I хилядолетие пр. Хр. основните етнодемографски процеси вече са завършени, относителното единство на общността е установено, а демографският състав на населението започва да излиза от своята анонимност още в поемите на Омир, чрез данните на логографите и най-вече с Херодот и с авторите след него.

Името Траике, съответно Треике, по-късно Треке и Траке е названието, с което древните гърци наричат най-общо земите, които се намират на североизток от населяваните от тях области на Балканския полуостров. Оттук респективно и народът, който ги обитава е именован траикес, треикес, тракес. Според един разказ „Траке била нимфа, веща в баянията и билките и могла, от една страна да премахва страданията чрез билки, а от друга да ги причинява... По името на тази Траке изглежда се нарекла и страната, която по-рано се назовавала Перке“.

Особено след епохата на Великата гръцка колонизация, обхватът на понятията „Тракия“, „траки“ постепенно се разширява. Това е естествено поради увеличаването на познанията на елините и по-късно на римляните за тази зона от древния свят. По този начин започват да се разграничават отчетливо, както населението на Тракия, което все още не е излязло от етнонимическата си анонимност, така и групите означени с етноними. При това анонимността съвсем не означава, че по тези места не съществуват организирани племенни образувания, а тя просто се дължи на липсата на информация. С напредването на времето и на основата на античната писмена литературна традиция може относително да се възстанови географското разположение на тракийските племена – обстоятелство, което само по себе си показва, че е изживян процесът на излизане от анонимност.

В тази обстановка не бива да се забравя, че историческата география е динамична, а не статична дисциплина. Поради тази причина локализацията на тракийските племена е трудна, а понякога

и непосилна задача. Недопустимо е например да се обединяват данни за едни и същи етноними от различни епохи и да се отразяват те върху една и съща карта. Нещо повече, отделните етноними често се наслагват в описанията на древните автори и определянето на техните племенни местоположения не е лесно. От строга историкогеографска позиция страничните наблюдатели локализират не племена, а етноними, които те отнасят към някаква група хора, т. е. те не са в състояние да очертаят търсените граници на племенните територии, а съобщените от тях наименования на практика подреждат картата на етнонимическата действителност.

Мъчнотиите са още по-големи понеже някои от тракийските етноними се появяват инцидентно или съществуват съвсем кратко време. Други изчезват завинаги или се претопяват в по-големи племенни групи. Трети пък разпростират името си и покриват землищата на близки и на по-далечни съседи или просто ги поглъщат. Необходимо е още да се държи сметка, че много от етнонимите дължат произхода си на топоними, други са късни апелативи, а в дадени случаи и контаминирани имена – означения на типичните особености на група хора от типа на мелинофагите (на просоядците) в Югоизточна Тракия. Историята на последните малки етноними е мимолетна, защото по правило те се губят в наложилия се сборен локален етноним. В този контекст е ясно, че през различните времена от края на II и през I хилядолетие пр. Хр., картата на етнонимичната действителност са променя постепенно поради различни икономически и политически причини.

Появата на най-големите племенни имена като одриси, като гети, като трибали, които дават облика на тракийската етнополитическа действителност, на свой ред покрива с анонимност значителни съставки на племенната група. Между началото и средата на III и началото на II в. пр. Хр. се наблюдава и обратният процес, а именно на етнонимическо разчленяване на сборните наименования. В това отношение е изразителен примерът у Плиний Стари, който изброява в състава на „одриския род“ кабилети, пирогери, другери, кени, хипсалти, бени, корпили и едоните от Беотия.

Както е показано в историографията, очевидно Тракия е страна на микрорайони със свой собствен стопански облик, с определен характер на поселищната си система, с пътна мрежа. В тях се сформират етнодемографски състави. Точно тази етнодемографска действителност, която възстановява реалното разположение на племенните групи се различава от етнонимическата и е в сила за всички тракийски земи, макар че понякога двете се и съчетават. Тук е необходимо да се изходи от Аристотел, за да се разбере как едни хора живеят по етноси, а други по полиси, което ще рече, че траките живеят етносно, т. е. организирани са по етноси и като цял народ, и по области (микрорайони).

Населяват се най-вече онези места, където планини и възвишения затварят по-големи или по-малки полета. Хората се струпват в тези зони, които се отличават с плодородни обработваеми земи, с добри пасища, с водоизточници или са в близост до рудни находища и удобни излази към морските крайбрежия. Според римския географ Страбон, тракийските племена са 22. Явно цифрата не е достоверна, а съобщеният брой се опровергава от съвкупните данни на античните автори дори само за най-главните общности.

Освен това вече се видя как древната писмена литературна традиция пази спомена и обозначава и анонимни групи траки, каквито са например тези, които според Херодот живеят над (на север от) крестоните. Следователно те нямат някакво по-съществено социално-икономическо или военно-политическо значение и просто се маркират. Същественото не е изброяването на всички известни етноними, а икономическото и политическото райониране на тракийската територия. Прегледът на локализациите на по-известните и на по-важните племена се извършва тук в посока от север на юг и от запад на изток.

Най-напред идва населението, което живее в обширната област между Карпатите и р. Дунав. За съжаление, то векове наред остава анонимно, защото излиза извън полезрението на страничните наблюдатели. Макар че в посочения ареал могат да се набележат обособени историкогеографски ядра, едва към средата на I в. пр. Хр., в съчинението на Цезар „Галската война“, се появява наименованието на даките, което най-напред покрива Западния Карпатски басейн. От този момент и главно поради военните интереси на римляните, даките се споменават непрестанно в изворите, а етнонимът им се налага като сборен за всички обитатели на цялата Карпатска област до р. Дунав.

Тук е мястото да се дискутира кабинетната комбинация трако-даки или дако-траки, която често присъства в научната литература, но е неоснователна и не може да издържи на критика. Така е, защото е най-малкото методически погрешно да се обединява общия сборен етноним – траки, с племеннобластния – даки. По същия начин стои и въпросът с изкуствените съчетания трако-гети или гето-траки, а още по-нестабилни изглеждат термините гето-даки или дако-гети, тъй като е недопустимо да се слага знак за равенство между племенно-областните етноними, съобщени от различни древни автори с първа проява през различни епохи – гетите през VI в. пр. Хр., даките през I в. пр. Хр.

На юг от Дунав разположението на племенните групи се долавя по-отчетливо и е по-разчленено поради разнообразни природни и географски условия. В северозападните тракийски предели най-многолюдни и силни са трибалите. Те са познати през цялото I хилядолетие пр. Хр., като се започне от Херодот, който пръв споменава „трибалското поле“. Поради стабилния военнополитически потенциал и агресивността на династията, етнонимът се налага като сборно име за населението разположено между реките Дунав, Искър, долното течение на Морава и Стара планина.

През I в. пр. Хр. в централната част на Дунавската равнина се появяват мизите, известни от коментара на Страбон към стиховете на Омир. Те обаче, нямат нищо общо с древните си малоазийски предшественици – мизи, бойци от близо, опитни в ръкопашния бой, които участват в битката за Троя. Не другаде, а само в Мала Азия ги споменава и Омир и то като едни от най-добрите и храбри войни. Най-вероятно именно тяхната слава подтиква древния географ да преобърне казаното от поета в интерпретацията си и да отнесе всички вече споменати характеристики към населението, което живее в тази област на Балканите.

Етнонимът се използува уместно от римляните, които трябва да се сражават срещу назован противник. Името е подходящо и за новообразуваната провинция Мизия, защото непобедимите легиони са длъжни да надвият не който и да е, а прочути народи. По този начин славата на Вечния град се пропагандира идеологически и политически. Това съвсем не означава, че в провинцията живеят единствено мизите, по същия начин, както и в провинция Дакия няма да живеят само даки.

В североизточните райони, от двете страни на р. Дунав, най-популярни са гетите. Етнонимът е известен още през VI в. пр. Хр. у Хекатей и фрагментите на неговата „Периегеза“ чрез комбинираните имена тирогети и матукети (по-правилно матугети), които вероятно могат да се отнесат към обособено население в отделни тамошни микрорайони и то към същото време. От този момент не са изключени възможности за определяне на няколко ядра на племенни територии и по археологически път. Постепенно, по военнополитически причини – сила и експанзия, етнонимът гети се налага като сборен за цялата общност, разпространена върху огромна територия – на североизток включително до реките Прут и Днестър. Добър пример в това отношение са имената на теризите и на кробизите, познати още от VI-V в. пр. Хр. на юг от р. Дунав, които изчезват впоследствие, защото са погълнати и влизат в гетския състав.

На юг от Стара планина и на югоизток от трибалите се намират сердите в ясно очертаното дн. Софийско поле. Те се появяват едва през римската епоха и се налагат като сборен етноним на мястото на изчезналите вече тилатеи, споменати само веднъж от Тукидид с местоположение на север от планината Витоша и на изток от р. Искър и на трерите, които присъстват в същия пасаж, като двете имена изрично са отделени от трибалите.

В Горнострумската област, западно от течението на реката се разполагат лееите, които най-вероятно принадлежат към пеонския племенен състав, и агрианите (според кодексите с възможното четене граой). Пак тук през I в. пр. Хр. Тит Ливий споменава за пръв път името на дентелетите, известни след това с многобройните си стълкновения с римляните. Южни съседи на лееите и на агрианите(граоите), а през римската епоха и на дентелетите са медите, които съжителстват заедно със синтите по течението на р. Струма без да може да се очертае ясна граница между тях. Още по на запад, по течението на р. Вардар се локализират пеоните. Етнонимът е засвидетелстван още в Омировите поеми и е сборен за целия район. Любопитно е, че той постепенно започва да се губи за сметка на други племенни състави, а от IV в. пр. Хр. нататък, преди всичко заради македоните.

В Югозападните краища и по-точно от двете страни по долното течение на р. Струма и в Пангейската зона са познати редица племенни групи. След синтите, запазените етноними са мигдони, дерони, одоманти, едони, бисалти. Тяхното скупчване тук се дължи най-вече на отличното познаване на тази зона от страна на атиняните още от времето на Пизистрат, поради опитите им за установяване на собствени предмостия. Всички тези имена се вместват в картата на етнинимическата действителност, защото през VI-V в. пр. Хр. образуват силни династически домове, които играят роля във военнополитическите събития. Следователно, в различна степен и чрез различни извори, споменатите етноними отразяват реално съществуващото етнодемографско разположение.

На изток от долнострумската област, във вътрешните дялове на Южните Родопи още през V в. пр. Хр. се намират диите-махайрофори, т. е. въоръжени с махайри – с извити като ятагани мечове, и сатрите. Последните са известни на Херодот със своята войнственост, с независимия си дух и с отказа да участват в кампанията на персийския цар Ксеркс срещу Елада. Най-прочутият жречески род от сатрите е този на бесите, които поддържат знаменитото светилище на Дионис. След изчезването на етнонима на сатрите, именно те утвърждават по военнополитически и по религиозни причини наименованието си като сборно за целия Рило-Родопски масив. Впоследствие, след III в. сл. Хр. бесите се превръщат и в нарицателен етноним за всички траки. Точно налагането на „беси“ вместо „траки“ е отличен пример за условността на т. нар. племенни имена.

Около устието на р. Места и още по на изток при бъдещата колония Маронея, към края на II хилядолетие пр. Хр. чрез поемите на Омир са засвидетелствани киконите, чийто етноним във времето на Херодот е вече само спомен за информаторите на автора. При устието на р. Марица на източния ѝ бряг, в местността с център Полтимбрия се локализират пайтите. През I в. пр. Хр. етнонимът им е покрит от този на корпилите. Наред с тях древните автори посочват още кени, мадуатени и брени, вероятно също по течението на реката, но в северна посока. Едновременно с корпилите, най-често в този район се говори за сапеи – етноним познат още на Херодот.

Всъщност у Херодот за пръв път се появява и името на одрисите в разказа му за похода на Дарий I срещу скитите в края на VI в. пр. Хр. Набелязването на тяхното местоположение около р. Артеск, вероятно дн. р. Арда, е само мимоходом, тъй като те не са сериозни противници на персийския цар. Впоследствие одрисите увеличават мощта си и непрестанно разширяват границите на контролираните от тях територии. Така например, изредените по същия повод от бащата на историята скирмиади и нипсеи, които заемат странджанските разклонения около Аполония и най-източните планински части на Стара планина с нос Емине, влизат по-късно в състава им, а етнонимите им изчезват.

Впрочем, одрисите са на-добрият възможен пример за събирателно, родово име. То се превръща в сборно и в него влизат много племенни групи, чиито имена остават неизвестни поради мощта на покорителите. Подобна картина, но с обратен знак, се наблюдава през IV в. пр. Хр., когато с разпадането на Одриската държава, в района на Странджа планина се появява етнонимът на астите. При всички положения ядрото на одриския племенен състав е водосборната зона на реките Арда, Тунджа и Марица.

Тините, чийто етноним още от V в. пр. Хр. съперничи по устойчивост на одрисите, изглежда са онзи племенен състав, който обгражда Пропонтида (Мраморно море). Те се появяват не само по крайбрежието на Черно море в т. нар. Тракийска делта, но и в Северозападна Мала Азия, където са съседи на витините (битините). Последните според Херодот са преселници от долнострумската област, където се наричат стримони, а в Мала Азия получават новото си име. В най-югоизточната част и по-точно в Тракийския Херсонес (дн. Галиполски полуостров) се разполагат апсинтите и долонките. Засвидетелствани от Херодот за VI в. пр. Хр. етнонимите им избледняват за сметка на големите имена тини и одриси, а по-късно те изчезват в писмените извори поради военнополитическата експанзия на Одриската държава, която ги поглъща.

Освен витините, още в доколонизационния период, т. е. до IX в. пр. Хр., в Мала Азия се появява етнонимът на бебриките. Във вътрешността се съхранява сборния етноним на мизите, както и тези на халибите и на ализоните, които се разполагат по крайбрежието на Черно море и в прилежащите богати с желязо и със сребро планински земи. Същевременно, с напредването на времето, тракийските анклави по островите и в континентална Гърция постепенно изчезват. Известни са антонимни групи траки на островите Тасос, Наксос и Самотраки, както и синтиите на о. Лемнос. Те нямат нищо общо със синтите от долното течение на р. Струма и не се прехвърлят на острова, нито пък преминават от него на континента, а ясно обозначават две различни етносни групи. Легендарната традиция за синтиите ги слави като изобретатели на огъня, на оръжията и на всичко, което причинява болка, но е и красноречива как те изчезват веднага след настаняването на гърците на Лемнос.

Образувани чрез дълга еволюция, големите историкогеографски зони са кодифицирани едва през елинистическата епоха, която е етнонимически много по-усложнена и това добре личи от Клавдий Птолемей и от картата на неговите стратегии в Тракия.

На границата II-I хилядолетие пр. Хр. преходът от родова към съседскотериториална община се ускорява от обособяването на ред патриархални семейства и от тяхното разместване. То разпокъсва старото етносно териториално единство най-вече заради необходимостта от широка употреба на метала и води до икономическа реорганизация на обществото. Същевременно още към средата и особено през втората половина на I хилядолетие пр. Хр. настъпват сериозни имуществени различия в самите патриархални семейства. Те се множат в моногамни и от своя страна владеят още по-дребни парцели земя. Това разслоение в недрата на териториалната община оформя две основни социални групи – аристокрация и общинници. Поляризацията между тях е налице още през преходния период от бронза към желязото и се ускорява в хода на миграционните движения. С течение на времето диференциацията все повече се задълбочава, а рязкото противопоставяне нараства. Това общинно устройство е наистина опростено, но е твърде жизнено и много устойчиво.

Аристократичният елит не изгубва социалните си позиции, а консолидацията му се дължи на извънмерното съсредоточаване на икономическа мощ, която се реализира чрез натрупване на средства за производство и преди всичко на земя. В тази обстановка е ясно как аристокрацията се отделя от основната маса от населението чрез богатствата и стопанствата, които притежава и укрепва с нарастването на частната собственост. В нейни ръце са военните, жреческите, съдебните прерогативи, а процесът се разгръща в хода на непрестанни военни операции и грабителски акции. Дори само богатите гробни находки и надгробни съоръжения известни от археологическите разкопки са достатъчни, за да потвърдят присъствието ѝ.

Върхушката всекидневно разширява правата си, защото е в състояние да упражнява господство върху непосредствените производители от цялото контролирано землище, което ще рече, че фактически нейната собственост се разпростира и върху мерите на общините. Принудата се осъществява както извъникономически, чрез постоянни набези, погроми, терор, така и икономически. Местните династи и аристократичните им свити, които са и по-добре въоръжени, се разпореждат суверенно в подвластните им територии. Те се превръщат във върховни собственици на земята и на другите средства за производство.

За одриския цар Котис I се знае как той ежегодно обхожда владенията си, за да контролира поданиците си, как нарежда какво да се сее, а сетне самоволно се разпорежда с цялата реколта. От разказа на Ксенофонт за Севт II се разбира, че династът се държи като неприятел в бащината си земя, която отива да отвоюва. Въпреки съпротивата на селяните, за да наложи правото си на господар, той граби и насилва. Позволява си дори да предоставя населени места и крепости на свои приближени и приятели. Явно, поземленият режим се променя. От съвладелци в общинната организация, аристократичните първенци стават тотални собственици, а останалия колектив само номинално владее мерата си. Именно отношенията собственик-владелец и господство-подчинение са антагонистични и обуславят класово-съсловния характер на тракийското общество през I хилядолетие пр. Хр.

По този начин аристократичният елит превръща всяка област в земя за грабеж, в източник на храни, разпорежда се еднолично и във всеки момент с добивите, с работната сила, с мъжете-войни. Към хазната на тракийските династии текат всевъзможни данъци, а подвластното население, с различен статут на зависимост, е обременено с най-разнообразни натурални, трудови и ангарийни задължения, с военни повинности. То даже е принудено да дарява безвъзмездно господарите си. За тази икономика в съвременната историография е въведен терминът „царска", за да се разграничи тя от „полисната", т. е. от собствено гръцката.

Наистина, царят е върховен собственик на цялата земя, на всички средства за производство. Той определя монополните дейности в най-важните клонове на стопанството. Той раздава земи на свои родственици, парадинасти, военни наемници-командири. По отношение на царската хазна всички тези лица са владелци, но спрямо раздадените им територии и производителите-поданици, които работят в селските и в занаятчийските отрасли – собственици, които с брутален контрол и с груби мерки осъществяват правото си на власт. В условията на териториалната община обаче, „царската" икономика не е в състояние да развие стоковопарични отношения, да създаде многопластова социална структура и частна собственост от полисен, т. е. от робовладелски тип.

Масата от населението са селяните общинници – поземлен колектив, зависим от своя господар. Те обработват земята при най-разнообразни задължения, но са само нейни владелци. Както се разбра, антагонизмът се крие именно тук – в различното отношение към средствата за производство. Макар и единна група, общинниците са с различен статут, въпреки че липсват преки свидетелства за формите на зависимост или на полузависимост, в които се вмества тяхното социално-политическо състояние. Онези, които живеят в откритите селища имат значително по-благоприятно положение от тези, които се намират в личните стопанства на аристократите или на династите.

В тези имения по правило се иззема не само принадения, но и необходимия продукт на производителите, а средствата за производство, с които те разполагат, са им само преотстъпени от първенците за временно ползуване. На практика всичко се превръща в лична собственост на династите и на техните приближени и води до възможно най-нисък жизнен стандарт на земеделците. Подобно е положението и на занаятчиите, които се трудят в царските работилници във временните резиденции на владетелите, защото цялата им продукция остава за господарите. При това по-нататъшно социално разслоение ясно личи тенденцията тази категория хора да се превърне в пълна собственост на аристократите. Изглежда най-тежко е състоянието на онези, които работят в мините и там статутът им се приближава най-близко до робския.

Затворената общинна структура на тракийското общество изключва въвеждането на робски труд в основните клонове на производството – в земеделието и в животновъдството. Съществуването на роби е допустимо единствено в богатите семейства и в големите имения. Както сочат някои сведения, там техният брой е незначителен, а ролята им се свежда до това, да бъдат лична прислуга или помощен персонал. Основният извор за робството в тракийските предели са епиграфските паметници, в които робите носят характерни тракийски имена или просто се наричат според етноса си – „тракиец", съответно „тракийка". Така или иначе, данните за използуването на техния труд са изключително оскъдни.

Несъвместимостта на робите с обществения строй се вижда и от факта, че страната става износител на робска работна ръка за гръцките полиси, за някои източни държави и по-късно за Рим и Италия. Още Херодот съобщава, че траките продават децата си в робство. Подобна е съдбата и на военнопленниците им, търгувани в съседните елински колонии. Самото общество не успява да надживее началните форми на патриархалното робство и не достига степента на класическото робовладелие.

Господството на съседскотериториалната община не позволява да се създадат и градове от робовладелски тип, въпреки че социалната структура носи основните белези на робовладелието и въпреки че тенденциите на развитие са към робовладелие. При всички положения, основните производители остават владелците – селяни общинници, а организацията на обществото се управлява централизирано от владетел-цар. Този процес е белязан от закономерната поява и реализация на държавнообразувателни тенденции в тракийските земи.

Всъщност, форми на политическа организация като следствие на социалното разслоение съществуват още от средата и през втората половина на II хилядолетие пр. Хр. Държавообразуването във временните етносни обединения означава преминаването им в по-висока степен на организационно-административен и на правов ред – на държавност. За разлика от напредналите гръцки полиси, в Тракия този процес остава незавършен. През последната фаза на бронзовата епоха, т. е. през XVI-XII в. пр. Хр., все по-ясно започват да се открояват предпоставките за по-нататъшно укрепване на политическия живот. Именно, за да се означи съвкупното историческо развитие на тракийските земи за тези времена, в съвременната историография е въведен терминът „Микенска Тракия". Той намира място в научната литература не в археологическия, а в историческия смисъл на думата. Това ще рече, че чрез него не се прави опит да се сложи знак за равенство между тракийската култура и културата на Ахейска (Микенска) Гърция.

В древна Тракия и занапред не ще се открият богати царски погребения от типа на тези в Микена от XVI-XII в. пр. Хр. Образци на т. нар. микенска керамика също ще липсват и то по простата причина, че крехките съдове се изнасят в другите странни по море, а тук задължително те ще се пренасят с каруци и ще се изпотрошат. Следователно „Микенска Тракия“ е термин, с който се обозначава сходството, родството, дори близостта, а понякога и еднаквостта на социалноикономическите и на политическите процеси между Ахейска (Микенска) Гърция и древна Тракия или поне на някои нейни райони към края на бронзовата епоха.

Историческите сходства се долавят най-напред чрез наблюденията на укрепителните съоръжения в планинските области, на крепостите и на погребалните обичаи. Тук трябва да се прибавят блестящите постижения на металообработването, каквото е например Вълчитрънското съкровище или бронзовите рапири и мечове от т. нар. микенски тип. Цялата обстановка предполага, че в обществото съществува отчетлива диференциация в условията на налагането на новата общинна съседскотериториална форма и поради породените от нея класово-антагонистични съсловни прослойки на аристокрацията и на общинниците. В тази обстановка, на историческата сцена се появява фигурата на предводителя на племето или на племенната общност, който както и в Микенска Гърция е и цар, и жрец, и дори може да се обожествява.

Царете от „Микенска Тракия“ притежават укрепени резиденции, които се издигат на труднодостъпни, планински места. Те владеят и управляват околната територия, подържат, отстояват и налагат мощта си и в дипломатическо, и във военно отношение са доста активни. Пълнокръвната картина на политическия живот личи най-добре от преданията за сблъсъците на ахейците с населението по егейското крайбрежие и от близкия непосредствен хинтерланд, както и от мястото, което някои тракийски вождове-предводители заемат във военните перипетии до и по време на Троянската война (1275-1265 г. пр. Хр.).

Впрочем Троянската война е върховият момент във външнополитическите отношения между съседите, в които активно участват и траки. За тези времена са налице и сравнително стабилни писмени сведения. Те се откриват в поемите на Омир, а също така и в някои старогръцки легенди и митове, записани и обработени по-късно. Точно те са основата, която може да послужи за възстановка на политическия живот в тракийските земи, за едно относително по-точно райониране на държавностроителната практика в някои области на страната и за очертаването на политическата карта на „Микенска Тракия“.

Известно е, че при анализа на епическите и на митографските данни се открояват свидетелства от най-малко два хронологически пласта. Първият възкресява края на бронзовата епоха и отразява събитията през и след Троянската война. Вторият се образува по времето на Великата гръцка колонизация и носи допълнителна информация за перипетиите, които съпровождат тези начинания. Поради тази причина не всички имена на тракийски царе и не всички епизоди свързани с тях, които намират място в епическите песни, могат да се датират към края на II хилядолетие пр. Хр. Взети заедно обаче, подбраните сведения, които са приведени по-долу, пресъздават картината на активен политически живот. Той обхваща най-вече земите покрай Егея и прилежащите им области от вътрешността на страната.

Според Омир, траките, които се събират под стените на Троя са „бойци на колесници“ и „копиеборци“, някои от тях са въоръжени с криви лъкове, други са опитни в ръкопашните схватки – повечето са „коневъдци“. „Тлъстопочвената Тракия“, в която са родени, познава знатни и могъщи първенци, които ги предвождат. Те се появяват в стана на трояните (на които идват на помощ) в цялото великолепие на въоръжението си и по нищо не отстъпват на съюзници или на противници. Тук не може да става и дума за поетическо преувеличение, което преследва целта да не накърни славата на гръцките герои – обстоятелство, поради което траките са приравнени с трояни и с ахейци и са описани като равни на тях по сила.

Най-известен измежду всички тракийски вождове е Резос. Той пристига на бойното поле в чудно пъстра колесница, впрегната в по-бели от сняг коне – бързи като вятър. Оръжията му са грамадни и златни и не подхожда на хората да ги носят, а на безсмъртните богове. Макар че X песен на „Илиада“ (която предава историята на този тракийски цар, убит с пристигането си от Диомед и Одисей, т. нар. Долония) е допълнително внесен през VI в. пр. Хр. текст в поемата, Резос най-точно и най-пълно персонифицира сборния образ на тракийските предводители и е техен прототип.

Като се следва Омир, в посока от изток на запад, могат да се набележат три големи района, които се отличават с политическа централизация от микенски тип. Най-напред идват „всички траки, които мощният Хелеспонт огражда“. Те заемат областта на Тракийския Херсонес и на запад се простират до долното течение на р. Марица. В „Илиада“ са съобщени и имената на вождовете им – Акамант и Пейрой, които храбро се сражават с враговете. Когато Пейрой пада на бойното поле, налитащите противници не успяват да вземат доспехите му, защото до него стоят и го бранят другарите с копия в ръце.

В района между долните течения на реките Марица и Места, на запад включително областта на Маронея и до Бистонското езеро, се намират киконите. Според Омир, на тази територия се издига техния град Исмар, ръководен от прочутия цар-жрец Марон. В неговите околности, при завръщането си към Итака, Одисей и другарите му се сражават с тях. Киконите излизат насреща им с бойни колесници, бият се и като пехотинци, и след като повикват на помощ траките от вътрешността, успяват да ги отблъснат на корабите. Отличната им военна организация е под разпореждането на вождове. Двама от тях – Евфем и Ментес, са споменати в „Илиада“.

Третият район, най-западният, обхваща земите по долното течение на р. Вардар. Областта е известна като Пеония и се обитава от пеоните. Всъщност, най-много тракийски вождове, които участват във войната за Троя са от пеоните. Такъв е Пирехъм, който стои начело на бойци с криви лъкове. Такъв е Астеропей, който дръзва да води двубой с Ахил и запраща срещу именития си противник две копия едновременно, защото е опитен в хвърлянето им с двете си ръце.

Епическите поеми засвидетелстват стабилното присъствие на тракийски политически организации със солиден военен потенциал и възможности. Други подобни обединения придобиват плът и кръв с помощта на митографските данни. Така например се знае, че цар на траките в Давлида (Фокида, в Средна Гърция) е Терей. Той е женен за Прокна, дъщеря на атинския повелител Пандион. Тракийска е митичната династия с първи предводители Ликург и Бутес, които властват над остров Наксос. На устието на р. Марица, в Енос, управляват Сарпедон и брат му Полтис (откъдето Полтимбрия, т. е. името на поселението), който съветва Парис да върне хубавата Елена и да си вземе две красиви жени от неговите. Финей е друг тракийски цар и жрец, чиито владения се локализират в Салмидесос (в Източна Тракия на брега на Черно море, дн. Мидия). Повелител на едоните от долното течение на р. Струма е Ликург, който се осмелява да прогони Дионис от царството си и да плени неговите вакханки. Наказан от бога с лудост, той посича сина си с брадва и умира разкъсан от диви коне. Наследен е от Харопс, чийто син Ойагър се жени за Калиопа, а от тях двамата пък произлиза Орфей.

Прочут е и Диомед, легендарен тракийски цар на бистоните, чиито територии се намират край Абдера, по долното течение на р. Места. Той има навика да хвърля за храна на кобилите си всички чужденци, които преминават през землището на това „най-войнствено“, според изворите, тракийско племе. Съдбата му е свързана с Херакъл и с изпълнението на неговия осми подвиг, защото заповедта на микенския цар Евристей е най-знаменитият от елинските герои да му докара кобилите-човекоядки. При изпълнението на тази задача, Херакъл успява да надвие бистоните, убива и Диомед, а според друга версия го хвърля за храна на конете му. В митологическите варианти се говори още за „двореца на Диомед“, който е укрепен и се нарича „крепко село“. Едва ли може да има съмнение, че съвкупното предание отразява действителен процес на държавностроителна практика, характерна за този район още във времето преди Великата гръцка колонизация.

Разбира се има и други митове за тракийски предводители от тази епоха и фабуларни повествования за тях. Все пак най-многобройни са данните за Орфей. Този митичен тракийски певец, поет и музикант, но и лечител, прорицател и владетел, често се локализира на различни места. Царството му се поставя ту в Югозападна Тракия, ту при Хелеспонта или в земите на киконите. Ако се върнем към сведенията на Омир за тракийските държавни организации от микенски тип, веднага ще се разбере, че посочените три местонахождения на владенията му са и най-сигурните за съществуването на утвърдена военнополитическа практика в тракийските земи и на присъствието в тях на относително стабилни династически домове. Ето как държавните организации във времето на „Микенска Тракия“ възникват и се развиват като необходим резултат от социалната диференциация в рамките на териториалната община. Те укрепват в хода на борбите за локална, а понякога и за всетракийска хегемония.

Стопанските и обществени преобразувания при прехода между бронзовата и желязната епоха показват, че животът на държавните организации в тракийските предели не се прекратява. Това е единен процес, който се извършва постепенно. И след като нито икономическото, нито социалното прекъсване от края на II и началото на I хилядолетие пр. Хр. се доказва за сметка на приемствеността между епохите, не е чудно, че политическите традиции от преходния период не отмират, а се развиват при новите условия. Напълно оправдани са и сходствата между държавиците от микенски тип и тези от ранната желязна епоха, обединени от и около фигурата на предводителя.

След настъпилите етнодемографски изменения и след цялостното преустройство на обществото на основата на новия метал, по-високата съседскотериториална общинна степен съдържа като историческа перспектива държавните обединения да се стабилизират. Но тъй като процесът на държавно строителство не може да се материализира едновременно и с еднаква сила във всички зони на тракийската диаспора, върховите му прояви трябва да се търсят в местата, където се сплитат редица благоприятни фактори.

Античната писмена литературна традиция, като се започне от ранните гръцки поети и логографи и от Херодот нататък, както и археологическите материали, макар и откъслечни, са достатъчно красноречиви с данните, които предоставят за обособяването на отделни държавни обединения през I хилядолетие пр. Хр. Трябва да се знае, че тяхната поява не може да се определи точно. Датировката е в зависимост от известията, с които науката разполага за конкретни и за частични техни изяви на международната политическа арена. Най-често началото им се поставя съобразно първите регистрирани стълкновения с елините или според официалното им дипломатическо признаване. Естествено хронологията е косвена и съвсем не е достоверна, тъй като нещата започват доста време преди те да се забележат и да се отразят от древните автори и макар и бавно, също протичат и се постигат под знака на приемствеността с предходните времена. Политическото райониране на древна Тракия, като се върви в посока от изток на запад и от юг на север, чертае приблизително следната карта.

Най-напред в Югоизточна Тракия, в областта на Тракийския Херсонес, са известни долонките, които водят продължителна война със северните си съседи – апсинтите. Те присъстват в разказа на Херодот, който се отнася за средата на VI в. пр. Хр. и по-точно за 561-560 г. пр. Хр., със собствена политическа организация, ръководена от царе, представени въоръжени с типичните за траките инсигнии от по две копия и поддържат отношения с гръцкия свят чрез посредничеството на светилището в Делфи. По отношение на политическите традиции, приемствеността с предшестващата епоха е неоспорима, защото тъкмо тази зона според Омир, излъчва вождове и бойци, които са реални исторически фигури и участват в Троянската война.

Вторият район обхваща приблизително Източните Родопи, водосборния район на реките Арда, Тунджа и Марица с планините Сакар и Странджа. Той е известен с разпространението на мегалитните паметници, които прекъсват живота си към края на VI в. пр. Хр. Археологическите проучвания на долмени и скални гробници, на големи по размери укрепени селища и крепости, разкриват, че населението по тези земи и най-вече племенната общност на одрисите има установено икономическо и социално развитие. То познава обществената диференциация, а следователно и държавностроителни традиции.

Третата област на политическата карта се разполага между реките Места и Струма с Централните и Западните Родопи. Оттук произхожда забележителният гробен комплекс край с. Дуванли, Пловдивско. Той се състои от около петдесет могили, най-старите от които датират от края на VI и от началото на V в. пр. Хр. Разкопките разкриват изключително пищен инвентар на богати погребения със златни украшения, със сребърни и бронзови съдове, с изящни вносни предмети на лукса и на разкоша. Всички тези материали показват социалните и политическите възможности на тракийската аристокрация от този край.

Обикновено могилният некропол при с. Дуванли се приписва на бесите. Нормално е и обстоятелството, че техният династически дом остава анонимен, защото малко време след посочените дати, той се поглъща от силната Одриска държава и се вписва в границите ѝ. Впрочем предводители на бесите са известни в по-късните времена. Такъв например е Рабокент през I в. пр. Хр. или жрецът Вологез, който ръководи въстанието им през 11 г. пр. Хр. Това съвсем не означава, че династическата линия се очертава едва през римската епоха. Просто бесите, които разпростират властта си по целия Рило-Родопски масив до този момент не са обект на интерес от древните автори.

Следващата зона покрива територията на двуречието Струма-Вардар. Както вече се знае, тук се скупчват много тракийски племена като пеони, дерони, мигдони, бисалти, едони, одоманти и други, със собствени политически организации. Поради оживените контакти с гръцкия свят, древните автори просто фиксират обособяването на техни държавни обединения в тези райони на страната. Обобщеният образ и персонификацията на владетелите им отново най-добре се олицетворява от Резос. Той идва под стените на Троя от Долнострумската област, но се появява в поемата „Илиада“ най-вече поради интересите на атиняните към този ареал през VI в. пр. Хр. Някои от предводителите на династическите домове остават анонимни. Други се знаят едва от V и IV в. пр. Хр., но всички те са суверенни носители на политическата и на религиозната власт.

С такава характеристика изпъкват царете на пеоните Патрай, Диплай, Авдолеонт. Както и при случая с бесите, този факт не отхвърля възможността за държавностроителна практика и в предходните времена. Тя се доказва пряко от монетосеченето на някои племена от края на VI и от началото на V в. пр. Хр., които експлоатират рудните находища на Пангей. Най-известни са емисиите на дероните, които живеят в земите отвъд р. Струма, на запад от езерото Прасиада (дн. Бутковско езеро) към планината Дисорон. Те се споменават от Тукидид и вероятно, подобно на съседите си, също оказват съпротива на персите по време на походите им в Гърция.

Анонимна е и династическата линия на бисалтите – също със собствени монети, които потвърждават военнополитическата им активност. Те са южни съседи на дероните, а на североизток граничат с крестоните. От Херодот се знае, че един техен безименен цар не се съгласява да участва в похода на Ксеркс, забранява това и на шестимата си сина и се оттегля навътре в страната. Понеже те не го послушали и помагали на персите срещу гърците, при завръщането им след неуспеха на експедицията, той ги ослепява.

Монетосеченето е познато и на едоните, които се намират на юг от бисалтите по десния бряг на р. Струма до към устието ѝ. Някои от емисиите им носят надпис, който гласи: „Гета (Гетас) цар на едоните“. Съществането на тяхна държавна организация и нейният престиж се потвърждават от участието им в политическите перипетии. Най-напред те оказват отпор на Аристагор – водач на йонийското въстание, който след неуспешния му край, търси убежище в селището им Миркин. След това през 465/464 г. пр. Хр. разбиват атиняните, които се опитват да основат колония на устието на р. Струма – бъдещият Амфиполис. В битката при тяхното поселение Драбеск, едоните надделяват над 10 000 колонисти.

От времето на Пелопонеските войни, Тукидид съобщава един сигурен династ на тези траки – Питак. Поради проатинските си настроения, той става жертва на дворцов заговор. В него участват жена му Брауро и синовете на аристократа Гоаксий, очевидно с проспартанска ориентация. Явно едоните са отлични бойци, защото спартанският пълководец Бразидас привиква в армията си техни контингенти от пелтасти и конници. Военната им сила и политическите ходове на династическия дом са най-стабилните аргументи за здравината на държавното обединение.

На север от Стара планина и пак в посока от изток на запад са познати държавните организации на гетите и на трибалите. Техните обширни територии се очертаха при локализацията на тракийските племена. Едва за края на IV и за началото на III в. пр. Хр. изворовите данни съобщават за гетския цар Дромихет. Той успява да победи Лизимах – приемникът на Александър III Велики в Тракия и дори го пленява или според друга версия залавя сина му Агатокъл. От края на III и от началото на II в. пр. Хр. са известни и гетските владетели Ремакс, Золтекс, Залмодегигос. Интересът на древните автори се засилва отново едва през I в. пр. Хр., когато римляните отправят погледите си към тази зона на античния свят. От това време е известно силното държавно обединение под ръководството на Буребиста, срещу което Юлий Цезар замисля поход малко преди смъртта си. По повод на военните акции на Крас през 29/28 г. пр. Хр. са засвидетелствани гетските вождове Дапикс, Ролес и Зиракс.

Държавностроителната практика обаче, действително започва далеч преди да се забележи и да се отрази от древните писатели. Така например, в разказа за похода на Дарий I срещу скитите в края на VI в. пр. Хр., Херодот съобщава, че гетите са „най-храбри и най-справедливи от траките“. Те единствени оказват съпротива на персийския цар и вярват в безсмъртието си. Следователно, през тези времена гетите имат стабилна военна организация и собствено религиозно учение, което според бащата на историята дължат на своя цар, жрец и бог – Залмоксис. С други думи династическото им родословие е пряко засвидетелствано поне от края на VI в. пр. Хр.

Едновременно е необходимо да се отчита и обстоятелството, че поради големината на територията, която заемат, при гетиите има поне няколко центъра на държавнообразувателни процеси, а техните организации могат да се наместят и чрез резултатите от археологическите разкопки. Един от центровете е локализиран от богато мъжко погребение при с. Аджигьол край гр. Тулча в дн. Румъния. Самите обширни предели не предполагат единствен династически дом.

Последният район от политическата карта обхваща землището на трибалите. Положението при тях не е по-различно от това при гетите, а събитията са немислими извън организирания политически строй. Знае се, че през 376/375 г. пр. Хр. трибалският цар Халес предприема поход срещу Абдера. Друг техен владетел се нарича Сирм. Той дава сражение на Александър III Велики по време на дунавския му поход. Малко време преди това, през 339 г. пр. Хр., трибалите водят битка и с Филип II, успяват да го ранят и отнемат плячката му. Мястото и могъществото на аристокрацията им се разкриват и чрез археологическите материали. Един от техните династически домове сигурно се намира на терена на днешния град Враца, поради погребенията в Могиланската могила и скъпия инвентар. Още по-красноречиво в това отношение е съкровището от с. Рогозен, Врачанско, което се състои от 165 скъпоценни съда. На север от р. Дунав през I-II в. сл. Хр. особено силно е държавното обединение на даките, начело с техния цар Децебал.

Античната писмена литературна традиция познава и други откъслечни сведения за владетели и предводители на тракийски племена, особено през елинистическата епоха. Такива са например Лангар на агрианите (граоите), Диегиилис и Зибелмий (по-правилно Зиселмис) на кените, Абруполис на сапеите, Ситас на дентелетите, Косинг на кебрените и на скаибоите, Исант на кробизите. Колкото и фрагментирани да са тези известия, те говорят за военнополитическа сила и наличие на държавни институции у отделните племена или групи от племена в различните области на тракийската диаспора.

Политическите организации, които се развиват през и след края на II хилядолетие пр. Хр. и приемствеността в традициите на държавностроителната практика се материализират исторически към средата и втората половина на VI в. пр. Хр. чрез появата на една от най-древните държави в Европа – Одриската. Този е крайният резултат и върховната изява на цялостното вътрешноикономическо, социално и политическо развитие на древна Тракия.

ГЛАВА ПЕТА

КОЛОНИЗАЦИЯ

Тракийските крайбрежия се мият от водите на три морета – Егейско, Мраморно и Черно. Те се разпростират от Термейския (дн. Солунски) залив до и на север от устието на р. Истър (дн. р. Дунав) – най-голямата река, която пресича земите на траките. Още от средата на II хилядолетие пр. Хр., крайморските селища които съществуват и в предходните времена, заемат естествено защитените места по върховете на предпланинските масиви и по високите плата. Тази практика на населението е оправдана, за да се контролират бреговите ивици, удобните за пристанища заливи и териториите във вътрешността.

Значението на трите морета за историята на древна Тракия и на траките изпъква най-ясно чрез мегалитната култура. Нейното възникване и разпространение през II хилядолетие пр. Хр. и интензивният ѝ живот през I хилядолетие пр. Хр. се свързва и е дело на крайморските жители, на обитателите на хинтерланда, на егейските острови и на о. Крит. Тя не е възможна без взаимодействия, в които се включват и миграции на населението от двете страни на Босфора и на Хелеспонта (дн. Дарданели) и между него и микенския свят, и принадлежи на всички тези, които образуват относително единния трако-малоазийски етнокултурен комплекс. Именно в тези морета се разгръща най-интензивен трафик и чрез тях се поддържат тесни контакти между племената и народите от целия Средиземноморски басейн.

Нещо повече. Писмените известия за края на II хилядолетие пр. Хр. и особено археологическите данни за I хилядолетие пр. Хр. разкриват, че траките познават корабоплаването и го превръщат в свой поминък. Най-вероятно те осъществяват търговските си комуникации чрез каботажно плаване и живеят от и чрез морето. Според Диодор „след Троянската война морето владеели лиди и меони 92 години, пеласги 85, траки 79“ и т. н. Преданието за тракийската таласократия (морска хегемония) откъм края на II хилядолетие пр. Хр. съвсем не е случайно и представя траките като мореплаватели, с бит и с култура, синхронни с тези на народите от

Източното Средиземноморие още от края на бронзовата епоха, когато очевидно те играят и важна политическа роля.

Археологическите открития при подводните проучвания на някои съоръжения в днешните черноморски пристанища (като например тези на Аполония и на Месамбрия), останките от крепостни стени, намерената керамика от бронзовата епоха, всевъзможните други находки и особено големият брой извадени каменни котви и оловни щокове от различен тип, показват, че предимствата на морския транспорт са познати през тези отдалечени времена, че бреговете са кръстосвани от най-различни мореплаватели. Красноречиви за вносно-износната дейност са две находки (от Каварна и от Бургаско) на бронзови слитъци (единият с примеси на злато) с формата на опъната бича кожа. Именно подобни слитъци са основното монетно средство в Егейска Гърция за II хилядолетие пр. Хр.

Едва ли може да има съмнение, че много преди Великата гръцка колонизация, тракийските крайбрежия са познати и се преброждат от търговци и пътешественици от Източносредиземноморския свят. Това са и египтяни, и асирийци, и хети, и критяни, и троянци, и ахейци, и финикийци, и кари. Те осъществяват презморските си начинания заради местната продукция, особено на руди и на метали (мед, желязо, олово, калай, но и злато и сребро) и пристигат по тези места с пълни със стоки кораби, най-вече от Мала Азия.

Особено активни са финикийците. Херодот ги познава преди гърците на о. Тасос, където те основават свои тържища. „Аз посетих (острова), в който намерих храм на Херакъл (очевидно елинският превод-означение на върховното финикийско божество), построен от финикийците“. И после продължава, „аз самият видях там тези рудници и най-чудни са тези, които са открили финикийците. Те заедно с Тасос колонизирали този остров, който сега носи името си от този финикиец Тасос.“

Локализацията на тракийския владетел и прорицател Финей в областта Салмидесос (Югоизточна Тракия) е също пряко доказателствена за проникването на финикийците, защото според легендата той е син на Феникс – митичният родоначалник на финикийците, или според друга версия на неговия баща Агенор. Има и вариант, който предава, че градът Тороне в Халкидика води името си от Тороне, дъщерята на Протей или на Посейдон от Финике.

Независимо от приказния характер на митологичните данни, тези истории отразяват спомена за пълнокръвната историческа действителност. Не са малко и сведенията за присъствието на малоазийски народи в Черно море преди гърците. Така напрмер името на селището Карон лимен (Карийско пристанище) при днешния нос Шабла може да се свърже според Страбон с карите и с техните плавателни съдове, така отдалечени от Средиземноморския воден басейн. За Ариан цялата територия наоколо се нарича Кария. За кари споменават и някои други антични автори и ги посочват в Калатис (дн. гр. Мангалия в Румъния) и в Танаис (Южна Русия). Някои пък сравняват името Калатис с това на лидийския град Калатебос – обстоятелство, което поставя нови въпросителни.

В тази обстановка е ясно, че траките са в непрестанни взаимодействия с тези и други партньори, а техните земи са органична част от Източното Средиземноморие и от цялостното му историческо развитие. Впрочем, колонизационната дейност на самите гърци започва далеч преди епохата на голямата им вълна през VIII-VI в. пр. Хр. Едва ли тук е необходимо да се излага всичко около перипетиите, свързани с Троянската война, около експедицията на аргонавтите, които начело с Язон се отправят към далечната Колхида на кавказкия бряг, за да търсят „златното руно“, около мъчнотиите при завръщането на Одисей в Итака. Всички тези, а и много други предания, крият достоверна историческа ядка за войни и за грабежи, за сражения и за пиратство, които се осъществяват към края на II хилядолетие пр. Хр. и малко време след това.

През VIII-VI в. пр. Хр. гръцкият свят е обхванат от силна икономическа, социална и политическа криза, която го преобразява. Един от нейните резултати е широката колонизационна експанзия на елините. Всъщност, причините за основаването на колонии по тракийските крайбрежия не се различават особено от мотивите, които ги движат в тази дейност вън от пределите на Балканска Гърция и на Западна Мала Азия, по останалите брегове на Средиземноморието. Макар че те са от социално-икономическо и политическо естество, все пак древните автори, макар и доста общо, свеждат емиграцията до една основна и я наричат стенохория, т. е. липса на земя.

„Недостигът“ на обработваеми парцели, за който говори още Тукидид, е въпреки всичко относителен при тогавашното демографско състояние и не опира до свръхнаселение. Във висша степен той се дължи на неправомерното им разпределение, което поради острото социално разслоение ги концентрира в отделните полиси в ръцете на още силната родова аристокрация, като обрича на мизерия безимотния демос или този, който се обезземлява.

Наред с икономическите причини, за осъществяването на колонизацията играят роля и ред политически обстоятелства. Често преселниците имат за ръководители-основатели (ойкисти), представители на обеднялата родова аристокрация, които са повече или по-малко декласирани. Но водачи на експедиции са и политически неудобните, новозамогнали се занаятчии, търговци, корабопритежатели – представители на новата робовладелска аристокрация. Това са все хора, които напускат родината си по различни поводи, засегнати от социалната борба, която се развихря в полисите, от честите междуособици в тях, от кървавите разпри.

При всички случаи, тези представители, било те от аристократичната групировка или от средите на демоса, които предпочитат да се спасят през морето, се съпътстват от бедно население, от търговци, които искат да намерят пласмент на стоките си, от занаятчии, които търсят да се изявят другаде, от всевъзможни авантюристи. Те участват активно в заграбването и в разпределянето на нови територии, в откриването на пазари, на места за производство, на суровини и на полусуровини, на източници на роби. В този смисъл именно колонизацията извежда Гърция от състоянието на сравнителна изолация, прави обществото подвижно и възприемчиво – дори любопитно, дава широк простор на личната инициатива, на творческите способности на всеки човек.

В стремежа към нови земи, където ще създадат и нови огнища, елините достигат и до тракийските крайбрежия. Отначало спонтанно, след това организирано, поселенията им постепенно обкичват тези места и са всъщност част от източната гръцка колонизация. През VIII-VI в. пр. Хр. тя се нарича Велика и упражнява въздействие върху хода на историческия процес не само в крайморските области, но също така и във вътрешността на тракийските земи.

Най-напред гърците започват да колонизират непосредствено близките южни брегове на Тракия. През VIII в. пр. Хр. в обсега на тази дейност попада Халкидическия полуостров. В основаването на колонии най-голям дял там има град Халкида от о. Евбея, по който и ареалът получава името си. Предава се, че само на полуостров Ситония (дн. Касандра), полисът създава около 30 „града“, между които най-важен е Тороне. Наред с Халкида, в започнатите начинания е активен и друг евбейски град – Еретрия. Тя основава на полуостров Палена – Менде.

Не остава по-назад и Коринт, който установява свои поселници в Потидея – на най-тясното място на провлака, който свързва Палена с континента. Това е най-важният град в района до времето на Пелопонеските войни и една от ябълките на раздора, които ги предизвикват. Важното му икономическо и стратегическо местоположение се потвърждава от факта, че след погрома в бойното напрежение, през ранноелинистическата епоха там е основан градът Касандрия. На свой ред и о. Андрос от Кикладския архипелаг настанява колонисти в Сане и в Акант на полуостров Акте (дн. Атон). В хронологическо отношение това е най-ранният етап на колонизацията на тракийските крайбрежия.

Основаването на поселения в зоната между долните течения на реките Струма и Дунав, а и на север от нея, е естествено продължение на тази практика, но започва почти век по-късно. Трябва да се има предвид, че когато се проследява процесът на гръцката колонизация по бреговете на траките, една от нейните характерни черти е борбата за разпределение на сфери на влияние от страна на метрополиите. Конкуренцията е особено силна между онези центрове, които създават цяла мрежа от колонии и емпории. Освен това, по тези краища, елинските селища по правило се отличават със скромни размери и със сравнително малък първоначален брой преселници. Разбира се, има и изключения, като например случаите с Бизантион или с Абдера, но съпоставките с колонизационната дейност в западна посока – към Южна Италия и Сицилия, потвърждават тези наблюдения.

Особено активен в колонизацията на югозападното тракийско егейско крайбрежие, в междуречието Струма-Места, е о. Тасос, където още през VIII в. пр. Хр. се настаняват преселници от о. Парос. В посочения район се намира планината Пангей с нейните златоносни рудници и там островът разполага с минни периметри. Той слага ръка на сушата, т. нар. тасоска переа (отсрещна земя) и основава на нея Галепсос, Аполония (недалеч от устието на р. Струма), Ойсиме, Неаполис (дн. гр. Кавала, Гърция), Скапте силе и малко по-навътре Крениди (по-късно Филипи), Акontисма и Пистирос (Бистирос) – точно на устието на р. Места. Още по-наизток се намира неговото поселение Стриме, което подчертава завоевателните му намерения да се наложи като фактор и в сектора, включително до долното течение на р. Марица.

Ако се съди от имената на селищата, повечето от които са тракийски, е видно, че и преди заселването на тасоски, а и на други гръцки колонисти в тази зона, тук преобладава местното население. Освен това значението на континенталните владения за икономиката на Тасос е огромно. Херодот съобщава, че в началото на V в. пр. Хр. островът получава ежегодно от отсрещната суша 200 до 300 таланта, като само приходите от златните мини на Скапте силе възлизат всяка година на 80 таланта. В този контекст, стремежите на тасосци да разширят своите владения и периметри на влияние на изток са недвусмислени.

Пак в тази посока, до устието на р. Марица, най-важни са колониите Абдера и Маронея. Първата възниква към средата на VI в.

пр. Хр. Началото се полага от преселници от Клазомена – йонийски полис на западния бряг на Мала Азия между Смирна и Еритрея, но съществуването ѝ е кратковременно, защото поселението рухва под ударите на околните тракийски племена. Едва един век по-късно, колонисти от същата зона, но този път от йонийския град Теос, успяват да се настанят стабилно по тези места. Както изглежда, Абдера владее значителна територия, пристанището ѝ е едно от най-удобните в този ареал и оттук води началото си пътят, който най-пряко свързва крайбрежието с долината на р. Дунав. Колонията се развива и процъфтява благодарение на плодородния хинтерланд, на изобилието от гори и от подземни богатства, които крият недрата на южните склонове на Родопите.

Още по-изгодно е местоположението на Маронея. Тя се появява към средата на VII в. пр. Хр. върху тракийското селище Исмар, известно още от Омир. Там здраво стъпват колонисти от о. Хиос. Един от най-прочутите винарски центрове – островът е живо заинтересован да прибави към своя експорт и местното производство. Всъщност, враждата на Маронея със Стриме е следствие на конкуренцията между Хиос и Тасос и на надпреварата им кой от тях стабилно да сложи ръка в района до долното течение на р. Марица. Пътят натам обаче, се оказва преграден.

На изток от Маронея следва зоната на самотракийската переа. През последните годни на VII в. пр. Хр. о. Самос, който колонизира о. Самотраки, полага усилия и се старае да разшири търговската си дейност в пряко съперничество с о. Тасос. В тези стремления, погледите се отправят към отсрещния тракийски бряг. Там изникват поселенията Сале, Зоне, Месамбрия, Серион и някои други с по-скромни размери като Темпира и Харакома. За разлика от тасоските колонии и емпории тези селища са още по-малки и по-малобройни, но имат значение при очертаването на общата картина.

Една от най-важните колонии на тракийското егейско крайбрежие е Енос. Тя се намира при устието на р. Марица и е основана от Митилена на о. Лесбос, който също има претенции към тези територии и безспорно е сериозен съперник на останалите конкуренти. Долината на реката – най-широката входна врата към вътрешността на Тракия, предоставя чудесни перспективи за развитието и благоденствието на Енос и на неговата икономика.

Може да се приеме, че предимство по време при колонизацията на Тракийския Херсонес също имат еолийските гърци. Те, преди Милет, заемат някои от най-важните в стратегическо и в съобщително отношение пунктове. Сестос, Мадитос и Алопеконесос се появяват вследствие на активната дейност на о. Лесбос и осигуряват контрола от двете страни на полуострова. Имената на първите две селища, а и на редица други тук са тракийски и показват компактността на местното население не само по крайбрежието, а и във вътрешността на страната. На свой ред Тракийският Херсонес е важен не само поради ключовата си позиция на протоците и изгодното положение на теснините, през които минава и през които се контролира морския път през Дарданелите за Черно море, но и защото задоволява нуждите от плодородна земя и е богата снабдителна база за зърнени храни и същевременно е изключително удобен комуникационен възел.

Изложените предимства не могат да се пренебрегнат от Милет. Негови колонисти бързо полагат основите на Абидос – на малоазийския бряг, точно срещу Сестос. Закономерна е и последвалата заселническа дейност на самия Тракийски Херсонес – рожба на агресия със стратегическо-търговски цели към Черно море. Писмената литературна традиция приписва на Милет създаването там на 90 колонии – очевидно преувеличено число, но и половината да се вземе за истина показва експанзивната му сила. Най-важни са Лимне и Кардия (точно на шийката на полуострова), при основаването на която вземат участие и преселници от Клазомена.

Атиняните също имат претенции за господство в този район. Техните интереси към тракийското егейско крайбрежие се събуждат още по времето на Солон, когато подхващат борба с Митилена от о. Лесбос за установяване в Сигейон (на устието на Хелеспонта) – пункт, който като място за контрол на трафика през протоците, поема ролята не само на по-раншната Троя, а и на по-сетнешния Бизантион. Задморските начинания на Солон успешно продължават при Пизистрат.

Към средата на VI в. пр. Хр. Милтиад Старият от рода на Филаидите влиза в контакт с тракийското племе долонки и се настанява стабилно на Тракийския Херсонес. Превръща го във важна база за реализация на претенции не само по бреговете на Егея, на Пропонтида и на Евксинския понт, но и в непосредствения тракийски хинтерланд. В резултат от дейността му Атина основава на полуострова селищата Критоте, Пактие, вероятно Елайос, въпреки че и те нямат значителни размери. Тази активност е в абсолютен синхрон с въжделенията на Пизистрат към зоната на Югозападна Тракия, където на брега на Термейския залив той укрепва Райкелос, а има и рудни периметри от златоносните находища в Пангей.

Колкото да са конфронтирани във вътрешно-политическо отношение, толкова родовете на Пизистратидите и Филаидите са съгласувани във външно-политическите си начинания към Тракия. Те слагат ръка на най-невралгичните ѝ точки, обхващат я като люлка. Важен пункт на р. Струма е Ейон, който през първата половина на V в. пр. Хр. попада в атински ръце, а сетне е използуван като изходна база за създаването на най-важната колония – Амфиполис. След няколко неуспешни експедиции, най-сетне през 437/436 г. пр. Хр. атиняните успяват трайно да се закрепят там, да положат началото на новото си поселение и открито да афишират бъдещите се намерения.

Сравнително многобройни, но същевременно малки и със скромни територии, гръцките колонии и емпории (тържища) по тракийското егейско крайбрежие трудно успяват да запазят автономността си от своите метрополии и от други по-силни полиси.

Макар че в стратегически план тракийските крайбрежия на Пропонтида нямат решаваща роля на ключови позиции, в икономическо отношение морето има значение на естествена връзка между източната половина на Средиземноморския басейн и Черно море. Ако се съди по броя на колониите около това вътрешно тракийско „езеро“, по техните размери и по относителното им тегло в живота на античния свят, не е трудно да се разбере, че южните брегове на Пропонтида са по-важни за елините отколкото северните.

Въпреки сравнителното закъсняване във времето, тук първенството и надмощието в колонизациония процес се държат от Мегара. Отрано тя осъзнава огромното значение на Тракийския Босфор и основава на малоазийския му бряг Халкедон и точно срещу него на европейския – Бизантион, с уникално по рода си местоположение на Тракийския Херсонес и на Хелеспонта, които свързват Черно и Мраморно със Средиземно море. Мегарската колонизация се разпростира и по северното крайбрежие на Пропонтида, където върху предишно тракийско селище (както може да се съди по името му) възниква Селимбрия.

Малко време след Мегара тук стъпват и преселници от о. Самос. Те полагат основите на Перинт – отново местно име, което говори, че областта е гъсто населена с траки, както личи и от изричните сведения на древните автори и от епиграфските паметници, които също пазят тракийски имена. Островът създава и някои по-малки селища като Тиродиза, Неаполис, Серион тейхос, Бисанте, Дидимо тейхос и Херайон тейхос, които очевидно са зависими от Перинт и попадат под политическото му влияние. Тези поселения, които са по-многобройни от мегарските проявяват изключителна жизненост. Същевременно Милет запазва периметрите си по южните брегове на Пропонтида. Там почти всички колонии са следствие на неговата експанзия.

Черно море или Понтът (старогръцкото название на море изобщо) дълго време се нарича от елините „аксейнос“, т. е. негостоприемно, неприветливо, недостъпно. Думата е уподобяване на иранското „акшена“, което означава тъмносив, черен. Без да разбират същинския смисъл, гърците, които вероятно чуват това определение от финикийските си предшественици, му намират еквивалент в собствения си език. В хода на колнизационната дейност, при постепенното запознаване с предимствата и с богатствата на крайбрежните земи и особено с трайното настаняване по тях, елините започват да именоват морето „еуксейнос“, т. е. гостоприемно, приветливо, достъпно и занапред го наричат Евксински понт.

В тази зона от античността предимствата и по време, и по възможности при основаването на колонии са на страната на Милет. Само в малко пунктове по северния бряг на Понта, той е изпреварен от съперниците си – отново йонийски центрове в западна Мала Азия, като Клазомена и островите Хиос и Самос. В повечето случаи това са дребни тържища и сравнително нетрайни търговски представителства. Възникването на тези селища обаче, се определя като първи етап на гръцката колонизация по бреговете на Черно море.

Вторият етап е милетската експанзия. Тя датира към средата и към втората половина на VII в. пр. Хр. и протича особено интензивно до средата на VI в. пр. Хр. През този период, най-напред Милет възстановява създадените от него поселения по южния и по северния бряг на Понта. Именно тогава той основава и почти всичките си колонии по западното му крайбрежие. Най-ранни са Аполония (дн. гр. Созопол) и Истрия на делтата на р. Дунав (в дн. Румъния), създадени към края на VII в. пр. Хр.

Аполония се намира на едно от най-удобните места, естествено защитени от природата, притежава две пристанища и е особено важна заради медните и полиметалните руди на Странджанския планински масив. През V в. пр. Хр. тя се превръща в най-силния западнопонтийски град, с територия, която в южна посока със сигурност достига до нос Инеада. В тази област никнат нейните тържища и емпории, които влизат в състава на политическата ѝ организация. С особено значение е колонията Анхиало (дн. гр. Поморие). Тя затваря в рамките на интересите ѝ търговията на целия днешен Бургаски залив. От солниците на този пункт Аполония си осигурява и значителен дял от приходите.

Истрия пък трябва да осигури контрола над устията на р. Дунав.

Мястото на появяването ѝ е предопределено не само от близостта на богатата с риба делта. Най-важно е изобилието от зърнени храни, които изтичат от днешна Добруджа, но също така и от доброкачествения дървен материал от о. Певка и от другите острови, от които заедно с добива на смола се правят прочутите и високоценени през античността смолисти факли.

Други милетски колонии са още Одесос (дн. гр. Варна), която на свой ред създава Дионисополис (дн. гр. Балчик) с по-старо наименование Круной, т. е. Извори – нейн северен пост на Варненския залив, и още Томи (дн. гр. Констанца, Румъния). Кога и как е създадена Бизоне (дн. гр. Каварна) не е ясно.

Третият етап на гръцката колонизация на западното тракийско черноморско крайбрежие е мегарски. Той се осъществява през втората половина и към края на VI в. пр. Хр. Тогава възникват Месамбрия (дн. гр. Несебър) и Калатис (дн. гр. Мангалия, Румъния) – на юг от Томи. Тези поселения са дело на дъщерните на Мегара дорийски полиси Бизантион, Халкедон и Хераклея Понтийска. В тази обстановка е естествена борбата за сфери на влияние между йонийските и дорийските градове. Така например Аполония е в непрестанно съперничество с Месамбрия заради владеенето на анхиалските солници, защото през античността солта е рядкост и има на някои места цената на златото.

Обикновено колониите не се създават върху пусти места, а върху заварени тракийски селища с техния хинтерланд. За това говорят много от имената, които гърците запазва, макар и понякога да ги променят малко. Такива са например Одесос, Салмидесос Бизантион, Месамбрия, Бизоне, Селимбрия, Полтимбрия (Енос), Маронея и редица други, погълнати естествено от новите градове. Констатацията се потвърждава и от археологическите данни. На различни места, най-долните културни пластове разкриват следи от по-стари тракийски поселения. За съжаление повечето от колониите не са основно разкопани и проучени (с изключение на Истрия), защото върху развалините им се издигат съвременните градове.

И все пак, макар и да е доста трудно да се възстанови една сравнително по-пълна картина, както навсякъде, така и по тракийските крайбрежия, гръцките колонии имат устройството на своите метрополии (в йонийските решаваща роля имат съветът (булето) и демократичните институции, а в дорийските – олигархичните). Те не се различават от полисите, които ги създават и по архитектурен план. Единствено животът им протича в по-ограничено пространство и се развива върху по-малка площ.

Във вътрешен план всички колонии имат агора, т. е. централен площад и същевременно пазар, която в повечето случаи се намира недалеч от пристанището. На агората или в непосредствена близост до нея се разполагат най-важните обществени сгради, като булевтериона (съвета), като архива. Тук се издигат и главните светилища на полисните божества. Всички тези поселения не се строят по канонично-регулярна система, а се съобразяват с локалните топографски дадености, които предоставят и най-изгодни условия. Колонистите пренасят по новите краища писмото и диалекта, на който говорят, навиците и битовите си особености, технологичните и производствените си сръчности, основните религиозни култове, които почитат ревниво, както и всичките си останали духовни потребности.

Първоначално повечето селища имат аграрен (земеделско-занаятчийски и транзитен) характер, но с течение на времето някои от тях се развиват и като важни търговски центрове, каквито са например Абдера, Енос, Бизантион, Аполония, Месамбрия, Истрия. Несъмнено, за вътрешните изменения важна роля често пъти има близостта на поселенията до богатите рудни находища на Тракия. Като се изключат Бизантион, Енос и Абдера, гръцките колонии по тракийските крайбрежия се отличават със скромни размери и с малобройни заселници. Дори в посочените пунктове населението едва ли достига 5 000 души, да не говорим за другите по-малки градове, дори за Аполония Понтийска, която по време на своя най-голям разцвет едва ли надхвърля повече от 3 000 свободни граждани.

Ето какво предава Ений – автор от IV в. пр. Хр. за жителите на Аполония: „Те устроили градските си врати да се затварят с голям чук и при отварянето и при затварянето им да се вдига толкова силен шум, че да се чува почти по целия град – така големи и обковани с желязо били ключалките“. От една страна известието е показателно за малката площ на този град, за късите разстояния в него, за не особено голямата дължина на крепостните му стени. От друга страна, то е категорично, че мерките за сигурност се вземат най-вече срещу траките, които са наоколо. От конфигурацията на терена личи как те опасват колонията с пръстен от крепости, разпрострени по близкото било на Меден рид (Бакаджика) от полуостров Атия до Маслен нос.

Вярно е разбира се, че в някои случаи колонизацията се осъществява след дълги и след ожесточени борби с местното население. Така например при създаването на Тасоската переа, особено напрегнати изглеждат стълкновенията с тракийското племе саи. Там поетът Архилох – пряк участник в събитията, при бягството и в страха си дори захвърля своя щит. Той вече не е войн от героичен тип и не идеализира ежедневието си на авантюрист. От най-ранни времена описанието на Салмидесос също вдъхва ужас на моряците и на търговците. Черната картина, която рисуват древните автори, се подсилва от проклятието, че който попадне там „ще се настрада, като яде робски хляб!“

Откритата вражда и упоритата съпротива личат добре и при случая с установяването на Абдера. Особено красноречиви са те при закрепването на атиняните в Амфиполис, когато в първия си неуспешен опит те губят 10 000 колонисти, пометени от едоните в битката при Драбеск. Макар че траките никога не се отказват да владеят по един или друг начин градовете, тази неприязън и ненавистта към елините са по-скоро резултат на временни условия.

Много бързо местното население разбира ползата от съжителството си с гърците и всички изгоди, които може да извлече за себе си. Често пъти се налагат своеобразни решения, а мирният път за възникването на колонии и липсата на въоръжени конфликти са типични за западното крайбрежие на Евксинския понт. За тези краища липсват преки писмени свидетелства и археологически доказателства за сблъсъци с околните племена, а и малобройните заселници едва ли биха издържали един по-сериозен техен натиск. Докато по Егея, по Пропонтида и по Хелеспонта тракийските династически домове са по-компактно разположени и по-войнствени, поради ключовите и стратегически позиции, то тук взаимната полза определя статуквото на установените отношения .

Но такава е картината и за други райони. Ето как стиховете на Алкей рисуват една мирна – идилична обстановка в околностите на Енос: „Хебре, най-хубава от реките, ти се вливаш при Енос в пурпурното море, плискайки водите си през коневъдна Тракия. И при теб идват много девойки и с нежните си ръце се обливат с твоята чудна като парфюм вода“. Постепенно взаимодействията се подобряват и в другите области. Процесът се ускорява особено след утвърждаването на Одриската държава от края на VI в. пр. Хр. и времената на нейния разцвет до средата на IV в. пр. Хр. Тя поема контрола над отделните колонии, във всяко отношение регламентира взаимното съжителство и същевременно урежда това положение спрямо своя най-сериозен партньор Атина и ръководения от нея морски съюз.

Контактите се поддържат и укрепват най-вече благодарение на данъците, които колонистите изплащат ежегодно на одриските владетели или на други местни тракийски династи, но също така посредством династически бракове и многобройни подаръци.

Откупуването на свободата, на мира и на спокойствието с пари, не решава обаче въпроса за оставането на траките извън стените на градовете. Обстановката се усложнява поради обстоятелството, че след разпадането на държавата на одрисите, отношенията бързо и трайно се изострят. Тяхното влошаване и постоянната враждебност, изпъстрена с грабежи, чести нападения, понякога с компромиси, но и с непрестанно неизбежен натиск, се дължат на претенциите и на агресивната политика на отделните, вече по-малки, но значителни на брой тракийски династически домове и въобще на общата криза, която през тези времена разтърсва елинистическия свят и естествено обхваща древна Тракия и градовете по нейните крайбрежия.

В никакъв случай гръцките колонии не могат да се разглеждат като един свят напълно отделен и изолиран от света на траките. Контактите и възможността да се осъществява интензивна вносно-износна търговия се предпоставят от богатствата на вътрешността на страната. Взаимодействията на двете начала – на елинското и на тракийското, се осъществяват предимно на територията на градовете и на техните землища. Коекзистирането е изгодно и за двете страни. С течение на времето връзките укрепват, а апогеят им (като синкретизирани традиции и умения – като поведение) е през първите векове на новата ера. Въпреки желанието или нежеланието на хората, се заплитат всякакви отношения на живот, които довеждат до постепенното инфилтриране на тракийския етнокултурен елемент в чертите на полисите.

В този процес на проникване на траки от всички обществени слоеве в колониите – нещо, което е сигурно засвидетелствано, най-активна е тракийската аристокрация. Отделни нейни представители привикват с гръцкия лукс, канят при себе си всевъзможни майстори, купуват скъпи изделия. Понякога, особено през елинистическата епоха, благодарение на богатствата си, но и на своето преклонение към елинския начин на живот и към елинската култура, те заемат високи постове в самите градове, проявяват се дори като техни благодетели и се издигат по обществените върхове. На свой ред масовият археологически материал показва интензивността на заселването на по-ниски социални слоеве в тези селища.

Разкопките на некропола на Аполония Понтийска от втората половина на VI в. пр. Хр. и на укрепеното селище „Малкото кале“ и на неговия некропол на Меден рид разкриват, че практически от момента на основаването на колонията, траките присъстват в състава на населението ѝ. Но такава е картината и по останалите места, защото местните хора влизат в градовете, за да търгуват, за да пазаруват. Неусетно те се настаняват в околностите им, а и в някои техни части.

Има изследователи, които са на мнение, че още през класическата и особено през елинистическата епоха, в крайбрежните гръцки полиси има такъв значителен брой траки, че те се обособяват в свои собствени квартали. Хипотезата е доста несигурна и се поддържа поради един пасаж на Ксенофонт, в който се говори как в Бизантион има едно празно място, наречено „Тракийско“ и следователно то може да служи за поселване на траките от околността или за тяхно пазарище. Работата е там, че мястото се именова по този начин, понеже се намира при Тракийските врати на крепостта – Тракийски врати, които са познати и в Амфиполис. То е незастроено, т. е. не се обитава, а що се отнася до търговското му предназначение, едва ли траките ще продават отделно и ще пропуснат изгодата да изложат стоките си на централния площад. Подобно е положението и с Абдера, където пък има място, Дерайнос, с храм на Аполон Дерайнос (Деренос) – отново тракийски квартал. За съжаление, нищо не подкрепя това предположение и по-скоро мястото се нарича така чисто и просто според храма.

Процесът е взаимен и още през V-IV в. пр. Хр. гръцки търговци, а впоследствие и занаятчии, строители, живописци, наемници и военни командири проникват в цяла Тракия. Само разпространението на монетите на колониите до най-отдалечените предели на страната е достатъчно, за да изтъкне оживения търговски обмен. При това обратно проникване на елините е съвсем естествено отделни лица да се установят като посредници между тракийското население и своите сънародници или като дребни занаятчии. От юг на север, нагоре по поречията на реките навлизат и гръцкия език и гръцката култура и по-късно започват да се задържат в някои поселения от вътрешността. Тези взаимодействия влияят на тракийското общество, още повече, че елините започват да създават държавни или други структури със смесено население.

Такъв е примерът с дейността на Милтиад Стария на Тракийския Херсонес и неговите отношения с траките долонки, но най-показателен е случаят с емпориона Пистирос, засвидетелстван чрез надпис. Той се намира в западната част на Горнотракийската низина, в плодородните райони по поречието на р. Марица. Разкопките в местността „Аджийска воденица“ в землището на с. Ветрен, Пловдивска област, отнасят неговото начало към края на първата половина на V в. пр. Хр. Около средата или към началото на втората половина на същото столетие, селището е вече оградено с крепостна стена. Името Пистирос показва, че ядрото на заселниците му е съставено от граждани на едноименния Пистирос (Бистирос) – колония на о. Тасос, която се намира при устието на р. Места.

Главната причина за основаването на емпориона е добива и обработката на метали от околността. Метрополията очевидно изкупува готовия продукт, а може би организира и цялата рударска дейност в западна и в северозападна посока. Същевременно се поддържат интензивни търговски връзки не само с градовете на Егейска Тракия – от устието на р. Марица, където е Енос, но и с Тракийския Херсонес, та чак до Халкидическия полуостров.

Ако се съди по надписа, около средата на IV в. пр. Хр. в Пистирос живеят освен граждани на о. Тасос и жители от Маронея и от Аполония на р. Струма. Постепенно емпорионът като малка общност, която съществува чрез обмена с метрополията, се развива в селище със смесено население, съставено от гръцки преселници и от местни хора. Текстът на епиграфския паметник е категоричен, че съществуват и други вътрешни емпории.

Процесът е естествен и показва, че обикновено те възникват по главните пътища – на кръстопътни места или в пограничните райони между отделните тракийски племена. По същество емпориите се създават от търговци и се оформят като традиционни пунктове за обмен с околното население. От надписа проличават още и значителните приходи, които изтичат от тях към съседните тракийски династически домове, в настоящия случай към някои от наследниците на одриския цар Котис I, който всъщност налага този статут, а по-късно приемникът му само го потвърждава.

Гръцката колонизация по тракийските крайбрежия раздвижва, подтиква и обогатява стопанския и политическия живот на тракийските племена, стимулира социалното и културното им развитие. Преките взаимодействия улесняват и ускоряват стабилизирането на властта на локалните династи и на техните аристократични обкръжения, увеличават обмена на продукция и натрупването на богатства в ръцете на знатните първенци – най-заинтересовани от връзките с колониите. Този е пътят, по който се оживява икономиката и се увеличава нейната мощ, усъвършенстват се административния и държавния апарат, военното дело. Постоянните съюзи и кроежи, договори и интриги, които се плетат, водят до натрупването на дипломатически опит, до подобряването и по-голямата гъвкавост на фискалния апарат, до избистрянето на политическите институции. В това се изразява значението на гръцката колонизация за древна Тракия и за траките, при която действителната елинизация фактически се свежда до взаимен обмен на опит и на поведение.

Вярно е, че траките изпитват многостранно въздействие чрез градската култура, но те също участват с изкуството и с религията си в нейното създаване. За постепенността на процеса може да се съди от присъствието на тракийски култове в елинските колонии още сравнително рано, но особено от III-II в. пр. Хр. нататък. От Пиндар, за Абдера например се знае, че там се появява и се почита едно местно тракийско божество под формата на Аполон Дерайнос (Деренос), където Аполон е просто гръцки превод-означение на тракийската му същност.

Още през V-IVв. пр. Хр. в Одесос има храм на местния бог Дарзалас – покровител на града. Негова статуя, която явно се е намирала в светилището му, е изобразена върху автономни монети на колонията. Знае се още, че се организират празници, и игри в негова чест, т. нар. Дарзалея. Култът към „великия бог“ на „одеситите“ се разпространява в други градове по западнопонтийското крайбрежие – Томи, Дионисополис, Истрия. Малко по-късно пак в Одесос се издига светилище на тракийския херос Карабазмос и на богинята Фосфорос – отново гръцки превод-означение за функционалността на Великата богиня-майка на траките. Всъщност, надали може да се оспори въздействието на тракийската религия върху гръцката и върху елините въобще и не е преувеличено да се каже, че никой друг палеобалкански народ не упражнява влияние върху техните представи и вярвания.

ГЛАВА ШЕСТА

ДЪРЖАВА

1

Държавата на одрисите е логично следствие и материализация на държавообразувателните процеси в тракийските земи, на общото и закономерно цялостно политическо развитие и практика. Нейната поява може да се датира в зависимост от началното ѝ засвидетелстване и намеса на международната сцена. Към края на VI и през началото на V в. пр. Хр., тя е описана за първи път от древните автори. Оттогава често се споменава като фактор в съседските отношения на Балканите, а самата одриска династия в продължение на около век и половина я ръководи в една много усложнена вътрешна и външнополитическа обстановка. Самото възникване на държавата не е еднократен акт, а продължителен процес, който започва далеч във времето преди същите тези автори окончателно да го фиксират. То изразява политическото осъществяване на държавнотворческите тенденции, въплътени и видни чрез редица същински династически домове и обединения.

Одриската държава се създава в Югоизточна Тракия. Там се сплитат редица благоприятни фактори, сред които изпъкват стратегическите предимства и близостта до удобните морски излази по протоците (Хелеспонта и Босфора) и в басейна на Пропонтида. Тази обширна, но и компактна област, е прорязана от реки, от които Хеброс (дн. р. Марица) е плавателна чак докъм Филипополис (дн. гр. Пловдив), разполага с добра съобщителна пътна мрежа, с мек климат и е изключително плодородна. Вярно е, че повечето от тези условия се отнасят и за зоната на Югозападна Тракия, но тази невралгична земя е винаги обект на натиск и на съперничество поради интересите на перси, на македони, на атиняни и на други елини, пък и планинският терен несъмнено стеснява размаха на действията.

Положителна роля за държавностроителната практика играят не само гръцките колонии и въобще процесът на колонизация на тракийските крайбрежия, които насърчават ответната консолидация и стимулират реакция и размах на военните мерки, но най-вече персийското присъствие. Борбите, които персите водят с местното население и с елините, съдействат да се активизира политическия живот, да се постигне военна стабилност и крепкост на държавното обединение. Продължителният почти четиридесетгодишен престой на техните гарнизони в крайбрежните ключови места и особено в устията на реките, способства да се използува малоазийския и иранския държавен опит.

Точно в този пункт се корени и персийският принос в развитието, а неговият пример продължава да въздейства дори и след като властта на персите в Тракия е премахната. За разлика от полисното устройство, той отговаря на характеристиката на социалния строй у траките, на неговата организация и на структурата му и задоволява преди всичко нуждите на царете и на аристокрацията. Тук типологическите прилики и идейната близост с персийската монархия и въобще с обществата от целия Кавказко-Черноморски басейн и с тези в Предна и в Мала Азия са налице, за разлика от съпоставките с Елада.

„От държавите в Европа – пише Тукидид, – които се намират между Йонийския залив (Адриатическо море) и Евксинския понт, тракийското царство било най-голямо по размера на своите доходи и по другите си богатства“ – една красноречива характеристика за най-просперираща държава в Югоизточна Европа през V в. пр. Хр. Изглежда обаче, понятието царство или държава, схваната като единна организация, призвана да обедини и да ръководи цялата етносна общност не съществува за траките. Подобно съзнание е чуждо и на самите елини. В писмената литературна традиция и в епиграфските паметници одриските предводители носят титлата базилевси, а самата им държава се нарича базилейя, т. е. царство.

Фактически това царство представя личната власт на най-силния династ, който успява да се справи с противници и конкуренти, и е в състояние да поведе мнозинството от населението във военни инициативи. За да подхранят действителното самочувствие на управлението и за да наложат волята си на господари във всички краища, владетелите осъществяват ежегодна обиколка на подвластни територии и на поданици. В този обход те задължително се придружават от ударен, конен отряд на аристократичния елит.

Разтълкуваните надписи по редица тракийски съдове показват от една страна, че те са царски, защото посочват името на лицето, което ги е поръчало, т. е. на собственика на изделието, а от друга страна дават възможност да се разчетат имената, както на временните, така и на укрепените резиденции на династите. Заедно с писмените и епиграфските данни, те очертават центъра на одриската държава във времето след управлението на Ситалк докъм 341 г. пр. Хр., когато Керсеблепт слиза от историческата сцена.

Пълният списък на тези места е следният: Кабиле, Мастейра, Дронгилион, Ергиске(Аргиске), Мюртиске, Гейстой (-ай), Беос, Апрос, Кипсела, Ганос, Дориск, Мокарсос, Хиерон орос, Хиерон тейхос, Серион тейхос, Саютаба. Това е териториалното ядро на царството, което включва и южна Странджа със северния бряг на Пропонтида и областите над Тракийския Херсонес и се разполага по перпендикуляра Тунджа-Марица, който съвпада с най-старата и най-важна пътна артерия. Посочените пунктове описват кривата на маршрута на владетелите и в социално-политически план потвърждават върховните им и неограничени права над посетените земи, гарантират законната собственост над тях.

За изпълнението на социалните задачи на държавната организация и за пълното господство, царете разполагат със съответен управленчески и административен апарат, настанен в изредените вече центрове – безспорно и поземлени имения. Поради характера на задължителната принуда и поради голямата територия, той е в непрестанно движение, за да осъществява контрол над вътрешността на страната и да събира данъци от подчинените племена и от зависимите градове, за да брани границите и провежда външнополитически акции. Очевидно подобни обединения изискват непрекъснато наблюдение и превантивни войни.

Ето защо одрисите не познават наличието на постоянен център – на столица. Много по-вероятно е да се мисли, че държави от типа на одриската се управляват от онзи укрепен пункт, в който за момента престоява владетеля. Такова е положението с персийските царе, които разполагат с няколко столици. По същия начин и македонският владетел Александър III Велики ръководи от мястото, където се намира в момента. Освен това самите граници на царството са подвижни за различните времена, за да се търси точно фиксираното му седалище.

Едва ли може да се твърди, че самият цар се смята за всетракийски господар и властва над целокупната общност. Това се дължи както на липсата на компактност от етническо и от териториално естество, така и от действителните възможности на отделни племена да отстояват независимостта си. Вече е известно, че трибалите на северозапад никога не са присъединени към държавата, а на югозапад границите са менливи и властта на одрисите там е повече от съмнителна. Съкровищният характер на монетосеченето на царете също утвърждава сторената констатация, защото емисиите не се използуват и не циркулират на тракийския вътрешен пазар.

Поради сложната политическа обстановка употребяваната от елините титулатура на владетелите е крайно объркана и непоследователна. В зависимост от обстоятелствата, определенията са „цар на траките“, „цар на одрисите“, само „цар“, а в отделни случаи суверените се обозначават единствено с личните им имена. Това ще рече, че гърците правят разлика между „личната“, монархическата власт, откроена само с титлата „базилевс“ към името и „общонародностната“, която се упражнява над даден етнос. Очевидно нюансировката се влияе и е в зависимост от позицията, която се отстоява в отношенията с местните династи и от целите, които се преследват.

Знае се, също така, че наследяването на царската власт не се подчинява на принципи и надали съществува някакъв правов ред за регулиране на тази практика. Вярно е, че владетелите се стремят да завещаят престола на някой от синовете си, но не по-малко истина е, че той се превръща в обект на междуособни борби сред аристократичните семейства и често пряката приемственост не може строго да се спази. Тя се компрометира непрестанно от заговори на претенденти, от кървави злодеяния, от горещи амбиции на родственици, на първенци, на довереници.

Държавата на и за племенната аристокрация се персонифицира от фигурата на царя, който обединява законодателната, изпълнителната, съдебната и религиозната власт. Този цар-жрец, който може и да се обожествява, ръководи политическите и духовните дела. Освен това в уредбата на царството Тукидид различава още парадинасти и т. нар. генайой, т. е. „родовити“ люде – събирателен термин, който включва хора, които се отличават по род – аристократичните големци изобщо.

Парадинастите или страничните владетели (странични спрямо управляващото семейство) са военноадминистративни функционери, подчинени пряко на царя и на централната власт. Те са негови съуправители и контролират отделните области на страната. В своите имения обаче, парадинастите са пълни господари на стопанствата в качеството си на върховни собственици върху средствата за производство и най-вече върху цялата земя. Те се разпореждат с всичко, имат пълна свобода на действие и упражняват властта си благодарение на военнополитическата сила, с която разполагат. Поради тези причини, те винаги са склонни към сепаратизъм и въплъщават центробежните тенденции в държавата .

Институцията на парадинастите се долавя ясно и по-късно чрез кратките писмени данни за тракийските стратегии. Подобно административно деление по области е характерно за древноизточния свят, например за Персия, и се появява тогава, когато централната

власт е изправена пред задачата да организира обширна територия. От едно сведение на географа Клавдий Птолемей се знае, че през елинистическата епоха Тракия е поделена на четиринадесет стратегии. Поне засега се приема, че те не покриват териториите на племенните общности. Макар че имената им съвпадат с етнонимите (впрочем един традиционен бюрократичен похват), те са военноадминистративни окръзи, свързани с предходното парадинастическо деление и всъщност приблизително го отразяват.

Следователно, за времето на разцвета на Одриското царство има окръзи или области начело с наместници-парадинасти, които ръководят делата от името на царя. Констатацията се подкрепя и от споменатите у античните автори траки абазилевти, т. е. без царе. Най-вероятно те са онези племена или обединения, които по една или по-друга причина в даден момент демонстрират сепаратистичните си стремления, отделят се от владетеля, т. е. от държавата и признават правото на местния династ (до този момент парадинаст) да ги управлява самостоятелно.

За съжаление, за цялата политическа история на траките се знаят малко имена на парадинасти. Такива например със сигурност са Месад и сина му Севт, известен по-късно като Севт II, които владеят областта на племената тини, меландити и транипси, т. е. районът на северозапад от т. нар. Тракийска Делта, която започва от басейна на р. Ергене и се простира до към Бургаския залив. В управлението на държавата се забелязва и известна йерархия, която обхваща „субпарадинастите“ от типа на Медосад, дарен от Севт II с поземлена собственост.

Терминът „генайой“ е събирателно понятие и включва преди всичко хората, които се отличават с произхода си от останалите. Тук влизат и субпарадинастите – също военноадминистративни функционери. Подчинени първо на владетеля, а на второ място пряко на областните му съуправители – парадинасти, заедно с тях те контролират отделни райони в държавата. Обозначението „родовити люде“ съдържа в себе си и приближените на суверена аристократични семейства, и династическите разклонения, които водят началото си от корените на родословното му дърво. Това са все хора в преки роднински връзки с управляващия династ, представители на родовата, но същевременно, както се изтъкна, и на служебната аристокрация. Може би терминът посочва и някои висши представители на жречеството, на така общо съобщен, той не дава възможност да се разграничат категорично местата при подреждането на тези първенци по йерархическата стълбица, каквото е положението и с парадинастите.

От средите на всички изброени по-горе лица – представители на върхушката, било тя родова, служебна или жреческа аристокрация, се излъчва царският оперативен, консултативен съвет, в който присъстват и дипломатически агенти и преводачи. Той ръководи държавните дела, чуждоземните мисии, непрестанните задачи от военно естество, вътрешната уредба на страната и всички онези дейности, пряко или косвено свързани с управлението. Този апарат съпровожда всяко действие на върховния династ всичките му начинания. Това е търсеното общество от довереници, които го придружават и съветват и в мир и във война.

Знае се, че тези благородници имат собствено наименование и се наричат „зибютидес“, т. е. блестящи, сияйни хора. Предположението, че с течение на времето в царския съвет проникват и чужденци, остава хипотетично, защото не се подкрепя с преки свидетелства в изворите. Вероятно то се изгражда по логичната презумпция за важното политическо значение в одриския дом на такива колоритни фигури като елинските наемни командири Ификрат и Харидем.

Династическата линия на одрисите започва с Терес. Тукидид, който го представя като основател на царството, с усет за съзиждане и за динамика в държавните дела, пише следното. „Терес, бащата на Ситалк, пръв създал обширното царство за одрисите върху по-значителната част от останалата Тракия“. И малко след това доизяснява: „той станал първият, който се сдобил с голяма мощ сред одрисите“. Анализът не е труден и показва, че и до Терес племенната общност има свои владетели. Откритият намек за тяхното присъствие и в предходните времена е абсолютно сигурно долавяне на процеса на държавообразуване – нещо, напълно закономерно на фона на общотракийското развитие до този момент. Именно тогава енергичният династ използва благоприятните условия, за да се наложи.

В тази обстановка основаването на Одриското царство не бива да се поставя предимно в зависимост от външен фактор, какъвто се счита оттеглянето на персите от тракийските крайбрежия след пораженията нанесени им от елините през 480 и през 479 г. пр. Хр. при о. Саламин и при Платея. Раждането на държавата е продължителен и самостоятелен, сложен процес, при който точно Терес успява да стабилизира трайно властта и да уголеми границите на подвластните си територии.

Най-ранните свидетелства за външнополитическата дейност на Терес също се отнасят много време преди посочената датировка. Те разкриват взаимодействия със скитите и с техния цар Ариапит.

Към края на VI в. пр. Хр. след неуспешната кампания на Дарий I и оттеглянето на персийската армия от тези предели, се откриват празни пространства за разширяване на границите на траки и на скити съответно на север и на юг. Скитите безпрепятствено се спускат в района на Дунавската делта, а и одрисите реагират бързо и се придвижват на североизток през освободената от неприятелите земя и в удобната област на ниските източни разклонения на Стара планина, през прохода Айтос-Провадия и над него.

До военни стълкновения не се стига. Двамата владетели уреждат териториалните спорове помежду си по дипломатически път и постигат съгласие. Река Дунав е призната за граница на двете царства, превръща се в зона на военен контрол, а договорните отношения се закрепват и чрез династически брак, като Терес дава една от дъщерите си за съпруга на скитския цар. По време на тази акция, най-важно е присъединяването на гетите, които единствени измежду траките понасят персийския удар. От този момент те са винаги верни съюзници на одрисите и осигуряват северния тил на държавата.

През периода на активните действия в края на 90-те и в края на 80-те години на V в. пр. Хр.,одрисите не са в състояние да организират решителни операции на юг и на югоизток, защото чужди те гарнизони държат здраво всички стратегически места по крайбрежията и при устията на големите реки. Тази възможност се открива едва след 478 г. пр. Хр., когато Ксантип – бащата на Перикъл, прогонва персийските части от Сестос. Тогава Терес се възползва от открилия се свободен терен и се отправя на югоизток, към Тракийския Херсонес. Той нахлува в земите на тините, но в битката с тях загубва мнозина от хората и целия си обоз.

След 465 г. пр. Хр. атиняните принуждават персите да се оттеглят и от Дориск. Моментът е удобен да се сложи ръка на т. нар. Тракийска Делта, която се простира между Бизантион и Салмидесос, и Терес не закъснява да го стори. Избраното източно направление е първостепенно от икономическа и от стратегическа гледна точка, а военният успех е невъзможен без овладяването на цялата зона от Пропонтида до днешния Бургаски залив, както и на долното течение на р. Марица. По този начин одриското обединение при Терес обхваща земите от устието на р. Дунав до водосборната област на реките Тунджа, Арда и Марица и оттам на изток и на югоизток до хинтерланда на гръцките колонии.

Терес живее дълго, достига 92 години и умира някъде в началото на 40-те години на V в. пр. Хр. Той оставя трима сина– Спарадок и Ситалк, а третият засега е все още анонимен. Понеже Тукидид не спомена изрично, че Ситалк е приемник на Терес, допустимо е да се мисли, че Спарадок царува в годините между двамата независимо от мълчанието на древните автори за управлението му, което впрочем не е аргумент за опровержение. Владетелското достойнство се вижда от великолепните монети с неговото име. Разбира се емисиите, които постъпват в царския двор са изработени в ателиетата на гръцките колонии. Оттам в хазната на одрисите ежегодно се стичат големи парични съкровища. Брутното тегло на благородния метал е материален израз на наложения на елините данък и на политическата им зависимост от траките, чийто натиск не може да се неутрализира.

От запазените списъци за вноските на градовете по Егея, по Пропонтида и по Хелеспонта в касата на Атинския морски съюз е видно, че средствата, които те изплащат, намаляват значително за сметка на откупа, който отива в ръцете на одрисите. Вноските не само се снижават, а дори някои от полисите не се споменават в данъчните регистри. За да не си спечелят нов враг, атиняните се принуждават да се откажат от част от фороса (данъка). Нещо повече, те осезателно усещат появата на нов и на силен съперник от север, който има амбиции и претенции да оспорва владенията и да пробие предмостията им по крайбрежието. Израз на военнополитически компромис, несъмнено тези отношения на двойно подчинение на градовете, не може да не се регламентира по дипломатически път.

Явно Спарадок е първият одриски цар, който има официален договор с Атина. Споразумението за изплащания трибут се урежда между двамата партньори в полза на траките. Актът на сключването му датира приблизително към 447 г. пр. Хр. Тогава Перикъл взема мерки да укрепи господството си в Тракийския Херсонес, завежда там колонисти и огражда шийката на полуострова със стена. По същото време в Енос вече е настанен друг атински гарнизон със задачата да го брани от одрисите.

През 446 г. пр. Хр. при преустройството на Атинския морски съюз, когато участниците в него се прегрупират по финансово-данъчни окръзи, изглежда договорът е потвърден. Пак от монетите се разбира, че при Спарадок военнополитическата тежест на държавата се открива в Югоизтчна Тракия и по северозападния бряг на Пропонтида. Одрисите заемат плътно и хинтерланда на Егея, малко западно от устието на Марица. Всъщност, наследникът на Терес не надхвърля контролираната от баща му територия. Той обаче затвърждава постигнатото, укрепва политически държавата, стабилизира я и веднага я превръща в партньор на Атина и на нейния съюз, с който поделя сферите на влияние и установява статукво.

Към средата на 40-те години на V в. пр. Хр. начело на одрисите застава Ситалк – вторият син на Терес. Най-вероятно възцаряването му е съпроводено от династическа междуособица, породена от естествените стремления към престола. Съперничеството и спечеленото от Ситалк надмощие се долавя от разказа на Херодот за бягството на брат му (чието име не знаем) при скитите. Древният автор предава, че по същото време и Октамасад, син на Ариапит от дъщерята на Терес, вдига бунт срещу управлението на брат си Скил. Той пък е принуден да търси убежище при Ситалк. Тези събития възпламеняват старите претенции от териториално естество и двете войски се отправят една срещу друга.

Походът на одриския владетел на североизток, отразен и в трагедията на Еврипид „Резос“, е първата самостоятелна външнополитическа инициатива и се отнася към самото начало на царуването му. И този път спорът завършва без бой. Граничното статукво по долното течение на р. Дунав се запазва, а гетите признават върховенството на царя. Дипломатическото уреждане на конфликта се съпровожда от размяна на бегълците. Октамасад „на самото място веднага отрязал главата на Скил“, и макар че нищо конкретно не се съобщава от Херодот, изглежда не по-щастлива е съдбата и на брата на Ситалк.

Според Тукидид владенията на одрисите започват от Абдера при устието на р. Места и се разпростират до устието на р. Дунав. Констатацията показва, че те се установяват твърдо в хинтерланда на Егея и че разширяват контрола си още по на запад до долината на реката. Самият Ситалк е женен за знатна гъркиня от колонията – сестра на атинския проксен (застъпник там на интересите на полиса) Нимфодор. В плановете на владетеля влиза и намерението да проникне още по на запад и да овладее териториите в басейна на р. Струма.

Отново Тукидид съобщава как Ситалк започва предварителни военни операции. В похода срещу пеоните той преминава през планината Керкине (вероятно Огражден), която е необитаема и си проправя път като изсича гората. По време на тази акция, царят слага ръка на Горна Струма и на Софийското поле като подчинява племената трери и тилатеи. Събитията следват неотклонно логиката на политическото развитие и обективно предопределят ориентацията на атиняните към траките. Така е, защото Одриската държава се превръща в потенциален враг на Македония. И за да се заплете още по-сложно възелът на конкуренцията в този район, на свой ред тя се стреми да премести границите си на изток от р. Струма и да се закрепи трайно на Халкидическия полуостров.

През 431 г. пр. Хр., в самото навечерие на Пелопонеските войни, атиняните и Ситалк сключват официален договор. Той потвърждава увеличаването на данъците – факт, който се вижда от систематизираните сведения за промените в плащанията на градовете през 30-те години на V в. пр. Хр. Тези пунктове са Тиродиза, Енос, Селимбрия, Абдера, Дикея, Маронея, Бисанте, Серион тейхос, Дерайон, Сале, Зоне и Дориск. Категорично изразената политика, която превръща Одриската държава в най-сериозен егейски конкурент и съдружник на Атина, е утвърдена от новия договор и следователно е призната в международен мащаб.

Ходът е отлично изпипан и за двете страни. Атиняните усещат силата, която може да им помогне да се справят с неприятностите в Халкидика, особено около Потидея, да неутрализират намесата на македоните там, да респектират чрез натиск неприятелски настроените и проспартански ориентирани градове на полуострова и да осигурят предмостията си. Не случайно сега е времето, когато в Атина започва небивала пропаганда в полза на съюзниците траки. Същевременно амбициите на Ситалк да разшири границите на държавата в западна посока и да се закрепи в басейна на р. Струма и евентуално на запад от него към р. Вардар, за сметка на Македония и на нейния владетел Пердика, са също недвусмислени.

Одриският цар държи в своя двор Филип – брат на Пердика и претендент за престола, а когато той умира, обявява, че законният суверен на македоните е синът му Аминта – обстоятелство, което доказва претенциите от териториален характер. Мисията на посредник при тези сложни взаимоотношения се поема от абдереца Нимфодор. Той успява да се справи с нея блестящо и не само издейства от Ситалк в помощ войска от пелтасти и конници, но и временно помирява Пердика с атиняните, които благоразумно му връщат Терме. Едновременно с това Нимфодор е дотолкова енергичен, че синът на Ситалк – Садок, придобива атинско гражданство.

Нещата обаче не се развиват според атинския план. Ситалк не потегля тутакси на поход. Той пресметливо претегля преимуществата на воюващите съперници, изчаква най-удобния момент и дори се колебае при отхвърлянето на предложения му от спартанците съюз. Впрочем, Одриското царство, както Персия и Македония, никога не играе ролята на вярна сянка на една от враждуващите групировки. То следва собствените си намерения и се стреми да постигне целите си.

Ето защо едва през 429 г. пр. Хр., т. е. две години след сключването на договора, Ситалк започва военна експедиция срещу Македония и срещу халкидиците. От атинско гледище кампанията

вече е почти безпредметна, защото след превземането на Потидея през същата година, всички изгледи да се завладее окончателно Халкидика са на нейна страна. Поради тази причина, на мястото на срещата не се изпращат според уговорката кораби и войски, а само пратеници с подаръци – акт на вежливост, който има задачата да запази приятелските отношения с траките.

Начело на 150 000 армия, в която влизат почти всички племена от състава на царството и в която една трета е конница, Ситалк нахлува в Македония. Оправданието на действията му идва от неизпълнените обещания на Пердика, най-вероятно за отстъпване на земи. Събирането на такава огромна войска изисква отлична организация. Към нея се присъединяват, най-вече заради плячка и контингенти от независимите траки, през или край чиито землища преминава одриската армия.

Ситалк нахлува в Македония през горното течение на р. Марица покрай северните и западните склонове на Рила. Първоначално походът протича успешно. Със сила е превзета Ейдомене, а Гортиния, Аталанта и някои други селища се предават без бой заради приятелството си към Аминта. Сетне войските безуспешно обсаждат града Европ, но понеже не владеят обсадното изкуство не успяват да го превземат, прехвърлят се на запад от Пела и опустошават областите Мигдония, Крестония и Антемунт. Съпротивата на македоните е частична и се проявява само на места, удобни за действия на тяхната тежковъоръжена конница.

С напредването на зимата войната се затяга. В тези нови и поусложнени условия, Ситалк започва преговори с Пердика и се опитва да извлече максимални изгоди за държавата си. В тях активно участва неговият племенник Севт – син на Спарадок. От македонския цар той получава пари и сестра му Старатоника за жена. Това се оказва недостатъчно и едва след даденото потвърждение за териториални компенсации, Ситалк склонява да прекрати кампанията и да се върне обратно. За да излезе с чест от създаденото положение, той изпраща част от войските си против халкидиците и ботиеите. Нашествието на армията, която опустошава всичко по пътя си, предизвиква паника сред независимите тракийски племена и между гърците, чак до Термопилите. Чудовищна, в очите на полисните жители, нейната многолюдност поразява въображението на гърците, а Аристофан я сравнява с „облак скакалци“.

След завръщането, царят се занимава с различни държавни дела, за които няма сведения, но е сигурно, че продължава да осъществява генералния си план. През 424 г. пр. Хр. той се обръща на северозапад и се насочва към трибалите. За изходна територия използува земите по Горна Струма и Софийското поле, които вече владее. Но в битката той претърпява неуспех и не успява да закрепи новите западни граници на държавата по естествения перпендикуляр Тимок – Струма. През същата година Ситалк умира, но не се разбира дали загива на бойното поле или смъртта го настига в резиденцията му.

Подробният разказ на Тукидид откроява Ситалк сред другите одриски владетели, за които данните са частични и накъсани. Въпреки неоспоримите му качества и кипяща енергия, в интерес на истината е да се каже, че избраното направление за външнополитическа дейност, която има за цел да осъществи излаза на държавата на море, не е перспективно. Та нали точно в зоната на югозапад живеят големи и силни, независими тракийски племена, начело със свои династи, та нали именно там се сблъскват яростно интересите на елини и македони.

Не се знае със сигурност колко сина има Ситалк. Реална фигура е единствен Садок, но той не наследява баща си. На престола се възкачва Севт, известен като Севт I, и това често се обяснява с евентуален дворцов преврат срещу законния приемник или срещу самия Ситалк. Цялата версия не почива на сериозни основания и се аргументира чрез едно писмо (запазено сред съчиненията на Демостен), което се приписва на Филип II. В него се говори за убийство в одриския двор, а Атина е обвинена, че сключва съюз с убиеца. Самото писмо обаче, е с несигурен произход, а авторът му е от IV в. пр. Хр., когато в дипломатическия диалог Атина-Филип II присъстват както резките хули, така и откритите лъжи. Самият Тукидид не споменава нищо за убийство или за заговор в одриския династически дом и подлага на съмнение данните от писмото.

От друга страна, съвсем не е задължително отношенията на Севт със Ситалк да се третират като користни. В еднаква степен те са доказателствени за близките връзки между чичо и племенник, между двама загрижени държавници и не бива непременно да се търси някаква подмолна дейност. Самото стечение на обстоятелствата при похода – зимата, липсата на храни и на фураж, отдалечеността на изходните бази, отсъствието на обещаната от атиняните подкрепа, са достатъчни основания, за да се прекрати кампанията. Дипломатическата мисия на Севт при македонския цар може да се възприеме като умела маневра, за да се оттеглят одрисите с достойнство и с чувството на победители от бойните полета.

Това, което заслужава внимание и напълно съвпада с обстановката при царуването на Севт I, е съюзът, който атиняните подновяват или сключват отново с наследника на Ситалк като по този

начин му дават международно признание. Съглашението трябва да се постави след 424 г. пр. Хр., която е съобщена от Тукидид като начало на забележителното увеличаване на данъците за хазната на одриския цар и която е годината на кампанията на Бразидас в Тракия. Древният автор предава, че „данъците от всички варварски народи (преките поданици на одрисите) и на гръцките градове, над които одрисите властвали във времето на Севт, който царувал след Ситалк и най-много покачил данъците, достигнали до 400 таланта в пари и се плащали в злато и сребро. Не по-малко злато и сребро се поднасяло и във форма на подаръци, без да смятаме шарените и простите платове и другите вещи“.

Увеличаването на бремето, което Диодор определя на обща стойност 1000 таланта (макар че известието е по-невероятно) едва ли би се уредило наистина без нов или без подновен договор, като се има предвид и фактът, че един атически талант се равнява на около 26 килограма. Още тогава започва пропукването на Атинския морски съюз и постепенния му упадък. В същото време мощта на одрисите се демонстрира с цялата си сила. При Севт I нараства монетното обръщение в Тракия – един стабилен показател за чувствителното увеличаване на относителната част на стоково-паричните отношения в икономиката.

Нарасналото самочувствие на държавата със сигурност обуславя и външнополитически начинания на по-широк периметър. Макар че данните за Севт I са оскъдни, този одриски цар открива правилната посока на действие на държавата и за трайно овладяване на пристанищните центрове. От един древен автор се знае, че владетелят събира войска, привлича в нея наемници гети и започва военна операция срещу атиняните на югоизток, в района на Тракийския Херсонес. Той опустошава областта, разбива противниците си и завладява един град, който най-вероятно е Крадия.

Събитието датира към 411 г. пр. Хр., когато от Атинския морски съюз отпадат Абидос, Бизантион, Халкедон, Селимбрия, Перинт и Кизик – всички най-силни полиси от Хелеспонтийския финансово-данъчен окръг. Външнополитическата ориентация на държавата е съобразена с действителните ѝ сили и възможности и се поддържа от всички следващи владетели, които подхващат поредица от начинания все в тази посока чак до средата на IV в. пр. Хр. От този момент нататък обаче, сведенията за Севт I се губят в античната писмена литературна традиция.

За съжаление историята, която разкрива битието на народите, разказва главно за войни и стълкновения, докато мирните години остават просто кратки паузи, които се губят между действията. Тази констатация е валидна и по отношение на живота на Одриското царство. В него Терес и Спарадок укрепват държавното обединение, консолидират вътрешните сили и разширяват границите му извън териториалното ядро на одрисите. Това е първият етап от развитието на държавата.

Той е последван от енергичните действия на Ситалк и на Севт I. Управлението на тези владетели е времето на втория етап от съществуването на царството. През този период то застава пред прага на най-големия си разцвет, превръща се в първостепенна военнополитическа сила и заявява недвусмислени претенции по отношение на съседите си. За пръв път държавната организация, която има сравнително солидна организационно-административна структура и военно-финансова база, излиза смело на сцената на заплетените международни отношения на Балканския полуостров.

ГЛАВА СЕДМА

ДЪРЖАВА

2

С новия одриски владетел Медок, известен още и като Амадок I, започва третият период от развитието на държавата. Първата и основна задача на царството е да намери верните пътища за действие към морето и за стабилното настаняване в опорните крайбрежни пунктове. Тази е исторически обусловената потребност на цялата страна, лишена от естествените си излази. В това направление се концентрират всички усилия. Втората главна задача на държавата е следствие на първата и се изразява във възможността тя да се наложи със сила и мощ като общобалкански политически фактор.

Обстановката е особено благоприятна през първата половина на IV в. пр. Хр. – в началото на епохата на кризисните тенденции и на упадъка на полисната форма на робовладение. В годините след Пелопонеските войни, когато единството на Гърция остава просто блян, поради големите противоречия от всякакъв характер, перспективата е да се намери онази обединяваща тенденция, която да сплоти гърците и да им открие простора на Изток. Решението не се постига лесно, а е резултат на продължителен процес, в който освен Македония, Тракия също има свое място. Нещо повече, именно в нея и от нея се проявяват белезите на очертаващите се исторически перспективи, които по-сетне успешно се реализират.

В края на V в. пр. Хр. обаче, накъсаните, частични и противоречиви писмени сведения изведнъж се струпват, за да създадат привидната представа и дори да внушат, че в царството на одрисите настъпва някакъв безпрецедентен политически хаос. Подобно впечатление не се изключва от общото състояние на държавата, в която периодите на подем лесно се редуват с онези на упадък. То се подхранва и от самото ѝ устройство, защото институцията на парадинастите винаги е склонна към сепаратизъм. Тези военноадминистративни функционери използуват всяка възможност за отделяне от централната власт и за самостоятелно обособяване, особено във времената, когато тя е слаба или не е в състояние да упражнява контрол, притисната от външно-политически обстоятелства.

Не случайно в изворите все по-често започват да се мяркат инцидентно имената на отделни царе или на династи, които впоследствие се губят. Но възможно е също така картината на политическия безпорядък да се дължи на оскъдицата от данни, които предоставя античната писмена литературна традиция. Не бива да се изпуска предвид и обстоятелството, че интересът към древна Тракия и към траките и следователно известията за тях, се множат единствено тогава, когато те са в преки взаимодействия с елините и играят роля за техните съдбини.

Появата на одриския цар Медок (Амадок I) е засвидетелствана стабилно след 407 г. пр. Хр., но родословието му е неизвестно. Сигурно е, че той е едновластен суверен в държавата и както се разбира от подробния разказ на Ксенофонт, първоначално покровителства Севт, син на Месад – един от неговите парадинасти. От своя страна Севт, който условно се нарича в науката Севт II и е правнук на Терес, според собствените му изявления, е отгледан в одриския царски двор, защото баща му по неизвестни причини изгубва управлението на областта между Византион и Салмидесос, т. е. на Тракийската Делта.

Ето защо, когато отраства, Медок помага на Севт да отвоюва бащините си владения и да възстанови правата си над тракийските племена тини, меландити и транипси, които обитават района на Странджа. При тези начинания е важна подкрепата на Ксенофонт и на ръководените от него наемници. Следователно, Севт, както баща му Месад, е също парадинст на владетеля и се налага в цялата зона от Пропонтида през Странджанския масив до Евксинския понт. Тук е мястото да се каже, че поради липсата на преки данни е излишно да се правят каквито и да е родословни конструкции, които включват споменатите имена.

За изложението е от значение, че през този период тежестта на одриската държава не намалява. Впрочем, още във времето 410-408 г. пр. Хр., когато Алкивиад е стратег на Атина, той вероятно установява контакти с Медок и Севт, за да си подготви укрепени убежища в Тракия. Поради приятелските отношения с одрисите, в знак на доброжелателство, Медок го дарява с такива пунктове в района на Пактие, на шийката на Тракийския Херсонес, край брега на Пропонтида, а именно – Орни, Бисанте (дн. гр. Родосто) и Неон тейхос. От тези места Алкивиад се оттегля след 407 г. пр. Хр. и според някои доста смътни свидетелства води борби с племена, които не се подчиняват на тракийските царе.

На свой ред те съзират в негово лице стабилен и опитен съюзник, който могат да използуват за целите си и очевидно между 407 и 405 г. пр. Хр. сътрудничеството им се задълбочава. Така е, защото малко време преди решителната битка в Пелопонеските войни при р. Егоспотами през 405 г. пр. Хр., Алкивиад предлага на атиняните помощта на одрисите. Както се изразява един древен автор, тракийските държавници „Медок и Севт му били приятели и обещали да му дадат голяма войска, ако пожелае да воюва с лакедемонците".

Според Диодор, атинските стратези отхвърлят предложението и отказват да приемат така нужната им подкрепа, тъй като откровено се страхуват от интригите на съгражданина си. Тяхното поведение е продиктувано и от обстоятелството, че в случай на поражение, дълбоко в Тракийския Херсонес ще се настанят тракийски контингенти, т. е. там, в тази упорито защитавана територия, те ще имат нов и силен противник, чиито стремления съвсем не са трудни за разгадаване.

В историографията съществува спор, че през този период държавата е разделена на две царства – горно и долно, понеже на едно място Ксенофонт говори за Медок като за „горния" цар. Това ще рече, че той е „вътрешен" цар и владее сърцевината на страната, докато при това положение Севт ще е „външният" или „приморският" цар и ще господства в крайбрежната зона. „Дуалистичният" характер на властта не може да се докаже, понеже в текста Севт е този, който обяснява, че Медок е „цар на Горна Тракия", т. е. той определя собственото си местоположение спрямо върховния суверен.

Нещо повече, самият Ксенофонт, който е пряк свидетел и участник в събитията и знае нещата по автопсия (лично наблюдение), на други места нарича Медок „сегашния цар" и „цар на одрисите". Показателен в това отношение е и фактът, че през 400 г. пр. Хр. пратеничество на Парион отива да сключи съюз именно с Медок, защото тогава гръцките центрове са силно притеснени от натиска на персите. Въпреки че делегацията спира в двора на Севт, нейната първоначална цел е да установи контакти с върховния владетел и да осигури подкрепата му.

Друг е въпросът, че Севт никога не остава действителен наместник на царя, а се стреми към еднолична власт в собствените си владения. Сепаратистичните намерения на парадинастите и жаждата им за самостоятелно управление се персонифицират от личността му. Овладяването на бащината земя чрез решителни военни действия през 400 г. пр. Хр., най-напред подхранва самочувствието да се стабилизира наследственото парадинастическо господство.

От тази позиция Севт подема някои начинания повече за своя сметка, отколкото заради интересите на Медок.

Той се насочва към Тракийския Херсонес и напълно правилно схваща зоната между Пропонтида с център Перинт, чак до шийката на полуострова като плацдарм за нападенията си. Но акциите там са по-скоро безуспешни, династът не успява да се закрепи в този район и отново се обръща към вътрешните дела на държавата. Този път Севт слага ръка на отстъпените на Алкивиад укрепени поселения и със сигурност ги владее, защото също обещава Бисанте, Неон тейхос, а и Ганос като дар на Ксенофонт.

От своя страна Медок не остава пасивен, а има отношение към работите на Месадовия син в отстъпената му територия. Той наблюдава и контролира действията на своя парадинаст чрез пратеници, които са официално признати в двора на Севт и се намират в най-близкото му обкръжение. През 400/399 г. пр. Хр. след появата на спартанците и на Деркилид в Северозападна Мала Азия и във Витиния за операции срещу персите, които продължават чак до 394 г. пр. Хр., одрисите предприемат по-активни военни инициативи. Те се възползуват едновременно от слабостта на Атина по Хелеспонта и от трудностите на лакедемонците да удържат хегемонията си там.

Междувременно Севт установява приятелски отношения с Деркилид и съвместно със спартанците участва в операции във Витиния и се намесва в тамошните дела, макар че действията му не са твърде успешни. Точно този момент използува Медок, за да проникне безпрепятствено в Тракийския Херсонес, който тогава на практика не се брани от никого. Малко време след това Аристотел съобщава за открит конфликт между Медок и неговия „стратег“ Севт, защото последният се опитва да организира заговор срещу своя владетел. Стълкновението може да се датира единствено в отрязъка между 394 г. пр. Хр. и експедицията на атинския военачалник Тразибул в Хелеспонта през 389/388 г. пр. Хр. Именно тогава властта на Севт в отстъпената област е окончателно установена и не се оспорва от никого.

В стремежа да възстанови изгубения контрол над пътя през протоците и с амбицията да възроди морския съюз, Атина натоварва Тразибул със специалната мисия да нормализира отношенията между династите и то, за да спечели на своя страна „градовете на Тракия“. Този командир на експедиционен корпус се опитва да посредничи между двамата и да ги помири, при това съвсем не в качеството си на благодетел, защото от вътрешните ежби в държавата Атина би извлякла само полза. Най-важна е задачата да се

освободят гръцките полиси по крайбрежието от двойното финансово бреме, което налагат независимо един от друг и Медок, и Севт.

Всъщност, противоречията между тях, които се изострят и имат своите последствия, се крият точно в този пункт. Несъмнено Севт се настройва срещу своя цар поради искането да има някакъв дял от данъчния откуп, но като не го получава, решава да си го вземе сам. Именно този двоен натиск е необходимо да се неутрализира и след като разпрата се уталожи, старите съюзници ще се почувстват облекчени и благодарни на Атина и следователно ще бъдат лесно спечелени като участници в новоорганизираната лига.

Мисията на Тразибул отговаря изцяло на големия атински план. Той се появява в Хелеспонта със значителни сили и действа енергично. От текста на Ксенофонт, който е доста телеграфен, се узнава, че стратегът помирява Медок – титулуван базилевс и Севт – наречен архонт, като ги „направил приятели и съюзници“, но едва ли всичко е толкова просто. От един макар и частично запазен епиграфски паметник личи, че най-напред Тразибул установява дипломатически отношения с Медок. Ориентиран добре в конфликта, той сключва с него договор и по този начин го признава за законен владетел на държавата. Регламентът, който се позовава на старите права на одриските царе да събират данък от крайморските полиси – участници в лигата, на традиционното гражданство, запазено за тях и на политическото родство на династията с атиняните, предоставя само на него (Медок) тази привилегия, признава върховенството му от международно гледище и го превръща в съюзник, насочен срещу спартанците в Хелеспонта и срещу всички претенденти за хегемония.

Това положение е неизгодно за Севт. Той няма никакви основания да приеме веднага сключеното споразумение и изглежда Тразибул така и не успява да уреди отношенията си с него. Непокорството и нежеланието да се признаят условията, които не отговарят на амбициите му, се крепят и на обстоятелството, че по това време върху Севт се оказва само дипломатически, но не и военен натиск. Ето защо той не се отказва да събира данък от колониите.

През 388/387 г. пр. Хр., в навечерието на сключването на Анталкидовия мир, нещата се уреждат от друг атински пълководец – Хабрий, който действа в Егея срещу спартанците и то с успех. Напълно запазеният надпис, който съдържа имената на Хабрий и на Севт и датира от вече посочената година, подсказва развоя на събитията и очевидно е договор, който поне признава дипломатическата власт на династа във владяната от него земя, но без правото да контролира данъците от елинските поселения и да иззема част от тях. С други думи, договорът има сепаративен характер.

Въпреки вътрешните раздори, при Медок и Севт авторитетът на държавата продължава да е висок. Сътресенията нямат сериозни последици, нито пък се съпровождат от военнополитически неуспехи, или от разделяне на страната. Вярно е, че Медок не предприема големи военни операции, но неговото монетосечене, очевидно продукция на монетарница в Маронея, показва най-важната царска реалия на епохата и стабилността на стопанството. В много отношения това е по-скоро време за събиране на сили, за ориентация на воли и за подготовка за нов и стремителен подем. Изворовите данни обаче, са дотолкова оскъдни, че нищо повече не се знае относно съдбата на двамата династи.

Ясно е, че в листа на владетелите след това идва Хебризелм. В един атински декрет от 386/385 г. пр. Хр. той е титулуван „цар на одрисите“ и със сигурност към тази дата е вече на престола. Впрочем, този едновластен владетел, който се възцарява при не съвсем ясни обстоятелства, ликвидира сепаратистичните стремления. Тъй като от разказа на очевидеца Ксенофонт се разбира, че в двора на Севт служи преводач на име Хаброзелм – негово доверено и високопоставено лице, някои изследователи предполагат, че новият суверен поема управлението чрез узурпация. Съвпадението на имената изглежда подсказва как един сановник прави опит да овладее трона. Но и това не е сигурно и остава само в сферата на хипотезите. Не се знае също името на бащата на Хебризелм.

За краткия период на царуването на този владетел е достойно да се отбележи, че центърът на държавата видимо се измества на юг и на югоизток. Това се вижда от монетните емисии с неговото име, споменато в легендата. Те се секат в монетарница на Кипсела (по долното течение на р. Марица) и носят още емблемата на града – съд за жито с две високи дръжки, който има същото название. Дори градът да не е задължително една от резиденциите на царя, очевидно Хебризелм премества изходния си пункт по-близо до Тракийския Херсонес и до Пропонтида с явното намерение да осъществява натиск върху тамошните градове и да се укрепи в хинтерланда на Егея. По този начин, през този период владетелят е най-изявеният застъпник на стратегическия план на одриската външна политика, с главна цел – югоизточното направление в търсенето на излаз на морския бряг.

Сторените наблюдения се потвърждават и от споменатия вече атински декрет. От запазените откъслечни редове се вижда, че веднага след Анталкидовия мир, Атина се опитва да преодолее политическата си изолация и чрез посредничеството на двама гърци – Тизандър и Лизандър, бърза да установи дипломатически контакти с новия одриски цар. Веднага след като получава от посредниците предложението за преговори, Хебризелм взема инициативата в свои ръце и изпраща в града пратеничество от двама души, единият от които е негов стратег, т. е. военачалник и родственик.

Високият ранг на посещението подсказва далечните му намерения и не се ограничава единствено с традиционното споразумение относно подялбата на данъка от полисите по крайбрежието между Атина и Одриската държава. Несъмнено, претенциите на Хебризелм са доста големи и поради агресивния характер на външната му политика, явно имат териториален характер и то пак за района на Пропотида и със сигурност за този, който е по-важен – за ключовия Тракийски Херсонес. Именно поради тази причина атиняните се колебаят да удовлетворят всички тези искания и преди да вземат окончателно становище, решават да изпратят в отговор ответна делегация в одриския двор, където клаузите и подробностите да се разискват отново.

Декретът убедително отразява политическото отстъпление на Атина и офанзивата на Хебризелм. Стъпките са рисковани, защото срещу спечелването на съюзник срещу спартанците и срещу персите в Хелеспонта, трябва да се направят отстъпки от териториално естество. Но в случай, че преговорите останат без резултат, нищо не би могло да попречи на одрисите да преминат в открито настъпление на юг и на югоизток и да разширят контролираната от тях земя. Тази посока е най-перспективна за външнополитическата изява на държавата. Тя показва от една страна приемствеността с дейността на предходните владетели и от друга – трудностите на Атина да установи тотално господство над протоците. Всъщност, с управлението на Хебризелм приключва третият етап от развитието на Одриското царство.

Голямото усилие на одрисите да се наложат в политическия живот на Балканите и да осъществят съдбовната за тях експанзия се извършва във времето на Котис I (383-359 г. пр. Хр.), с който започва четвъртият период от живота на държавата. Тази далновидна и изключително динамична личност предугажда и доказва бъдещия развой на събитията с действия, аналогични по съдържание и по цел, на македонския владетел Филип II. Според античните автори, Котис заема престола най-вероятно в резултат на дворцов преврат и ако версията е вярна, нищо добро не се е случило на Хебризелм, който е премахнат. В тези перипетии активно участва и помага на бъдещия цар атинският наемен пълководец и политически авантюрист – Ификрат.

Владетелят влиза в историята като съюзник на Атина и започва кариерата си на държавник като нейн поставеник. Той получава дори почетно гражданство и в знак на приятелство – златни венци. През 383/382 г. пр. Хр. договорните отношения изглежда се потвърждават, защото Ификрат взема за съпруга една от дъщерите на Котис, а този династичен брак сам по себе си е достатъчно красноречив. Атмосферата на толерантност е по-скоро привидна и добре изпъква чрез съдържанието на едно афористично известие. Според него, щом царят разбира, че атиняните му дават права на съгражданин, заявява: „И аз ще им дам правата на моето племе. Тъй той приравнил Тракия и Атина, та поради размяната на едно такова благоволение да не считат първата за неравна на втората и да не се смята, че неговият произход е по-долен от този на атиняните“.

При всички положения, първоначално Котис поема някакви задължения спрямо своя партньор и те не могат да бъдат други, освен да се помага срещу Спарта и да не се атакуват атинските владения по крайбрежията. Естествено, отново се регламентира и се потвърждава специалното право на одрисите да получават редовно данъка от гръцките селища по Егея и по Пропонтида – нещо, което за момента е напълно достатъчно. В края на 80-те и през 70-те години на IV в. пр. Хр. царят не предприема нищо извън границите на държавата си. Въоръжен с търпение, той предвидливо изчаква промяната на обстановката, която по това време е в полза на Атина. Успехита на полиса се развиват на фона на последователното освобождаване на спартанските неприятели от оковите на Анталкидовия мир и на постепенното възстановяване на атинския морски съюз.

При такова развитие на нещата Котис предпочита да стабилизира вътрешното състояние на държавата. Разбира се, не всичко върви спокойно, но за съжаление оскъдните и смътни сведения, които се дължат на незаинтересоваността на гръцките автори, не дават възможност да се проникне в същността на събитията. Все пак от едно кратко съобщение на Аристотел се разбира, че тракийският суверен трябва да потуши въстанието на някой си Адамас – виден аристократ, който вдига бунт, защото като малък бил скопен от него. Броженията вътре в страната се тълкуват от някои изследователи като отзвук от съперничеството с Хебризелм, но вълнението е локално и е бързо задушено.

Знае се също така, че царят организира в Хиерон орос (Свещената планина) на брега на Пропонтида своята главна твърдина и там премества и пази хазната си. Вижда се, че той предпочита да остане в средището на политическото ядро на Хебризелм и да се

укрепи в подстъпите към крайбрежията и към протоците. Не е случайно обстоятелството, че сребърните и бронзовите монети, които Котис сече, носят символа на Кипсела.

Любопитно е, че през тези години отношението към Одриската държава в Атина е диаметрално противоположно. Според едното мнение, тя трябва да е силна, за да се използува като стабилен съюзник срещу всевъзможните врагове. Преобладава обаче схващането, че царството и въобще Тракия е необходимо да е разпокъсана, за да е слаба, а отделните династически домове да са настръхнали един срещу друг – политика, която намира ясна формулировка у оратора Демостен. Той анализира двойствеността на най-интензивната и на най-сложната политика на одрисите, като двуличие и лицемерие и на нейния владетел, без да си дава сметка, че това поведение е породено от крещящата нужда на тази страна да има достъп до морето, до големите и оживени пристанища, до удобните заливи, които ще ѝ осигурят действителна финансова и военна мощ.

Котис не се влияе нито от едната, нито от другата позиция, а систематично следва реализацията на генералния си план. Така например през 376/375 г. пр. Хр. той използува масираното нападение на трибалите срещу Абдера и се намесва в операциите със свои контингенти. Царят се опитва да извлече максимална полза от конфликта и използува суматохата, за да овладее града, но цялата тази авантюра пропада. В тясно взаимодействие с трибалите, той се оправя умело в необичайната обстановка и дори в последния момент успява да се оттегли от бойното поле, като че ли нищо не е било. Акцията е по-скоро опипване на почвата и подготовка за бъдещи инициативи.

Решителни са стъпките на владетеля за сближаване с трибалите и гетите. Той се нуждае от мощната им подкрепа, за да запази тила си от север. Доказателство за тесните връзки помежду им са надписаните съдове от Тракия – красиво изработени скъпоценни фиали, ритони, канички. Те посочват името на Котис и на селищата – укрепени резиденции, които му принадлежат и очевидно са дарове, изпратени от царя до трибалските и гетските династи. Тези средства за социално общуване се превръщат и във важни политически документи.

След 371 г. пр. Хр., когато Епаминонд разбива спартанците в открит бой, а в цяла Елада цари безпорядък, Котис разбира, че удря часът да наруши статуквото на трако-атинските отношения в своя полза и да премине в решително настъпление. В желанието да събере войници-наемници, с които да замени гарнизоните по своите укрепени места, той иска на заем пари от Перинт. Жителите на града категорично отказват да му отпуснат необходимите средства. Тогава царят предлага да му изпратят военни контингенти и те веднага се съгласяват, защото си въобразяват, че с бойните си части ще завладеят крепостите на траките.

Без да се двоуми, Котис пленява отредите им и обявява, че ще ги пусне само при положение, че му се изплати исканата сума. Въпреки че получава парите (със сигурност някаква извънредна данъчна вноска, т. е. извън редовното плащане), владетелят плътно блокира града. Перинтийците се принуждават да искат помощ от атинския стратег Тимотей, който им изпраща наемници за охрана. Цялата акция е добре премислена и датира до 365 г. пр. Хр.

След 365/364 г. пр. Хр. натискът на тракийския държавник се превръща в постоянна война. Тогава той захвърля одеждите на атински приятел, смело нахлува в Тракийския Херсонес и обсажда Сестос. Положението в тази зона е доста сложно, защото там започват да действат и отцепилите се от централната персийска власт малоазийски сатрапи. По този начин, със съгласието на Ариобарзан, Тимотей взема Критоте и Сестос, а Атина задържа най-южно разположеното селище Елайос. В невъзможността да устои пред съединените сили на гърци и перси, Котис се оттегля от полуострова.

Неуспехът не е фатален, а е задължително проучване за воденето на премислена, продължителна и сложна война. Владетелят не губи време и вероятно под въздействието на Ификрат, се отправя на запад. Целта е да се разширят и укрепят границите на „Струмското море“, да се проникне в Халкидическия полуостров, а изгледите за успех не са малки, поради разногласията и борбите за македонския престол. Може би пак по внушение на Ификрат, Котис избира за свое протеже в македонските дела Павзаний и го поддържа както срещу Птолемей и Пердика, така и по-късно срещу Филип. Срещу военната помощ, която му обещава, той уговаря териториални отстъпки.

Царят нахлува в Халкидическия полуостров, обявява се за съюзник на Олинт и на тамошните градове срещу Атина и спечелва нов приятел в лицето на Харидем – ученик на Ификрат, който преди това участва в корпуса му и също е наемен командир. С всички средства Тимотей се опитва да установи някакво равновесие на силите и да спечели битката, но задачата му се усложнява заради интригите на Котис и Ификрат. Въпреки че за тази война не се знаят подробности, действията на одрисите разкриват тяхното конкретно решение да се търси излаз на море и в югозападните предели. Но тази посока на натиск е неперспективна за държавата и това се

разбра още от кампанията на Ситалк. Отдалечеността на изходните бази създава допълнителни трудности. Постепенно положението се затяга без някоя от страните да успее да вземе надмощие и в крайна сметка Котис е принуден да се върне.

През 362 г. пр. Хр. всички предимства отново са на страната на траките. Те смело навлизат в Тракийския Херсонес и без особени усилия го покоряват. Единствено Сестос, Критоте и Елайос удържат напора на противника и са последните отбранителни пунктове на атиняните там. Това ще рече, че одриският цар овладява Кардия на шийката на полуострова от запад, влиза в Мадитос на източния бряг, в Пактие и в други селища. Устремът на царя се прекъсва за известно време поради започналото в тила му въстание. То се ръководи от Милтокит – аристократ и ковчежник на владетеля, който се укрепва в Хиерон орос, където се намира хазната и следователно съумява да се добере до съкровищата. Проатинската ориентация на метежника не буди съмнение, а действията му са насърчени от обещанията на Атина за подкрепа и евентуално за престола, в случай, че той успее да отстрани Котис.

Бунтът се разраства, продължава почти през цялата 361 г. пр. Хр. и фактически отваря втори фронт за бойни действия. С неотслабваща енергия, Котис се хвърля да воюва срещу въстаниците и срещу Тракийския Херсонес, където офанзивата продължава. Едновременно с това той завързва успешна дипломатическа игра с Атина и не без доза коварство, обещава мир при условие, че получи Милтокит. В този момент отлична работа свършват и подкупите, които царят тайно раздава на пълководците, изпратени срещу него. Слуховете за тях изглеждат достоверни, защото впоследствие някои от тези стратези са дадени под съд. Притеснени, че не оказват навреме помощ на своя подставеник, атиняните са принудени да действат компромисно. При новата ситуация, Котис сломява бързо съпротивата на врага, потушава въстанието, възвръща хазната и богатствата си и дори помилва Милтокит.

От декември 361 г. пр. Хр. битката за Тракийския Херсонес навлиза в решителна фаза. Набезите на траките зачестяват, множат се и успехите им. Някъде около това време Ификрат провежда сполучлива морска операция срещу атиняните и прочиства околните крайбрежия. Но точно сега, по неизвестни причини, той напуска одриския владетел, макар да е дарен от него с градчето Дрис от самотракийската переа, а сигурно притежава и някои други поселения в този район. Разбира се, нищо още не е загубено и след умели дипломатически ходове, на страната на траките преминава Абидос, разположен на брега на Мала Азия. На свой ред той превзема Сестос и веднага го предава на Котис. Заедно с Кардия фактически вече царят държи ключа към полуострова. Към него се присъединява и Харидем, който на първо време пребивава в Абидос, за да покаже, че не стои на атинска страна, а сетне се прехвърля от Сестос – направо във владенията на одрисите. Съвместното настъпление предвижда превземането на последните неприятелски твърдини – Критоте и Елайос. Падането им е просто въпрос на време и това добре личи от тревожните писма, изпращани от комендантите на двата града в Атина. Оттук само още едно усилие и Тракийският Херсонес ще стане от край до край тракийска земя.

Паралелно с тези акции, Котис не престава да следи династическите борби в Македония и да поддържа своето протеже Павзаний, особено след като в самото начало на 359 г. пр. Хр. Пердика загива в битка с илирите. Междувременно Филип II отстранява всичките си противници, а Павзаний е принуден да търси убежище в одриския царски двор. По този повод и по същото време датират преговорите между македонския и тракийския владетели. Срещата става през ранната пролет в Мокарсос – една от резиденциите на одрисеца, а договореностите за дипломатическото признаване на Филип за господар на Македония, за уреждането на случая с Павзаний, за териториалните компенсации за държавата на Котис и накрая за съюз срещу Атина, са постигнати.

След като регламентира отношенията си с Македония, тракийският владетел се завръща в резиденцията си Хиерон орос и се готви да продължи и окончателно да завърши експанзията си в Тракийския Херсонес. В създадената критична обстановка, Атина не може да си позволи да стои със скръстени ръце и реагира светкавично. Отчаянието, в очакване на предстоящата катастрофа, ражда идеята да се премахне одриския цар. Котис е убит от двама братя от Енос – Питон и Хераклид. Ръката, която се вдига, за да нанесе удара е вдъхновена от атиняните.

Античната писмена литературна традиция славослови делото на двамата братя, обявява ги за избавители. Полисът ги признава за почетни атински граждани и ги дарява със златен венец. Найсетне, в цялата история се намесва и божията промисъл, защото Питон заявява: „Бог извърши това, като използува ръката ми. “ Нравоучителната версия няма нищо общо с историческата действителност, а убийството на царя е обичайна практика за епохата и е чисто атинско дело. Та нали с един замах целта е постигната, а Тракийският Херсонес и контролът над протоците отново имат шанс да се превърнат в атински владения.

Покушението над владетеля дава възможност на Демостен и

на неговите съмишленици да тържествуват. Те така и не разбират, че само откритото съперничество между Тракия и Македония, което ще доведе до неизбежна война, ще е от полза за тях и за полисите по крайбрежията. Не случайно ораторът заявява в народното събрание: „В интерес на нашите съграждани, които обитават Херсонес, е не да бъде силен някой от тракийските царе, защото техните разпри и подозрения са най-голямата и най-сигурната защита. “ В съгласие с принципите си, той иска да вижда немощна и Македония, но за негово и за наше съжаление това е постигнато само по отношение на Тракия. Именно подобна политика обаче, плете примката за главата на цяла Елада, а Филип II не закъснява да я дръпне.

В сведенията на древните автори, преднамерено и по политически причини, обикновено Котис I е представен тенденциозно – в отрицателна светлина. Той е зъл, капризен, разпуснат, коварен, жесток и ред други все черни характеристики. В действителност, елините ни най-малко не се интересуват какъв е той, стига да не им пречи и да не ги измества от крайбрежията. Предходните одриски царе, които така и не успяват да накърнят значително чуждите интереси, особено на Атина, не са обект на подобни субективни описания.

С други думи, изопаченият с пороци и недостатъци образ на Котис I е фалшификат на доведената до абсурд от политическата обстановка книжнина на епохата. Зад подигравките и страховитите истории, които се разказват за царя, прозира неприятното за атиняните разбиране, че неговата енергична политика разстройва компактността на Втория атински морски съюз. Всъщност, това е един от основните фактори, които подготвят и улесняват по-късно победите на Филип II.

След смъртта на Котис I, Одриската държава се разделя на три части и никога повече не се обединява. Започва период на политическа децентрализация, на обособяване на нови или на странични царства и организации. Това е време на социална и политическа криза, която обхваща всички територии на древна Тракия. В тази обстановка борбата за първа сила на Балканите се печели от Македония.

ГЛАВА ОСМА

КРИЗА

И след средата на IV в. пр. Хр. ядрото на политическата територия на Одриската държава остава областта на водосборния район на реките Арда, Тунджа и Марица. От вътрешното развитие личи, че върху картата на разположението на стратегиите, изредени от древния географ Клавдий Птолемей, няма място за една евентуална зона на името на одрисите, т. е. за стратегията Одрисике, подобна например на Дентелетике, на Медике, на Бесике и др. Така е, защото при зараждането и стабилизирането на военноадминистративното деление на царството, неговата сърцевина не е парадинастическа или пък контролирано династическо владение. Това е центърът на политическия живот. От тук пулсират силата и мощта за настъпателна хегемония, която в зависимост от вътрешните сили и от външните обстоятелства, постоянно мени границите на държавата.

След смъртта на Котис I, центробежните процеси набират скорост и водят до отслабване на военнополитическия подем. Царството се разцепва и в него се появяват трима владетели – Керсеблепт (син и пряк наследник на Котис), Амадок II (може би син на Медок) и Берисад (чието родословие е неизвестно). Обстановката е сложна поради възродените надежди на Атина да владее Тракийския Херсонес и поради вътрешните сътресения и междуособици в страната.

Най-напред Милтокит отново надига глава и въстава повторно, а атиняните, начело със стратега Кефисодот, подемат кампания срещу полуострова. Керсеблепт не се стряска от тези акции, а последователно отстоява делото на баща си в главното му направление. Той държи да укрепи положението си на изток от р. Марица, над Пропонтида и по подстъпите към Тракийския Херсонес, и именно очертаната територия е ядрото на държавата му. Това добре личи и от неговите монети, които пак са сечени в монетарница на Кипсела. Заедно с Харидем, който продължава да е наемен командир при одрисите, владетелят се справя блестящо в създадената ситуация.

През 359 г. пр. Хр. Харидем атакува с конница и пелтасти атинския лагер на Кефисодот при Перинт и избива много от неговите войни. Той привлича за съюзник малоазийския град Лампсак и благодарение на изпратения в подкрепа флот деблокира Алопеконесос от обсадата на атинския стратег – успех, който потвърждава завоеванията на Котис. И не само това, Харидем залавя и Милтокит. Според Демостен, „понеже у траките няма обичай да се убиват един друг, той не отвел Милтокит при Керсеблепт, а го предал на жителите на Кардия – атинските врагове". На свой ред те го извеждат с лодка в морето и преди да го удавят, насичат сина му пред неговите очи.

Неблагополучията принуждават Кефисодот да иска примирие и да сключи унизителен договор, според който Тракийския Херсонес с изключение на Критоте и на Елайос остават одриско владение. Изглежда към това време датира и известието за Севт – хипарх (помощник-управител) на Керсеблепт, който нарежда на селяните да засеят за царя жито. Събраното зърно той продава на крайбрежните градове, за кратко време събира много пари и по този начин осигурява така нужните средства за водене на бойни операции.

Въпреки постигнатите успехи и отстояването на предходните позиции, моментът е повече от удобен за подмолната политика на Атина. Веднага след провала на Кефисодот и пак през 359 г. пр. Хр., тя признава Амадок и Берисад и ги насърчава да се съюзът срещу Керсеблепт, който така и не ги приема за равнопоставени владетели. Всъщност, Амадок държи териториите по крайбрежието между Тракийския Херсонес и Маронея, а Берисад управлява в района от Маронея до към долното течение на р. Струма. Както се вижда, те властват в естествено обособилите се две парадинастически области.

Претекстът за обединяването и за опълчването срещу Керсеблепт се открива в кървавата разпра с Милтокит, а инициативата се води от атинския наемен командир и емисар Атенодор – зет на Берисад. От името на двамата тракийски противници на законния цар, той настъпва в Тракийския Херсонес, а натискът му е дотолкова масивен, че Керсеблепт и Харидем не успяват да окажат сериозен отпор и отстъпват на атиняните полуострова с изключение на Кардия. Нещо повече, наследникът на Котис I е принуден да признае съвладетелските права на двамата си конкуренти. На практика това означава, че разделянето на Тракия придобива международен дипломатически статут.

Но успехът през тези времена е нещо променливо, а ентусиазмът на атиняните в скоро време е охладен. Още през 358 г. пр. Хр., без каквото и да е притеснение, траките нарушават статуквото и с нова жар се втурват в борбата. Техен противник е известният атински стратег Хабрий. Той не удържа позициите и е заставен да иска мир. Както личи от сключения договор – много по-позорен и по-тежък от този на Кефисодот – целият Тракийски Херсонес минава под властта на одрисите, а всички мита и десятъци на сума около тридесет таланта годишно влизат в хазната на Керсеблепт. Този удар, който поставя под контрол и морския трафик, постига заветната цел на външната политика на Котис и е връх на тракийската експанзия.

Обстановката е изключително тежка за атиняните. В този момент дори усърдието на тяхната дипломация не успява да подтикне към действие респектираните от събитията Амадок и Берисад. В полиса гласуват извънредни пълномощия на Харес. Той подема нова кампания, а енергичните му акции са победоносни. Пълководецът превзема Сестос и настанява там клерухии (военни гарнизони). През 357 г. пр. Хр. войната приключва с договор, който реабилитира Атина. Запазеният декрет признава Керсеблепт, Амадок и Берисад за равноправни тракийски царе, т. е. официалното деление на страната е окончателно фиксирано в международно отношение.

В договора не може да липсва изричната клауза за градовете в Тракийския Херсонес, които от пълна финансова зависимост и военен контрол на одрисите минават на двойно данъчно подчинение. Те вече са свободни и могат да участват в атинския морски съюз – постижение, което довежда до установяването на относителен баланс на силите. Лелеяната мечта на Демостен да разедини и да отслаби могъщата одриска държава, вместо да я противопостави на царството на Филип II, най-сетне е постигната. Уви! Следваната линия на атинската външна политика се поддържа от сляпото убеждение, че успоредно с победите срещу Тракия, с щастлив край ще приключи и борбата с Македония.

Развоят на събитията също опровергава ползата от така жадуваната цел. Непосредствено след подписването на договора от 357 г. пр. Хр., когато умира Берисад, точно във възела на противоречията започва да се откроява с действията си Филип II. Македонският владетел превзема Амфиполис и Крениди, слага ръка и на златоносните рудници на планината Пангей с хиляда таланта годишен доход. Неговата армия надвисва над тракийската граница и заплашва териториите, които според новия епиграфски паметник от 356 г. пр. Хр. се управляват от наследниците на Берисад – неговите синове, начело с Кетрипор.

Недвусмислените намерения на македоните предизвикват ответна реакция. С кипяща енергия Кетрипор организира широка коалиция, за да изтласка неприятелите от морето и да ги отхвърли от земите източно от р. Струма, като си възвърне Пангей. Най-напред царят развива широка дипломатическа дейност, насочена към съюз с Атина. С такава мисия е натоварен брат му Монуний, доколкото може да се съди за това от неговото присъствие в полиса. След това Кетрипор спечелва на своя страна илирийския цар Граб и пеонския владетел Ликей и ги посвещава в подготвения контраудар, който с един замах ще премаже Филип от четири страни.

Очевидно, центърът на събитията видимо се измества на запад от р. Места. По същото това време, през 356 г. пр. Хр., с активизирането на Филиповите операции, се променят и отношенията на Керсеблепт и на Харидем с атиняните. Враждебните настроения са туширани и всички условия за сближаване и за постигане на съгласие са налице. Одриският владетел получава потвърждение на атинското гражданство, което има в наследство от баща си. Той изисква същата чест и за Харидем, който я добива заедно с почетни венци. Един декрет от Делфи от 355 г. пр. Хр. изтъква привилегии и почести за синовете на Керсеблепт – Йолай, Медиста, Посидоний и Терес. Той потвърждава становището за приятелския характер на отношенията и за зараждането на идеята за обща, трако-гръцка съпротива срещу Филип.

Същевременно антимакедонската коалиция организирана от Кетрипор и така гръмогласно афиширана, не съумява да предприеме съвместни акции. Както телеграфно констатира Диодор, „докато те още събирали войски, Филип се явил срещу тях, преди да са готови и като ги сплашил, ги принудил да се помирят с македоните“. Владетелят съвсем не се ангажира с окончателния разгром на тези царства, а сключва сепаративни договори с траките, с илирите и с пеоните. Отстраняването на тези противници и на Атина от конфликтната точка на напрежението, насочва вниманието му към развоя на започналата Свещена война (356-346 г. пр. Хр.) в самата Гърция. Едва след тези събития, на Балканите за първи път ясно се очертава новият фронт на военните действия между траки и македони.

След 354 г. пр. Хр. и особено с нарастващото темпо на Филиповите кампании, Керсеблепт не остава пасивен. Той предприема решителна акция срещу Амадок и срещу наследниците на Берисад. Моментът е отлично избран, а вероятността за успех – голяма, тъй като по това време между Кетрипор и братята му се разгаря междуособна борба. Одриският цар подхваща и двойствена дипломатическа игра с Атина, защото с действията си фактически нарушава договора от 357 г. пр. Хр. Пробивът на запад и възродените надежди за евентуалното обединяване на Одриската държава, подтикват Филип към нова експедиция.

През 352/351 г. пр. Хр. македонският цар преминава през земите на Амадок, но не с мисълта да ги завладее, а да постигне съглашение с него и да го спечели за съюзник, както впрочем действително става. На негова страна са също Византион и Перинт. Те не престават да водят териториални спорове с траките, които все опустошават околностите им. Филип стига лесно до Пропонтида и обсажда одриската крепост Херайон тейхос. Притиснат от всички страни, без достатъчна помощ от атинска страна, Керсеблепт сключва мир, връща спорните земи на Византион и на Перинт и като достатъчна гаранция за покорство дава дори един от синовете си за заложник в Пела. След 351 г. пр. Хр. Амадок не се споменава повече в изворите и на неговото място се появява Терес. На международното поле той следва политиката на предшественика си и остава съюзник на Филип.

Поради нахлуване на илирите в Македония и поради някои размирици вътре в страната, царят прекратява кампанията, но през 346 г. пр. Хр. отново се връща в Тракия. Филократовият мир, с който приключва Свещената война, открива пред него възможност за окончателно надделяване над одрисите и той няма повече намерение да го отлага и протака. Показателно е, че в клаузите на мирния договор Керсеблепт не фигурира, тъй като в стремежа си да завладее страната, Филип отказва да стори това и формално се обосновава като изтъква, че одрисецът действително е атински „приятел“, но не и „съюзник“.

Македонската армия преминава р. Марица, прогонва атинските гарнизони от малките крайбрежни крепости, лесно влиза в Дориск, сетне прониква до Ганос и през месец април превзема основната твърдина Хиерон орос. Удар в гърба на одрисите нанася и Кардия, която подписва съглашение с Филип и така предава в ръцете му ключовата позиция на Тракийския Херсонес. Това не е краят на войната. През 342 г. пр. Хр. Керсеблепт прежалва сина си и заедно с Терес – наследникът на Амадок, който очевидно се отмята от македоните, но запазва тракийското си достойнство, се вдигат в атака.

Въпреки смелостта и голямата самоотверженост, двамата тракийски владетели не успяват да издържат. В това отношение не помагат и привлечените в борбата довчерашни врагове Византион и Перинт – двата най-важни стратегически пункта на полуострова, които впоследствие македонецът безуспешно обсажда. Отредите

на Филип настъпват към долината на р. Тунджа и с действия на широк фронт завладяват сърцето на тази страна, т. е. триъгълника между средните течения на реките Марица и Тунджа с връх при Одрин.

Няма съмнение, че победата над Одриската държава не става на един дъх. Твърдата и продължителна съпротива на траките е сломена едва след тежки и кървави сблъсъци през периода 342-339 г. пр. Хр. Тези военни акции на Филип включват не само операциите срещу Керсеблепт, но и действията срещу Атина на Тракийския Херсонес, походът срещу скитския цар Атей и последвалите го преговори, съюзът с Котела – владетел на гетите, за чиято дъщеря царят на македоните се жени, получава много подаръци и с негова помощ отблъсква Атей от южнодунавските земи. При завръщането си, той преминава през земите на трибалите, но е спрян от тях най-вероятно в някои от старопланинските проходи, които водят към Софийското поле, т. е. по прекия път към Македония. В последвалото сражение падат много бойци, затрита е цялата плячка, конят на царя е убит, а той самият – ранен в бедрото.

Макар че нахлуването на Филип в Тракия бележи дълбоката граница между два исторически периода, завладяването на страната често се надценява в историографията. Вярно е, че македонецът преустройва някои стари тракийски поселения в градове от елинистически тип и им дава името си, например на Крениди – Филипи и на Пулпудева – Филипополис. Вярно е също така, че за да утвърди придобивките си, той настанява македонски гарнизони на редица места в тракийските земи, като например в Кабиле, в Дронголион, в Мастейра и установява на етапи колонии. Най-ранната, от 359 г. пр. Хр., е Филипи, а сетне и няколко града в среднострумската област като Калиполис, Ортополис и др. След окончателното покоряване на Тракия най-важна от всички е Филипополис, а сетне Кабиле (дн. с. Извор на няколко км от гр. Ямбол). В тях Филип поселва разнородно население, чиято преобладаваща част съставят македоните.

Не по-малко истина е обаче, че македонското присъствие в Тракия не успява да установи цялостна система, която да контролира страната, а се ограничава с посочените и с някои други стратегически пунктове. Самите македони никога не се чувстват сигурни сред тракийското обкръжение. Военният им надзор не е достатъчно ефикасен и още по-малко повсеместен. Изглежда той не тежи особено на местното население, за което свидетелства и честото му непокорство.

Положението в Тракия не се променя съществено и по времето на Александър III Велики. Веднага след утвърждаването си на престола, синът на Филип се отправя на поход срещу северните тракийски племена – гети и трибали. Сблъсъците с тях през 335 г. пр. Хр. и не особената им ефективност показват, че македонският цар не толкова цели уголемяване на предходните териториални завоевания, колкото чрез демонстрация на сила набляга, че е в състояние да поддържа утвърденото състояние в страната и същевременно се стреми да стабилизира северния тил с граница на р. Дунав, преди грандиозните си начинания на Изток.

Макар че мненията на историографите и занапред ще се множат, най-вероятно Александър навлиза в Тракия по стария маршрут на Филип. Той се движи по егейското крайбрежие и от р. Марица при Енос на север към Кабиле, откъдето през някои от ниските проходи на Източна Стара планина прониква в земите на трибалите и в сражението си с тях ги разпръсква. Тези траки, начело със своя цар Сирм, му дават достоен отпор и македоните не успяват да ги разбият. За да компенсира поне отчасти неуспеха си, Александър се насочва срещу гетите, но въпреки че ги преследва дори отвъд левия бряг на р. Дунав, не удържа решителна победа. От военно гледище е ясно, че тези действия не оказват някакво съществено смущение във вътрешнополитическото развитие на тези племена.

Според елинистическата практика, македонският владетел назначава свои заместници в Тракия, които се наричат стратези. Първият стратег на Тракия е Александър, син на Аероп, който управлява след 336 г. пр. Хр., но за съжаление данните за него се губят. Всъщност тези македонски управители са просто наместници на ограничена територия и не разполагат с големи военни и административни възможности. Властта им е формална и често се подлага на изпитания заради непрестанните конфликти с отделните тракийски държавни организации и с крайбрежните градове.

През 331 г. пр. Хр. стратег на Тракия е Мемнон. В стремежа да се отдели от централната власт, той търси разбирателство с траките. Поради тази причина и Антипатър воюва с него поне докато не започва неразборията в Пелопонес, подклаждана от Агис. Мемнон е засвидетелстван и в един атински декрет от 330 г. пр. Хр., който споменава още „Ребулас, син на Севт, брат на Котис“. Епиграфският паметник е красноречиво доказателство за жизнеността на одриския династически дом и въобще за тракийския държавен живот, който продължава да пулсира извън местата с македонски гарнизони. Самата обстановка извежда на преден план нов и силен владетел – Севт III и неговите синове, от които Ребулас получава

атинско гражданство. Традиционните одриско-атински отношения се поддържат от сближаването на интересите им в противовес на Македония и продължават да се засилват към края на IV в. пр. Хр.

През 329/328 г. пр. Хр. за нов стратег на Тракия е назначен Зопирион. Цялостното поведение на този човек разкрива реалните македонски интереси, а именно да се контролира добре само крайбрежието и непосредствения му хинтерланд. Неговите действия срещу гетите, походът през земите им към Олбия, която обсажда и накрая смъртта му в битката срещу скитите, някъде в „гетската пустиня“, също показват, че държавностроителната практика продължава интензивното си развитие. Макар и в непрестанна бойна готовност и твърде агресивни, стратезите не са в състояние да неутрализират политическата активност на траките.

Идеята за самостоятелност най-добре се откроява при одрисите. Севт III умело използува неуспеха на Зопирион, за да укрепи държавата и усили мощта ѝ. Той има голяма войска, създава бази, централната от които е Севтополис на р. Тунджа, подновява взаимодействията си с Атина и търси ново направление на външнополитическа дейност, основана на връзките с малоазийските градове. Добро доказателство за близките контакти на одриската династия с хелеспонтийските малоазийски полиси е Панагюрското съкрови~~ще – изя~~щен златен сервиз, най-вероятно изработен в Лампсак и внесен в Тракия.

Владетелят по нищо не се различава от своите съвременници със същия ранг. Той дава името си на основната резиденция – Севтополис, пръв от тракийските царе поставя образа си, увенчан с диадема от лаврови листа върху бронзовите монети, които сече и подготвя дипломатически противодействието срещу македоните, като се жени повторно за Береника – македонска малоазийска принцеса от кръга на Антигон Едноокия, най-важният противник на Лизимах.

След смъртта на Александър III Велики през 323 г. пр. Хр. и подялбата на империята му, Тракия се пада на пълководеца Лизимах. Още с идването си на власт той трябва да я отвоюва в битка със Севт, който излиза насреща му с войска от 20 000 пехотинци и 8 000 конници. Сражението, което става някъде по стария Дариев път от Бизантион към Одесос, е с неясен изход. Според известията на древните автори победата остава „поделена“ или „съмнителна“, а в някои по-късни версии се говори за мнимата смърт на Лизимах в боя. След тези събития, нему предстои да се справи с още цяла редица трудности. Въпреки че пълководецът настанява гарнизони в черноморските градове и може би наистина крие хазната си на нос Тиризис, положението му в страната не е сигурно и с право може да се твърди, че ако до 314 г. пр. Хр. той не взема активно участие в борбите между диадохите, то това се дължи именно на тези обстоятелства.

През 313 г. пр. Хр. обстановката се влошава още повече, защото черноморските градове се вдигат на въстание. Начело с Калатис, чиито жители изгонват македоните, освобождават Истрия и другите съседни полиси, те образуват съюз за война срещу Лизимах. Към него се присъединяват и „съседните траки и скити“. В бунта вземат участие още Одесос, а изглежда и Аполония, и Месамбрия. Заплашен със загуба на северозападния си тил и притиснат от всички страни, Лизимах действа енергично. Първо той обсажда Одесос и го принуждава да сложи оръжие, после разбива скитите в открит бой, поставя ръка и на Истрия, подкупва траките да минат на негова страна и започва обсада на Калатис.

В същото време Антигон, наследникът на Александър в Азия, изпраща в подкрепа на въстаниците военни контингенти начело със стратега Павзаний. Лизимах разделя армията си, защото трябва да се върне на юг и да посрещне новия противник. Когато преминава Балкана, в някои от старопланинските проходи той отново се сблъсква със Севт и след мъчителна схватка едва си пробива път. Краят на перипетиите идва след победата над Павзаний и последвалата я капитулация на Калатис. От този момент данните за одриския цар Севт III изчезват в изворите.

Потушаването на въстанието и стабилизирането на положението преди решителните сблъсъци между диадохите не са краят на неприятностите за Лизимах в Тракия. Новият противник е владетелят на гетите Дромихет. Траките надделяват в битката, пленяват Лизимах заедно със синовете му (а според друга версия залавят само сина му Агатокъл) и ги отвеждат в своята укрепена резиденция Хелис – засега с неустановено местоположение. Впоследствие, след поучителен морален урок, те ги пускат на свобода.

Всички тези събития разкриват нестабилната позиция на Лизимах в Тракия. Той така и не успява да се наложи и да се затвърди дори с цената на огромни усилия и на военни действия и няма достатъчно сили да участва в голямата игра на времето. През 281 г. пр. Хр., в сражението при Куропедион между диадохите, Лизимах загива, а смъртта му е истинско освобождение за тракийските земи. Без да се надценява значението на македонското присъствие, няма съмнение, че то спомага за включването на Тракия в системата на елинистическия свят, за още по-тясното взаимопроникване между тракийската и гръцката култура и за ускоряването на този процес. Същевременно, то способства за усилването на кризисните явления в тази страна.

Военнополитическата, социално-икономическата и културната криза, която разтърсва елинистическия свят след смъртта на Александър III Велики, обхваща и Тракия. Тук процесите се разгръщат с голяма сила, защото тази зона от древността, заедно с другите балкански земи, с елинските полиси и Македония включително, изведнъж се оказва в периферията на мощните елинистически центрове в Египет, Предна и Мала Азия, островите.

Икономическият упадък е налице и е засвидетелстван чрез археологическия материал. След първите десетилетия на III в. пр. Хр. той силно обеднява, а майсторството при изработката на произведения на изкуството изгубва оригиналността си и се унифицира. Значителни са промените и в стабилно установената поселищна система. През тези времена голяма част от населението на укрепените селища и на високопланинските крепости се спуска към равнините в района на старите или на новоиздигнатите поселения, за да е в близост до производителните центрове.

Въпреки че одриската династия все още продължава да се крепи в ядрото на политическата територия по перпендикуляра на реките Тунджа и Марица, обхватът и силата на военните и дипломатическите ѝ ходове постепенно намаляват. Нарастващата слабост се обуславя от децентрализацията на страната, центробежните тенденции се развихрят, а броят на династическите домове и местните царства с цяла поредица от имена на вождове, се увеличава. Затова, когато от северозападния ъгъл на Балканския полуостров започва придвижването на келтските етнически маси, кризата е толкова дълбока, че тези племена и техните движения са просто катализатора, който ускорява нейното развитие.

Първоначалния натиск на келтите (галите), който предизвиква някои племенни раздвижвания на Балканите, придобива сериозен характер с много последици след 280 г. пр. Хр. Полибий нарича нашествието им „напаст“ – определение, което става „общо място“ (locus communis) за почти всички древни автори след него. През 279 г. пр. Хр. келтските пълчища под водачеството на Брен опустошават Пеония и Дардания. Тук една част от около 20 000 души, начело с по-малките племенни вождове Леонорий и Лутарий, се отделя и преминава през земите на трибалите и на другите траки в източна посока. Основната маса като отприщен поток залива Гърция, стига чак до Делфи без да успее да го оплячкоса, а на връщане подлага на страшни опустошения Македония. Повечето келтски отреди остават там и вършлуват, но групи от тях се движат през Тракия.

По пътя си към Мала Азия, именно те, заедно с рояците на Леонорий и на Лутарий успяват да се установят в югоизточните райони на страната и по-точно в хинтерланда на Бизантион, и към 278 г. пр. Хр. основават по тези места царство със „столица“ Тиле. Очевидно то има временен характер и просъществува малко повече от половин век, защото целта не е трайно настаняване в областта, а осигуряване на прехвърлянето през протоците. Притокът на техни съплеменници е много по-малък от оттичането им по долината на р. Марица и оттам през Босфора и през Хелеспонта към Мала Азия. Те се настаняват в централната ѝ част, в онези райони, които преди това се наричат Фригия и Кападокия, а от този момент за векове наред ще носят името Галатия.

При така стеклите се обстоятелства е естествен натискът на келтите към Бизантион и наложеното му задължение да плаща ежегоден данък. Те непрекъснато тормозят околностите на града с набези и се стремят да влязат в търговски и политически отношения със съседните тракийски племена. Установено е, че последният им известен цар Кавар, сече монетите си в Кабиле, което ще рече, че той контролира цялата тази зона на Югоизточна Тракия. Въпреки мощта си, владетелят се стреми само да поддържа статуквото на отношенията както с Бизантион, така и с околните траки. Слаби по море и в обсадното изкуство, келтите не са в състояние да превземат нито един от гръцките полиси по брега на Черно море. Когато например заплашват Аполония, те не могат да попречат на флота на Истрия да ѝ се притече на помощ. Не успяват да предотвратят и войната, която избухва към средата на III в. пр. Хр. между Калатис и Бизантион за монопола в Томи.

Присъствието на келтите в Тракия е краткотрайно и не променя съществено обичайния ход на живота. Те не установяват някаква особена политическа власт в западна и северна посока отвъд Балкана, а също и в ядрото на образуванието си в Югоизточна Тракия. Тяхната слабост и преходност проличават и от обстоятелството, че към 212/211 г. пр. Хр. царството им е лесно унищожено от надигналите се траки. Да се преувеличава значението им означава да се затворят очите пред фактите от историческата действителност. Всъщност, държавата на келтите се вписва отлично в нея и подчертава кризисните тенденции. Тя се появява и изчезва по същия начин, както мимолетно се появяват и изчезват и редица други, местни тракийски обединения.

Впрочем, одриската династическа линия продължава да се проследява в изворите. Един делфийски декрет от 270 или 269 г. пр. Хр. споменава „Котис, син на Райздос, цар на траките“ и потвърждава отколешните връзки на одрисите със светилището. За съжаление, не може да се каже къде точно управлява този владетел. От края на III в. пр. Хр. са известни и бронзови монети на Севт, наречен Севт IV, върху които също стои името на царя. Нестабилността на келтите в Тракия личи и от факта, че в съседство със „столицата“ Тиле съществуват и няколко независими тракийски царства начело с местни династи.

Тази картина е започната още по времето на Севт III, тъй като в рамките на управляваната от него територия възникват самостоятелни владения. Според надписа от Севтополис, в Кабиле резидира Спарток. Той явно е отделен от царя и има собствени прерогативи. От периода на управлението на Лизимах датират пък монетите на тракийските династи Сройос и Скосток. Те поставят лика си върху отсечените емисии и по този начин подчертават личната си независима власт.

Един надпис от Несебър от III в. пр. Хр. представя цяла владетелска линия. Мопсиестий, Тарутин, Медиста и Котис са предци на сегашния господар Садала, който е споменат последен. Той сключва договор с колонията и получава от нея привилегии. Важно е, че поредицата суверени преди него, които живеят през втората половина на IV и през първата половина на III в. пр. Хр. със сигурност държат зоната, която е стара одриска парадинастическа област. Същевременно, надписът е и стабилно доказателство за политическата криза в Тракия, когато черноморските градове се бранят от династите в хинтерланда или с войска, или с отстъпки.

Макар и откъслечни, писмените данни за тези времена разкриват дейността и на други къде по-силни, къде по-слаби местни базилевси във всички краища на тракийските земи. Техният брой изведнъж се умножава. Понякога са анонимни, друг път династическата им линия е потвърдена само от едно две имена, но всички те имат горещи амбиции, а честолюбието им довежда до непрестанни сблъсъци, до междуособици, до стремежа всеки да господства самостоятелно, непрестанно да се утвърждава и да извлича полза от другите. Политическата децентрализация и сепаратизмът се развихрят навсякъде за целия период до края на III в. пр. Хр. Не е случайно възклицанието на един гръцки оратор че „Тракия сменява много царе“. Контекстът на казаното още веднъж идва да потвърди, че келтското присъствие е само част от общия процес и не предизвиква някакви съществени изменения, нито оставя стабилни следи от организиран и продължителен диктат.

През III в. пр. Хр. тракийските земи стават обект на спор и военни стълкновения между елинистическите държави на Птолемеите, Селевкидите и Антигонидите. Техните владетели никога не се отказват да ползуват мощта на оръжието, а политическият хаос улеснява агресивните им намерения. Опитите на Селевкидите да стъпят здраво на някои пунктове, разположени на брега на черноморските теснини и на Тракийския Херсонес, не се увенчават с траен успех. Те срещат противодействието на египетските владетели, които до края на столетието държат областите на Енос, Маронея и райони, още по на запад, а наместниците им превръщат Тракийския Херсонес в царски домен.

Поради непрестанните конфликти с Македония, западните граници на тракийските племена са твърде подвижни. Подобно на другите елинистически царства и Антигонидите се стремят да уголемят властта си в Егейска Тракия и към протоците. Това е времето, когато македонският владетел Филип V започва продължителни, но не особено перспективни и успешни военни операции на изток. През 211 г. пр. Хр. е първото му стълкновение с тракийското племе меди, които имат дързостта да разширят териториите си за сметка на царството му и на запад към Пеония. Филип превзема основната им крепост Ямфорина, но бойните действия не приключват с окончателна победа и той прекратява похода.

В същото време римляните зорко следят политическото развитие на елинистическите центрове и събитията на Балканския полуостров. През 229 г. пр. Хр. те стъпват на брега на Илирия и предвещават сериозна опасност за балканските страни. От особено значение в тази част на света са тракийските предели, защото тяхното евентуално покоряване създава в плановете на Рим предмостия за завоевания на север в Дакия, на югоизток в Черноморския басейн и оттам към Азия и Двуречието. От този момент нататък предстоят решителни битки на траките с римската военна машина.

ГЛАВА ДЕВЕТА

СЪПРОТИВА

Към края на III в. пр. Хр. за Рим е вече ясно, че елинистическите държави не са в състояние да преодолеят дълбоките противоречия, които ги разкъсват. С установяването на свои опорни бази на брега на Илирия, Вечният град предвещава сериозна опасност за всички държави на Балканския полуостров, а тежката му сянка, подобно на полета на граблива птица, започва последователно да покрива територии.

Първоначално най-сериозна е опасността за Македония. След смъртта на египетския владетел Птолемей IV Филопатор (221-203 г. пр. Хр.), по време на малолетния още Птолемей V Епифан (203-181 г. пр. Хр.), Филип V (221-179 г. пр. Хр.) се съюзява с държавата на Селевкидите и през 203-202 г. пр. Хр. сключва таен договор с Антиох III (223-187 г.пр. Хр.) с цел да подели с него извънегипетските владения на Птолемеите, главно в Егейска Тракия, към протоците и към Тракийския Херсонес. Намеренията на този амбициозен владетел са недвусмислени и той започва да ги осъществява последователно и системно. В стремежа да се наложи в цялата крайбрежна област с елинските полиси, а и в зоната на Пропонтида, македонският цар пленява някакъв одриски династ Амадок, а на друг от същия район – Терес, дава една от дъщерите си за жена.

Нещата са така объркани, че кой каквото и да прави, в крайна сметка все излиза в полза на Рим. От своя страна той търпеливо изчаква удобния повод за активна намеса в балканските дела, дава ултиматум на Македония да се откаже от всички завоевания по егейския бряг на Тракия и веднага след отказа й, подкрепян от организираната срещу нея коалиция, в която влизат почувствалите се застрашени Пергам, Родос и Атина, нахлува през Илирия в земите й. В хода на Втората македонска война (200-197 г. пр. Хр.), Филип V понася решително поражение, принуден е да сложи оръжие и да се лиши от всичко постигнато.

Маршът на легионите не успява да спре и могъщата държава на Селевкидите, ръководена от Антиох III Велики. Тя също има претенции за извънегипетските владения на Птолемеите по тракийския бряг, в стратегическата зона на протоците и на Тракийския

Херсонес, а и по крайбрежието на Евксинския понт и на хинтерланда му, където вече насочва погледа си и Понтийското царство (на южния бряг на Черно море) начело с Фарнак I (ок.185 – ок.175 г. пр. Хр.). През 196 г. пр. Хр. Антиох III започва успешни военни действия и в кратко време прониква доста навътре в Тракия. Операциите са опасни не само за интересите на Рим, но и за Филип V, а войната става неизбежна. През 191 г. пр. Хр. армията на Селевкидите е сразена при Термопилите. През 190 г. пр. Хр. след поражението в битката при Магнезия (Мала Азия), Антиох III е напълно и окончателно разгромен, а експанзията му в Тракия спряна.

След победата, при завръщането си през Хелеспонта, за да поемат пътя през Южна Тракия към Италия, през 188 г. пр. Хр. римските войски влизат за първи път в пряк контакт с тракийските племена. Защитата на собствената територия съединява силите на асти, кени, мадуатени и корпили (в един от кодексите корели) за общо нападение. Те дават успешно сражение на армията предвождана от Гней Манлий Вулзон, която излиза на стария път покрай течението на р. Марица и поема на север. При Кипсела и при устието на реката обединените сили на тези тракийски племена нанасят сериозно поражение на римляните. Това е един опит да се преодолее през тази епоха сепаратизмът в името на общия интерес.

Впрочем, вътрешнополитическият живот в тракийските земи не престава да има собствена логика на развитие. Отделните династически домове продължават да се изявяват, макар и да са вече слаби и настръхнали един срещу друг. За съжаление за тях и сведенията в изворите са разпокъсани и недостатъчни, за да позволят сравнително стабилна реконструкция на една политическа линия и военна съпротива, поддържана въпреки всичко, в продължение на повече от две столетия.

Най-напред това е държавната организация на медите в Струмската област. Понякога сами, понякога заедно с други тракийски племена, те нападат и опустошават самата Македония, а по-късно няма да щадят и римската провинция. Сетне идва Одриското царство начело с Котис, стар приятел и съюзник на Филип V и по-късно на сина му Персей. В Югоизточна Тракия сравнително стабилно стои династическия дом на астите, чиято „столица“ се намира в сърцето на Странджанския масив – в Бизия (дн. гр. Виза в европейска Турция).

Набелязаната картина е валидна и по отношение на гетските предели, където на североизток, по западния бряг на Черно море и в неговия хинтерланд са засвидетелствани няколко средища на дър-

жавно-политическия живот. В един почетен декрет от Истрия, който датира около 200 г. пр. Хр. е съобщен владетелят Залмодегигос. Неговите земи са в близост до града и по-точно около делтата на р. Истър. Привилегиите и отстъпките, които той прави на колонистите, а именно да прибират свободно реколтата, търговците им да имат достъп и закрила в посочените територии, а също разрешение за риболов и за корабоплаване, се постигат за сметка на значителни суми за откупуването на 60 заложници, които гарантират стриктното спазване на споразумението.

Вероятен наследник на Залмодегигос от около 180 г. пр. Хр. е династът на гетите Золтес – известен от почетен декрет в чест на истрийския гражданин Агатокъл, син на Антифил, с владения в пространството между Истрия и Бизоне. Понеже тракийските отреди често безпокоят колонията и опустошават околностите й, в качеството си на дипломатически пратеник, Агатокъл преговаря безуспешно със Золтес да не напада града. Тук не помага и откупът от 600 златни статера, а клонистите се обръщат за помощ към близкия и влиятелен гетски владетел Ремакс, споменат в същия епиграфски паметник. Срещу традиционния годишен данък той изпраща на Истрия 1000 конници, като впоследствие към тях се присъединява и синът му с още 600 конници – войска, която успява да се справи с нападенията на Золтес. Силата на Ремакс се подчертава и от териториите, които той управлява по двата бряга на р. Истър, като на север те достигат до долните течения на реките Серет и Прут. Но подобно е политическото развитие и в останалите тракийски области и едва ли тук е необходимо да се изредят всички примери.

Непосредствено след войната с Антиох III, Рим далновидно проявява известна толерантност спрямо териториалното разширение на Македония, но не и по отношение на егейския бряг на Тракия и по посока на протоците. Макар и римляните да обсаждат и да превземат такъв град като Лизимахия (предишната Кардия, точно на шийката на Тракийския Херсонес – единствената твърдина на селевкидския владетел по тези места) с помощта на Филип V, за голяма негова изненада, те поверяват и нея и целия полуостров не нему, а на своите верни съюзници Аталидите (тогава начело с цар Евмен) – управници на Пергам. Недоволен от това, македонският владетел се отмята от тях, а честолюбивите му и амбициозни намерения намират отдушник в непрестанни действия срещу траките.

През 184/183 г. пр. Хр. неутолимата жажда на Филип V за териториално разширение и придобивки се задоволява чрез предприетия голям поход срещу одриси, беси и дентелети във вътрешността на страната. Македоните успяват да превземат дори Филипополис (дн. гр. Пловдив), но успехът им е нетраен и малко време след това траките отново си възвръщат важния град. През 181 г. пр. Хр. военните действия са възобновени – този път срещу постоянните им неприятели – медите. Филип V потегля от Стоби, нахлува в земите им и ги разбива, като този път превзема друг важен техен център – град Петра, който според някои изследователи се намира в днешната местност „Кожух“, недалеч от Петрич, а според други все още не може да се локализира.

По време на тази акция става и прочутото изкачване на царя (както той мисли) „на най-високия връх на Хемус“, особено колоритно описано от Тит Ливий. Мненията в историографията се разделят в предпочитания към планината Витоша или към някои от върховете на Рила, някъде в Благоевградско, откъдето зависи и местоположението на Петра. От това място можело да се съзре не само р. Истър, но дори и Италия – нещо естествено за тогавашните представи на хората, според които по долината на реката е най-краткият път към Запад. Въпреки всичко походът отново не блести с резултатите си, успехите на македоните остават съмнителни и само оттеглянето на армията им е достатъчно за възстановяване на първоначалното статукво.

След смъртта на Филип V, престолът се заема от сина му Персей (179-168 г. пр. Хр.). Той подготвя управлението си с братоубийство и е принуден да води война срещу римляните – война, която завършва с катастрофа за Македония. И този път едни от траките са на негова страна, какъвто е например случаят с Котис – верният поддръжник на баща му, а други като сапейският цар Абруполис се съюзяват с противника. Този династ, както го нарича Полибий, напада Пангейската област, дори успява да завладее златоносните мини, но след като Персей го изгонва оттам, римляните вече имат необходимия повод за настъпление.

Що се отнася до Котис, одрисецът има блестяща характеристика в античната писмена литературна традиция. Той е забележителен и по осанка и по военни способности, а по характер и по всичко друго не прилича на тракиец, защото има мек нрав, необиковено благородство и чувство за отговорност в приятелството. Неговите отношения с Персей не разкриват някаква зависимост, а наблягат на взаимодействието в загрижеността на тези владетели – съседи. Наред с пеонския предводител Дидас, Котис е другият тракийски съюзник на Персей. През 171 г. пр. Хр. той участва на негова страна в голямото сражение в Беотия заедно с хиляда елитни конници и с още толкова пеши войни. В битката дори предвожда лявото крило, а голямото умение и изключителната храброст, с която воюват траките поразяват римските пълководци.

В хода на Третата македонска война (171-168 г. пр. Хр.) римляните успяват да изолират Котис, този опасен поддръжник на македоните. По внушение на тяхната дипломация, срещу него е насъскан тракийският династ А(у)тлезбис. Той нахлува в земите му заедно с Коррагос – перфект на пергамския цар, съюзник на Рим и ангажира силите му в тази борба. На Персей не успяват да помогнат и гетите (10 000 конници и още толкова пехотинци), които пристигат в неговия стан предвождани от Клелий, защото царят или се бои от големия брой чужденци в своята армия, или не разполага с обещаните пари, за да ги възмезди за помощта им. Логиката следва необратимия си процес и след като не получава златото, Клелий се оттегля на север от р. Истър.

През 168 г. пр. Хр., заграден отвсякъде, подпомаган само от 3000 траки синти и откъснат от основните сили на траките, Персей е жестоко разбит при Пинда от Луций Емилий Павел. Все пак и в този сюблимен момент, одрисите начело с Битюс – син на Котис, успяват да се притекат в подкрепа. Но в сражението тракийският военачалник е пленен и отведен като заложник в Рим. В този момент и Македония изгубва своята независимост. Победителите я разделят на четири напълно независими и самостоятелни една от друга области с главни градове Амфиполис, Тесалоника, Пела и Хераклея Линкестийска. Заедно с това, победата е и сериозна стъпка към окончателното ликвидиране на илюзорната автономност на елинските полиси.

Същевременно Котис веднага предприема кампания за спасението на сина си и изпраща делегация в Рим. След една реч пред сената, който има търпението да я изслуша и след изнесеното оправдание, прието благосклонно, посланиците измолват опрощение за Битюс и връщане на заложниците и пленниците. Сега за първи път се установяват дипломатически отношения между двете страни, а и самата държавна организация на одрисите и Котис – единствени между съюзниците на Персей, запазват властта си след покоряването на Македония. Именно тогава се постига и съгласие между Рим и Одриското царство за допирните територии – всъщност по границата между Първа македонска област, която обхваща двуречието Стримон – Нестос и егейското крайбрежие до устието на р. Хебър (без елинските полиси Абдера, Маронея и Енос – обявени от римляните за свободни) и местоположението на одрисите.

Но за съжаление нито тракийските държавни организации, нито елинските полиси по крайбрежието, успяват да разберат надвисналата над целия полуостров опасност. Та нали точно тези градове все някой ги освобождава, и като не знаят на кой господар да служат, за да се запазят, те провъзгласяват всеки нов победител за „благодетел“ . Същевременно одриската държава остава единствената свободна в централните и в източните части на Балканите.

Принципът „разделяй и владей“, на който почива римската политика, не сепва отделните династически домове. Той даже подклажда племенния сепаратизъм и заслепява мнозина предводители, които не предусещат намеренията на главния си противник. Такова е състоянието на познанията ни за въстанието на Андриск, който се представя за син на Персей и е известен още като Псевдо (лъже) – Филип. През 149 г. пр. Хр., когато Рим продължава келтиберийската война в Испания, когато в Африка започва Третата пуническа битка, а недоволството на елинските полиси предполага незабавен бунт, Македония си поема за последен път дъх.

Андриск спечелва за начинанието си южните траки и отива най-напред при Терес – този, който е женен за дъщерята на Филип V. От своя страна той го увенчава с царска диадема и му помага да премине по-нататък при тракийския династ Барсабас, който пък го придружава по пътя за Македония. През 148 г. пр. Хр. обаче, след разгрома на въстанието, за да запазят дадената в Рим пред сената клетва, одрисите сами предават Андриск на победителите (става дума за един от техните династи или парадинасти – Бюзас). Проримската им политика има вече и своята логика.

Последствията са естествени и Македония е превърната в римска провинция – изходна база за походи към тракийските области, мост към Мала Азия, с много важно стратегическо и икономическо значение, тъй като преграждa пътя за „варварски“ нашествия към Гърция. През 146 г. пр. Хр. съпротивата на елинските градове е също окончателно сломена (само Атина и Спарта остават формално признати за самостоятелни), а през 133 г. пр. Хр. и Пергамското царство е присъединено към Римската република и следователно Тракийският Херсонес и част от крайбрежието преминават към провинция Македония.

От този момент, в продължение на десетилетия, зачестяват ожесточените военни сблъсъци по границата, а редица писмени сведения свидетелстват за чести и опустошителни нападения на траките от Средно и от Горнострумските области в новите римски територии. Особено активни са медите и дентелетите – племенни състави, чиито владетели сега излизат на военнополитическата сцена. Така например през 119 г. пр. Хр. медите се възползват от

едно нахлуване на скордиските (келтско племе) в Македония и заедно с тях под ръководството на династа им Типас, разбиват в сражение войската на претора Секст Помпей, който загива в битката. Един надпис от светилището на Аполон в Делфи известява, че през 107 г. пр. Хр. римските войски под командуването на проконсула Марк Минуций нанасят поражение на бесите, на други тракийски племена (най-вероятно отново меди) и на скордиски, които достигат чак до Средна Гърция.

В много извори присъстват данни и за други стълкновения на римляните срещу траки и скордиски. Особено красноречиво е едно съобщение на Аний Флор, което се отнася за края на II или за началото на I в.пр. Хр., защото главата, наречена от него „Тракийска война“ се разполага между бойните действия срещу кимври, тевтони и тигурини, които приключват към 101 г. пр. Хр. и Първата Митридатова война от 89 г. пр. Хр. Тогава траките „не се задоволили да нахлуят само в най-близките провинции Тесалия и Далмация, но стигнали чак до Адриатическо море“.

Към края на II в. пр. Хр. и по-точно през 101/100 г. пр. Хр., римляните надделяват над тракийската държавна организация на кените. Доскоро тя отстоява в непрестанни борби своята независимост в съюз с витинските царе в Западна Мала Азия срещу претенциите и апетитите на Аталидите. Не случайно на двамата съобщени кенийски царе – Диегилис и Зибелмий (по-правилно Зиселмис), античната писмена литературна традиция приписва най-жестоки и нечовешки злодеяния, най-вече защото те укрепват династическия дом, постигат известно териториално разширение за сметка на съседните корпили и изглеждат с достатъчно силен боен потенциал. В крайна сметка Т.(М?) Дидий подчинява Кенийския Херсонес, т. е. вътрешните земи на полуострова. По този начин римляните очевидно контролират егейското крайбрежие и държат двата най-важни, невралгични пункта на по-сетната Виа Егнация – устието на р. Струма и Тракийския Херсонес, където поддържат значителни военни сили.

И през целия I в. пр. Хр. траките създават неприятности за римляните, но работата става действително сериозна по време на Митридат VI Евпатор (120-63 г. пр. Хр.) – владетел на Понтийското царство. В борбите си срещу Рим той успява да привлече за съюзници и редица тракийски племена. В коалицията, чиято задача е да спре римската експанзия към Мала Азия, участват също почти всички елински колонии по Западното Черноморие. През Първата Митридатова война (89-84 г. пр. Хр.) траките постоянно връхлитат върху римските владения в Македония. Те стигат дори до Епир и разграбват прочутото светилище на Зевс в Додона, а медите се отправят към Делфи и го оплячкосват.

Най-сетна през 87 г. пр. Хр. римските войски под командването на Луций Корнелий Сула успяват да навлязат по долината на р. Стримон, вземат връх над медите и отвеждат в робство голям брой мъже и младежи, годни да носят оръжие. В един декрет от Херонея от същата година се отдава почит на тракиеца Амадок, син на Терес, който идва на помощ на Сула, начело на конница, изпратен от цар Садала. Последният принадлежи към одриската династическа линия, стабилно я засвидетелства през I в. пр. Хр. и е може би син на един Котис, за когото говорят изворите, макар че това не е никак сигурно.

Предполага се, че по време на тези военни действия попада в плен и е отведен в Италия Спартак – безсмъртният гладиатор, вождът на най-голямото робско въстание през античността (74-71 г. пр. Хр.). Хипотезата, че Спартак е от медите се дължи на прочита на един Плутархов кодекс за биографията на Крас, който е твърде съмнителен или поне е спорен, защото зоната на действие на Митридат е в района на Югоизточна Тракия и на Мала Азия, където най-вероятно одрисите са естествените им съюзници. Освен това името на знаменития пълководец принадлежи към кръга на одриските и на боспоранските (тракийски по произход) царе.

За Рим единствената алтернатива е да отслаби и да сплаши непокорните тракийски племена. Ето защо през 78-76 г. пр. Хр. наместникът на Македония Апий Клавдий Плухер подема ред операции, но без особени резултати отново срещу медите и срещу планинските траки, които живеят в Родопите. По време на тази първа голяма военна офанзива във вътрешността на страната, той е убит. Неговият приемник Гай Скрибоний Курион, който идва от Дирахий и се движи по Виа Егнация, започва т. нар. Дарданска война, която трае до 73 г. пр. Хр. В нейния ход, войските напредват на север и навлизат в територията на племена, които са известни в изворите като мизи, но в действителност така просто по-късно се нарича населението на провинция Мизия. С други думи това е първият римски пълководец, който стига до р. Дунав.

Действията срещу траките добиват решителен характер едва по време на Третата Митридатова война (74-65 г. пр. Хр.). С изпълнението на план за контраофанзива срещу енергичния понтийски владетел, римският сенат натоварва Марк Теренций Варон Лукул. През 72 г. пр. Хр., в качеството си на проконсул в Македония, той настъпва по Виа Егнация, сетне продължава похода си на север по теченията на реките Марица и Тунджа и като следва трасето на

военните кампании на Филип II и на Александър III Велики, се разправя с непокорните беси, след едно голямо сражение превзема Филипополис, сетне Ускудама (Адрианопол, дн. гр. Одрин) и Кабиле (до дн. гр. Ямбол) и за първи път извежда римляни на Черноморското крайбрежие.

Лукул превръща своята експедиция и във война срещу елинските колонии по Понта. Един след друг в ръцете му падат съюзените с Митридат градове – Аполония, Месамбрия, Дионисополис, Бизоне, Калатис, Томи и Истрия. Те губят своята независимост, а Аполония, която се опитва да му се противопостави е безмилостно разрушена, опожарена и разграбена. Оттук пълководецът отнася в Рим прочутата бронзова статуя на Аполон-Лечител, творение на големия гръцки скулптор от V в. пр. Хр. – Каламис, висока 13 м и със стойност 50 таланта, една огромна за времето сума.

Наистина целта е постигната, защото базите на Митридат в Европа са ликвидирани. Независимо от оставените в някои градове гарнизони, римляните не успяват да наложат трайно волята си над траките, които не признават никаква власт и са колкото многоброен, толкова гъвкав и опасен противник. Победите на римляните не донасят очаквания политически ефект. През 62/61 г. пр. Хр. новият управител на провинция Македония – Гай Антоний Хибрида, повтаря движението на Лукул, но край Истрия, при устието на р. Дунав понася сериозно поражение от съюзените сили на дардани и гети, едва се спасява с бягство, а знамената на някои легиони попадат у противниците му.

Положението идва да оправя неговия приемник Гай Октавий, баща на бъдещия император Октавиан Август. През 59 г. пр. Хр. той търси реванш, този път срещу бесите, но въпреки сериозно замислената кампания и дори достигането до прочутото светилище на Дионис, където получава прорицание за блестящото поприще на сина си, пълководецът не постига стабилен военен резултат и териториално разширение.

През 57-55 г. пр. Хр. отношенията се изострят още по-драстично, защото понякога и римляните не знаят какво правят. Така например, наместникът на провинция Македония Луций Калпурний Пизон, тъст на Гай Юлий Цезар, по време на един поход срещу медите напада и вече верните на Рим дентелети. Реакцията е мигновена и обединените тракийски войски на меди, дентелети и дардани нахлуват и опустошават провинцията, нарушават редовния трафик по Вия Егнация, насмалко да превземат и Тесалоника (дн. гр. Солун), чийто акропол става нужда да се укрепява отново. От Цицерон – голям противник на Пизон, и от речта му срещу него се разбира, че нападението е отхвърлено с големи усилия и с участието на допълнителни военни части.

Знае се още, че същият този Пизон съзнателно насъсква тракийските племена едни срещу други. Подкупен от одриския цар Котис (син на споменатия вече Садала, който през 87 г. пр. Хр. изпраща в подкрепа на Сула конници) с триста таланта, той отказва съюз на беския династ Рабокент, посича го със секира заедно с други първенци на бесите и изпраща главите им на владетеля на одрисите.

По същото това време, някъде около 55 г. пр. Хр., в Североизточна Тракия изниква обширното и мощно държавно обединение на Буребиста. Този енергичен владетел успява да сплоти севернотракийските племена и по думите на Страбон може да събере под егидата си една 200 000 армия. Нещо повече, дори след смъртта му, когато са разединени, гетите имат 40 000 войска – очевидно доста силен и опасен противник. Под предводителството на Буребиста, обединените сили действат в освобождения (след похода на Хибрида) от временното присъствие на римляните район. Те владеят не само безбрежните територии на север от р. Истър (включително до долното течение на р. Днепър), но се установяват и южно от реката, в Добруджа и покрай понтийското крайбрежие.

Властта на мощния съсед – този „пръв и най-велик от царете на Тракия“, както той е наречен в един надпис от Дионисополис, признават и елинските колонии от Олбия до Месамбрия, контролирани чрез постоянни военнополитически операции. Наистина, на юг Буребиста достига до Месамбрия, но не я превзема. Не е ясно как точно завършва живота си гетскѝят владетел, но е сигурно, че между 44 и 42 г. пр. Хр. той е свален от метежници, без да създаде обединена тракийска коалиция срещу Рим. От този момент гетската държава започва да отслабва и по времето на Октавиан Август вече се разделя на пет части.

Събитията са драматични, защото съдбата на Римската република се решава на Балканите. Тук, при Фарсала (в Северна Гърция), през 48 г. пр. Хр. става прочутото сражение между Цезар и Помпей. Въпреки, че генеалогическата линия, последователността и продължителността на управлението на съобщените в изворите тракийски царе не може да се установи с абсолютна сигурност, знае се, че за него владетелят на одрисите Котис (синът на Садала I, който взема страната на Пизон в съперничество с династа на бесите Рабокент и умира през същата 48 г. пр. Хр.) изпраща в помощ на Помпей 500 конници под командата на своя син и наследник Садала II. Други 200 конници довежда в лагера му един

Раскупорис, споменат от Цезар и впоследствие помилван от него, който се смята за основател на сапейската династия в Южна Тракия.

До благоволението на Помпей се домогва и Буребиста чрез посредничеството на своя съветник и емисар Акорнион, известен от един декрет от Дионисополис от същата година. Могъщият тракийски владетел дори подготвя дружинѝ и ги изпраща на юг, но те така и не успяват да се намесят в събитията, тъй като междувременно Помпей е победен. След битката Цезар, който не иска да увеличава противниците си на Балканите, пощадява тракийските съюзници на своя враг. Той е проникнат от идеята да продължи на север, да се справи с Буребиста и да установи стабилно границата на Републиката по р. Дунав. Но за тези начинания и за уреждане на положението в тракийските земи съдбата има друго продължение. Цезар е убит през 44 г. пр. Хр.

Второто решително за Републиката сражение, през 42 г. пр. Хр. при Филипи, е арена за нови дипломатически и военни интриги. Към тази дата балканските римски владения се оказват в ръцете на убийците на Цезар, начело с Брут и с Касий. В защита на интересите на одрисите, Брут дори провежда походи срещу бесите. Понеже през същата година Садала II умира, той приема в стана си неговата сестра Полемократия, избягала там заедно със съкровищата на династическия дом и с детето си. Римлянинът прибира скъпоценностите, насича ги на монети, укрепва по този начин своята база в Тракия, а синът на Полемократия, който е по-скоро анонимен, макар и някои съвременни изследователи да го наричат доста лековерно Котис, изпраща в Кизик, за да бъде отгледан и възпитан докато порасне и заеме престола на Садала II, чието царство, с главна твърдина Бизия, е вече в разпореждане на убиеца или на убийците му.

Разбира се, различните мнения в историографията се дължат на хипотетично изградените генеалогии, не винаги намират достатъчно подкрепа в изворовите данни, а предпазливостта е повече от задължителна. Всъщност, такова е състоянието на познанията ни не само за одрисите, но и спрямо сапейските династи, които първоначално владеят приблизително зоната на хинтерланда Абдера – Маронея. Първият известен сапейски владетел е Котис, съобщен от Диодор и в надпис от Абдера. Вероятно той е баща на Раскос и на Раскупорис, познат вече с участието си в битката при Фарсала, въпреки че и тези предположения са съмнителни и не стоят достатъчно стабилно.

Интересно е поведението на двамата братя в навечерието на стълкновението при Филипи. В неведението си за изхода от сражението, като предвождат почти равни военни части от по около 3000 конници, по взаимно съгласие, Раскупорис преминава на страната на Брут и на Касий, а брат му подпомага цезарианците начело с Марк Антоний и Октавиан. След поражението на републиканците, Раскос, който успява да спаси от обкръжение съюзниците си, завзема Корпилския и Сапейския проход, пленява голяма част от неприятелите и като награда за направената услуга спасява живота на брат си от победителите.

Понеже нито Октавиан, нито Антоний имат време да се занимават с тях, а се заемат с уреждането на други проблеми, Раскупорис използува създаденото положение. След смъртта на Садала II, той завладява и установява резиденцията си в Бизия (старото средище на астите и крепост –„столица“ на одриските владетели), поставя началото на сапейската династия и успешно ръководи държавната организация вече като цар, който атиняните почитат с надпис очевидно след 42 г. пр. Хр. За самия Раскос в изворите не се споменава нищо повече.

На свой ред, през 31 г. пр. Хр., разприте между Антоний и Октавиан пак се решават на Балканите в битката при нос Акциум (в Албания). Тъй като до това време полуостровът влиза във владенията на Антоний, на негова страна застават значителни тракийски военни контингенти. Между съюзниците древните автори споменават гетския династ Дикомес и някой си Садала „цар на Тракия“, за когото Плутарх не съобщава кой е. Той може да се свърже с одриската династическа линия и следователно е Садала III, който след убийството на Садала II временно заграбва властта или пък евентуално е синът на Полемократия, но при всички положения е приемник на починалия през 42 г. пр. Хр. владетел на одрисите. След поражението той преминава на страната на Октавиан.

Съюзник на Антоний е и „царят на траките“ Реметалк I от сапейската династия – син на Раскупорис, който също се отмята от него и толкова надменно се хвали с това, че Октавиан заявява: „Обичам предателството, но не похвалявам предателите“. За съжаление в земите на траките не настъпва спокойствие, дори когато цялата страна преминава под едноличната власт на Октавиан Август. Балканите продължават да са ябълката на раздора и все повече привличат вниманието на Рим, още повече, че той се стреми да превърне р. Дунав до устието ѝ в своя северна граница, а и тракийското царство е почти единственото в европейските земи източно от р. Рейн, което все още се ползува с някаква самостоятелност.

Наистина след битката при Акциум напрежението в тракийските предели продължава да расте, а същинската съпротива да се изразява чрез по-чести и по-решителни действия. Още през зимата на 29 г. пр. Хр. бастарните, които се бунтуват, преминават замръзналата р. Дунав и заедно с даки и с гети, нахлуват в земите на племената, наречени в латинските извори мизи, а също и в тези на трибали и на дардани. Като се движат заедно със семействата си, подобно на лавина, те опустошават и разоряват територии, а в югозападна посока пресичат землищата на сердите в днешното Софийско поле и навлизат в областта на дентелетите при бъдещата римска Пауталия, Кюстендилско. Тъй като дентелетите са стари съюзници на римляните, предлогът да им се помогне се оказва достатъчен за организирането на поход.

Всъщност, по-скоро, за да защити провинцията, управителят на Македония Марк Лициний Крас (внук на едноименния победител на Спартак) се отправя срещу нападателите с голяма сила и ги преследва чак до р. Дунав – до устието на дн. р.Цибрица. Той разгромява бастарните в битките, избива по-голямата част от тях и лично убива царя им Делдо. В тези начинания на страната на римляните участва гетският династ (цар?) Ролес, провъзгласен за „приятел и съюзник на римския народ“. С помощта му Крас превзема много гетски укрепени места, воюва успешно и срещу Зиракс – предводител на част от гетите, в чиито владения се намира силната крепост Генукла на брега на р. Истър, където се пазят и няколко римски орли, загубени от Хибрида. Най-сетне твърдината пада, а Зиракс, който по това време е при скитите, за да сключи съюз с тях, не успява да се върне навреме. С голяма жестокост е сломена и съпротивата на т. нар. мизи и на трибалите. При завръщането си римската войска е последователно нападната от сердите и от медите.

Ето защо на следната 28 г. пр. Хр. Крас повтаря контраофанзивата си още повече, че бастарните отново навлизат в териториите на дентелетите, които смятат виновни за нещастията си. Този път пълководецът ги гони дори отвъд р. Дунав и сключва договор с тях да не преминават повече реката. Той провежда и някои допълнителни операции срещу тамошните гетски племена. Така например извикан на помощ от Ролес, Крас воюва успешно срещу Дапкис, разбива отредите му, превзема чрез предателство и крепостта, в която той се укрива, за да продължи съпротивата, а самият династ и мнозина от воините му, за да не попаднат в плен, завършват живота си със самоубийство. По този начин е направена решителна стъпка за завладяване на цялата област. При обратния път, войната срещу серди и срещу меди пламва отново, но в скоро време тяхното непокорство е решително подчинено. Като предупреждение за онези, които ще дръзнат да вдигнат глава срещу Рим, е отрязана едната ръка на всички пленници.

Начинът на действие на този енергичен римлянин разкрива всички трудности при завладяването на тракийските земи. Той предприема наказателни експедиции и в Южна България, със задачата да сплаши останалите траки и да пречупи самочувствието им. Атаката е главно срещу бесите, чието древно и прославено светилище на Дионис, е отнето и предадено на одрисите. Целта е прозрачна, защото от една страна така се спазва верността към споразумението с тях – към тракийското царство, както отсега докрая ще го наричам, което е васално на Рим на Балканите, а от друга страна се настройват едни срещу други отделни тракийски племена и не може да се поддържа вътрешния ред – нещо, което вече никой не е в състояние да стори.

Всъщност, клиентите или както е по-коректно да се наричат съюзните владетели, на които Рим дава правото на царска титла, управляват зависими и все още ненапълно подчинени на вечния град народи. При сериозни заплахи от антиримски брожения или от освободителни въстания, те са подпомагани от редовна римска армия и са един вид военно-административни функционери в предоставените им територии. Точно такъв например е гетският династ Ролес или пък предводителите на одрисите. С помощта на подобни съюзници, Крас подчинява още непокорните племена по Хемус, а останалите, включително и елинските градове по Евксинския понт му се покоряват доброволно. Този път действията на пълководеца надхвърлят предишните му жестокости. Освен хилядите избити и безмилостното задушаване на каквато и да е съпротива, той заповядва да бъдат зазидани живи в пещера мъже, жени и деца, за да се всее страх и ужас сред останалите свободни.

В крайна сметка Крас създава всички условия за превръщането на земите между р. Дунав и Стара планина в римска провинция. Предпоставките са налице, тъй като завладените области се управляват от местни и верни на Рим владетели и същевременно се намират под военния контрол на наместниците на провинция Македония. Към нея спадат и гръцките колонии по черноморското крайбрежие, а източните предели принадлежат на тракийското царство. Ето как следствие на походите на Крас започва нов етап в историческото развитие на тези територии. През 12 г. сл. Хр. Гай Помпей Сабин е назначен за императорски наместник в Мизия, а през 15 г. сл. Хр. са му поверени и провинциите Македония и Ахея.

Вероятно през същата година, в началото на управлението на император Тиберий (14-37 г. сл. Хр.), става и учредяването на провинция Мизия. Заедно с другите две, тя образува една нова административна единица.

Противоречивата обстановка създадена следствие от действията на Крас увеличава напрежението и в териториите на юг от Стара планина. Така например в писмената литературна традиция остава неизяснена войната, който през 24/23 г. пр. Хр. води срещу одрисите неговият приемник Марк Прим. Вероятно тези събития са предизвикани от династическите борби за тракийския престол, в които римляните се намесват, за да ги изострят. Умишлено продължава да се подклажда и враждата с бесите.

При тези обстоятелства, спонтанните въстания на бесите не са за учудване. Първото е по-скоро опипване на почвата и увертюра към онова, което ще последва. То няма широк обхват и в скоро време бунтът е задушен от войските на Марк Лолий – тогавашния проконсул (?) на Македония. Второто наподобява по своята сила природна стихия и се предвожда от жреца на Дионис – Вологез. Поради подкрепата на римляните, бунтовниците не успяват да си върнат прочутото светилище. Ето защо през 15 (13?) г. пр. Хр. те с размах започват борба и намират упование в религиозния си ентусиазъм. Въстанието продължава до 11 г. пр. Хр., обхваща съседните територии и има отзвук и сред други местни племена.

По това време начело на тракийското царство е Реметалк I. Съвместно с родственика си Раскупорис, тези поставеници на Октавиан Август (27 г. пр. Хр. – 14 г. сл. Хр.), който чрез такива съюзни държави осъществява защитата на различни погранични райони, вземат страната на римляните. Нещата не се развиват в тяхна полза. В преките сражения с бесите Раскупорис е убит, а Реметалк I е гонен от тях чак до Тракийския Херсонес, където намира убежище при покровителите си.

Поради разрастването на въстанието и поради пълното опустошаване на страната, управителят на Македония – Луций Калпурний Пизон, е принуден да изчака военна помощ от Памфилия (Мала Азия). Постепенно той взема надмощие и въпреки упоритите и напрегнати сблъсъци, стяга обръча около въстаниците. Накрая успява да ги смаже и да потопи всичко в кръв и огън. Бесите повече не се появяват на военно-политическата сцена. Част от племето е заробена и продадена, а друга – изселена, вероятно в Добруджа, където по надписи от ранната императорска епоха се появява етносното име (от този момент нарицателно за траките въобще).

След въстанието, политическата власт в Тракия преминава изцяло в ръцете на династия от Бизия, условно наречена сепейско-одриска, но по-добре само сапейска, оглавена от Реметалк I. Властта на този владетел очевидно се крепи на неговите римски сюзерени. Самият той сече собствени монети. На лицевата страна на тези емисии се вижда главата на владетеля с легенда на старогръцки език „базилевс Реметалк“, а на обратната им страна, заедно с лика личи и името на покровителя му „Цезар Август“. Политическото приятелство е скрепено и чрез подареното римско гражданство, както може да се отсъди от пълното му название Гай Юлий Реметалк. Тази тракийска династия и царството, което просъществува от 11 г. пр. Хр. до 45 г. сл. Хр., управлява значителна територия. Тя напълно обхваща източните области на Балканския полуостров между Пропонтида и р. Хеброс и съответно р. Истър, и Евксинския понт (без елинските колонии) и р. Стримон, т. е. то почти достига размерите от времето на могъществото на одриската държава при Ситалк.

Когато около 13 г. сл. Хр. Реметалк I умира, Рим отново се намесва в уреждането на династическите сметки. Неговата дипломация търси усложняване на отношенията с прозрачната цел – окончателно завладяване на тракийските земи. За римляните това е само въпрос на време, с каквото те умеят да разполагат и на търпение, което те винаги имат. Последователен в идеите си, Август разделя царството между сина на Реметалк I – Котис и брата на починалия цар – Раскупорис. Котис, който има престижа на високообразована личност и на познавач на съвременната литература, получава „по наследство“ хубавите и богатите територии на юг от Балкана, а неговият чичо „необитаемите и диви места и близките до неприятеля области“, т. е. тези на север от него. Освен това на Раскупорис е поверена и охраната на т. нар. Рипа Трацие, т. е. Тракийски бряг – зона, която отговаря приблизително на пространството включено между Евксинския понт, долното течение на р. Истър, пл. Хемус и земите на изток от трибалите, т. нар. Требалия, приблизително до селището Димум (дн. с. Белене).

Разделянето на царството е в дъното на враждата между династите и на разпрата, която избухва между тях. Раскупорис систематично започва да напада владенията на племенника си, да изпраща на юг от Стара планина въоръжени отреди, които Тацит нарича „разбойнически шайки“ и явно има намерение да овладее южнотракийските области. Той е опасен не само за Котис, но въобще за римската власт в Тракия, защото под предлог, че трябва да защитава границите от нахлувания на скити и на бастарни, събира значителна войска.

Дипломатическите интриги продължават и Раскупорис изпраща до Тиберий послание, в което уверява, че чрез своите акции е предотвратил голямо съзаклятие срещу него. Императорът отговаря с рескрипт, в който го съветва „да се оневини от ненавистта и от обвиненията в престъпление“ и заедно с племенника си да се яви в Рим. Но „Раскупорис, след като се колебал между страх и гняв, предпочел по-скоро да бъде обвинен в едно извършено докрай, отколкото в едно неначенато престъпление“. Най-после при една среща уж за помирение, по време на пиршество, той коварно задържа наивния Котис, сетне нарежда да убият този опасен свидетел, обсебва царството му и представя нещата така, като че ли племенникът му сам е сложил край на живота си и е „предпочел доброволно смъртта“.

Умело направляваният конфликт изпълнява своята задача. Илюзията за възможна война обаче, не се осъществява, защото Рим по никакъв начин не иска да има размирици и не рискува да предизвика всеобщо въстание на тракийските племена. Ходовете са вероломни, а Тиберий изпраща при Раскупорис наместника на Мизия, Помпоний Флак – стар негов приятел. Той успява да го склони да замине за Рим и тракиецът се явява там под почетен съпровод от трибуни и центуриони, но е арестуван и е изправен на съд пред сената, за да отговаря за деянията си. По време на процеса главната му обвинителка е вдовицата на Котис – Антония Трифейна, дъщеря на понтийския владетел Полемон I и на царица Питодорида (последна внучка по майчина линя на Марк Антоний), за която го жени баща му Реметалк I, за да поднови старите си връзки с боспоранската династия. Всичко завършва с осъждането на Раскупорис и изпращането му в изгнание в Александрия, където под предлог, че се опитва да избяга, е убит.

Тиберий, който следва идейно-политическото завещание на Август, не възстановява тракийското царство в предишните му размери. Той отново го разделя на две части и предоставя на децата на Котис южните територии, а на Реметалк II (син на онзи Раскупорис, който загива в битка с бесите и на дъщерята на Реметалк I) районите на север от Стара планина. Тъй като децата на Котис са малолетни, ги вземат на обучение в Рим, а за техен настойник и за управител на частта им от царството е назначен един бивш римски претор – Тит Требелен Руф. Неусетно целта е постигната. Тракийската държава не само се намира под опеката на Рим, но и половината, която принадлежи на децата на Котис е вече формално под негово управление – една значителна крачка към окончателното подчиняване на всички тракийски земи.

Поради мекушавостта на Реметалк II, който също сече монети с образа на Тиберий и със своя лик, поради извънредното му раболепие спрямо римляните и поради безцеремонното управление на Требелен Руф и различните тежки повинности, които той налага, негодуванието на траките прелива чашата на търпението. През 21 г. сл. Хр. то се излива в открито въстание, в което участват обеднените сили на племената одриси, дии и койлалети – известно още като „койлалетска война". Размирниците обсаждат Филипополис, където намира спасение Реметалк II. Те увличат в инициативата си дори и племената отвъд пл. Хемус. В отговор преторът на Мизия – Публий Велий, се притича на помощ на градския център с цял легион, пробива обръча на обсадата, разгромява траките и удавя въстанието им. Събитията са показателни относно възможностите на войнственото местно население, способно да предизвика макар и ограничени вътрешни междуособици.

През 26 г. сл. Хр. се вдига второ въстание, за което Тацит оставя драматичен разказ, пълен с героизъм и отчаяние и толкова по-ужасен с това, че на страната на римляните застава с войската си Реметалк II. То избухва у „тракийските племена, които водели по височините на планините суров живот и затова били много упорити. Освен нравът им, причина за въстанието била и отказът да допущат да бъдат събрани за римската войска най-здравите им синове. Те били свикнали да се покоряват дори и на царете си само по желание". Наборната служба за тракийските младежи, които трябвало да участват в помощните римски войски и то извън родните предели, вдъхновява героизма на траките против завоевателя и против неговите васали.

Тацит не скрива своето възхищение към свободолюбието и беззаветната смелост на тези мъже и съобщава имената на предводителите им – Тарзас, Турезис и Динис, които накрая се самоубиват с мечове в гърдите. Междувременно изглежда, че извънредно активните и от двете страни действия не довеждат до окончателен резултат, след като се знае, че когато някои от тракийските планински крепости попадат в ръцете на неприятеля, защитниците се оттеглят навътре в Стара планина. При всички положения римляните успяват да се наложат, а Помпей Сабин, който ръководи цялата операция, получава от сената право на триумф. В Тракия настъпва кървав мир.

От този момент следите на Реметалк II се губят в писмените извори и като цар най-после се явява синът на убития Котис – Реметалк III. Според римската практика той е възпитан във вечния град в подходящо обкръжение, сред което личи бъдещият император Калигула и юдейският цар Ирод. Наистина след смъртта на Тиберий, Калигула (37-41 г. сл. Хр.) веднага се заема да осигури властта си в съюзните царства чрез свои приятели и използува политическите решения, за да довърши делото на предшествениците си. Така например, за да е подготвен за царската власт, през 37/38 г. сл. Хр. Реметалк получава архонтската длъжност в Атина. Сетне императорът, който му дава римско гражданско право, го поставя на трона като редовен владетел и премахва своето настойничество в Тракия. По същия начин Калигула определя за владетели на Армения другите синове на Котис и братя на Реметалк III – Полемон и Котис.

Не е тайна раболепието и на този тракийски цар, който също сече монети със собствения си образ заедно с този на императора. Макар че сведенията за последните години от самостоятелността на държавата се губят, все пак е известно, че през 44 г. сл. Хр. има нов опит да се отхвърли зависимостта на римляните. Откъслечните известия за въстанието съобщават, че по време на брожението Реметалк III е убит – става жертва на дворцов заговор, в който участва и царицата, а в Тракия навлизат допълнителни военни части.

През 45 г. сл. Хр. новият император Клавдий (41-54 г. сл. Хр.) окончателно премахва самостоятелността на тракийското царство и го превръща в провинция Тракия. Този акт е причина за следващо въстание, което е не по-малко значително от предходните, но и то е безуспешно, а за съжаление и последно. Точно след анексията на ликвидираната обезглавена държава, създадения през 15 г. сл. Хр. своеобразен протекторат от Мизия, от Македония и от Ахея (образуван именно като база срещу тракийското царство) сега е разформирован. Мизия е отделена като императорска провинция начело с управител с консулски ранг, Македония и Ахея са върнати на сената, защото вече не са гранични, а новата провинция Тракия е провъзгласена за прокураторска и към нея е придадена цяла Южна Тракия по егейското крайбрежие до р. Нестос. От този момент тракийските земи, независимо къде се намират и независимо от различния статут на отделните провинции, започват нов живот.

След разпадането на гетското царство на Буребиста, новото обединяване на севернотракийските племена и най-вече на тези отвъд р. Дунав, се осъществява през втората половина на I в. сл. Хр. под ръководството на владетеля на даките Децебал. Впрочем, даките никога не престават да преминават на юг от реката. През 12 и през 10 г. пр. Хр. Октавиан Август изпраща срещу тях легиони, побеждава ги отвъд водната преграда и като охранителна мярка настанява нови гарнизони по протежението ѝ. Около 4 г. сл. Хр. консулът Елий

Кат ги отблъсква отново и за да избегне в бъдеще нови проблеми на този фронт, преселва от север на юг от Дунав 50 000 гети. Така е и между 52/53 г. сл. Хр., когато управителят на Мизия Плавт Силван Елиан предприема поход срещу сарматите и след победа налага римската власт върху град Тирас на устието на р. Днестър. Той също прехвърля повече от 100 000 души отсам Дунав, но нахлуванията така и не престават.

Още през 68 г. сл. Хр. роксолани и даки нападат крайдунавските лагери на помощните войски, но са отблъснати. През зимата на 69/70 г. сл. Хр. този път сармати и даки извършват нова, опустошителна атака в териториите на днешна Североизточна България. Набезите зачестяват, а над цялата провинция Мизия надвисва сериозна опасност. Събитията са особено драматични през 85/86 г. сл. Хр., когато по замръзналата р. Дунав, вероятно между Ескус и Нове, даките проникват с още по-голяма сила. Мощта на тяхната държавна организация не оставя място за съмнение, а целостта на римските владения по долното течение на реката е застрашена и тревогата основателна.

Според Дион Касий самият Децебал „беше компетентен по военните въпроси и умел в действията, знаеше кога трябва да напредва или да се оттегля, майстор в надбягването, смел в боя, вещ в извличането на полза от една победа или в оттеглянето без щети при поражение; причина, поради която дълго време той беше неприятел, от който римляните се страхуваха“. В тази обстановка император Домициан (81-96 г.сл. Хр.) е принуден лично да потегли на поход срещу даките със задача да разгроми тяхното царство със столица Сармисегетуза. През 87 г. сл. Хр. неговият преториански префект Корнелий Фуск го изпреварва, а излишното му самочувствие, което е лош съветник, води до тоталното поражение на римляните и до неговата гибел в боя. Започват дори да се правят сравнения с разгрома на Квинтилий Вар в Тевтобургската гора.

Въпреки че Домициан реагира незабавно, през 88 г. сл. Хр. и той е сполетян от същата участ и с големи усилия новият управител Тетий Юлиан успява донякъде да заличи срама. Тези унизителни поражения, а и усложнената международна обстановка, принуждават императора да сключи позорен мирен договор. Според него, даките се задължават да не нарушават целостта на римските граници (нещо, което те никога не правят), а Рим трябва да им изплаща ежегодна парична контрибуция. Домициан предоставя и ред привилегии на Децебал, между които му дава на разположение голям брой опитни техници, строителни работници, майстори-оръжейници и др. Очевидно, договорът е капитулация пред силата на Дакийската държава.

След насилствената смърт на Домициан през 96 г. сл. Хр., нещата по тези места се заема да оправя император Траян (98-117 г. сл. Хр.). За да възстанови авторитета на римското оръжие, още през първите месеци на своето управление, той замисля и подготвя голяма агресивна политика и с нестихваща енергия се заема със защитата на териториите на Империята, които най-осезателно страдат от външните нахлувания на племена.

През 101 г. сл. Хр., след грижлива и сериозна подготовка на изходните бази, Траян преминава р. Дунав и се насочва към твърдината на даките Сармисегетуза. Въпреки храбрата и упорита защита, Децебал е принуден да капитулира и сключва мир при условия, продиктувани от императора. Между 105 и 107 г. сл. Хр. военните действия са възобновени и завършват с погрома на даките, със самоубийството на техния цар, който не успява да понесе поражението, с присъединяването на цялата страна към Рим и с превръщането ѝ в римска провинция. В чест на победата организираните във вечния град тържества с борби на гладиатори и на диви зверове продължават 123 дни. През 113 г. сл. Хр. е открита и Траяновата колона, а на мястото, където става битката през Първата дакийска война е издигнат паметникът Тропеум Траяни, посветен на бога Марс.

След покоряването на Дакийското царство, политическата обстановка на Балканите се изменя и предизвиква ново администриране. Река Дунав вече престава да бележи гранична зона, а самата граница с „варварския свят“ се измества далеч на север.

Приложение 1

ГЕНЕАЛОГИЯ ПО В. БЕШЕВЛИЕВ И Г. МИХАЙЛОВ

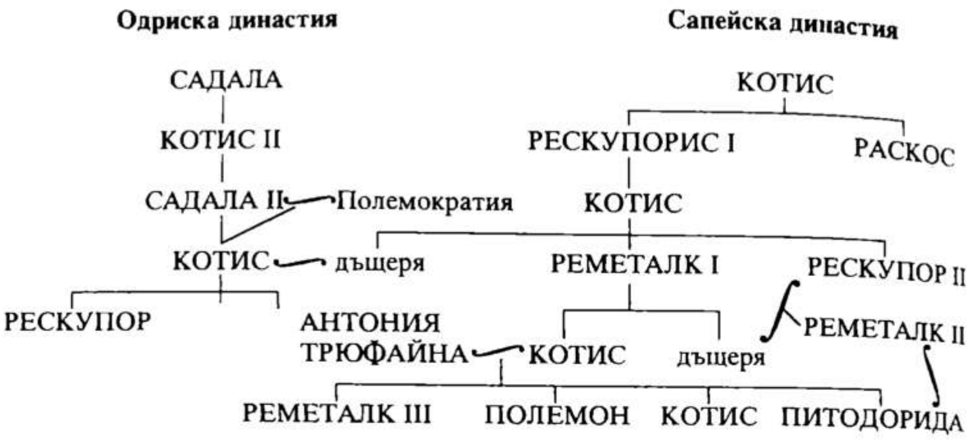
Одриска династия
Сапейска династия
САДАЛА
КОТИС II
САДАЛА II
Полемократия
КОТИС
дъщеря
РЕСКУПОР
АНТОНИЯ ТРЮФАЙНА
КОТИС
РЕСКУПОРИС I
РАСКОС
КОТИС
РЕМЕТАЛК I
РЕСКУПОР II
РЕМЕТАЛК II
КОТИС
дъщеря
РЕМЕТАЛК III
ПОЛЕМОН
КОТИС
ПИТОДОРИДА

ГЕНЕАЛОГИЯ ПО М. ТАЧЕВА

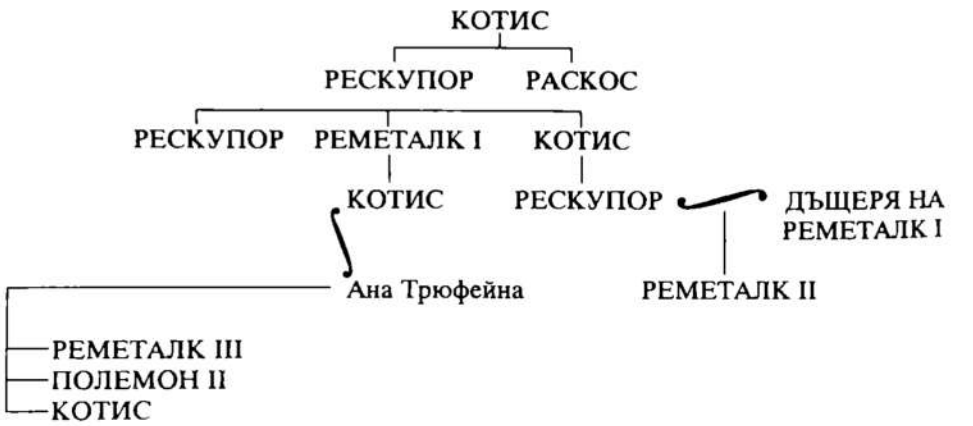
КОТИС
РЕСКУПОР
РАСКОС
РЕСКУПОР
РЕМЕТАЛК I
КОТИС
КОТИС
РЕСКУПОР
ДЪЩЕРЯ НА РЕМЕТАЛК I
Ана Трюфейна
РЕМЕТАЛК II
РЕМЕТАЛК III
ПОЛЕМОН II
КОТИС

Приложение 2

ПО М. ТАЧЕВА

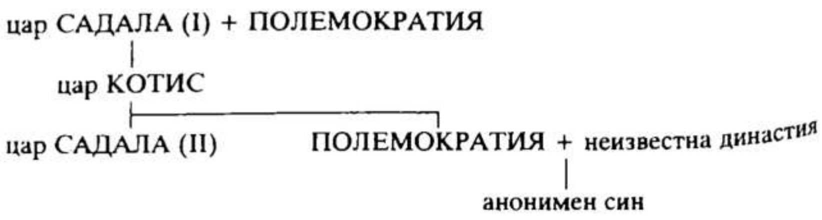
цар САДАЛА (I) + ПОЛЕМОКРАТИЯ
цар КОТИС
цар САДАЛА (II)
ПОЛЕМОКРАТИЯ + неизвестна династия
анонимен син

ГЛАВА ДЕСЕТА

ВЛАДИЧЕСТВО

След завоеванията на римляните тракийските земи влизат в състава на четири провинции: Македония, Мизия, Тракия и Дакия. През 45 г., когато Империята окончателно покорява тракийското царство, се налага ново администриране. Македония е лишена от цяла Южна Тракия, която е придадена към новата провинция Тракия, и е превърната в сенатска провинция с главен град Тесалоника (дн. гр. Солун). В нея влизат всички тракийски племена в беломорската област западно от р. Места, долината на р. Струма в средното и в долното ѝ течение, Халкидическия полуостров и най-общо долината на р. Вардар, както и областите Тесалия и отчасти Епир. Както се разбира, Македония не е етническо, а административно понятие, а самата провинция включва различни етноси и то предимно от тракийската среда.

Всъщност, идентично е положението и с провинция Мизия, която (както вече се знае) получава името си по пропагандни и политически причини. Организирана в началото на управлението на император Тиберий (около 15 г.), тя едва ли се нарича така според най-силното и най-известното там тракийско племе мизи – надвито от римляните. В историографията е показано, че то просто не може да се локализира в тази зона, а от анализа на изследователите често се изплъзват две много важни известия за етногеографската характеристика на областта.

Първото принадлежи на перото на Дион Касий и гласи, че „тези, които живеят отсам реката и до земите на трибалите, се числят към провинция Мизия и се наричат мизи от всички освен от местните жители“. Второто е схолион (бележка) на Сервий към „Енеида“ на Вергилий, направен според историята на Салустий и твърди, че „гетите и от предците си били смятани за диво племе. Те самите са мизи, които според Салустий били подчинени от Лукул.“

Очевидно, в подобен контекст общовъзприетото обяснение за името на провинция Мизия едва ли ще издържи на критика. Та нали там живеят различни тракийски племена. Това са и трибали, и най-вече гети, а по-късно когато към нея се включват други територии, и друго население, като например в Добруджа и скити и сармати, тя все така продължава да се нарича Мизия. Следователно, както и при случая с провинция Македония, номинирането не е на етнически, а на административен принцип. Същото положение е валидно и не бива да се забравя и по отношение на провинциите Тракия и Дакия.

Отделена като императорска провинция, отначало Мизия обхваща териториите от долината на р. Морава до реките Лом и Цибрица, т. е. днешна Сърбия, Северозападна България и Дунавската равнина, след което следва тясна ивица по брега на р. Дунав за връзка с черноморските колонии, които също са придадени към нея. Останалата част от Дунавската равнина най-напред влиза в тракийското царство, а след 45 г. в провинция Тракия заедно със Стара планина и прилежащите ѝ северни области, включително всичко между по-късно основаните от император Траян градове Никополис ад Иструм (дн. с. Никюп, Велико Търновско) и Марцианополис (дн. гр. Девня), заедно с обширните им землища. Със стабилизирането на римската власт по течението на р. Дунав, постепенно през I в. границите на провинцията се разширяват на изток, първо до р. Янтра, а после включват и цяла Добруджа чак до дунавската делта. По същото време пространството на изток от горното и от средното течение на р. Янтра до териториите на Одесос и на Дионисополис спадат към провинция Тракия.

През 86 г., поради нахлуванията на даките и главно поради административни и стратегически съображения, Мизия е разделена на Горна, с главен град Сингидунум (дн. гр. Белград) и на Долна, с главен град Томи (дн. гр. Констанца) като границата между двете минава по течението на р. Цибрица. Малко след средата на II в. западната граница на провинция Долна Мизия се измества на запад до кастела Алмус (до дн. р. Лом), а южната до предпланините на Стара планина. С течение на десетилетията, южните предели все повече се приближават към нея, за да се установят към края на II в. (193 г.) по билото ѝ, което вече я отделя от Тракия. Именно тогава, между 187-193 г. Никополис ад Иструм и Марцианополис преминават със своите градски територии от провинция Тракия в провинция Долна Мизия.

Понеже е гранична, още със създаването си провинция Мизия е организирана като защитна област с военни лагери и гарнизони. Тя се намира под наредбите на наместник с консулски ранг, т. е. управителите са бивши консули, които принадлежат към сенатското съсловие и са назначавани лично от императора. Именно те

са главнокомандуващи провинциалната армия. Под прякото им подчинение са легионите и помощните войски. На тях се пада и върховната власт над цивилното ръководене на градовете.

В балканските провинции военните части се концентрират предимно в Горна и в Долна Мизия, докато в Македония и Тракия, които са вътрешно сенатски, броят им е твърде ограничен, дори незначителен. Мизийската армия се състои главно от легиони, към които са придадени различни по вид и по брой помощни войски (ауксилии), които са конни (али), пехотни (кохорти) и смесени. В нея намират място още нумери (конни части) и дунавската флотилия. Легионите са настанени по десния бряг на долното течение на р. Дунав. Най-ранното военно присъствие от края на първото десетилетие на I в. е засвидетелствано за IV Скитски легион, който след 57 г. е преместен в Мала Азия и за V Македонски легион с постоянен лагер в Ескус (дн. с. Гиген).

През 45 г. в Нове (дн. м. Стъклен при гр. Свищов) се намира VIII Августов легион. През 69 г. той е заменен от I Италийски легион, който остава там до късната античност. Части от VII Клавдиев и от IV Флавиев легион резидират в Рациария (дн. гр. Арчар). По време на първата дакийска война V Македонски легион напуска Ескус и се настанява в Трезмис (дн. с. Иглица). Опразненият лагер временно се поддържа с поделения на новопристигналия XI Клавдиев легион. След втората дакийска война той се премества окончателно в Дуросторум (дн. гр. Силистра). След 271 г., когато р. Дунав отново става граница на Империята, V Македонски легион се завръща завинаги в Ескус, а в Рацирия лагерува XIII легион близнак. Течението на реката контролира мизийската флотилия с пристанища в Томи, в Рациария, в Сексагинта Приста (дн. гр. Русе) и на други места.

Цялостното устройство на защитената граница се означава в историческата наука с термина долнодунавски лимес. Част от северната граница на Римската Империя, той се простира от двете страни на реката и на територията на днешна България има дължина от около 530 км – от кастела Дортикум (дн. с. Връв, Видинско) до Дуросторум. Задачата да се охраняват подстъпите към териториите на юг е съпътствана от изграждането на стабилна фортификационна система от различни съоръжения. Освен лагерите на легионите (кастра), в пунктовете между тях се разполага цял низ по-малки укрепления (кастели) на помощните войски, като например в Бонония (дн. гр. Видин), в Алмус, в Августе (дн. с. Хърлец, Оряховско), в Утус (до дн. р. Вит), в Ятрус (при с. Кривина, Русенско), в Сексагинта Приста и по други места. Следват редица наблюдателни – бойни и сигнални кули (турес), като например тази при с. Батин, Русенско.

Покрай лагерите на легионите и на помощните войски възникват цивилни селища – канабе и викуси. В тях живеят семействата на легионерите, а също ветерани, дребни търговци, занаятчии и служители, които придружават войската и откликват на нейните нужди. По долнодунавския лимес има и значителни поселения и големи градове като Рациария, Ескус, Дуросторум. Първата военна колония на мизийска земя най-вероятно е организирана от император Домициан на освободената територия от VII Клавдиев легион, който той прехвърля от Скупи (дн. гр. Скопие) във Виминациум (дн. гр. Костолац). При император Траян, в Горна Мизия, по същия начин изглежда възниква и колонията Рациария. Това става след изтеглянето на IV Флавиев легион на мястото на развилото се крайлагерно старо селище. По този начин след изпращането на V Македонски легион в Трезмис, в Долна Мизия се полагат основите на колонията Ескус. По-късно в същата провинция се създават и няколко муниципии като Нове, Дуросторум, Трезмис. Останалите селища имат ранга и статута на викуси.

Образувана през 45 г., провинция Тракия наследява земите на тракийското царство и първоначално се управлява от прокуратор с коннически ранг. Тогава от Македония към нея преминава цяла Южна Тракия. В границите ѝ влизат планините Витоша, Рила, Пирин, Родопите, Стара планина и равнините между тях и Черно, Мраморно и Егейско море. На север те започват от р. Цибрица и включват северните предпланини на Балкана и териториите на основаните по време на император Траян градове Никополис ад Иструм и Марцианополис.

След дакийските войни статутът на провинцията е променен и тя се превръща във вътрешна сенатска начело със сенатски легат. Главният ѝ град е Перинт (по-късно Хераклея, дн. гр. Ергели) на Мраморно море, където е седалището на римската администрация с канцелариите на управителя и на финансовия прокуратор. Най-важният и значителен градски център във вътрешността е Филипополис. Извън провинцията остава Тракийския Херсонес, който има самостоятелно управление, защото още от края на I в. пр. Хр. е превърнат в императорски домен, т. е. в лично имение – собственост на римските императори. Останалата земя в очертаните по-горе територии е обявена за агер публикус, т. е. за държавна.

През 193 г. северните предели на провинцията вече вървят по билото на Балкана, а градовете Никополис ад Иструм и Марцианополис заедно със землищата си преминават в Долна Мизия.

В Тракия остават гръцките колонии на юг от Стара планина. Както се вижда, за разлика от Мизия, провинция Тракия не опира никъде по границите си до непосредствено застрашени от нашествия земи. Ето защо в нея има много малко войска – колкото за поддържане на реда. Минималният гарнизон от помощни части включва няколко кохорти, които контролират важни стратегически пътища, проходи, области с компактно население. Поради факта че бреговете ѝ се мият от водите на три морета, налице е и флотилия с център Перинт, натоварена най-вече със стратегически задачи.

Първата мярка за провинциализирането на Тракия веднага след завладяването ѝ е основаването от император Клавдий на военната колония Апри. Стратегическото ѝ предназначение в опасната за Вия Егнация зона край Кенийския Херсонес едва ли подлежи на съмнение. Друга военна колония е Деултум (дн. с. Дебелт) в района на Бургаския залив. Тя израства по време на управлението на Флавиите с настаняването там на войници от разтурения VIII Августов и на ветерани от VII Клавдиев легион. От значение за развитието на провинцията е и обстоятелството, че докато в Долна Мизия, поради липсата на местни урбанистични традиции, селищата (както се видя) са с ранг на колонии, на муниципии и на викуси, в Тракия се запазва старото деление. Основната териториална единица остава селото (коме), а няколко села се обединяват и оформят състава на община (комархия).

На свой ред, населението в градовете се организира по фили (градски общини, обеднени също на териториален принцип). Много често към териториите на градските фили се включват и близките села. Най-изразителен е примерът с Филипополис с най-голям брой – девет засвидетелствани досега фили. Някои от техните имена като Кендрисеида, Хебреида, Родопеида, Евмолпеида, Орфеида са неоспоримо доказателство за присъствието на многобройно тракийско население в града и на неговата територия. Освен това разделянето на фили има значение предимно за определянето и за събирането на данъци за местните военни набори. Очевидна е тенденцията за постепенното стопяване на селските землища в териториите на оформящите се градове, а с течение на времето селата просто са придадени към най-близкия център.

Всъщност, след създаването на провинция Тракия, римската власт съхранява (особено там, където градският живот е по-слабо развит) предходната административна система на стратегии – организация, заварена у тракийските царе. Макар че за стратегии в Тракия от този предишен период липсват конкретни дании, в историографията е изказано предположението, че тази институция е въведена в тракийската част на държавата на Лизимах и във владенията на Севт III по подражание на елинистическите монархии. Според друга хипотеза, стратегиите са продължение на областите, управлявани от тракийските парадинасти още през V в. пр. Хр. За това административно деление тогава, изключително спомага и се използува опитът на персийската държава.

Конкретният епиграфски материал показва, че стратегиите съществуват със сигурност от първата половина на I в. пр. Хр. През I в. начело на тях обикновено стоят римски граждани от тракийски произход, в чийто семейни отношения често много ясно се проследява приемствеността между бащи и синове, т. е. административният континюитет в ръководството на тези военно-административни обединения. С цел да се предоставят повече постове на тракийската аристокрация, започва и процес на увеличаване на броя на стратегиите, чрез разделянето на по-големите, а цифрата, която отбелязва за тях Плиний Стари е петдесет. Очевидно тази уредба е здраво свързана с местното население и е много жизнена.

Всъщност, запазването на стратегиите се дължи най-вече на първоначалната липса на градове с големи територии, със стабилна управа и с развит бюрократичен апарат. И в тракийските земи, както и в другите римски провинции, се налага в продължение на две, три поколения да се създадат условия за муниципализирането на тракийските селища чрез установяването на една проримска прослойка сред коренните хора, която да участва активно и ангажирано в структурите на обществото и на администрацията.

Именно с утвърждаването на римското господство и с развитието на градския живот, броят на стратегиите постепенно намалява. Епиграфският материал показва, че промяната започва още при император Веспасиан (69-79 г.) и продължава активно след систематичното прокарване на урбанизацията от император Траян. Процесът се засилва към началото на II в., за да отбележи Клавдий Птолемей наличието вече само на четиринадесет стратегии. Те или техни части просто се поглъщат от основаващите се градове и от техните землища, а в други случаи намаляват размерите си или се сливат. Следователно, не става дума за прокарана изведнъж реформа, а за процес, съобразен с условията. През 136 г. при император Хадриан (117-138 г.), тези военно-административни обединения са официално премахнати, а градовете получават големи територии.

По този начин точно урбанизацията е с най-големи последствия за преустройството на обществото на античнa основа. С нея се ликвидира значението на съсловната тракийска аристокрация, укрепена чрез института на стратезите. Прекъсват се и връзките на

зависимост между нея и общината, която сега преминава под разпоредбите на римската администрация, опосредствана чрез градските управи. Още по-просто казано, както тракийската аристокрация, така и местните общинници са изравнени като свободно население на Империята. Тук завършва дългият период на раннокласови и се създават предпоставки за процъфтяване на робовладелски отношения.

Наистина, новооснованите градове са преди всичко носители на новите обществени тенденции за траките. Те възникват по различни пътища, например чрез обявяването на колонии на укрепнали крайлагерни селища (канаби) като Рациария и Ескус, чрез организирането на градски общини от елински тип в по-стари тракийски селища като Сердика (дн. гр. София), като Пауталия (дн. гр. Кюстендил), като Августа Траяна (дн. гр. Стара Загора) и други или чрез основаването на нови градски центрове като Никополис ад Иструм, като Марцианополис, като Никополис ад Нестум (при дн. с. Гърмен, Гоце Делчевско) и други. Тези градски управления се превръщат в същински трансмисии на стремленията на централната власт, осъществявана в провинциите от управителите им.

През II в. с разрастването на икономическия живот и на стоково-паричните отношения, функции на градски селища поемат и реорганизирани емпории, т. е. тържища, които се развиват край пътните станции на по-големите съобщителни артерии. Тази форма на поселищен живот, създадена от и за нуждите на градовете е добре засвидетелствана чрез емпориона Пизос (при дн. с. Димитриево, Старозагорско). Императорският едикт за основаването му от 202 г. го показва не само като търговско поселение. Неговият земеделски характер не буди съмнение, още повече че заселниците му са освободени от ред задължения към близката Августа Траяна. Всъщност, целта е да се намалят противоречията между града и селячеството в прилежащите му територии. Други подобни емпории са например Дискодуратера на землището на Нисополис ад Иструм или пък Пирентезиум (при дн. с. Бутово край Павликени).

Тъкмо по това време започва и успешното строителство на пътна мрежа. С най-висока интензивност се движат хора, стоки и войски по Вия Егнация, по Черноморския и по Крайдунавския път и най-вече по Диагоналния път от Сингидунум през Найсос (дн. гр. Ниш) и Сердика-Филипополис към Бизантион – основната пътна артерия от Средна Европа към Азия. Перпендикулярните връзки с посока север-юг са също добре оформени и изглежда, че измежду тези трасета, най-оживеното е от Ескус през Софийското поле и по течението на р. Струма до Тесалоника.

От 107 г. и Дакия става провинция на Римската империя. Нейната западна граница минава по р. Тиса, източната – по р. Олт, северната – по Карпатите а южната по р. Дунав. Поради отдалечеността на север и поради непосредствената близост с варварските племена, тя има важно стратегическо значение. Още при император Траян, през 118-119 г., Дакия се разделя на три провинции – Долна, Горна и Поролисензис. Предишните племенни центрове се превръщат в римски градове с обичайното за тях императорско самоуправление. Най-значителните са столицата Сармисегетуза, Дробета, Напока, Апулум, Поролисум, Тибискум, Диерна, Амперум.

Дакия поддържа оживени търговски отношения с дунавските провинции и със Северна Италия. Усилено се строят пътища с военно и с гражданско предназначение, а по границата израства солидна укрепителна система, подложена на непрестанни удари на околните племена. През 168-169 г. на мястото на Горна и на Долна Дакия, император Марк Аврелий (161-180 г.) създава две нови провинции – Дакия Алупензис, която обхваща Трансилвания, Олтения и източната част на Банат и Дакия Малвензис, в чиито предели влиза западната част на Банат.

Поради постоянните нашествия и поради невъзможността за отбрана и за отстояване на долнодунавския лимес, през 271 г. император Аврелиан (270-275 г.) изтегля римските гарнизони и войски на десния бряг на р. Дунав заедно с по-голямата част от тамошното романизирано гражданско население. След изоставянето на отвъддунавска Дакия той създава нова провинция Дакия, на юг от реката на територията на земи, взети от тогавашните провинции Горна и Долна Мизия и Тракия. Скоро след това, за да запази своя престиж, държавата разделя Аврелианова Дакия на две нови провинции – Крайбрежна (Рипензис) и Вътрешна (Медитеранеа) Дакия.

Първата обхваща днешна Северозападна България между р. Вит, Стара планина и р. Дунав, приблизително до Железни врати (Румъния). Като погранична провинция в нея са съсредоточени части от V Македонски и от XIII легион близнак. Главният град на провинцията е Рациария, втори по значение е Ескус, а други поважни центрове са Бонония, Кастрамартис (дн. гр. Кула, Видинско) и Акве (дн. гр. Видровац, край Неготин). Втората покрива територията на градовете Сердика, Пауталия, Германия (дн. гр. Сапарева баня), Найсос и Ремесиана (дн. гр. Бяла Паланка). Основното средище на провинцията е Сердика. На изток от р. Вит до Черно море и южно от провинция Малка Скития, с главен град Марцианополис, се създава провинция Втора Мизия.

След установяването на тракийските римски провинции, в тях настъпва сравнително спокоен живот, нарушен едва към края на II в. На север от границата са засвидетелствани различни варварски племена, които настъпват напористо и с непрестанни удари нарушават целостта на Империята. Особено разрушително е нахлуването на костобоките през 170 г. Те прехвърлят р. Дунав някъде около Дуросторум, минават по черноморското крайбрежие, засягат Аполония и достигат до района на дн. гр. Малко Търново.

Други техни отреди опустошават околностите на Абритус (дн. гр. Разград) и през областта на Никополис ад Иструм, по пътя Ескус-Сердика, пресичат Стара планина. Оттук те се спускат в южна посока чак до Ахея. Последиците от нашествието са сравнително бързо преодолени и до края на управлението на Северите (238 г.) тракийските земи достигат своя най-голям разцвет за епохата. Стабилното икономическо развитие разгръща стопанския живот, утвърждава напълно робовладелските отношения, води до културен просперитет, разбира се дотолкова, доколкото в тези времена това е възможно.

Така е, защото всъщност началото на по-масови и по-опустошителни набези от север съвпада с периода на остра и напреднала социално-икономическа и политическа криза, в която се намира Римската империя. След 238 г., отбраната на долнодунавския лимес се пропуква, а карпи и сармати периодично нападат балканските земи. Най-тежкият удар е през 250 г., когато многочислени готски племенни състави обсаждат Нове и Никополис ад Иструм в Долна Мизия и Филипополис в Тракия. Решителността на император Деций (249-251 г.) е навременна и при Никополис ад Иструм нашествениците са спрени, а в сражението загиват 30 000 от тях. При Берое (дн. гр. Стара Загора) обаче, готите надделяват, сетне превземат и разграбват Филипополис, а в битката при Абритус – по време на оттеглянето си, дори погубват самия император.

Нападенията не прекъсват и през следващите години, но най-сериозното започва през 269 г., когато готите увличат със себе си още херули, гепиди, бастарни и певки, чиято численост според древните автори достига 300 000 души и се движи като вълна с цялото си имущество, с цел да търси нови поселения и по-плодородни земи. С изключително напрежение на силите, тази маса е пресрещната при Найсос и е разгромена от римляните. Точно при събитията от 269 г. за пръв път писмените извори разграничават западния клон на готите – вестготите, от източния – остготите. Именно сега приключват и големите варварски опустошения през III в.

В продължение на тридесет години те довеждат до сериозни икономически, социални, политически, етнически и културни промени. Най-осезателно е разстроено стопанското развитие. В етническо отношение, особено в Северна България и в Добруджа, селското население оредява чувствително. Същевременно оцелялото градско население на север, започва де се преселва и да търси нов живот в по-сигурните предели на Империята. Следствие на варварските набези (и това вече се знае), именно към 272 г. Рим изоставя отвъддунавските си владения и изтегля от границите на тези територии гарнизоните си, естествено последвани от населението по тези краища. Същевременно, за пръв път част от победените готи, които не успяват да се оттеглят или да се включат в споменатите римски войски, са настанени в обезлюдените северно-балкански земи в качеството си на колони.

През 284 г., с идването на престола на император Диоклетиан (284-305 г.), старата форма на управление – принципатът е ликвидирана и се поставят основите на последния период от развитието на Римската империя – домината, съпътствано от провеждането на реформи и от реорганизация на военно-административната система. Тя започва отново от долнодунавската област, а провинциите Тракия и Долна Мизия образуват диоцеза Тракия като част от Източната префектура. Още по-точно той обхваща земите между р. Дунав, от устието на Утус (дн. р. Вит) до дунавската делта, черноморския бряг и Бизантион (без самия град) по бреговете на Мраморно и на Егейско море до устието на р. Места и оттук вероятно по нейното течение на север. От западната граница са известни два сигурни пункта – р. Утус и проходът Суки (дн. Траянови врати).

Териториите на диоцеза са разделени между шест провинции: същинска Тракия с главен град Филипополис, Европа – с главен град Евдоксиополис (старата тракийска Селимбрия), Родопа – с главен град Енос, Хемимонт – с главен град Адрианополис, Долна Мизия – с главен град Марцианополис и Скития – с главен град Томи. Западната половина на Балканския полуостров е включена в диоцеза Мизия с десет провинции. Впоследствие, към 357 г. този диоцез е разделен на два нови – Македония и Дакия, които заедно с Панония образуват префектурата Илирик.

Диоцезът Тракия се ръководи от викарий, чието средище се намира в Константинопол (стария Бизантион). Под неговите разпоредби са ведомствата на провинциалната власт, която вече няма предишното значение. Самият той не разполага с прерогативите на управителите през I-III в. За да се предотвратят опитите за отцепване на отделните провинциални наместници, военната власт се разграничава от гражданската, а армията се разделя на погранични и на вътрешни войски. След реформите на Диоклетиан, а и тези на император Константин I (306-337 г.), с постепенното изчезване на градската автономия, се заличава и разликата между отделните категории градове (муниципии, колонии и др.), независимо от техния първоначален произход. Впрочем, този процес започва още през 212 г., когато всички поданици на Империята получават римско гражданско право. Разбира се градовете (обозначавани вече с едни и същи термини) и техните територии запазват своето икономическо, политическо и административно значение и включват в границите си по-малките поселения – села, селища, кастели.

С извънредно важно значение за развитието на южнодунавските земи и на населението по тях е преместването на столицата от Рим в Константинопол през 330 г. По този начин центърът на тежестта в античния средиземноморски свят се измества от запад на изток. Новото средище се превръща в естествен мост между Изтока и Запада, а неговият непосредствен хинтерланд – земи, дотогава с периферно значение, вече се оказват решаващи за бъдещото му развитие. Особено силен тласък в това отношение дава самият Константин, който в последните години от живота си прави всичко възможно, за да подготви нова военна кампания и да си възвърне Дакия от времето на Траян.

Заедно с това през 332 г. императорът сключва договор с вестготите и успява да накара значителна част от тях да приемат християнството. Логичната последица от този акт е през 348 г., когато държавата се съгласява да приеме и да посели покръстилите се вестготи – ариани, начело с Улфила (Вулфила, известният преводач на Библията на готски език) в района на Никополис ад Иструм, най-вероятно в селището на Момина крепост и Царевец, където те остават да живеят и дочакват края на античната епоха.

И все пак, готската опасност остава големият военно-политически проблем и на IV в. През Първата готска война (366-369 г.) военните действия, които се водят на север от р. Дунав са без сериозен успех. Император Валент (364-378 г.), който взема участие в тях, подписва на един кораб сред реката нетраен мирен договор с вожда на вестготите Атанарих. Поради сериозната опасност, надвиснала над границата, която не престава да я грози, той превръща Марцианополис в своя резиденция – временна столица, и разгръща широко фортификационно строителство.

През лятото на 376 г. под натиска на хуните голяма част от вестготите искат разрешение, прехвърлят се на юг от р. Дунав и се заселват в Долна Мизия и Скития. Постепенно новонастанените на пустеещите земи десетки хиляди хора попадат под жестоката зависимост и произвол на военните управители. Вълненията не затъсняват още повече, че поради агресивността на хуните, нови вълни този път от остготи, също започват да преминават реката. Положението става сериозно, особено след опита за покушение срещу главния вестготски вожд Фритигерн. Напрежението прелива чашата на търпението и на 9.VIII.378 г. става прочутата битка при Адрианополис.

Обединените въстаници затриват две трети от римската армия, погубват много видни пълководци, но не успяват да овладеят града. Сетне те напредват чак до Хераклея и до Константинопол, който също неуспешно се опитват да превземат. На връщане, в транса на опиянението от плячката, вестготите унищожават всичко в Дакия и Панония. Самият император Валент изгаря жив в крайградската си вила, където намира сетно убежище. Въпреки това ордите са принудени да се оттеглят през северните провинции към подножието на Алпите.

През 80-те години на IV в. движенията на готите не престават, а настаняването им като федерати на много места в Империята не донася очаквания мир и въобще не успокоява обстановката. Все пак през 381 г. император Теодосий I (379-395 г.) донякъде успява да се справи с опасността от тях. Той тържествено приема в Константинопол най-влиятелният весготски конунг (вожд) Атанарих (съперник на Фритигерн), който умира там само след няколко месеца. На следващата година е сключен мирен договор и с Фритигерн, комуто се отстъпват земи на север от Стара планина.

През 395 г., която е пределна за разделянето на Римската империя на Източна и на Западна, и която бележи кончината на Теодосий, става ясно, че вестготите успяват да проникнат във военното и гражданското управление, във всички имперски служби, да се намесват в държавните работи и в дворцовите преврати. Така например, през същата година един от най-изявените военачалници на вестготите-федерати, Аларих, стига почти до стените на Константинопол, после разорява цяла Гърция, превзема дори Атина и заплашва да продължи докато не му признават титлата главнокомандуващ на Илирик.

Опасни са и действията на Гайна (вестготски командир на служба при Теодосий), който вместо да потуши въстанието на Тригибалд – вожд на готските федерати в Мала Азия, се присъединява към него, после се връща в Константинопол като победител, налага волята си над император Аркадий (395-408 г.) и фактически започва да управлява Източната римска империя. Само надигането на населението и на висши сановници в столицата спасява положението,

за да се стигне до постепенното отстраняване на готите от управлението.

През първите десетилетия на V в. голямата заплаха идва от нашествията на хуните, чиято мощ добива големи размери. Те принадлежат към тюрско-алтайската етническа общност, а натискът им става особено силен след 439 г. През 441 г. ордите им начело с Атила превземат някои крепости по Средния Дунав, между които Виминациум и Сингидунум, а след това още две – Констанция (с неустановено местоположение) и Сирмиум (дн. гр. Сремска Митровица) – очевидно, един сериозен пробив в дунавския лимес. Военните действия продължават през 443 г., когато хуните достигат Рациария, опустошават Найсос, разрушават част от Сердика и като се движат по Диагналния път през Тракия, достигат до Филипополис, който също понася щети. Нашествениците продължават да безчинстват и срещат съпротива едва при Адрианополис и Хераклея, което обаче не им пречи да сложат ръка на Аркадиополис (дн. гр. Люле Бургас).

Най-страшно и зловещо е нападението на хуните през 447 г. Този път те се спускат към дунавските устия и използуват обстановката, че някои от крепостите там са разрушени от земетресение. Въпреки че дават много жертви, пълчищата им надделяват в сражението при р. Вит. Веднага след това се насочват към Марцианополис и опустошават територията му. После се спускат на всички страни и разграбват Илирик, Тракия, двете Дакии, Мизия и Скития, а на юг стигат чак до Термопилите. От едно житие на анонимен автор се знае, че тогава сто града (вероятно броят е преувеличен) попадат в ръцете им.

Когато през 448 г. мирът е възстановен, границата между хуните и Империята достига до Нове в Долна Мизия. Атила упорито настоява византийската страна да се оттегли от земите край р. Дунав от Панония до Нове и да престанат те да бъдат обработвани, защото са негови. В исканията му се включва и преместването на тържището от брега на реката в разорения Найсос. През 451 г. Атила, този „бич божий“, губи сражението при Каталунските поля (Средна Франция), а след смъртта му през 453 г. хунският съюз – тази неустойчива смес от племена, бързо се разпада.

След разлагането на хунското обединение, начело с рода на Амалите, остготите добиват политическа самостоятелност. След 470 г. тракийските земи се превръщат в обект на опустошение от тяхна страна, а ордите им се водят от Теодорих Амал и от Теодорих Страбон, син на Триарий. През 471 г. остготите на Амал превземат Найсос, а тези на Страбон – Аркадиополис. През 476 г. първите са настанени временно в провинция Долна Мизия, но веднага след това оплячкосват Родопската област и нахлуват в Македония. През 483 г. Теодорих Амал отново прониква в Македония и Тесалия, а император Зенон (474-491 г.) се принуждава да го назначи за „началник на войските при двора“ и му предоставя част от Крайбрежна Дакия и Долна Мизия, вероятно по дунавското крайбрежие около Нове. През 487 г. Теодорих Амал достига дори до Константинопол като опожарява редица селища. За да се освободи от опасното присъствие, Зенон успява да внуши на вожда да изтегли войските си към Италия, където те образуват Остготскто кралство, което просъществува до средата на VI в.

В края на V – началото на VI в. писмените извори за първи път съобщават за нападения на прабългари, чиито дружини се заселват на север от р. Дунав. Любопитно е да се знае, че един латински писател от началото на VI в. ги нарича „страшните за целия свят българи“. През същото столетие започват и по-масовите нахлувания на славяните, които имат сериозни последици за етническия облик на балканските земи.

От гледна точка на римската история, установената в тракийските земи провинциална, административна и поземлена уредба е традиционна и без големи особености. Тя е известна, защото регламентира статута на различните градове в провинциите и определя техните територии след изчезването на елинистическото деление по стратегии. Още през I-III в. населението на Долна Мизия е смесено в канабните селища, в гарнизоните и в малкото градове на провинцията. Там се заселват римляни, италийци, бивши военни от други области на Империята, но най-вече пришълци от Мала Азия – най-много сирийци.

Нещо повече, официалният характер на латинския език по тези места не е доказателство за т. нар. романизация на многобройните етнически съставки, които общуват помежду си на собствена реч и слабо познават латинската, освен военнослужещите – войнишкия жаргон. Подобен процес на приобщаване към римската култура не може да се забележи и не се носи от местното население. Траките упорито съхраняват език, религия, бит и обичаи и извън родните си предели.

По отношение на провинция Тракия, коренното население е много по-гъсто в полетата, по долините на реките, в затворените котловини на планините, а и в далечните планински селища. В градовете обаче, хората са с различен произход. Естествено тук се включват и местни жители – траки, но значителният брой особено на занаятчии и търговци, идва от Изток и пак най-вече от Мала

Азия. По тези краища още по-малко може да се говори за романизация, но за нейна сметка в науката е въведен терминът елинизация и то отново поради официалността на гръцкия език, който след IV в. се свързва и с настъпващото християнство, понеже го пропагандира. Но подобна елинизация в широкия смисъл на приобщаване към гръцката култура, също не може да се аргументира. Точно за Тракия на юг от Стара планина тракийският език има формообразуваща сила чак до VI в., а свидетелствата за съпротивата на местните жители срещу християнството са категорични и говорят за неговото адаптиране в тракийския паганизъм.

Въпреки новите условия, масата на тракийското население – селяните, живеят и работят в териториалната си община. Противоречието, което е присъщо на тази обществена структура, се видоизменя след римското нашествие и приема формата на конфликт между индивидуалния и колективен владелец (селянина и селото) и действителния собственик – провинциалния фиск. Както и преди, така и сега, общинното ядро не допуска робския труд в големи размери, а робите в тракийските римски провинции са в стопанствата на градовете, в крайградските вили на аристократите и в императорските домени. Тук полага труд още полузависимо и зависимо население в известните форми, разпространени в цялата Империя, включително и в колоната.

Този способ на принуда по отношение на свободните селяни – общинници или освободени роби, се осъществява чрез наемане на участък земя от собственика (държавата, императора или друго частно лице) срещу заплащане в натура или в пари и срещу ангарийни задължения. Колоните изпълняват понякога и повинности към градовете, на чиято територия се намират арендуваните земи. Тяхното наличие освобождава от опасностите, свързани с концентрацията на роби в именията и нуждата от надзор. Когато римската власт се установява в тракийските земи, колонатът вече се прилага и е развит в селското стопанство. Той заменя дотогавашната извъникономическа принуда с близката ѝ по характеристика икономическа.

Старата тракийска аристокрация, която се долавя чрез данните за последните представители на динстическите семейства и за тракийските стратези, постепенно изменя социалния си статут в градските центрове и в именията край тях. Тя се приобщава към съсловието на едрите поземлени владелци и към собствениците на „отстъпени“ земи, но ревностно пази етническата си принадлежност. Не е случайно обстоятелството, че и през римската епоха продължават да се строят гробници, някои дори куполни и се възражда практиката в могилите да се жертват конете с колесницата, които придружават покойника в отвъдното.

През римската епоха траките се запазват като етнокултурна общност, въпреки очевидната отрицателна демографска тенденция. И докато в градовете етнически чисто население не може да се запази, тъй като там промените сред жителите са много динамични, селата изглежда не накърняват целостта си, въпреки че в една и съща област се появяват различни етнически групи, съсредоточени в общини. Поради непрестанните варварски нашествия, писмената литературна традиция представя северните тракийски предели между р. Дунав и Стара планина за обезлюдени и за територия на постоянно заселващи се варвари още от началото на римското владичество. Но и това е относително, защото именно по тези места някои поселения показват сигурна приемственост между IV и VI в. и следващите първи векове на Средновековието. Най-стабилното доказателство в това отношение са дълбоките следи на тракийската в българската традиционна народна култура.

ГЛАВА ЕДИНАДЕСЕТА

ВСЕКИДНЕВИЕ

Битът на траките и тяхната душевност се оформят в продължение на много столетия. През отделните епохи и с измененията в историко-културната обстановка, те неизбежно се променят кога по-бавно, кога по-бързо, различно в различните краища на страната. Ясно е, че след като тракийските племена са така многобройни, ще са налице и локални особености както и у всеки народ, но едновременно с това ще се открои и един обобщен образ, ще се наложи една обособена физиономия, която характеризира траките като отделен етнически компонент.

Да се изведат на преден план всички тези специфични черти е изключително трудно, защото всяка култура живее, развива се и е във взаимодействие с културите на народите, които я заобикалят, с етноси, от които тя взема, но, на които тя и дава повече или по-малко. Мъчнотиите са още по-големи, понеже данните от всякакво естество, с които науката разполага, не са еднакво пълни с информация за всяка географска зона, за всяка епоха, нито пък са с еднаква ценност и точност. В този смисъл възстановяването на обобщената картина на всекидневието на траките, като тяхна специфична културна характеристика се оказва нелека задача.

Панорамата на поселищния живот на траките от края на II и през I хилядолетие пр. Хр. разкрива система от поселения, където се открояват две основни групи селища – първите открити или незащитени, вторите укрепени. По-голямата част от населението действително живее в селища, които се намират в равнините и низините, по ниските полегати склонове на предпланините, на удобните речни тераси. Те не са укрепени със стени, не са оградени с валове или с дълбоки ровове. Най-добра, но сравнително бегла представа за тракийското село се получава от разказа на Ксенофонт. В самия край на V в. пр. Хр. той пристига в двора на одриския династ Севт II и го подпомага с наемниците си да отвоюва бащината си земя в борба с тракийското племе тини. Неговите хора разграбват едно тракийско село.

Къщите там са построени от дърво и са измазани с глина. Те се свързват чрез заградени дворове, където се намират помещенията за добитъка, складовете за продоволствия, другите селскостопански сгради. Защитата се състои от високи стобори, обикновено дървени и в редки случаи от неиздялани камъни. Няколко, вероятно десетина, петнадесет подобни жилищни комплекса образуват селото. Археологическите разкопки свидетелстват, че в древна Тракия са познати още землянките. Известни са и наколни селища по езерата, особено в югозападните области, а към края на I хилядолетие пр. Хр. някои от траките живеят и в пещери, вдълбани сред варовиковите образувания в Придунавието.

За незащитени селски поселения съобщава Тукидид. Той ги обозначава с гръцката дума за село – „коме“. Тракийският термин за същите села вероятно е „пара“. Той се среща като съставка на много местни имена, като например Бесапара, и първоначално означава „ограда“, „ограден двор“. За разлика от „коме“-то, за укрепените поселения на траките, античните автори използват различни определения. Много селища се означават с думата „хорион“ – укрепено място. Други писатели наричат простите укрепления и стражевите крепости (особено в хинтерланда на Пропонтида и на Егея) „тейхос“. Широко се използува и терминът „полис“, но той не покрива съдържанието, което се влага в елинските градове-държави и идва да подскаже как всички тези наименования се употребяват просто като указание за укрепени места.

Укрепените селища не са еднотипни. Те се различават по произход, по функционално и по социално предназначение. Голяма част от тях възникват като крепости-убежища по естествено защитените планински места и по труднодостъпните върхове. Стените им са изградени от ломени, необработени камъни без спойка и следват очертанията на терена. Те се срещат по цялата територия и служат не толкова за постоянен живот, колкото околното население да намира закрила в тях в случай на опасност. Други крепости изникват по стратегически съображения. Те охраняват пътища, проходи, гранични места, удобни за десант морски брегове. Естествената им защита е подсилена с каменни стени. Тези укрепени места нямат икономическо значение, защото са далеч от поселенията и побират временните или постоянно пребиваващите в тях военни гарнизони.

Тракийските земи познават и крепости-селища. Гръцката дума за тях е „тюрзис“, чието значение на български език е „кула“. Това е типичната за тракийските династи резиденция, която е добре защитена чрез стража и гарнизон. Обикновено подобни пунктове се строят извън населеното място. Характерен пример в това отношение дава одриския цар Котис I, който през IV в. пр. Хр. издига на редица

места във владенията си такива временни резиденции. Фактически „тюрзиси“-те са центрове за контролиране на територии, за упражняване на военно-политически и на административно-съдебен контрол. Значението има нараства, защото там се съсредоточават не само семействата на местните царе, но и представителите на аристократичния елит, с който те се обграждат.

Центрове за военни набези, кулите стоят в основата на възникването на типичния тракийски град. Те се срещат често и вместени в цитаделите на укрепените селища. Впрочем единственият тракийски термин, който подхожда на тази крепости – племенни центрове е „брия“. Както личи от запазените топоними – Месамбрия, Полтимбрия, Селимбрия (в които влиза съставката), първоначално тя означава населено място изобщо. Страбон е първият автор, който превежда думата като „град“. Разбира се сравнението е свободно, защото в действителност това не е градът от полисен тип. По-скоро той е укрепено племенно средище и най-развит в стопанско отношение комплекс. Именно сливането на „тюрзис“-а и на „брия“-та през IV в. пр. Хр. затвърждава облика на тракийския град.

Най-добре проучения засега подобен двусъставен тракийски град е Севтополис на левия бряг на р. Тунджа, край гр. Казанлък (днес под водите на яз. „Копринка“). Той е основан от одриския владетел Севт III, който по подобие на другите елинистически царе му дава името си. Център на обширна територия, Севтополис е средище на селскостопанско производство, на занаятчийство, на строителство, на вносно-износна търговия, на културен живот. Особено важен в политическо и в религиозно отношение е укрепеният квартал на града. В тази вътрешна крепост-цитадела се намира и кулата-резиденция на Севт.

Същевременно масата от производители общинници – селяни и занаятчии, живее извън външните крепостни стени. Всъщност резиденцията на династа е ядрото, около което се оформя селището с подчертан градски облик. Поради непрестанните вътрешни борби и междуособици, поради разпокъсаността на страната и честите войни, такива подобни поселения не успяват да се превърнат в градски центрове от полисен тип. Ето защо, макар и условно, според терминологията на Аристотел, те се наричат „царски“.

Прегледът на поселищния живот в древна Тракия набеляза поляризацията и разслоението между две основни групи в недрата на съседско-териториалната община – аристокрация и общинници. Рязкото противопоставяне и все по-задълбочаващата се диференциация се мотивират и идеологически. „Да стоиш празен и да живееш от война и от грабеж се смята за най-хубаво, да обработваш земята – за най-безчестно“. Този е принципният възглед на аристократичния елит, изразително съобщен от Херодот. За всички негови представители е валидна максимата на основателя на одриската държава Терес I, на бащата на Ситалк, който според един анекдот запазен у Плутарх твърди, че когато не воюва и не ловува му се струва, че по нищо не се различава от конярите си.

За времето си траките са едри хора, руси или червенокоси, с прави коси, синеоки. В едно известие на философа Ксенофан от V в.пр. Хр., как различните народи си представят божествата по свой образ, се казва: „Етиопците твърдят, че боговете им са чипоноси и черни, а траките – синеоки и рижи“. Най-популярният оригинален портрет на тракиец е главата на одриския цар Севт III от IV в. пр. Хр. изобразена върху монетите му – хубав възрастен мъж с гъста заоблена брада и мустаци и с буйна подстригана коса. Траките се славят с дълголетието си и съобразно данните на Помпоний Мела от I в. пр. Хр., животът им е с половина по-дълъг от този на жителите в другите земи. Както твърди Теопомп през IV в. пр. Хр., първият мощен цар на одрисите Терес I достига до 92 годишна възраст.

Тези здрави и силни, калени в битки мъже – храбри и неустрашими, превръщат войната в същински занаят и са ценени като наемници в гръцките армии, а римляните ги използват като бойци за флота и за войската. Те са и най-страшните гладиатори, между които емблематично остава името на Спартак. Тези „богове на сражението“, както ги наричат и както през V в. пр. Хр. пише Херодот, носят при походите на главите си шапки от лисича кожа, на тялото си хитони, отгоре наметнати с шарени ямурлуци (зейри), на краката си ботуши от еленска кожа.

Освен това имат копия за хвърляне, леки щитове с лунарна форма – пелти, и къси мечове. Точно чрез пелтастите (думата „пелта/пелте“ е от тракийски произход – една от тракийските глоси) траките имат принос във военното дело през древността. Още от края на V в. пр. Хр. тактиката им се възприема и усъвършенства в гръцките армии. Всъщност елините съзират предимствата на това въоръжение и на маневреността на тези части при неприятелските си сблъсъци с траките и сетне ги използуват и то твърде успешно.

По отношение на бойния ред и на военното изкуство на траките, данните представят два основни рода войска – пехота и конница. Когато описва грандиозния поход на одриския цар Ситалк срещу Македония през 429 г. пр. Хр., Тукидид между другото съобщава, че в армията му, която брои 150 000 души, една трета е конница, попълвана най-вече от одрисите, а сетне и от гетите. Обикновено

пехотинци са селяните общинници – типични пелтасти, въоръжени с леко защитно и нападателно оръжие. Най-колоритни са родопските дии – махайрофори, т. е. меченосци. (Според археологическите разкопки махайрата е извита като ятаган меч). В равнините общинниците попълват състава на леката конница. Практиката е характерна за гетите и е засвидетелствана от Тукидид, който нарича тези отреди „конни стрелци“, понеже изпращат смърт по време на неудържимото си препускане.

Ударната сила на тракийската армия, за разлика например от полисното опълчение, съставено предимно от хоплити, е тежката конница. Тя се комплектува от средите на аристокрацията, снабдена е с различни видове шлемове, ризници, щитове, наколенници, с копия и с мечове, с които напада и целият боен ред се съобразява с нея. Воините от тежката конница първи захващат сражението, към тях са отправени всички надежди.

От разказа на Ариан за битката на трибалите с Александър III Велики през IV в. пр. Хр. се узнава, че траките подреждат войската си срещу македоните с център и с две крила. Макар че описанието е повлияно от македонската и елинската военна подредба, може да се мисли, че в центъра се намира леката пехота, а по фланговете се разполага конницата. Аналогиите и практиката дават възможност да се предположи, че тежката кавалерия заема дясното крило и че тя е единствена в състояние да приеме по-продължително сражение.

Бойният ред на траките, който възниква спонтанно и е лишен от тясно взаимодействие между съставките си, не може да издържи редовна битка. На равно място той не е в състояние да приеме и отбранителен бой. Траките се защитават по хълмове и планински ридове, в крепостите си. Използуват тактиката на изненади, устройват засади в проходите и извършват обходни маневри, но никога не устояват дълго време. Свързват се чрез сигнали и пароли, а когато са на стан, запалват настрани от него огньове, като стражите се отдръпват зад тях в сянката, за да наблюдават в светлината им кой идва.

Траките са майстори на атаката. Нападение и само нападение е едничкото правило, което спазват. Преди битките се настройват със страшни викове и крясъци, вдигат невъобразим шум с думкането по въоръжението си. По-буйните скачат с песни и в такт по обичая на своя народ, после предизвикват с ругатни и присмех противниците си, но никога не дочакват първия им удар, а неудържими и страховити се хвърлят в атака. Бойният ред бързо се разстройва, но и още по-бързо се събира отново и постоянно редува нападения с отстъпления. „Тракийският Арес“ е такъв кошмар за врага, че не един пълководец изпитва ужаса на тези светкавични приливи и отливи.

Младите траки израстват като войни и ловци, добиват сръчности, свързани със занаяти и с изкуства. Тези хора съзряват в непрекъснати борби помежду си или с нашественици, ходят на лов и като тракийския бог-конник, с когото се сливат след смъртта си, преследват диви животни. Особено интересен е ловът на птици със соколи в Беломорска Тракия. Подплашени от соколите, птиците се крият по тръстиките и храстите, където хората ги избиват с тояги. Според Аристорел част от лова се дава на помощниците.

За разлика от мъжете, жените, които смятат да се омъжват, отиват при съпрузите си не по волята на родителите си. Въобще момичетата са ценно имущество. Още Херодот съобщава, че „траките си купуват жените от родителите им срещу много пари". Тези от девойките, които надминават останалите с хубостта си, искат да бъдат предоставени на публично наддаване и се омъжват не заради нравите на мъжа, а заради дадената от него цена. „Жените, които измъчва грозната им външност – продължава Солин, – купуват със зестрите си тези мъже, с които искат да се свържат".

Аристотел предава подробности и за многоженство: „Всеки тракиец има по три-четири жени, а пък някои дори и тридесет, които използват като прислужници... когато умре мъжът, наследниците получават между другото и жените му". За Солин, многобройният брак осигурява почит, признак е на благосъстояние и тази е причината „мъжете да се хвалят с броя на жените си". Комедиографът Менандър от IV в. пр. Хр. влага следните думи в устата на един от героите си: „Всички траки, а най-вече ние гетите, не сме много въздържани, защото никой не взема по-малко от десет, единадесет, дванадесет жени, някои дори повече. Ако умре някой, който е имал само четири-пет жени, той се нарича у нас безбрачен, нещастен, неженен".

Има разлика между положението на обикновените жени и тези на благородниците. Последните са „изнежени и носят златни украшения". На почит са и естествено не вършат къщна работа, а имат грижата да я ръководят. Жените приготвят храната и облеклото от вълна или от коноп. Дрехите са в естествения цвят на материята, но и са украсени с везба и са бродирани и тъкани в различни багри – шарени и пъстри, изключително колоритни. За получаване на боите се използват естествени багрилни вещества.

Най-много впечатляват писаните ямурлуци – зейри, както звучи на тракийски език тази дума. Тези връхни дрехи се оживяват с хоризонтални ивици и както личи от изображенията на траки върху

гръцки вази, там те се редуват било единично, било двойни с единични, като някои имат начупена форма, а други са украсени с пъпки, като долу дрехата завършва с широк бордюр. Облеклото се обогатява с украшения. И жени, и мъже носят пръстени, обеци, гривни – всички с най-различна форма и изработка – някои местно производство, други внесени. Понякога тялото е татуирано, защото според Херодот „да бъдеш нашарен с белези се смята за благородно, а липсата на такива белези – за неблагородно". Тази привилегия за аристократите се подчертава и от Артемидор, който съобщава, че „у траките са татуирани благородните деца". Техниката на изпълнението се прави с игли в син цвят.

В тракийските земи владетелите винаги са в центъра на живота и на събитията. В качеството си на царе-жреци, царе-богове, те изпъкват като динамична ос и опорна точка на света. От техните действия и постъпки зависят реда и хармонията в природата и обществото. Те се изявяват като естествена връзка и посредническо звено вътре в самия социум и въобще във Вселената. Едновременно могат да доведат всичко и всички до пълна катастрофа и до безпрецедентен катаклизъм.

За да подхранят самочувствието на управлението си, тракийските владетели ежегодно осъществяват обредна обиколка на подвластната територия и на поданиците си. Тази практика е засвидетелствана ясно от Теопомп по отношение на Котис I, който „обхождал страната си и където виждал места сенчести и богати с води построявал зали за пиршества", т. е. временни резиденции. Предприетото пътешествие обединява в едно цяло Вселената, обозначава четирите посоки на света и неговата хоризонтална структура, защото територията на държавата се възприема като ритуално изображение на Вселената и се отъждествява с посетените места.

Ежегодно следваният маршрут потвърждава върховните права и гарантира законната собственост над земите. Обходената територия има и чисто сакрален характер, защото линията на движението и нейното затваряне я отделят от всичко външно и като я освещават, я предпазват от неподредения хаос. По този начин чрез обредната обиколка династите възпроизвеждат възраждането на природата, както и собственото си възраждане. Те насърчават смяната на годишните времена, раждането на сезоните, но и обновяването на царската власт и периодичното ѝ подмладяване.

В един живот, пълен с бойни подвизи, лов и пиршества, всичко е в зависимост от действията на представителите на аристокрацията и най-вече на царете, чиито постъпки определят протичането на нещата. За угощението, организирано от Севт II в чест на Ксенофонт, последният пише: „Ястията били слагани най-напред пред гостите, защото имало такъв обичай. И Севт, най-напред постъпил според него, като взел хлебните пити и ги разчупил на парчета, и ги подхвърлял между гостите, както му било угодно. И с месото той също постъпвал“.

Основната и най-важната фигура, от чиито действия зависи хода на пиршеството, е личността на тракийския династ. В качеството си на разпоредител с храните и напитките, владетелят поема ролята на благодетел на всички присъстващи. Той е източникът на плодородието и символизира бленуваното благоденствие. От него зависи щастието и успеха на доверените му приближени, тъй като именно той раздава благата. Както се намира в центъра на обяда, по същия начин тракийският династ олицетворява ядрото на своето племе и на държавата и демонстрира, че от него зависи всичко. Та нали владетелят раздава живот, както разпределя храните и напитките, но той и отнема живот.

Други тракийски царе като Дромихет на гетите, като Котис I на одрисите, като Диегилис на кените, също организират подобни угощения и пиршества. Те целят да обезпечат благополучието и плодородието. Жертвоприношенията, излиянията, даровете, самите постъпки на върховните господари, които ги съпътстват, са достатъчен залог за сигурна и богата реколта, гаранция за изобилие. Точно чрез тях може да се въздейства и върху хода на космическото време, върху вечния кръговрат на природата. В тази атмосфера пировете на траките са освободени от чувството за предопределеност на съдбата, от страх пред неизвестното. Всички те са устремени към бъдещето и са вечно утвърждаващи и оптимистични, пълни с обновление и възраждане.

Наистина, преломните моменти в развитието на природата, на обществото и на човека се съпровождат от угощения и от пиршества. В този смисъл те бележат ритъма на живота – найважните събития, като раждане, сватба, бойна победа, инициация, преговори, договори, смърт. Празненствата се съпровождат от песни, музика и танци. Ксенофонт подробно описва как в разгара на обяда „влезли хора, които пригласяли с един вид гайда в такта на магадида. И сам Севт – продължава той – се вдигнал и заскачал ловко, като че ли се пазел от удара на стрела. Влезли и шегобийци“.

Цялата атмосфера набляга върху значението на момента, а действието се оживява с мимически танци, които пак пръв започва владетелят. На сватбата на дъщерята на Котис I се свири на флейта и на китара, пеят се песни, а Диегилис е възхваляван за похватността му от присъстващите с химн. При срещата си Севт II и Ксенофонт

вдигат рогове пълни с вино, а изглежда взаимната размяна на тостове продължава. Двамата разливат остатъците от напитката върху дрехите си, както и Платон твърди, че траките и скитите, когато пият вино „пръскат с него дрехите си и считат това за хубав обичай“.

Според изричните свидетелства, траките се славят като здрави и издръжливи пиячи, но общо взето тяхното вино е много по-леко от гъстите елински вина. Те обичат да изпразват чашите си на един дъх. По думите на Омир, когато Одисей спира на тракийския бряг на киконите, между другото получава в дар от представителя им Марон „двадесет амфори сладко несмесено вино, божествено питие“. „Когато искаха да пият от това червено вино, сладко като мед, той напълваше една чаша от него и приятно, божествено благоухание се разнасяше от съда“.

Според Атеней, „Тракия и изобщо съседните ѝ земи са смятани с право за страни със сладко вино“. Пък и как да не се пие от това хубаво тракийско вино, прославяно от древните. Разбира се има и други напитки като ечемиченото „вино“ – брютон (както гласи наименованието му на тракийски език), един вид силна бира, която се приготвя в делви, където от горе плуват ечемичени зърна и затова я пият със сламки.

За траките пеони се знае, че пият още парабйя от просо, т. е. боза и кòниза, т. е. някаква ароматична напитка, която се приготвя от горски оман, чиито корени и днес се употребяват в народната медицина, а зашити в дрехите се носят като талисман против уроки. Известна е и употребата на опиати. Солин пише, че „някои не познават виното и когато пируват и двата пола насядат около огнището и хвърлят в огъня семена и треви, които растат в Тракия. Зашеметени от техния дим, смятат за веселие да подражават на пияните, като при това чувствата им придобиват болезнен характер“.

Поради липсата на постоянен център – на столица, целият държавен живот е съсредоточен във временните резиденции на владетелите. Те управляват от този укрепен пункт, в който престояват за момента. Там се стичат данъците и се носят подаръците, там идват чуждите посолства и всички, които имат някаква работа с царя или с неговите приближени. Безмерни са богатствата на тези хора. Тракийският цар Резос, който пристига под стените на Троя, е описан в „Илиада“ с коне „по-бели от сняг, като вихъра бързи“, с колесница „цяла в украса от злато и сребро“, със страховити доспехи, които „прилича да носят не кратковечни мъже“, а безсмъртни богове. Според преданието, легендарният владетел на траките бриги – Мидас, превръща в злато всичко, до което се докосне, а името му става нарицателно за притежание на огромно богатство.

От всички тракийски династи, Котис I е известен с това, че „най-много се отдава на удоволствия и на разкош“. В края на IV в. пр. Хр. след една победа над македоните, владетелят на гетите Дромихет отвежда, по думите на Диодор, царят им в „столицата“ си Хелис. На гостите „наливал вино в златни и в сребърни чаши“, за тях специално приготвил дивани, а най-избраните ястия сервирал върху сребърна маса. Приблизително от това време е и съобщението на Филарх, че цар на траките кробизи „бил станал Исант, който надминавал всички свои съвременници по разкош. Той бил богат и красив“.

През втората половина на V в. пр. Хр., по време на могъществото на Одриската държава и на управлението на Севт I, Тукидид пише, че данъците, които тя получава от елинските градове по крайбрежието и от покорените от нея племена, достигат до 400 таланта в пари. „Не по-малко злато и сребро се поднася и във форма на подаръци, без да смятаме шарените и простите платове и други вещи“. Всички свидетелства бледнеят в сравнение с находките от археологическите разкопки. Забележително е, че Панагюрското съкровище от края на IV – началото на III в. пр. Хр., взето само като тегло на метала, е достатъчно, за да се издържа една войска от 762 бойци в продължение на един месец. Но и то е засенчено в сравнение със съкровището от с. Рогозен, Врачанско, което датира от края на VI до втората половина на IV в. пр. Хр. и се състои от 165 сребърни съда, като много от скъпоценните предмети са позлатени.

Богатства, съкровища, разкош, изобилие съпътстват ежедневието на царете и на аристократите. Препълнената хазна, всичко натрупано и в определени случаи заритите съкровища, крият огромна свещена сила. Те олицетворяват личните качества на притежателите си, демонстрират щастието и успеха им, осигуряват и охраняват тяхното бъдеще. Да се лишиш от тях, означава да се разделиш с важни достойнства, да подложиш на изпитания благополучието си, собствената съдба. Но ако отделните богатства старателно се пазят, показността и изтъкването им се превръща във въпрос на чест, поради силното въздействие, което оказват.

Пословично е пищното облекло на първенците, разкошната украса на дрехите, луксът на парадното и предпазното въоръжение, бляскавата конска амуниция, неизчерпаемостта на скъпоценните сервизи и на всевъзможните съдове. Утилитарното предназначение на предметите неусетно отстъпва място на културно-идеологическото им съдържание, което може да се превърне в истинска светиня за съзнанието на самите траки. Красотата и виртуозността на изработката, богатата украса, високата цена, ги правят достъпни

единствено за династите и за аристократите. И не случайно на тракийски език те се наричат зибютиди, т. е. блестящи, сияйни хора. Знае се, че същите благородници се именоват от даките тарабостесийци. Като отличителен знак, те носят на главите си пълстени, високи шапки със заострени върхове – пилоси, откъдето и названието пилофори или пилеати, т. е. с пилоси.

Богатствата и тяхното натрупване са толкова важни за траките, колкото и великодушието и щедростта на притежателите им. Именно разнообразните раздавания са признаци за благородство, сигурни емблеми за висока доблест. На организираното от Севт II пиршество, династът получава като дарове един бял кон, млад роб, сребърна чаша и килим. „Донесли и дрехи за съпругата на владетеля“. Практиката на даряване е дотолкова типична за траките, че Тукидид твърди как у одрисите „не могло да се извърши нищо без подаръци... Те се поднасяли не само на царя, но и на благородните одриси“. Възхвалява се и обичаят „заможните да дават на царя дарове в знак на почит, а царят да дава на незаможните.“

Както се вижда, даряването предполага взаимност и дори задължава. В основата му лежи увереността, че заедно с даденото, но и с взетото, у получаващия преминават части от успеха и от щастието на дарителя, извършва се и обмен и приобщение на личностни същности. Ето защо всеки се стреми да получи от владетеля и точно неговите раздавания са сигурен залог за преданост, възнаграждение за вярност, пропити от собствената му мощ и величие.

Гаранция за успех – щедростта, е с не по-малко значение от бойните подвизи и от военната слава. Според Плутарх, Котис I „подарил от своя страна лъв на едного, който му подарил пантера“ и очевидно случаят се отнася за сравнително равностоен междудинастичен обмен. Отново същият автор свидетелства, че когато веднъж одриският цар получава прекрасен сервиз „от лесно чупливи и нежни глинени съдове, но находчиво разкрасени с някакви резби и гравирания, дал на госта си дарове...“ и изглежда те са отговаряли на върховните му прерогативи, както и при примера с лъва, защото той е царят на животните. Поради несъмнената идентификация с дарителя, самото обдаряване е и един вид побратимяване. Амфора-ритон от Панагюрското съкровище, предназначена поради отворите си да могат двама души да пият едновременно от двете ѝ страни, разкрива как се осъществява обреда.

Археологическите разкопки на тракийските могили разкриват една рядка сбирка от съдове, накити, въоръжение, апликации, всевъзможни предмети. Всички тези погребални дарове едва ли могат да се тълкуват по-различно от тези, които циркулират в действителния живот. Тяхното поднасяне може да се наблюдава и демонстративно показно чрез фреските в гробницата от с. Свещари, Исперихско от III в. пр. Хр. и в централната сцена на Казанлъшката гробница от IV в. пр. Хр. Именно даровете са необходими на притежателите им в отвъдния свят и благодарение на тях, те ще имат същите привилегии и качества, които са им присъщи до момента на смъртта. Те са гаранция за тяхното безсмъртие, за обновяването и за възстановяването на престижните им позиции, с каквито са натоварени и приживе.

Всички изредени моменти разкриват как в тракийските предели царете и представителите на аристократичния елит са винаги в центъра на всичко. Те бележат и направляват тенденциите на развитието. Те най-добре олицетворяват не само хоризонталната, но и вертикалната организация на света и на обществото, както и тяхното сливане. Сливане, наситено с напрежението на антагонизма и на борбата между доброто и злото и същевременно път от земното към божественото. Ето защо точно те са типичните посредници, които извършват връзката с божествата и между световете, обединяват соларното и хтоничното, така съкровено за тракийското възприятие и са съвършени да извършат чудото със собственото си безсмъртие.

Резултатите от разкопките на археолозите показват, че както богато живеят благородните траки, така и богато те са погребвани и то не само мъжете, но и жените. Херодот предава, че „богатите се погребват така: трупа държат изложен три дни наред, колят разни жертвени животни и се угощават, като по-напред оплакват умрелия. След това го погребват, като го изгарят или просто заравят в земята. После издигат могила и устройват различни състезателни игри, при това най-големи награди се определят за единоборството според значението му“. След погребението се провеждат и състезания. Най-вероятно това е надбягване с коне. Ксенофонт е свидетел, че след като погребват своите другари, които падат в сражение, траките организират в тяхна памет подобно надпрепускане. В сцената на купола на Казанлъшката гробница се вижда пък надпревара на три двуколни колесници, запрегнати с по два коня.

Надгробните могили, които осейват тракийските земи и досега правят силно впечатление. От края на VI в. пр. Хр. се появяват и каменните гробници – плод на развитието на мегалитната архитектура на траките. За нея са характерни долмените и скалните гробници, които се откриват в планините Странджа и Сакар и се отнасят към края на II – началото на I хилядолетие пр. Хр. до към VI в. пр. Хр. Те израстват на фона на крепостите от ранната желязна

епоха и на свързаните с тях надгробни могили. В своя най-опростен вид долмените са съоръжения, оформени от огромни каменни блокове забити в земята и затварят четвъртито пространство, покрито отгоре с една или с няколко също големи каменни плочи.

Формите на тези мегалити следват и тракийските куполни гробници, които през класическата епоха вече имат съвсем друго устройство и са два типа. Първият е с гробна камера в четвъртита форма, с фалшив свод или с фалшив купол. Пред тази камера има предверие, към което води коридор (дромос). Вторият тип са гробниците с кръгла камера, при които тя добива формата на стария кошер. Въобще, куполните съоръжения в могилните насипи поразително приличат на микенските от втората половина на II хилядолетие пр. Хр. Такава например е гробницата при с. Мезек, Хасковско от втората половина на IV в. пр. Хр., която поразява със своята грандиозност, или споменатата по-горе Казанлъшка гробница.

Подобни паметници могат да се открият в Тесалия, където до VIII в. пр. Хр. се строят кръгли гробници и в Мала Азия от VII до IV в. пр. Хр. Всичко показва, че тракийските гробници от V до III в. пр. Хр. са във взаимодействие с малоазийските, като и в двата ареала причината за изграждането им са намеренията на владетелите или на висшите благородници, които и в тази област на съществуването изтъкват своята мощ.

С разбирането за живота и за смъртта е свързан и разказа, как траките поставят в една урна камъчета с различен цвят, според това, какво са изпитвали всеки ден – добро или лошо, и ги броят поотделно в деня на смъртта и така се произнасят за живота на всеки. Все пак, най-важна остава вярата на траките и тяхното учение за безсмъртието, за да възкликне Солин: „Те презират смъртта поради някакво естествено внушение на мъдростта“.

Траките говорят език, дял от голямото индоевропейско семейство. За съжаление те не оставят писменост и тяхната история и култура остават безмълвни. Всичко, което се узнава за тях се научава от чуждите наблюдатели, предимно гръцки и римски автори. Те пречупват местната действителност през своята светогледна призма и съобразно областите и епохите, през които живеят. В древните писатели е западен малък брой съществителни имена (глоси) на тракийски език. Макар че не винаги са предадени точно, те са важни, защото се знае значението им, което разкрива възможност за по-сполучливо етимологизуване чрез сравнения с други езици.

Известни са и няколко кратки надписа, за които се предполага, че са на тракийски език. Такива са надписът върху златния пръстен от с. Езерово, Симеоновградско, този върху каменна плоча от с. Кьолмен, Преславско, фрагментираните надписи от светилището на Кабирите на о. Самотраки и някои други. Всички текстове са написани с гръцки букви, без разделяне на думите. И за да се увеличат трудностите, в тях не се открива нито една тракийска дума, която да е известна от другаде. Все пак, грамадният езиков материал, с който работят лингвистите, се състои от множество имена на места, на реки, на планини (топоними), на племена (етноними), на божества (теоними) и стотици лични имена (антропоними).

Ономастиката в цялата обширна зона от Карпатите до Егея не създава впечатление за различия и за въвеждането според някои, макар и на условните термини дако-мизийски и тракийски език. Ако това деление се приеме, то по необходимост се налага, че „дако-мизи“ и „траки“ са два отделни народа, а това вече не е само лингвистичен проблем. Напротив, тракийското езиково единство, което се осъществява от общите черти на многобройните диалекти и на диалекталните групи, едва ли може да се оспори. Още Страбон твърди, че мизите, гетите и даките не са по-малко добри тракийци отколкото останалите. „Гърците смятали гетите за траки; те живеели по двата бряга на Истър, както и мизите, които са също траки“ и продължава: „гетите са едноезичен народ с траките“ и „даките са едноезични с гетите“.

Вярно е може би, че тракийската история и култура не ще проговорят и занапред със собствения си език, но не по-малко истина е, че безписмено внушаваната вяра има свой глас и звучене. През цялата античност траките се славят със силно развитите си музикални способности. Мнозина са прославените им певци, между които личи не само името на Орфей. Такъв е вълшебният Тамирис, който дръзва да се състезава със самите музи. Такива са широко известните Музей, Линос, Филамон, Евмолп, комуто се приписва основаването на мистериите в Елевзина и чието име означава „хубавопеещ“.

Във връзка с Орфей, в античната писмена традиция изрично се отбелязва, че музиката у траки и у македони е на особена почит. Не случайно Тракия е прочута и като страна, от която произхождат редица музикални инструменти. Според преданието, едноцевният сиринкс (най-вероятно това е кавалът) е дело на Севт и на Ронак от племето меди. Магадидата пък е изобретение на Магадид, чието име е всъщност това на инструмента. Известни са още барабитът, наблата, самбиката и др. Именно мелодекламативността предполага за Тракия и за траките безписмеността и безкнижовността, но и съществуването на устен, местен епос и творчество, които макар и незаписани, могат и трябва да се изпеят в бъдеще.

ГЛАВА ДВАНАДЕСЕТА

РЕЛИГИЯ

През цялото си развитие, от края на II хилядолетие пр. Хр. включително и след създаването на римските провинции Македония, Мизия, Тракия и Дакия, тракийската култура е пронизана от учението, което се бележи в науката с техническия термин тракийски орфизъм. Впрочем, тракийският орфизъм е устна, аристократична доктрина, която дава идейни корени и на гръцкия орфизъм, но принципно се различава и съвсем не съвпада с него. В основата на тази светогледна система, като начин на мислене, заляга идеята за самоусъвършенстването и за безсмъртието (обезсмъртяването).

Тя се реализира най-малко на две равнища. Първото е чисто аристократично – езотерично, т. е. тайно и принадлежи на посветените в свещеното знание. Второто е народностно – екзотерично, т. е. явно и е присъщо на онези, които знаят за учението, но остават сравнително непосветени в него или са просто негови привърженици. Така е, защото два са и пътищата за сливането с бога. В тракийската религия най-общо те се персонифицират от Орфей и от Дионис и се обозначават чрез ентусиазма, т. е. чрез индивидуалната мистериалност, при която участникът въвежда бога в себе си и чрез екстаза – характерен за колективната „мистериалност“, защото всички се опитват да стигнат до бога.

Тракийският орфизъм предполага уреждането на света на степени. По отношение на основната фигура в тракийската религия – на Великата богиня-майка, в специализираната литература се доказа един четирифазен цикъл в развитието ѝ. Отначало богинята (земята) сама произвежда природата чрез самооплождане, което ще рече, че светът се самозаражда. Втората степен е появата на божественото дете или на собствения ѝ син – Слънцето. Мъжкото начало е абсолютно необходимо, за да се осъществи балансът в природата, периодичността на нейното възраждане, пълният кръговрат на сезоните. При възмъжаването на сина идеята достига до смисловото равнище на бога и отговаря на третата фаза в развитието. Четвъртата е правото на свещен брак с богинята сътворителка, за да се положи началото на следващия цикъл чрез раждането на новия син.

При него вече отпада самоопложданeто и очевидно следват само още три степени, за да се получи седем и десет степенен цикъл, който организира подредбата и хармонията в света и във Вселената – вечният възпроизводителен кръговрат на новото раждане (на възраждането) и на безсмъртието въобще. За разлика от гръцкия, този модел е асиметричен и се основава на цикличното, а не на линейното време. Всъщност, самият Орфей е отличен пример за идеята, въплътена в представата, че е син на Слънцето и на Великата богиня-майка. Освен това тракийският орфизъм съчетава изповядването на култ към слънцето и на култ към земята и в този смисъл образът на Орфей в Тракия се появява и под други имена-прозвища, най-популярното, от които е Залмоксис.

Практиката божеското име да е табу се наблюдава и по отношение на другите имена-прозвища на върховното божество, като например Збелсурд, Гебелейзис, Сурегетес, Загрей, Сабазий, Перо(у)с, Перконис и т. н., а също и спрямо женските божества като Бендида, Котито, Зеринтия, Брауро и т. н. и допринася идеята-образ да се вкорени дълбоко в съзнанието на носителите си. Точно персонификации като Орфей, като Залмоксис, които носят посреднически функции между соларното и хтоничното, олицетворяват равновесието между небето и земята и балансират борбата между основните стихии. При това положение е несъмнено, че тракийският орфизъм е в основата на елинския, оформен като мистична философска и донякъде спекулативна школа, с космогония и с теогония, с учение за създаването на човека и за неговата душа. От тази гледна точка, той оказва влияние върху питагорейството и върху неоплатонизма, а някои негови елементи влизат и в християнството.

За тракийската религия е знаменито известието на Херодот за божествата на траките. Още през V в. пр. Хр. бащата на историята твърди, че населението почита „само тези богове: Арес, Дионис и Артемида, а царете им отделно от другите сънародници почитат от боговете най-много Хермес, кълнат се в него и казват, че те самите са произлезли от Хермес“. Древният автор не само изрежда за яснота на елинските си читатели имената на тракийските божества с приблизителните им гръцки съответствия, т. е. съобщава техните преводи-означения, но и предава разликата между религиозните вярвания на владетелите или по-общо на аристокрацията и на масата от населението – на общинниците. Сведението разкрива отделни равнища в изповядването на едни и същи култове и е важно с наблягането на идеята за божествения произход на царската власт като идеологическо оправдание за господство.

Именно противопоставянето на „царския“ култ на Хермес на останалите изредени божества, бележи два пласта в тракийската религия. От края на VI и особено през V-IV в. пр. Хр. със стабилизирането на тракийските държавни организации, доктриналната идеология постепенно започва да отстъпва в социалната практика за сметка на търсенето и на реализирането на едно пряко подтисничество. Тя задължително има своето социално-народностно равнище редом с доктринално-аристократичното. В такъв случай като носител на царски орфически белези Хермес в пасажа на Херодот не ще има допирни черти с гръцкия психопомпос и не ще олицетворява по негово подобие вярата в безсмъртието на душата. Той ще демонстрира за всички идеята за митичния родоначалник „първи човек“ и „първи цар“ едновременно, след като тракийските владетели започват генеалогията си с него и именно него обикновеното население ще обожествява и почита като бог в лицето действителния си господар. Думата е за различни смислови равнища на внушение и на поведение, които са и доктринално степенувани, но са и социално адресирани.

Според системата на тракийския орфизъм, обожествяването на владетелите при траките, идеята за царя-бог е опосредствана смислово от някои междинни степени в процеса на изграждането си, по същия начин, както и при случай с Великата богиня-майка. В античната писмена литературна традиция, заедно или поотделно с характеристиката бог, династите понякога носят определенията герои или антроподемони. Те играят преходна роля в изграждането на пълната същностна определеност на тракийските царе. Именно те са свързващите звена и нужните стъпала, които е необходимо да се преодолеят в стремежа към извисяването до бога и в превръщането на владетеля в бог.

Може да се мисли, че за траките хероизацията е първата степен от пълния цикъл в развитието на човека. Той се изминава на различни равнища, защото това е пътят към съвършенството. Хероизацията в развитието на идеята е най-близка до разбирането като безсмъртие въобще. От тази гледна точка всеки може да бъде херой. Следващата степен с елементи на обожествяване е антроподемонът, точно такъв, какъвто го описва Еврипид чрез Резос в едноименната трагедия. Третата и последна степен е богът, който не само е безсмъртен, но е и съвършен, понеже олицетворява пълната хармония в баланса земя-небе, между хтоничното и соларното. В този смисъл царете на траките сами се превръщат в богове.

Осъществяването на описаната практика личи най-добре от примера със Залмоксис. Според разказа на Херодот, след оттеглянето в подземното жилище, той се появява отново пред съплеменниците си едва след четири години, за да ги убеди във възможностите на учението за безсмъртието. Този път обаче Залмоксис е с характеристиката бог. Този най-обикновен човек-цар, е преминал през фазите на хероя и на антроподемона (Херодот на два пъти го нарича демон, но това не бива да смущава, защото е сравнително вярно гръцко тълкуване на наблюдател, който не е в състояние да вникне в системата на допитагорейския тракийски орфизъм и е повлиян от категориите на питагорейците) и е добил истинската качествена определеност на бог, който е не само безсмъртен, но е и съвършен.

В неразбирането на тази държавно-религиозна доктрина древните автори определят тракийските владетели като герои, антроподемони, богове и най-обикновени хора. При това междинните равнища от простия смъртен през хероя и антроподемона до бога са в сила за династите не само по време на действителното им управление, но особено след тяхната смърт – без идеята да се смесва с елинските схващания, най-общо казано за хероизацията.

Пътят на самоусъвършенстването кулминира в идеята за безсмъртието. Когато описва похода на персийския цар Дарий срещу скитите в края на VI в. пр. Хр., Херодот съобщава, че той „покорил най-напред гетите, които обезсмъртяват“ и после излага преданието за Залмоксис. Прави впечатление, че употребеният глагол „атанатидзо“ не се използува, за да се обозначи с него вярата в безсмъртието на душата – типична за гърците. Неговият смисъл е обезсмъртявам (безсмъртствам) и ще рече, че гетите не толкова вярват, че са безсмъртни, колкото се правят безсмъртни и пратикуват обредите на безсмъртието. Да се говори, че траките-гети изповядват вярата в безсмъртието на душата, на практика означава, че модерното мислене логично съпоставя учението им за безсмъртието с принципите на сложните канони за разбиранията за душата във философско-религиозните схващания на елините и преди всичко с теорията за метемпсихозата – типична за Питагор и за неговите последователи.

Противоречията в историографията не биха изобилствали, ако се отчиташе обстоятелството, че Залмоксис не може да проповядва с учението си метемпсихозата дори само поради факта, че той не се явява пред съплеменниците си след четиригодишното отсъствие в подземното жилище под друга форма. Самият процес на метемпсихоза прави невъзможно завръщането на една вече позната личност. В този смисъл не би могло и да се гостува на Залмоксис, както посочва Страбон, а новата му поява съвсем не е метемпсихозна, нито пък е

метемпсоматозна след като той не приема друг образ или друга форма.

Най-голямо смущение в елинското мислене внася неразделността между душата и тялото в тракийското разбиране. В диалога „Хармид“ Платон разказва за едного от тракийските лекари на Залмоксис, които имат практиката да лекуват чрез някакви припявания и баяния и там по категоричен начин потвърждава неразривността им. Единството на тялото и на душата, отношенията част-цяло и причина-следствие, доказват за траките тоталния психосоматичен метод за безсмъртието, който включва идеята да се лекува цялото = на всичкото, а не неговите отделни части. Именно този подход в залмоксисовата медицина е преамбюла за тоталния сотериологичен метод.

От значение е също, че още Херодот описва два начина да се постигне безсмъртие, засвидетелства ги самостоятелно в двете версии на изложената от него легенда за Залмоксис и не оставя съмнение, че ги разграничава. Според древния автор на едно първо равнище гетите „мислят, че не умират, а че починалият отива при бога Залмоксис“. На второ място той съобщава, че същият този Залмоксис внушава, че „нито той сам, нито сътрапезниците му, нито потомците им ще умрат някога, но ще отидат на едно такова място, където ще живеят вечно и ще имат всички блага“. Следователно, Херодот разкрива най-общо два метода за постигане на безсмъртие – най-малко две равнища на изповядване на учението.

Първият метод покрива идеята за социалната адресираност на доктрината, валиден е за всички – за масата от населението и се свежда до постигане на вярата във възможността за безсмъртие. Вторият метод отговаря на чисто аристократичната концепция за учението, достъпно за посветените в свещеното знание, след като Залмоксис обучава в андреона (зала само за мъже) единствено най-първите измежду гражданите, т. е. аристократичния елит.

Ако се следва първият метод за постигане на безсмъртие, той се изразява до отиването в подземния свят, където се намира Залмоксис като бог на мъртвите. Вероятно той е валиден за цялото население или поне за голяма част от него, след като всички умрели могат да отидат при бога. Конкретната връзка между човешкото и божественото е демонстративно подчертана, защото след пребиваването там, отново всички могат да се завърнат, т. е. да се възродят след смъртта си за вечен живот под светлината на слънцето. Това е чисто народностното-социално осмисляне на учението.

На едно второ и по-извисено равнище идва ред на Залмоксис като върховен бог на мистериите и като основател на инициационен култ. И след като първият метод за безсмъртието опира да слизането в подземния, в долния свят, има основания да се предположи, че този бленуван рай се намира някъде в урано-соларните селения, в светлинните пространства, където ще се възродят всички, които имат щастието да преминат през инициационната смърт. Там те ще получат всички блага и добрини и там ще е местоживелището, в което ще отидат след смъртта си. Това е същността на доктринално-идеологическото, на чисто аристократичното осмисляне на учението.

Славната, блажената страна, която очаква посветените, не бива да се бърка с подземния свят, където се събират мъртвите – непосветените. Очевидно нещата опират до коренно различни географски есхатологии и е задължително да се разграничат. При това положение е ясно, че едно е да имаш надежда в безсмъртието, а е съвсем друго да постигнеш обезсмъртяване. Антитезата между религиозната изповед на обикновеното население и на аристократичния елит е подчертано заявена. Поради тази причина като идеи, безсмъртието и обезсмъртяването в тракийската религия, макар и условно трябва да се разграничат.

Практиката на безсмъртието и на обезсмъртяването традиционно и консервативно просъществува през епохите. Солиден аргумент в подкрепа на предложената концепция се открива в коренно противоположните схващания за хероизацията в елинската и в тракийската действителност. Така например, за елините боговете и хероите са два свята, независими един от друг по своята природа. Разликите съществуват и в морален смисъл, защото боговете са „добри“, а хероите са „лоши“ и запазват мрачния си вид дори само поради факта, че не водят приятно забавния живот на боговете. Обикновено те са самотни като нощни птици, но лошият им нрав може да се омилостиви и да се спечели. Да имаш тялото и гроба на хероя означава да притежаваш мощта и силата на протекциите му. Тези разбирания на елините съвсем не се споделят във вярванията на траките. За тях хероизацията е просто първата степен в живота на човека, който се изминава на различни равнища, защото това е и пътят на извисяването до бога, към съвършенството и към безсмъртието.

Идеята е жива и е засвидетелствана чрез редица надгробни паметници от римската епоха, като стели и саркофази, върху които са представени релефни изображения на тракийския херой-конник. Много често той има индивидуални черти и разкрива характерните белези на починалия. Това ще рече, че вярването, според което мъртвите са тъждествени с бога-конник, е широко разпространено

в тракийските предели до късна епоха. Към тази група свидетелства принадлежат и онези и то многобройни паметници, върху които липсва изображението на хероя, но починалият се нарича херос, при това нов, млад, добротворен херос или херос ловец.

Голямата трудност идва от общия момент в смисловото значение на елинските погребални епиграми и на изображенията с подобен характер. При тях вярата в безсмъртието на душата не бива да се смесва с вярата в безсмъртието въобще, защото често умрелият се нарича херос и се изобразява като тракийския конник, но в действителност не е той, а е безсмъртната му душа. Тя намира прием между останалите хероизирани мъртъвци, докато в същото време смъртните тела на умрелите почиват в земята. Тази е чисто гръцката интерпретация на хероизацията. В много случаи тя намира място в Тракия, но често е и нюансирана. Що се отнася до определени случаи, тя е и съвсем неприложима, тъй като в тях се застъпва чисто тракийската идея за безсмъртието.

Думата е за някои епиграфски паметници от II-III в. сл. Хр., които ако не споменаваха изрично погребания, не би могло да се направи разлика от посвещението, предназначено за тракийския херой. Един надпис от Гоцеделчевско гласи: „На своя другар хероса Салос (постави) Аполодор, син на Пир“. В друг – от Пловдив, се чете: „(Това е) херосът Харитон, син на Лонгин“. Особено красноречива е епиграмата от с. Белоградец, Търговищко. „Тук Динис, син на Рескупорис – съобщава тя, – който преживя детето си, постави на хероса оброк, като отправи молба и на нимфите; (синът ми) стана прочут, безсмъртен херос“.

Не е тук мястото да се изредят всички примери, но те изобилстват и не може да има съмнение, че мъртвите се идентифицират с тракийския херой-конник. Определенията прочут, велик, безсмъртен херос са достатъчни, за да се види съхраняването на идеите за безсмъртието и за обезсмъртяването като основна концепция на учението и през римската епоха. Този реликт на вярата (реминисценция и носталгия по една вече отминала епоха), въпреки многобройните наслоения, пази неподправената чистота на първичната представа.

Що се отнася до пътищата на разпространението на учението на тракийския орфизъм и на религиозните идеи свързани с безсмъртието и с обезсмъртяването, най-показателното сведение отново се открива у Херодот. Древният автор е категоричен, че траките „имат приблизително еднакви обичаи... с изключение на гетите, както и на травсите, и на тези, които живеят над крестоните“. Това означава, че още през V в. пр. Хр. той засвидетелства отлики в религиозните вярвания на различните тракийски племена, а в следващото си изложение ги описва с подробности.

Известието е с първостепенна стойност, най-напред защото споменатите племенни състави и тяхното разположение очертават големия диагонал от крайния североизток – басейна на реките Прут-Днестър, към и до крайния югозапад – басейна на реките Вардар-Струма. Те бележат зоните на най-ясно доловимите държавно-образувателни процеси и на религиозно-идеологическата активност за времето от края на II и през първата половина на I хилядолетие пр. Хр. Очертаната територия обгражда и областта на разпространението на мегалитната култура с изход към Мала Азия и към островите. Тя съвпада с артерията на движението на тракийския орфизъм и показва местата на неговата жизненост. Нещо повече, крайните точки на разположението на споменатите племенни състави бележат и върховите прояви при съзряването на учението, обозначено от идейно равнозначните системи, персонифицирани от Залмоксис и Орфей.

В тази обстановка на преден план в тракийската религия изпъкват фигурите на Великата богиня-майка, на върховния ураносоларен, но и хтоничен бог и на тракийските царе, като обща персонификация. Всъщност, идеята за плодородието и за многообразието на света, въплътени в женския образ, е засвидетелствана от най-ранна епоха. Затова и присъствието на Великата богиня-майка от края на бронзовата епоха – XVI-XII в. пр. Хр. сред тракийското население е закономерно явление. Тук тя е господарка над всичко и над всички – всеобемна и всемогъща сила, която определя ритъма на живота, цялата пъстроцветна мозайка на действителността. Първоначално тя не е разчленена функционално, а като системообразуващо начало е просто Великата богиня-майка на траките и нея те честват в обредните си священодействия, при тържествените церемонии и празненства, при мистериите.

Макар и анонимна, богинята има многобройни лица. Това е естествено състояние за една религия, развита в безкнижовна и мистериална среда, а ликът на Великата майка се появява по предмети на лукса и на разкоша, присъства в ред украшения, в сервизи, следи ни с всезнаещите си очи от обеци и ритони, от фиали и апликации. Древното мислене наистина схваща цялата Вселена като рожба на женското начало, което по правило се идентифицира със земята. Поради задачите, които произтичат от тази даденост, персонифицираните възможности на богинята разкриват една многофункционалност, покриват всички равнища и сфери на дейност както в природата, така и в обществото.

Присъствието на Великата богиня-майка е заложено в зачатието на нещата и се чувства навсякъде. Тя е силата, от която зависи вечния кръговрат на възраждането и на умирането, на новото пролетно обновяване на мощта на земните недра. Всичко, което се ражда в природата произлиза от нея и тя е тази, която стимулира растежа. В една фиала от с. Луковит, Ловешко от IV в. пр. Хр., ликът й обвива тялото на съда с два концентрични реда от женски глави, които се редуват с растителни орнаменти. Сходна е украсата върху сребърния скифос от с. Стрелча и върху плитката фиала от съкровището от с. Рогозен, Врачанско пак от същото време, където между женските глави са разположени палмети – означения на дървото на живота. Показателни са и кариатидите от гробницата при с. Свещари, Исперихско от III в. пр. Хр., чиято долна част нарочно подчертава формата на лотосов цвят – отново най-точният символ на дървото на живота.

Но Великата богиня-майка е и вариант на потния терон или тя е господарката на животните. Като покровителка на зверовете и всемогъща разпоредителка в царството им, тя може да се види изобразена върху една от каничките на Рогозенското съкровище, където възсяда лъвица, а и по други предмети на тракийското изкуство, където образът се следва от ред животински изображения. Най-разностранна е тя върху наколенника от Враца от IV в. пр. Хр., представена в присъствието на разярени лъвове, на крилати дракони, на змии и на спускащи се орли. Цялата украса има изключително прецизна и симетрична композиционна структура. Тя подчертава идеята за трите части на вертикалния строеж на космоса, в съотношението небе-земя-подземен свят и докато орлите и драконите обозначават горната сфера, лъвовете и змиите подчертават останалите две.

Персонифицираните функции на Великата богиня-майка не се изчерпват с господството над вегетацията, над животинския свят и над лова. В Тракия тя е покровителка на хората и на човешкия род, бди над плодовитостта и плодородието, пазителка е на домашното огнище, закриля жените-майки и стопанки, но и девиците, на които предстои да се омъжат, хранителка е на обредите, с които избраниците се посвещават във вярата към нея, създателка е и на онези, с които се извършва посвещението и свещеното предаване на властта и на въвеждането в божествен владетелски сан.

Когато древните автори говорят за почитането на Великата богиня-майка от местното население, те винаги се стремят да предадат името й с аналогични гръцки или латински съответствия – преводи-означения, за да бъдат ясни за сънародниците си. По този начин за Полиен тя е Хера – богинята господарка за тракийските племена кебрени и скайбои и властва на Рескинтийската, т. е. на Царската планина. По думите на Херодот, тя е Артемида – царица за тракийските и за пеонските жени от зоната на Югозападна Тракия, които обвиват даровете си в нейна чест в пшенична слама, за да стимулират плодородието. За Теопомп тя дори е Атина, богинята-майка и покровителка на едноименния полис, за която одриският цар Котис I от IV в.пр. Хр. пожелава да се ожени и да я направи своя съпруга, за да демонстрира по този начин политическото си могъщество над атиняните в района на протоците. Диодор твърди, че тя е Хестия, която пази дома и живия свещен огън в къщното огнище и я посочва като съответствие на Залмоксис.

Независимо от наименованията, преводи-означения, които носи – те всичките обозначават най-вярната същностна характеристика на една Велика богиня-майка. Безименна – анонимна, тя присъства и върху множеството изделия на тракийското изкуство, макар и да има свои локални тракийски имена-прозвища като Бендида, като Котито, като Брауро, като Зеринтия та дори и неопределеното, но красноречиво „Великата богиня“ (мегале теа). При всички положения те изправят пред качествената определеност на една и съща Велика богиня-майка и пред нейната характеристика, която през различните епохи и съобразно отделните географски ареали остава почти еднаква и се доуточнява във функционално отношение чрез имената, които носи.

Зеринтия например е извеестна от Ликофрон, който я споменава като Хеката и като Афродита Зеринтия от областта на Пангейското крайбрежие. Пак под преводите-означения Хеката и Афродита, тя е позната на късните лексикографи на о. Самотраки, където има и пещера със същото име Зеринтийска, в която се принасят в жертва кучета и се празнуват мистерии с оргиастичен характер. Освен това Зеринтия е известна още и като Рея и като Кибела, пак преводи-означения за една Велика богиня-майка, за да не остане съмнение за нейната първоначална същност.

Случаят е подобен и с Котито. Най-ранното ѝ споменаване е у Есхил в трагедията „Едони“ – обстоятелство, което предполага, че култът ѝ е особено популярен сред това тракийско племе от зоната на Югозападна Тракия. В същия текст се говори и за „музикалните инструменти свързани с нея“. Според Страбон Котитиите, т. е. празниците в чест на богинята и Бендидиите, от които водят началото си и орфическите чествания, приличат на малоазийските оргиастически тържества – церемонии, явно потопени в тайна. Цялата обстановка, мистериите, оргиите, възбуждащата музика, инструментите, ритуалните викове и ревове, разюзданите движения, танците, мимансите и т. н., всичко това отговаря на атмосферата на култовите практики в чест на малоазийската майка на боговете Кибела и на Сабазий. По този начин се подчертава както същностната характеристика на Котито като Велика богиня-майка и вероятната възможност за асоциирането ѝ с Дионис, така и връзката ѝ с малоазийската действителност.

Що се отнася до Брауро, тя е добре познатата в античната писмена литературна традиция трако-пелагсгийска богиня Артемида Браурония (по-добре Брауро) поради наименованието на местността Браурон в Източна Атика, където се провеждат и празниците Браурония в нейна чест. Идентификацията ѝ с Великата майка не буди съмнение, а означението Артемида е гръцки превод и обяснение на смисловата ѝ натовареност. През VI в. пр. Хр. култът се приема официално от атинската държава и дори заема място на акропола, където също се издига нейн храм. Сигурно е, че празникът се организира на всеки четири години, без да се знае точно времето на честването му. Той се съпровожда от ритуални танци, при които млади, девствени момичета, на които предстои да встъпят в брак, мимират свещеното животно на богинята – мечката. Целият ритуал отвежда и към о. Лемнос.

Островът е едно от средищата на почитта към Великата богиня-майка на траките, която там се нарича Бендида или Великата богиня, или просто Лемнос – ново натрупване на персонификации-въплъщения. Не може да се пропусне и името на жената на Питак – цар на тракийското племе едони – Брауро, не само поради възможността да се обясни конкретния повод за превръщането на тракийската богиня Бендида в държавно атинско божество чрез едонския династически дом, но и поради личностната ѝ персонификация с Великата богиня-майка в района на Югозападна Тракия – нещо присъщо на тракийската среда. По този начин богинята почитана в областта Браурон не е гръцката Артемида, а всемогъщата сътворителка на траките, която носи името-прозвище Брауро.

В цялата тази поредица най-колоритна е фигурата на Бендида, за която има най-много изворови данни от всякакво естество. Още през VI в. пр. Хр. поетът Хипонакс говори за нея като за Кибела. Във фрагменти от недостигналата до нас комедия на Аристофан – „Лемноски“, авторът направо я нарича „мегале теа“, т. е. Велика богиня, която по всяка вероятност отговаря на едноименната покровителка на острова – Лемнос, и сама предполага качествената си определеност на върховна господарка. Когато разказва за празниците на Бендида, за Бендидиите, Страбон не само ги сравнява с тези на Котито, но и с малоазийските тържества и с фригийските свещенодействия в чест на Великата богиня-майка.

В античната писмена литературна традиция Бендида се разбира още като Артемида, като Селена, като Хеката, като Персефона. Най-често е сравнението с Артемида, а повечето от изследователите смятат, че при всички случаи е по-добре да се говори за смесеното единство Артемида-Бендида, съответно Диана-Бендида. Тази инерция в историографията се преодоля поради факта, че в повечето случаи древните автори, макар и да съпоставят двете богини, държат да изтъкнат и различията помежду им, а не да ги премахнат. Сходствата с гръцката богиня Артемида са възможни само дотолкова, доколкото се взема за аналогия смисловото ѝ значение на владетелка на природата и на животинския свят или фактически Артемида е уточнен гръцки превод-означение на същностното съдържание на Бендида.

През 430/429 г. пр. Хр. култът към Бендида се приема за държавен в Атина. Изглежда проникването му в полиса започва много време преди това, по-точно още в епохата на VI в. пр. Хр., когато датират стабилните интереси на атиняните към областта на Югозападна Тракия. Декретът за вписването на Бендида в редицата на атинските държавни божества се издава от оракула в Додона в обстановката на започващите Пелопонески войни (431-404 г. пр. Хр.), когато делфийските среди са приятелски настроени към Спарта и е излишно да се търсят арбитражът и помощта на светилището. Именно в напрежението на първите години на войната, в търсенето на стабилни съюзници, враждуващите групировки плетат политиката си и чрез компромиси в сферата на религията. Този е пътят, по който Бендида се превръща в държавна атинска богиня, най-вероятно в стремежа да се спечели династическия дом на траките едони, начело с Питак и с жена му Брауро – както се видя, друго въплъщение на Великата майка, която се доближава същностно до Бендида.

Организираните за богинята празненства – Бендидиите, стават в Пирея на 19 Таргелион (месец май-юни), а тържествата са описани с детайли от Платон в „Държавата". От текста се разбира, че церемонията е чужда и необичайна за елините, които само наблюдават и коментират, но не правят и най-малък опит да се включат в нея. В чест на богинята се провеждат процесии към светилището ѝ в Пирея, които водят между редиците си жертвено ѝ животно – свинята, пак символ на плодовитостта и на изобилието.

Поклонниците в Атина, където по-късно също се издига храм на Бендида, тръгват от Пританеона (от държавния съвет) и следователно, той също взема официално участие в празника. По думите на Платон, той продължава и вечерта, когато се организира „факелно надбягване на коне", при което ездачите си подават един на друг запалени главни. Но с тази чисто тракийска, летяща на коне кавалкада от Атина до Пирея не приключва честването. Следва нощен пир, който вероятно има оргаистичен характер и включва еротични моменти.

Анонимността на тракийската Велика богиня-майка, която познава свои локални имена-прозвища, се разчупва решително едва през римската епоха, когато съвместното съжителство на тракийските с елинските и римските култове довежда до неизбежно взаимодействие. Върховната господарка на траките постепенно се елинизира и романизира, въплъщава се в образите на ред гръцки или римски богини, но никой не би се усъмнил, че под чуждата иконография местното население почита всеобемната си покровителка. Така например силно синкретизираният ѝ образ прозира в релефите и оброчните плочки на Артемида от района на Югозападна Тракия. Тук дори тя се появява със специфична иконография, с пищно облекло, с фиала или факла в ръце.

През римската епоха Великата богиня-майка е и Кибела, и Хера, и Афродита, и Хеката, и всички онези все още неустановени богини, които се изправят пред фигурата на тракийския бог-конник. По това време в Тракия проникват и някои източни, преди всичко малоазийски култове, сякаш за да покажат за сетен път духовната близост на балканско-егейско-малоазийския ареал. Именно сега към преводите-означения на всемогъщата господарка на траките се прибавя и Изида. Като пластично религиозен израз на съкровеното чувство на хората към природата, всички тези богини (а всъщност само една единствена, системообразуваща и трансфункционална) властват над горите и водите, владеят силите, които произвеждат растежа и изобилието на растителното и животинското царство и на човешкия род.

В тракийската религия корелат на Великата богиня-майка е нейният собствен син – Слънцето. Според системата на тракийския орфизъм при възмъжаването си, той се издига до ранга на върховния бог и дори добива правото на свещен брак с нея. Проблемът е, че и този върховен бог също често се споменава в античната писмена литературна традиция с други имена-прозвища или с преводи-означения. Най-релефният пример в това отношение е случаят със Залмоксис. Не може да не впечатлява, че още Херодот го нарича Гебелейзис. За други древни автори той е Кронос, или още по-точно, по този начин те означават типичните белези на наблюдаваната отстрани религия. За трети Залмоксиис е Херакъл или пък Астрей.

Но имената-прозвища и преводите-означения съвсем не изчерпват богатството на изучаваната реалия, а са подходящ ключ за посполучливото ѝ проучване. Наистина, Залмоксис ли се казва бога? Кога и от кои се нарича той Гебелейзис? Защо го отъждествяват с Кронос или съзират в него персонификацията на Херакъл? От къде да се потегли, за да се види в него Астрей? Формулирането на нова работна хипотеза е мъчителен изследователски процес, още повече, че въпросният бог е не само аниконичен, но всички тези имена-прозвища и преводи-означения, които му се приписват, навеждат на идеята за неговата анонимност.

Един от важните проблеми произлиза от отношението Залмоксис-Гебелейзис и от възможността как те да се разбират. Всъщност, етимологията на Гебелейзис разкрива значението на един бог на бурята-гръмовержец с урано-соларна същност. Сега е необходимо да се има предвид, че самият бог на бурята - гръмовержецът, е вторична трансформация на първоначалния висш господар на сияещото небе – бог-баща, бог-небе. Следващата модификация последователно включва тези характеристики с функциите на едно слънчево божество на плодородието.

Макар че името е хапакс (споменава се само веднъж) в античната писмена литературна традиция, съвсем не е задължително да се мисли за неговото окончателно и за действителното изчезване на Гебелейзис от култа. От този момент е възможно той да се синкретизира с други божества, а не е изключено да присъства като преживелица и под други имена на божества. Наблюденията показват, че такива имена-прозвища, които красноречиво наблягат на бога на бурята се откриват в Тракия по линия на неговите идентификации-означения Збелсурд-Сурегетес-Перко(у)с, Перконис. Посочените форми и всички техни варианти, които са смислово равнозначни, са просто квалификации на върховния ураничен бог, бог-гръмовержец и съответно слънчев бог на плодородието, чието име остава неизвестно.

Проблемът е дали наистина Залмоксис е името на бога или пък той също трябва да се схваща като едно от многобройните определения на главното божество? За гетите Херодот твърди, че „смятат, че няма друг бог освен техния“. От една страна това означава, че авторът запазва анонимността на централното божество, а от друга, че разграничава този основен бог-теос от демона-даймона Залмоксис – демонът, който някои от гетите наричат също и Гебелейзис. В тази обстановка едва ли може да има място за

съмнение, че формите Гебелейзис, Збелсурд, Сурегетес, Перкон (ис) са епитети, прякори, имена-прозвища на Залмоксис и съответно Залмоксис, точно като тях, е една от многобройните квалификации, идентификации, означения, определения на анонимното върховно божество, която отвежда към друг аспект на качествения му облик.

Очевидно, богът чието име така или иначе винаги ще ни се изплъзва, е висшето божество на траките. Той обединява множество и различни характеристики на различни божества, които са повече или по-малко недостатъчно и лошо дефинирани. В случая тракийските имена-прозвища Гебелейзис, Збелсурд, Сурегетес, Перкон (ис), (ще прибавя тук и убедителният елински превод-означение Астрей, а поради идентичността на обичайно-обредните практики и Салмоней) разкриват урано-соларната страна от същността на анонимното главно божество.

Неговото име и неговият образ винаги ще бъдат табуирани и вечно ще останат в тайна в зависимост от действащата в Тракия аристократична доктрина. Поради необходимостта учението да се сведе и в социалната практика, особено в периода след VI в. пр. Хр., тайнствеността се разчупва и се изгубва донякъде, а определени аспекти от качествената определеност на анонимното върховно божество стават достъпни и се разпространяват и сред масата от населението, сред непосветените, чрез огласени имена, но както се разбра единствено като божески прякори-прозвища.

Дори само тези наблюдения убеждават, че непосветените, т. е. обикновеното население, не използува едно и също наименование за определена страна от цялостната същност на сюпремното божество. На свой ред елините, а и римляните още по-малко биха могли да знаят съкровеното му име и поради тази причина го превеждат със собствени имена като споменатите вече Кронос, като Херакъл, които най-точно отговарят на представата за него.

В подобен контекст проблематиката предполага, че заедно с урано-соларното начало, върховното тракийско божество има и хтонична характеристика. Подобна представа опира до изложените вече две равнища за постигане на безсмъртие и се демонстрира най-вече в обичайно-обредната практика. Ето защо е крайно време да престане да се търси съществуването сред траките на един своеобразен религиозен дуализъм, при който например Залмоксис е носител на хтоничното, а Гебелейзис на урано-соларното начало. От тази гледна точка в историографията се говори за различни техни структури, за отделните им култове, а не за една типична, синкретична персонификация на соларно-хтоничното единство, въплътено в главния бог, известен под различни и многобройни имена-проз вища и преводи-означения – персонификация, характерна за историческата практика на епохата.

Очевидно в античната писмена литературна традиция идентификацията на Залмоксис съзнателно се търси във връзка със същностната характеристика на едно висше божество. Кронос е типичният случай за елински превод-означение и максимално приближаване до качествената определеност на една такава същност. При това идеята за превъплъщението на Залмоксис в Кронос въобще не се корени в приликата при съпоставката между двамата, а просто свързването става, за да се отграничи този тракийски бог от олимпийския Зевс и да се подчертае как в случая думата е за едно върховно божество, което предшества по време олимпийския Зевс – властелинът на небето над Елада и неговата поява.

Така или иначе, ние никога не ще узнаем името на този наймогъщ и вездесъщ бог, най-вече поради присъщите му мистериални практики, които не допускат неговото споменаване. Това би било равносилно на кощунство и въобще се изключва в езотеричните доктрини, каквато безспорно е и тази с учението за безсмъртието. За сметка на това знанието ни за божеството съвсем не е малко, след като можем да изредим и да характеризираме и то с подробности редица негови лица чрез тракийските имена-прозвища и чрез чисто елинските преводи-означения.

Идентично е положението и с Орфей, и с Дионис, съответно Загрей-Сабазий – други идентификации на върховното божество на траките. Именно като религиозен реформатор Орфей е в основата на синтеза между соларното и хтоничното начало, крайно достижение в развитието на тракийската религия, което не търпи по-нататъшно развитие, за разлика например от полисната. Особено показателни са версиите за локализацията на Орфей и на царската династия, от която той произхожда. До голяма степен те съвпадат със зоните на разпространението на култа към Залмоксис, които покриват не само гетските земи или североизточните краища. Те съвпадат с диагонала на движението на доктрината на тракийския орфизъм и с разположението на племенните състави, съобщени от Херодот, които се отличават в религиозните си разбирания от останалите траки.

От друга страна, същността на Дионис и нейните различни аспекти са присъщи за целия огромен ареал на Източносредиземноморския свят, където за всички места е характерно едно божество на постоянното умиране и на новото раждане (възраждане). Като носител на идеята за вечното обновление, Дионис е свързан със силите на земните недра и има пряко отношение с подземния свят и със задгробния живот. Известно е преданието, което му приписва слизането в мрачното царство на смъртта, за да изведе оттам майка си Семела на горния свят. Ето как може да се открие прекият паралелизъм на Дионис с Орфей, а оттук и със Залмоксис, който също като тях се оттегля за четири години от света на живите в подземното си жилище (пещера).

Под повърхността на обобщения образ на Дионис могат да се видят и други съставки, които се свързват с тракийския Загрей и с трако-фригийското божество Сабазий. Самият Загрей има общокосмически характер и изпъква не само като господар на природата, на вегетацията, но и като повелител на стихиите, който ритмизира света и урежда хармонията и възпроизводството. Най-ранното му споменаване е от края на VI – началото на V в. пр. Хр., когато се налага като главно божество – наследник на Зевс в гръцката орфическа теогония. Най-важният обред в негова чест е пресъздаването на разкъсването на самото божие тяло и на неговото разхвърляне, за да се събере то отново и да гарантира възраждането и безсмъртието, по същия начин, както стои този въпрос и спрямо човешките жертвоприношения на Залмоксис.

По отношение на Сабазий – име, с което траките наричат Дионис, се знае че това е великият бог на фригите. Макар и не винаги идентични, неговата природа и ритуалите му са близки до тези на Дионис, което довежда до сливането му с почитания от гърците Дионис, и то още доста рано – през V в. пр. Хр. Сабазий се идентифицира и със Зевс, което се документира и чрез паметници от тракийските земи от римската епоха – Зевс-Дионис, Зевс-Сабазий, очевидно означения на едно върховно божество. По подобен начин може да се изтълкува и сенкретизирането му с тракийския бог-конник.

Точно в Тракия, човекът обладан от бога е неспокоен в нетърпението си да се отдаде на природата, за да се превърне в част от нея. И то не за де се опита да я разбере, а за да я носи в себе си – да я чувства. Именно сливането с природата и с бога – абсолютен принцип за получаване на безсмъртие, противостои на основния метод на познание у елините, който е съзерцанието. Съзерцанието, което през V-IV в. пр. Хр. постига идеала за пълна симетрия, за абсолютна хармония, за еталон на доблест и на добродетели.

Светогледните системи са различни и не могат пряко да се съпоставят, още повече, че тракийската религия се разпространява в безкнижовна среда чрез силата на мелодекламативното внушение и чрез формулите на свещен език, използван в мистериите, а и полисната организация не отговаря на тракийската. При това положение е ясно, че тракийското небе съвсем не се обитава от същите божества, с които е населена планината Олимп, а приносът на траките в духовното развитие на цялото Източно Средиземноморие е значителен. Нещо повече, именно тракийски култове и митове са усвоени по-късно от елините, преработени са от тях и са превърнати в органична част от религията и митологията им.

Всъщност, разчленението на космогония, митология и религия е непознато за древнотракийските предели. В тях мисленето и представите за света са единни и обединяват на различни равнища космогоничния, религиозния и социален модел на Вселената. Именно в социален план царя-херой-жрец – син на Слънцето и на Великата богиня-майка, единствен може да стане бог. Показателно е например, че болшинството царски имена у одрисите са форми и варианти на името на всемогъщата сътворителка, а в други случаи произлизат от названията на различни божества – още едно основание за божествения произход на тяхната власт и на самото им обожествяване. Следователно, те не са нещо друго, а прозвища.

Според езиковедите първата съставка „А-ма-“, „Ме-“ на двусъставните тракийски имена на владетелите, на представителите на царското семейство, на страничните династи и на техните наследници, се свързват със значението „земя“ или „майката-земя“ като богиня. Тук могат да се изброят одриските царски имена Амадок, Медок и техните варианти Аматок, Меток, а и парадинастите Месад и Медосад. Такова е и положението с Котис I, защото името му се извежда от названието на тракийската богиня Котито.

Знаменит в това отношение е надписът, изчукан върху златен лист по устието на една от каничките на Рогозенското съкровище от IV в.пр. Хр. Той гласи дословно: „Котис, чедо (син, роб, служител) на Аполон“. Старогръцката дума „пайс“, с която се окачествява царя, съдържа в първо значение идеята за родителство на син или на дъщеря, а не въобще на дете, а във второ – на служене, именно защото одриският владетел, чието име стои върху съда е едновременно син-бог и служител-жрец на бога.

Но институцията на царете-жреци, на царете-богове, са доказана практика за тракийските територии. Нещо повече, редом с тях съществуват самостоятелно и жреци, и жречески колегии или общества, които се обособяват отчетливо някъде към IV в. пр. Хр. Това личи добре от един анахроничен разказ на Йордан за времето на македонския цар Филип II. Според него, когато той обсажда Одесос, гетските „жреци – тези, които сами се наричали праведни, като разтворили изведнъж портите, излезли насреща му с китари и с бели дрехи, и с умолително песнопение се обърнали към бащините си богове да бъдат към тях милостиви и да отблъснат македоните“.

Всичко в текста категорично говори за присъствието на жреци,

дори на жреческа колегия сред гетите към средата на IV в. пр. Хр. На свой ред, тя е несъмнено орфическа, поради праведността, с която се отличава, поради мелодекламативното внушение, което е присъщо на членовете ѝ, поради белите дрехи, които обозначават чистотата на извисяването, поради липсата на въоръжение, защото мирът е задължително условие за нравственост в търсенето на пътища към самоусъвършенстването и към безсмъртието.

В този ред на мисли, най-разпространеното и най-популярното сред населението божество – тракийският бог-конник, е вероятно персонификация на местните владетели от пределинистическата и от елинистическата епоха, позната от изображенията върху паметници на изкуството и върху монети. Политическото укрепване на тракийските държавни организации и вътрешната им консолидация от края на VI в. пр. Хр. насетне, стимулират появата на първите изображения на конника. Престижната позиция на владетеля създава идеологически предпоставки за възникването на подобна емблема, която има задачата да демонстрира ранг и да внуши божественото начало на властта.

Някои изображения украсяват елипсовидните полета на златни пръстени, открити в богати гробове от края на V – началото на III в. пр. Хр. (например пръстените от с. Розовец и от с. Брезово – Пловдивско, от с. Гложене, Тетевенско и др.). Лицата, облеклата, прическите, позите и жестовете на ездачите показват, че върху пръстените трябва да се види действителния лик на местния тракийски династ, а не на по-късния тракийски херой-херос. Всъщност, конникът е типизиран образ на предводителя на аристокрацията, която е ударната сила на армията, но едновременно с това е и съвет, и свита, обединена около върховния господар.

Изображенията на тракийските династи като конници се наблюдават още върху апликации от съкровищата от с. Летница и от с. Луковит, Ловешко, върху колана от с. Ловец, Старозагорско, върху наколенника и върху шлема от с. Аджигьол, край дн. гр. Тулча в Северна Добруджа (Румъния) – всички от IV в. пр. Хр. Продължение на традициите са фреските от гробниците край Казанлък и с. Свещари, Исперихско от III в. пр. Хр., както и някои паметници от II-I в. пр. Хр. – например фалерите от с. Галиче, Оряховско и конникът върху един от съдовете от съкровището от с. Якимово, Монтанско.

Идеята се застъпва и от голям брой монети на тракийските царе, върху които изображенията на конници са също тяхна персонификация. Най-важната черта на тези изображения е, че в иконографията им липсват всички онези подробности и атрибути, характерни за тракийския херос и за божествата от римската императорска епоха. Тракийският конник изобразен върху пръстени, колани, наколенници, шлемове, апликации и т. н. фактически е иконографска щампа, която има задачата да обобщи и да типизира присъщите белези на един аристократичен елит начело с един господар. Чрез многобройните изображения на ездачи, тракийските царе не само полагат началото на божествената си канонизация, но и самите те служат като прототипи при изграждането на основното и анонимно божество, чиито изображения са познати и от оброчните плочки, откривани в неговите светилища.

В оброчните паметници, най-вече от римската епоха (II-III в. сл. Хр.) обръщението към това загадъчно божество е и херос, и господ (господар) херос, и бог херос, и господ бог и само бог, придружено обикновено от тракийски, а понякога и от гръцки епитет. През тези времена тракийският конник е най-популярното божество. Броят на откритите до днес оброчни плочки с негови изображения надхвърля числото 3000. Нямало е място, дори и в най-затънтените области, където той да не е бил почитан. Ако се изходи от общия иконографски образ, ясно е, че в своята същност това е едно божество на природата, на вегетацията, на животинския свят, на плодородието, което черпи сили и от подземния свят – един всебог.

Най-интересно е обстоятелството, че тракийският конник не носи определено и постоянно име. Той е анонимно божество, наричано някъде с едно прозвище, другаде – с друго. В светилището при с. Глава Панега, Луковитско, той е назован Салдокеленския херос или Салдокеленския бог. В светилището при с. Баткун, Пазарджишко, той е Зюлмидренския бог, в с. Лозен, Харманлийско е Гейкетиенския бог, в Пловдив носи прозвището Кендрисенски и т. н. Има и прозвища, които са познати от няколко места като например Пюрумерула, което го свързва вероятно с посевите (ако разбира се на тракийски език „пюрос“ е „жито“, както е на гръцки).

Както у този, който поръчва плочката с изображението, така и у този, който я прави, съществува идеята за вечната борба в природата, в космоса въобще. В нея тракийският конник е винаги побеждаващото, положителното начало. Доброто обаче има и своя антитеза и макар и рядко в оброчните релефи се появява един малък конник, който е двойник на големия. За разлика от него, представян винаги в ход на дясно, този малък ездач е обърнат на ляво. Въобще, върху тези паметници е отразено виждането за вечната борба между противоположните стихии, които движат всичко в света и във Вселената – една борба, при която силата на доброто категорично налага властта си над силата на злото.

ГЛАВА ТРИНАДЕСЕТА

ИЗКУСТВО

Нещастието и величието на тракийската древност е, че нейната история и култура е безписмена и остава безмълвна. Нещастие, защото ние никога не ще узнаем какво собствено траките мислят и споделят за своето минало. Величие, понеже точно в това мълчание се крие страстния порив на желанието всичко, до което се докосваме до този свят, да покаже и да разкаже. Безкнижовната действителност обаче, все пак може да се разбере донякъде чрез алегоричния език на знаци, на формули, на инсигнии, чрез символиката на обредното общуване. Та нали безбрежната земя между Карпатите и Егея е осеяна от стотици селищни и с хиляди надгробни могили, с цялото ежедневие на тези хора, скрито в дълбините им. Та нали всяко произведение на човешката ръка има свой език поради смисловата информация, която се съдържа във формата, в орнаментацията, в цветовата гама, в украсата на изделията, на архитектурните паметници и особено на предметите на изкуството.

Най-изразителният паметник от късната бронзова епоха, който датира с известни разлики от XVI-XV до XIII-XII в. пр. Хр., е Вълчитрънското съкровище, изработено от 12,5 кг чисто злато. Още тогава майсторите проявяват голямо умение, а самият ритуален сервиз разкрива не само отличното владеене на коването и на леенето, но и склонността към геометричната украса. Тенденциите към подобни форми и орнаменти се засилват към XI и се запазват по-късно чак до VI в. пр. Хр. Те са типични за много и различни произведения, които тракийските майстори изработват. Това предполага приемственост в традицията с ранножелязната епоха.

Геометризацията е ранна, характерна черта на тракийското изкуство и е в пряко взаимодействие с т. нар. протогеометрично и геометрично изкуство, типично за повечето народи на Егеида. То обхваща всички области на Елада, макар и по-слабо се чувства в Тесалия и в Македония, познато е във Фригия, в Северозападна и в Северна Мала Азия. През същия период на късната бронзова и на ранната желязна епоха се появява и животинската декорация – общо явление за изкуствата на ирано-кавказко-малоазийския свят. Това обстоятелство показва, че съществуват връзки между геометричните форми и тези, които принадлежат към т.нар. зверинен стил.

Впрочем, понятието „стил" влиза в изкуствознанието едва през XVIII в. То произхожда от латинската дума „стилус" и първоначално означава уред, а по-късно и начин на писане. По отношение на тракийското изкуство, термините „зверинен" , а по-късно „антропоморфен" стил и стил на тракийската торевтика, които се създават по силата на същата логика, просто не отговарят на действителността, защото те смесват стил и сюжет. В историографията е показано, как сюжетът или сюжетният разказ и отделните сюжетни елементи се осмислят идейно чрез стила, който създава цялата интерпретационна система. В този смисъл геометризацията е основният стилов похват и при изобразяването на животинската декорация.

Животинските изображения, които са предадени геометрично, са най-вече домашни животни – бик, овен, козел, кон, птица, но също и елен. Те се вземат от обкръжаващата среда, а използването им нараства през ранната желязна епоха, когато петите на култовите брадви, амулетите и начелниците се украсяват или се оформят с техните фигури. Усиленото взаимодействие с изкуството от Северното Черноморие, от Кавказ и от Иран, създава условия геометризацията да се съчетае с другия основен стилов похват – схематизацията.

Макар, че промените са очевидни, тези стилови похвати са основно застъпени и през следващия период от развитието на тракийското изкуство.Той обхваща времето от края на VI до началото на III в. пр. Хр. и съвпада с неговия разцвет. В началото на V в. пр. Хр. настъпва пълна промяна на предметния, на декоративния и на иконографския репертоар. Най-типичния пример за преходен паметник между двете епохи е бронзовата матрица от с. Гърчиново, Шуменско, която служи за изковаването на украса на гобелета (чаши).

Сега е характерна появата на съвсем нови сюжети. Старите домашни животни постепенно се изместват от диви зверове – лъв, вълк, пантера, мечка, змия, орел. Има и изображения на фантастични животни и чудовища – грифон, дракон, сфинкс, крилат елен, а позите им са раздвижени и те сякаш оживяват. В сцените най-често хищниците нападат тревопасните, което означава, че се променя същността на композицията и че се драматизира сюжета.

Именно по този повод в науката бе наложено схващането, че тракийското изкуство е напълно подобно на скитското в Южна Русия. Много изследователи предполагат , че тракийските паметници са работени от преселници скити. Други са склонни да видят майстори траки под силното влияние на скитското изкуство. С развитието на тракологията, задълбочените и цялостни проучвания, разкриха, че в много случаи тракийските паметници са по-близки до стила на занаятчиите от ахеменидската Персия и че сходството между скитските и тракийските изработки се дължи на прякото въздействие, което упражнява върху тези два народа персийското изкуство.

Не може да се отрече, че тракийското изкуство има и своя вътрешна еволюция. В него новите елементи се развиват от по-стари, докато в други случаи идват от Мала Азия и от Южна Русия. По този начин в Тракия се очертават два пътя на ориенталско въздействие – единият пряк, през Босфора и Дарданелите, другият – по-дълъг, през Кавказ и Южна Русия. В тази обстановка е ясно, че на свой ред траките предават много азиатски форми на скитите. Ето как през IV в. пр. Хр. двете изкуства се сближават дотолкова, че дори може да се говори за едно трако-скитско койне (общност), макар че през VII–VI в. пр. Хр. двете изкуства са коренно различни едно от друго.

Животинските образи и сцени, представените конфликтни ситуации, се превръщат в средство за изява на религиозно-идеологически представи. Постепенно нараства и необходимостта от по-сложни повествователни разкази с конкретно идейно съдържание. Всичко това води до появата на човешките изображения в тракийското изкуство, а местните майстори най-често комбинират антропоморфни със зооморфни персонажи в различни сцени. Развитието на държавно образувателните процеси, укрепването на отделните династически домове, увеличаването на мощта на тракийските царе, засилват тенденцията към антропоморфизиране. Фигуралните изображения, които преобладават, съответстват на нуждата да се обоснове властта чрез пряко онагледяване с по-определени образи и ситуации.

От края на VI в. пр. Хр. торевтиката (техника за обработка на скъпоценен метал или бронз чрез матрица или щамповане и още чрез цизелиране) се превръща в основна изразна форма на тракийското изкуство. Широката употреба на златото и на среброто, увеличаването на количеството на изработваните скъпоценни предмети, отговаря на нуждите на тракийските владетели и на обкръжаващия ги аристократичен елит. Та нали те трябва да демонстрират престижните си позиции, за да обосноват правото си на господство и на постоянно нарастващо социално значение.

Този е пътят, по който тракийското изкуство задължително придобива ярък аристократичен и придворен характер – то обслужва първенците в обществото. При това украсяването на изделията с орнаментални и с фигурални изображения повишава тяхната идеологическа стойност и уточнява смисловата им роля. Тракийската торевтика е явление на културно-историческите взаимодействия, въпреки че стиловите, а и сюжетните заемки между различните етнокултурни зони не служат на един и същ подтекст.

При продължителния процес на взаимстване и на осмисляне на чуждия иконографски и стилов опит, освен със Скития и с Иран, траките са в непрестанни контакти и с Елада. За разлика от гръцкия класически стил, сюжетът или сюжетите в тракийското изкуство третират баланса между човека и природата, в противовес на елините, чиито принципи съпоставят отношенията между човека и човека или отношенията между човека и божествата. По този начин отново се обозначават две съвсем отделни светогледни системи, които предполагат и коренно различни символни структури.

За цялостната интерпретационна позиция на местното изкуство, изобразяването на реални и на фантастични животни в произволни пропорции и съотношения, нерядко с разменяне на части от телата на едните и на другите и въобще животинският свят е най-подходящ, защото той е пълен с борба и жажда за живот. Борба – извор на необходимостта от подмяната на хаоса с тържеството на равновесието във Вселената. Тук похватите са винаги едни и същи и за това са разбираеми като идея. Освен това появата на човешката фигура е абсолютно задължителна, за да се обозначи нейното участие в пълния цикъл на възраждането на природата и поради етапите на самоусъвършенстването чрез ценностни изпитания, през които минават тракийските династи в стремежа си към безсмъртие.

Същевременно още от края на VI в. пр. Хр. Гърция се превръща в основен износител на предмети на лукса за древния свят – за Персия, за Мала Азия, за Скития, за Тракия. В тези страни попадат редица елински произведения на изкуството, а и самите майстори се нагаждат към изискванията на околните пазари и към вкусовете на клиентите си. Те налагат своите предпочитания и претенции на производителите. Траките например се ориентират най-вече към персийската традиция, защото именно тя е религиозно-политически най-близка до техните разбирания. Не може да се отрече приносът на ахеменидското изкуство при предаването на животинските изображения, при представянето на човешката фигура – винаги свръхоблечена, при главата и при краката в профил, а при гърдите във фас или също в профил, при построяването на композициите.

Поради високата степен на културен обмен, гръцките майстори съзнателно променят характера на изкуството си, възприемат

един източен вкус, а и стилът им често е ахеменидски. Условният термин „гръко-варварско“ изкуство поставя проблема дали неговите образци са работени в гръцки ателиета, чиято продукция е предназначена за износ в тракийския свят, или тракийските майстори взаимстват сюжети и някои стилови похвати от елините. Дискусията е излишна, тъй като най - вероятно и в двете решения има много истина, макар че когато местните торевти навлизат в нови за тях територии, официалният художествен език тогава е елинският и именно елинските майстори обслужват нуждите на тракийската аристокрация.

Поради изричната потребност смисловият акцент да е наситен с идейно-религиозно съдържание, тук сюжетите не могат да бъдат битови, за разлика например от Скития, където гръцките ателиета разработват главно локални митологични предания. Елинският внос в Тракия включва само сцени от древногръцката религия и митология, някои от които са известни и близки до мисленето на аристократичния елит, а други се подлагат на тракийската интерпретация, т. е. покриват се със собствено съдържание.

От втората половина на IV в. пр. Хр. с цялостната промяна в обществото, усложнените и обогатени представи подтикват тракийските майстори да пренебрегнат стилизираното изкуство на Изтока. Твърде наивно и пригодно за украшение с декоративна цел, то повече не може да ги задоволи. Така в тракийската действителност постепенно навлиза изкуството, разпространено по цялото Средиземноморие от гърците и затвърдено и унифицирано главно през елинистическата епоха. Най-съвършеният пример за този преход е знаменитото Панагюрско съкровище от края на IV – началото на III в. пр. Хр., изработено в малоазийския град Лампсак по поръчка на тракийски аристократ-притежател на сервиза. Съдовете са в ирански (ахеменидски) форми, а украсата върху тях съдържа наред с източните и гръцки орнаменти и мотиви.

Не трябва да се пропуска, че никога не се пренебрегват древните традиции. Така например градът Севтополис, който израства около „тюрзиса“ на Севт III, е богато съчетание от наследието на тракийския архитектурен гений и от елементи на елинистическата култура. Заедно със стенописите от Казанлъшката гробница от края на IV в. пр. Хр., свързана с града и по време, и по място, те са изключително важни източници за генезиса на елинистическата култура въобще.

Завладяването на Персия и на Изтока от гръко-македоните, на Южна Русия от сарматите и нашествието на келтите през 280 г. пр. Хр. в Тракия по пътя им към Мала Азия, прекъсва разцвета на тракийското изкуство и на културата, която просперира в династическите домове. Вътрешната децентрализация на страната и слабостта на отделните държавни организации ги обрича на бърз упадък, а находките от това време рязко намаляват.

Едва към края на II–I в. пр. Хр. отново се забелязва известно съживяване в изкуството. Красноречиви в това отношение са съкровищата от село Якимово, Монтанско, от с. Галиче, Оряховско, от Херъстръу (в дн. Румъния) и др., които се състоят от съдове и от апликации към конска амуниция. В историографията е показано, че като предметни форми и стил те са местен вариант на едно широко унифицирано явление, което се разпространява на територията от Иберия до Бактрия. В тази атмосфера е явно, че тракийското изкуство се развива по подражание на този стил, създаден в гръцките ателиета. Разбира се, той има своите специфики в зависимост от традициите на културната среда, в която попада.

През римската епоха животът протича в различни от предходния период условия. Приобщаването на древна Тракия към римската култура намира своето отражение и в изкуството, което вече с основание се нарича трако-римско. Има само една област от живота на траките от това време, в която продължава да се проявява техният дух – религията. Това личи добре от многобройните светилища с оброчни релефи на различни божества и най-вече на тракийския бог-конник.

Впрочем, още през елинистическата епоха, в усложнената културно-историческа обстановка в Югоизточна Европа, постепенно се посяга върху изповедта на траките в безсмъртието. Тогава се появява иконографското изображение на тракийския бог-конник в елинската му интерпретация на гръцки херос . И все пак чистотата на вярата продължава да се пази. В новите времена най-популярното божество живее и действа в един собствен – микробожествен свят, който отговаря на ежедневието на предишните локални династи.Често в релефите зад божеството тича някой прислужник, който носи двете му копия, или пък вместо него се появяват повече помощници, а един от тях се случва да се държи за опашката на коня.Понякога пред олтара, към който се приближава ездачът, се представят една, две, дори три жени, някои от които може би са също с функциите на прислужнички. Отразено е едно ежедневие, което възстановява връзките с миналото – с епохата на божествените тракийски царе.

През римската епоха най-любопитни са метаморфозите, които преживява тракийския бог-конник върху релефи и изображения, тъй като самата му същност предоставя възможности за сливане с редица други божества. В светилището при с. Лозен, Харманлийско той се отъждествява с Аполон и се представя с неговите атрибути. Вместо щит, ездачът държи зад главата на коня лира, в други случаи носи на гърба си колчан със стрели, понякога дори е облечен в одеждата на Аполон и най-сетне се случва да има и неговата типична фризура. Същият процес на синкретизация е документиран в светилищата при с. Баткун, Пазарджишко и при с. Глава Панега, Луковитско. Изведнъж голобрадият тракийски конник получава брадата и мустаците на Асклепий, дългата му дреха, а с дясната си ръка вместо копие поема тоягата на този здравеносен бог, около която се увива змия.

Върху релефи от Източна България тракийският конник взема брадата и дългата дреха на Хадес – Плутон и държи неговия рог на изобилието. В светилището при с. Лиляче, Врачанско, този път той има в ръцете си двойния косер на Силван – римски бог на горите, на дивата природа и на пастирството. Върху един релеф от Пазарджишко носи на глава си шлема на Арес, въоръжен е с дълго копие и следователно се смесва с бога на войната.

Подобно сливане е известно спрямо бога на виното и на опиянението – Дионис, на малоазийските божества Сабазий и Долихен, защото държи двойната им брадва, дори на Митра, понеже конникът е представен с фригийска шапка и от двете му страни се намират бюстовете на слънцето и на луната, а както се вижда от един релеф от с.Кривна, Разградско, божеството е изобразено с лъчиста корона около главата, т. е. то е слято с бога на слънцето – Хелиос.

Поради силния религиозен синкретизъм всички гръцки и римски богове в Тракия се качват на кон и ходят на лов. Идеята за бога – конник е до такава степен популярна в обществата, че местните майстори започват да представят и Хермес – гръцки бог на търговията, вестоносец на боговете, да язди овен, а пък Пан дори върху пантера. Образът на първичната, но и на върховната сила у траките, която движи света, е тази на бога – конник. В качеството си на всебог, който вижда и чува всичко, той дори се представя с три глави.

Възраждането на тракийската религия и изкуство през римската епоха се проявява и в култа към мъртвите. Сега отново продължава издигането на надгробни могили с богати погребения в тях. Широко разпространение добива обичаят знатните покойници да се придружават в последния им път от скъпи вещи, от колесници с богата украса и с впрегнати в тях коне или пък при мъртвите се полагат предмети, който съставят конската амуниция – друга своеобразна проява на тракийската устойчивост. За разлика от подобни паметници в останалите европейски римски провинции, тракийските издават елинистическия си характер. И през тази епоха те свързват древна Тракия със съседна Мала Азия – огнището на елинистическата култура.

В безкнижовните общества всеки паметник е многозначен. И като цяло, и в детайлите, и във формата, и в украсата си той излъчва метафори за онези, които умеят да ги разбират. Поради тази причина изделията на изкуството трябва да се изследват предимно чрез функциите им в социалната среда и именно тогава те се превръщат в документи на мисленето и на поведението. В тракийското изкуство и в иконографията централно място заемат фигурите на Великата богиня-майка и на владетеля, персонифициран чрез изображенията на конници. Те често са представени в отношения помежду им или поотделно.

Най-срещаните сюжети и епизоди от тях са ценностно изпитание за героя-цар, неговата инвеститура и обожествяване, многообразните варианти и появи, и прояви на върховната сътворителка и свещения брак с нея. За да построи един смесен и с повече повествователни възможности изобразителен текст, тракийската иконография използва различни начини за изява на религиозно-идеологическо съдържание: зооморфен, антропоморфен, фитоморфен, предметен. Те не винаги се прилагат самостоятелно, а обикновено се комбинират и това предполага значително усложняване на текста и на неговите семантични равнища.

Разностранни са образите на тракийския конник и на Великата богиня-майка в откъси от целия разказ, при това с наситен идеен заряд. Такъв например е ликът на вкаменяващата с погледа си горгона Медуза от Башова могила при с. Дуванли, Пловдивско от V в. пр. Хр. или пък на богинята от нагръдника при с. Опълченец, Пловдивско от IV в. пр. Хр. , които имат задачата да пазят своя носител от всички зли сили в света, да го съхранят и да го защитят от каквито и да са опасности. Това ще рече, че в Тракия всесилната господарка поема и апотропейни (защитни) функции. Втренчените ѝ очи от Врачанския наколенник от IV в. пр. Хр. преследват целта да отстранят всяко препятствие по пътя, да улеснят действията и постъпките на своя притежател. Тази натовареност носи и татуировката на лицето с хоризонтални линии – предназначена да всее страх, но едновременно с това да покаже социална издигнатост.

В тракийското изкуство човекът често се поставя в ситуация на ценностно изпитание. Ако се има предвид владетелят, земно въплъщение на сина на Великата богиня-майка и на върховния бог-слънце, идеята отговаря на победата на бога или на божествения херой над силите на злото и за възтържестване на силите на доброто. Обикновено битката на противоположните сили получава израз в изкуството чрез изображенията на борбата и на победата над животни или над фантастични същества, заключили изворите на плодородието, пресушили източниците на водите, унищожили посевите, заловили в плен жените, потопили всичко живо в студената неизвестност на тъмнината. И след като в тракийския свят владетелят е длъжен да изпита качествата си, за да докаже правото си на бог, сцените на борбата на човека с животното могат да се изтълкуват като тържество и апотеоз на династа.

Главно от IV в. пр. Хр., могат да се посочат редица случаи за конкретна ловна схватка и за борба с някакво животно. Такива например са две подобни апликации от с. Луковит, Ловешко, в които конник напада с копието си лъв. Сблъсък се вижда и върху апликация от с. Летница, Ловешко, където ездачът поразява изправилата се срещу него мечка, а в краката му лежи убитият преди това вълк.

Ловът присъства и върху отделните части на колана от с. Ловец, Старозагорско. Около дървото на живота, обозначено чрез лотосов цвят, могат да се видят симетрично разположени двама конници, които преследват с копията си глиган, но и двама приклекнали на земята воини, които стрелят по него с лъкове. Ловът на глиган се съзира изобразен и върху една от каничките на Рогозенското съкровище, а Великата богиня-майка, чиито лик присъства в сцената, насочва копието във вярната посока. Естествено битката трябва да протича между равностойни противници, а паметниците показват, че срещу династа се изправя или лъв, или мечка, или вълк, или глиган.

Борбата като ценностно изпитание за владетеля или изходът от двубоя определят принадлежността на властта и личната му съдба – животът или краят на управлението. Същата идея се отразява и зооморфно в тракийското изкуство. Такива са изображенията на лъв, който напада елен или бик върху паметници на местната торевтика и едно от конкретните им значения. Като върховни господари в обществото и в животинския свят, фактически владетелят и лъвът са идейно равнозначни. В този смисъл лъвът се разглежда като олицетворение на победоносния цар, а щастливият завършек на битката е нужната гаранция за бъдещето на династията, за вечното съзиждане и за възраждането чрез унищожение – убедително основание за безсмъртието.

Но в тракийското изкуство лъвът е и звярът, противопоставен на владетеля. Това е нормално, защото е нужно борбата да се води между равностойни противници. Животното задължително трябва да се победи в необходимостта да се преодолеят ценностните изпитания в стремежа към престола. Върху различни изделия на торевтиката се наблюдават и изображения на Херакъл също в схватка с лъв. Такива са две апликации от Панагюрище от IV в. пр. Хр., където гръцкият герой е представен според каноните на елинската иконография.

Пак от това време и отново от Панагюрище е известна и друга апликация, върху която образът на Херакъл е предаден различно. Най напред фигурата му, в отличие от изображенията в Елада, е свръхоблечена, а и той е в компанията не само на лъв, но и на грифон и на сирена. Тук не става дума за контаминация на местни с чисто гръцки образи – за следване на чужди образци. Появата на Херакъл в тракийското изкуство не е просто заимстване. Коренно различните светогледни системи предполагат, че в посочените паметници не може да се говори за почит и за вяра на траките в чисто гръцкия герой. Очевидно изображенията му се преосмислят на местна почва и притежават значителна, собствена тракийска идейна натовареност.

Върху друга апликация от Стара Загора около борещия се срещу лъва Херакъл се виждат още лъвове и грифони. Макар и от I в. пр. Хр., тя разкрива, че връзката със смисловото съдържание от преходните времена не се прекъсва. Най-прочутият херой-победител в елинския свят просто се използва, за да означи подвига. Затова и местните майстори, които сътворяват специфичните му черти, влагат в него представите си за силата и могъществото на локалните династи.

Херакъл по паметниците на изкуството се оказва тъждествен на същностната характеристика на тракийските царе. По този начин сцените с най-типичния от противниците му – борбата срещу Немейския лъв, могат да се изтълкуват не само като ценностни изпитания. Те са смислово равнозначни на непримиримата схватка на владетеля със смъртта. Те са метафори за нейното преодоляване, извършени в името на тържеството на живота, на новото и на новото повторение на един вечен обновителен цикъл.

Сходна е и семантиката на борбата на владетеля с глиган. Животното се преследва, защото то опустошава земите, унищожава посевите и реколтата, заплашва плодородието. То е противникът, който е нужно да се преодолее, за да се осигури благополучие. Победата над него олицетворява постоянното реактулизиране на владетелските способности чрез проверка на ценностите, защото глиганът въплъщава разрушителната сила, която противостои на раждането и на възраждането .

Изглежда, тракийската интерпретация на много сцени и сюжети няма да може да се разгадае никога, но е сигурно, че тъкмо в едно такова общество тя е разисквана и тълкувана. Вероятно обожествяването на царете и на тяхната власт също може да се разчете чрез изображенията по изделията на изкуството. Така например върху златните пръстени от с. Розовец и от с. Брезово, Пловдивско от IV в. пр. Хр., срещу династите-конници се изправя жена. В първия случай тя е облечена в дълга дреха, носи диадема в косите си и се приближава към ездача като държи в ръка някакъв съд – ритон или фиала. При втория случай жената е отново пред конника и протяга към него ритон. Двете фигури в сцената напълно отговарят на същността на Великата богиня-майка.

Подобен сюжет се наблюдава и върху наколенника от Аджигьол (в дн. Румъния) пак от IV в. пр. Хр. Символиката е непосредствено заявена, тъй като върху него е изобразен ездач с лък, а богинята е представена чрез самата женска маска на наколенника. Изглежда идентично съдържание се влага и във Врачанския наколенник, също от това време, защото централното място в него се отрежда на женското божество. Подобен наколенник присъства демонстративно и върху една апликация от с. Летница, Ловешко от IV в. пр. Хр. на крака на династа-конник.

Изредените паметници отразяват непосредственото връчване на символите на властта от божеството на владетеля. Те подчертават неговата инвеститура, а тракийските царе получават инсигниите на управлението от ръцете на Великата богиня-майка. Инвеститурата е засвидетелствана най-убедително чрез фреските от гробницата при с. Свещари, Исперихско от III в. пр. Хр. Подобно на сцените върху пръстените, царят приближава на кон, за да бъде увенчан от богинята с венец и по този начин да се приобщи към върховната ѝ власт.

Присъствието на всесилната господарка не винаги е задължително в сцените при предаването на инсигниите и при въвеждането във владетелски сан. Този тържествен момент вече е отминал в златния пръстен от с. Гложене, Тетевенско от V в. пр. Хр., а богинята отсъства от релефното поле. Ездачът е слязъл от коня, стои да него и държи в дясната си ръка ритон. Развитието на ритуалната сцена се проследява върху една апликация от с. Летница. Там конникът напредва протегнал в едната си ръка фиала. В металното украшение няма и следа от богинята, а тракийският цар, поел един от знаците на властта, е вечно устремен напред, възседнал коня си.

Аналогично смислово значение има и друга една апликация от същото съкровище. Върху нея владетелят е изобразен с лък.

Лък държи и конникът върху наколенника от Аджигьол, или пък той виси на облегалката на трона му върху шлема от Бъйчени (в дн. Румъния) от IV в. пр. Хр. И върху наколенника, и върху шлема династът е представен на трон с ритон и с фиала или с орел във вдигнатите си ръце – атрибути на неговата власт, емблеми за величието и за достойнството му. Тракийски царе поръчват на майстори и на гравьори такива сцени, в които от една страна да присъства собственото им типизирано изображение, а от друга, да се държи на божественото им начало и на всички привилегии, които следват от него. Демонстративното изтъкване на божествения произход и на връзките с Великата богиня-майка са идеологическо оправдание за тяхното господство.

Върховната сътворителка с инсигниите на властта присъства и сама върху ритон от Поройна (в дн. Румъния) от началото на III в. пр. Хр. Там се виждат четири нейни изображения. Две от богините са седнали на тронове без облегалки и протягат в едната си ръка ритон, а с другата, притисната до гърдите, държат фиала. Само в тракийския династ обаче, съдът и сцените върху него добиват истинското си значение и могат да се възприемат като носители на идеята за предаването на владетелските достойнства, независимо че в цялата композиция образът на царя липсва.

За траките божественият произход на властта и сакралната характеристика на владетелите намират някои от своите инсигнии в ритоните, фиалите, венците, наколенниците, шлемовете, лъковете, стрелите. Белезите на царските достойнства придават на притежателите им ореола на могъществото на самото божество, изравняват го с него и го превръщат в бог по силата на внушения му произход. Това е един вид инициация, реализирана в системата на обредната практика.

В отношенията на тракийските царе с Великата богиня-майка често се отразява пряко или подтекстово идеята за свещения им брак. Сватбата с богинята е предназначена да осигури кръговрата на сезоните и плодородието на страната. Същевременно тя подновява управлението на владетеля, пропагандира идеята за неговата вечна младост и за постоянното обновяване на качества и на способности. Бракосъчетанието означава не само гаранция за изобилието на реколтата, но и властта на династията и непосредственото ѝ приемане.

Най-ярко представата се наблюдава върху една апликация от с. Летница. В нея майсторът с подробности изобразява интимните отношения на една съпружеска двойка. Зад нея се изправя жена, която спуска помежду им клонка, а от лявата ѝ страна стои амфора. Всъщност, богинята участва в сцената в две хипостази – като покровителка на плодородието, на брака и източник на живота, защото е съпруга, и като гаранция за обновяването на владетелските прерогативи. Изображенията представят всемогъщата господарка в нейния матронален и виргинален аспект, а мъжът, който участва в свещения брак и съответства на личността на тракийския династ, покрива идейно и същността на бога, за да се осмисли сватбената церемония.

Идеята се загатва макар и непряко и при сюжета ездач срещу богиня. Сватбата на царя – земна персонификация на божеството с Великата богиня-майка – олицетворение на държавата, символ на земята, осигуряват неговото господство. Същевременно, съпругата на владетеля, вероятно също се отъждествява с богинята. Този двоен регистър на отношения, при който божественото прелива в царското и обратно, показва два аспекта на една и съща наследствена действителност, в която личността на царете-корелати на Великата богиня-майка, е с първостепенно значение.

Именно царете са отчетливо изолирани от света и от обществото, които ги заобикалят поради облеклото и емблемите, с които са снабдени, поради божествените имена, които носят, поради човешките жертвоприношения, на които само те имат право, поради коня и колесницата, на които се придвижват, за да се предпазят от допира с всичко извън границите на собствения сакрален свят, поради „царското“ божество Хермес, от което те единствени извеждат произхода си. Но династите се изявяват и като естествена връзка и посредническо звено, както вътре в самото общество, така и въобще във Вселената.

Тракийските владетели въплъщават не само хоризонталната организация на света, но и неговата вертикална структура. Убедителни например са монетите на одрисеца Спарадок от V в. пр. Хр. – без съмнение царска религия. На лицевата им страна се вижда кон, или протоме на кон, или конник, а на обратната е изобразен орел, който държи в клюна си змия. Представените животни са достатъчни с внушенията си за съотношенията между различните части във вертикалната подредба на Вселената. Докато орелът бележи горната сфера или небесния свят, а змията долната или подземното царство, конят е олицетворение на средата.

Като свещено животно обаче, конят е символ на долния свят и на слънцето, и следователно, той е посредникът между хората и боговете. Неговата двойствена характеристика обуславя култовото му почитане в соларен и в хтоничен аспект. В този смисъл той е емблема на едно божество, чиято власт се намира на границата между два свята, но ги и свързва. Той е необходимата трансмисия за реализирането на преходните обреди, а в посочените монети демонстративно осъществява връзката между трите части.

Още по-любопитно е присъствието на конник в емисиите. Конник, който като действително въплъщение на династа, има задачата, благодарение на коня, да осъществи връзката по вертикала и заедно с това между обществото и боговете. Фигурата му персонифицира тричленната, трифазната организация, поради смисловата си индентификация с идейното съдържание на световното дърво и обобщава всичко в съотношението небе-земя-вода.

Изображението на орел, който държи в клюна си змия или гущер се наблюдава и върху монети на тракийското племе дерони от края на VI началото на V в. пр. Хр. В тях образът на коня или на конника се заменя от присъствието на кола или на колесница и от владетеля в нея, облечен в дълъг хитон, с широкопола шапка на главата. Символиката е равнозначна, ако не се пропуска обстоятелството, че колата и колесницата също са необходими атрибути при преходните обреди. Нещо повече, монетите на деронците са безспорно династични регалии и не друг, а царят управлява хода на колесницата в стремежа си да балансира противоречията между трите части във вертикалната подредба на Вселената, да примири взаимоизключващите се противоположности на отделните сфери.

Сцени на орел, който държи в клюна си риба, а в ноктите си заек, са представени и върху други претмети на тракийското изкуство. Такива са изображенията върху чаши от Аджигьол, от Железните врата (в дн. Румъния) и от Рогозенското съкровище, както и върху набузниците на шлема от Перету (отново в дн. Румъния) и върху този, който се съхранява в Института по изкуствата в Детройт – всичките от IV в. пр. Хр. Макар и в друг план и в друго съотношение, майсторите торевти пак обозначават трите сфери, засвидетелствани в тези владетелски инсигнии.

Орелът, заекът и рибата съответстват точно на трите елемента – въздух, земя, вода (съответно – небе, земя, океан), а тяхното единство показва хармонията между трите части, които се балансират само чрез посредничеството на личността на династа. В ръцете му чашите добиват истинския си смисъл и значение, а шлемовете – един вид корони, наблягат на действителната му свещена същност в ролята му на медиатор в самото общество и в света, както и между социума и божествата.

Разкритата представа се съзира и в откритите в североизточните тракийски земи антропоморфни паметници, които представят владетеля и инсигниите на неговата власт. Най-популярна между тях е каменната скулптура от с. Белоградец, Провадийско от VII–VI в. пр. Хр. Фигурата е снабдена не само с въоръжение. Тя притежава и огърлица, за да наблегне, че освен с качествата на боец, мъжът разполага и с жреческите прерогативи.Това точно е тъй много търсеният социално-политически и религиозно-идеологически образ на действителния владетел. Именно неговата статуя е четириобемна и се поставя на върха на могилата, в която е погребан, за да се вижда отдалеч и от всички страни. По същия начин, както и живите тракийски династи, тя въплъщава в себе си идеята за световното дърво, за мощта и за величието на изобразената личност.

Такива впрочем са някои от социално-политическите и от религиозно-идеологическите внушения на тракийското изкуство.

ГЛАВА ЧЕТИРИНАДЕСЕТА

НАСЛЕДСТВО

Развитието на тракийските земи през времето от IV до VI в. сл. Хр. протича в системата на Източната римска империя, съответно на възникващата Византия. То се отличава с процес на важни етнически промени, които започват да се усещат с цялата си сила още от средата на III в. сл. Хр. „Варварските“ нашествия на готи, сармати, вандали, карпи, алани, бастарни и на много други племена, променя съществено етническата и икономико- географската карта на тракийските предели. На редица места пришълците унищожават местното население и до голяма степен обезлюдяват цели райони, на други те имат статута на колони, на трети се заселват като федерати, които поемат задачата да прекратят вълните от набези в граничните области. При всички положения движенията им са с големи последици, съвпадат със същината на кризата в Империята и водят до сериозни изменения, които се задълбочават.

В бурята на честите нашествия и на постоянно сменящите се заселници, оцеляват предимно градските центрове и то най- вече тези по Черноморското крайбрежие и в териториите на юг от Стара планина. Етническият облик на жителите им е извънредно пъстър. Той е резултат от смесването на различни съставки, които се заселват там било заради икономически интереси, било чрез войската или те са просто преселници от Мала и Предна Азия, които се сливат с местното провинциално население, сред което във всички слоеве има и много траки.

Процесът е още по-сложен, защото броят на местните жители и на техните потомци постепенно намалява за сметка на всички тези смесени групи, включително дори и на „варвари“, които търсят и намират закрила, пред постоянния натиск на нападателите в укрепените центрове. Поради тази причина тракийският етнически елемент в градовете не може да се отдели като отделна етноисторическа категория – носител на самостойни, на отличителни черти. Всъщност, този е пътят, по който се оформя късноантичното градско население, носител на собствени специфични черти, т. е. на характерните белези на късноантичната култура, която се развива под знака на християнската религия и приема нейния облик.

Състоянието на градовете се различава съществено от положението в селските области, където има забележителни отлики на север и на юг от Балкана. През IV–VI в. в крайдунавските области, от равнината и чак до Карпатите, тракийският етнос почти изчезва следствие на непрестанните нашествия по цялото протежение на долното течение на реката. Незащитени от никакви природни прегради и общо взето слабо охранявани от крепостните съоръжения по Дунава, местните обитатели понасят цялата тежест на тези удари. Те изоставят големи територии в откритите равнини и се отдръпват към планинските масиви. Процесът на обезлюдяването на земите и на намаляването на населението същевременно се балансира от нови заселници, които императорите настаняват по тези места насила. Това са същите онези варвари, от които най-многобройни са готите. Ето как в тази зона се налага едно „варваризирано“ население със собствени същностни характеристики.

За разлика от тези земи с по-малобройно и с етнически пъстро население, в областите на юг от Стара планина обстановката е омекотена и има възможност тракийски групи да се задържат в планинските полета и в котловините и след това да бъдат постепенно асимилирани. Най-вече това се дължи на Константинопол и на извънредните мерки, които предприема този огромен консумативен център за опазването на жизнено важния за града тракийски хинтерланд – негова житница, източник на превъзходни войници, преграда срещу сърцето на Империята. В този гъсто населен ареал със запазени села, които съхраняват своята цялост, има условия за поддържането на относителната крепкост на тракийския етнос в същинското му ядро. Заедно с това, местният аристократичен елит, който прониква сред висшите кръгове на гражданството, за да запази икономическите и политическите си права, продължава да държи на своя тракийски произход.

В условията на взаимодействия, устойчивост и консерватизъм проявява и селското население. Поради тази причина покръстването на „бесите“ (термин, който през тази епоха посочва траките въобще) и превеждането на свещените писания – на Библията, на техния език се смята за една от най-големите победи на християнската църква от това време. В навечерието на славянските нашествия тракийското население продължава ревностно да пази своите обреди и обичаи, да поддържа култовете към собствените божества, да говори езика си. Не са малко и бележитите личности, които произлизат от средите на траките. Според разказа на Прокопий, такъв е например император Юстин или пък големият пълководец на IV в. Велизарий, известният историк Приск и много други магистрати.

Въпреки сложността на етническата картина и загубата на териториалната хомогенност на тракийските предели, дълбоките корени и своеобразието на развитието на тракийския етнос бележат съществено и новите времена. Историческата приемственост е тази, която предопределя богатото и стремително развитие на образуваната през 681 г. славяно- българска държава през Средновековието и през по-сетните векове. Така е, защото приемствеността е неразривна част от етногенетичния процес и съпътства цялостното историческо развитие. Тя не върви по права линия и не е просто пренасяне на ценности от една в друга епоха под формата на еднократен и еднозначен акт. Тя е продължителен процес, който протича с различни темпове. Впрочем, интеграцията между траки, славяни и прабългари е свързана с промяна на етническото самосъзнание и с преминаване към ново състояние. Именно на това равнище се създава българската народност, като специфично и ново етническо образувание.

В тази обстановка се очертават най-малко две линии на културно развитие и на културна приемственост. Първата се долавя чрез градовете, чрез постепенното присъединяване на тези центрове към Първата българска държава и чрез извеждането на преден план на късноантичното смесено градско население, което твори своята целокупна култура в рамките на своеобразната ранновизантийска. Втората линия на историко-материално наследство и на приемственост между древността и Средновековието върви по селата. До голяма степен те запазват своя етнически облик и в тях се извършва славянизацията на останките на селското тракийско население.

Проблематиката е още по-сложна, защото културата не само е винаги по стара от държавата, но тя никога не бива да се разглежда като самобитно явление и по този начин изкуствено да се изолира от всичко и от всички, които я заобикалят. Културата е синтезно явление и начин на поведение в съотношението на хората с обществото и с природата. Точно в този пункт се крият и най-големите мъчнотии, защото е трудно в едно синтезно явление да се различат елементите на тракийската култура от чуждите езически съставки, а именно от славянските и от българските в традиционната народна култура и до ден днешен включително.

Наистина всички изредени компоненти носят езическа действителност и в този смисъл разграничаването помежду им все пак остава условно. Както е показано в историографията, за да се каже кое е славянско и кое не е славянско, а като се каже кое не е славянско или кое не е българско да се помисли кое е тракийско, трябва да се извърви дълъг път. Така е, защото етнографската и фолклорната действителност се анализират с данни от езическия тракийски, но и от езическия славянски и от езическия български долитературен период. Тяхното разграничаване винаги ще бъде относително поради общия и за трите етнокултурни съставки индоевропейски субстрат, който в единството си е много по-древен от обичайно директния късноантичен субстрат. Освен това огромната славянска маса поглъща не само субстратно, но и суперстратно население.

Степента на оцеляване на тракийското население, заварено от славяните и от прабългарите на север и на юг от Стара планина и неговата компактност се поддържа чрез редица наблюдения. Най-напред тракийски реликти са засвидетелствани стабилно от данните на ономастиката. Този материал и по-точно редица топоними, хидроними, ороними и т. н., направо доказват историческата среща между славяни и траки в Югоизточна Европа. Така например в търсенето на местоживелища по течението на Искър славяните научават от срещнатите там траки, че реката се нарича Оскиос (думата е от тракийски произход) и това наименование те възприемат по законите на своя език. Такъв е и случаят с реката Дунав, която щеше да влезе в славянската топонимия с романизираното си гръцко име Иструс, а не с Данувиус, както според Салустий се нарича тя в германските земи, а според Страбон така се именова и от даките.

Славянизираното название на реката Марица, според съобщенията на древните автори, идва от тракийското Марис, Марус, Марисиос, Марисиа, както траките я наричат вместо Хеброс – дума, която те изглежда не познават и не употребяват. Всъщност името Марис е миграционно и се носи по цялото протежение на течението от овчарите, които слизат от Стара планина в отсечката Севтополис – Кабиле. Тракийският корен „мар-“ се среща още в „Илиада“ в имената на градовете Исмар и Маронея. Той се съдържа също и в Мармара (Мраморно море) и се славянизира в Марица. Фактът, че славяните не възприемат и не използуват широко разпространените и утвърдени в гръцката литературна традиция наименования Хеброс и Пропонтида, а си служат с означенията на траките, е показателен за стабилността на местното население – заварено и асимилирано впоследствия. Тук евентуалната гръцка културна заемка е изключена.

Следващият пример е с образувалия се със сигурност в предосманската епоха ороним Странджа. Той произхожда от наблюдения върху гористия масив, които се извършват от траките одриси на десния (на западния) бряг на реката в превод „оттатък Тунджа“, „отвъд Тунджа“ , т. е. на изток от Тунджа при формообразуването тра-тондзос – (с) тратондзон – страндзос (ес). Всичко изправя пред възможността да се локализира тракийска племенна група в навечерието и през първите години на славянското нашествие от двете страни на Долна Тунджа и на изток от Марица.

Някои имена на поселения също минават в българския език от тракийската, а не от гръцката им форма. Особено интересен е случаят с Пловдив. Градът на Филип II Македонски от IV в. пр. Хр. носи в продължение на десет века тракийския си превод Пулпудева, когато за първи път топонимът ще бъде засвидетелстван писмено от Йордан по преписа му на Касиодор през VI в. сл. Хр. Невероятната издръжливост на тракийския език не заема гръцкото Филипополис, а остава вярна на своето понятие, което ще се измени фонетично в Плъвдив, Пловдив. По същата логика средновековното Боруй идва направо от тракийското Берое, а не от латинското наименование Августа Траяна, както и Несебър – от Месамбрия, където съставката „брия“ е тракийският термин за „град“.

Примерът с Пулпудева е важен, защото включва тракийския суфикс „дева“, „дава“ , който напълно се възпроизвежда и в името на града Дебелт (Девелт, Девелтон, Деултум). На тракийски език най-общо съставката означава „укрепено селище“ . Според една догадка, при славянизацията на местното население, омофонията на тракийското „дева“ със славянското „дева“ = „мома“ поражда редица названия на места като Момини крепости, Момини кули, Момин проход и т. н. Езиковите заемки са от тракийски, а не от гръцки език и разкриват, че при идването си славяните възприемат тези имена от траките, а не от население, което говори гръцки.

Чертите на тракийската древност се долавят още по-ясно в областта на обичайно-обредната система и въобще на духовната култура. Основната трудност тук е, че народните обичаи и вярвания започват да се записват едва през XIX в., когато промените в живота не могат да не окажат отражение и върху тях. Проблемът е как да се отдели старото от новото, да се схване неговия корен и да се види как то живее под новите форми. Този път преимуществото е, че в процеса на своето народностно, а сетне и на националното си съзряване и до ден днешен включително, българският народ е и остава винаги повече езичник, отколкото християнин. В паганистичната му същностна характеристика е естествено да се запазят и по-голям брой остатъци и преживелици от древността.

Освен това трябва да се има предвид, че и до сега съществува разлика между официалните и народните религиозни вярвания, защото онова, което църквата кодифицира и превръща в канон, не всякога е догма за светогледното езическо мислене. От една страна, езическите представи съжителстват с християнските и се осмислят като християнски. От друга страна, официалният култ се пречупва в народното съзнание и се възприема на това равнище съобразно с народното светоусещане. Това сложно образувание от паганистични и християнски елементи в известен смисъл се противопоставя на църковните правила. Разграничаването на народните от официалните култове, обичаи и т. н. съществува и през древността и дава своето отражение върху процеса на приемствеността.

Всъщност, когато Аспарух създава своята държава, той се изправя пред една голяма трудност. Прабългарите са монотеисти и поклонници на религията на Тангра, докато славяните почитат много божества, макар че Прокопий се мъчи да убеди, че и над тях властва само един бог – обладател на мълнията. Не е ясно как си влияят и как взаимодействат тези две религии, но те не са християнски и нямат зад себе си традиционно натрупано културно наследство от древна литература, изкуство и философия, които така великолепно биха могли да им служат.

Ето защо при покръстването княз Борис I среща много поголяма съпротива отколкото Константин Велики в Източната римска империя. Както съобщава един апокриф, той поставя брат срещу брат, град срещу град, земя срещу земя. Поради това е естествено езичеството да остави дълбоки традиции в по-сетнешното развитие на българския народ, както и че то е продължение на древните обичаи и на вярванията, които славяните и прабългарите заварват по тези места.

Българският героичен епос и по-точно песните за Крали Марко са добро потвърждение на казаното. Голяма част от тях са обвеяни от приповдигната атмосфера и пренасят в един фантастичен свят. Не само Марко е изключителен юнак, който побеждава противници и чудовища, но и конят му е необикновен. Той говори, дава съвети, има крила, може да лети, бие се. Заедно с ездача си те са едно цяло. Не е никак странно тогава, че под образа на действително живелия владетел Марко прозира и лика на древно божество. Този най-стар пласт от героическата поезия представя тракийския бог-конник.

Не случайно на тракийски език думата за кон е „марка“. Следователно, основната причина да се превъплъти тракийския конник при новите условия в Марко е името му, което е „кон“, точно такъв, какъвто язди и древното божество, откъдето и Крали Марко се превръща в чутовен конник. Впрочем едно тракийско име произведено от „кон“ съвсем не е странно, както показват десетките случаи, засвидетелствани със стотици примери от „хипос“ – кон в старогръцки език.

От времето на траките са запазени местни имена на крепости и на селища като Маркипетра (Марков камък, Маркова скала), Маркодава (Марково селище, Марков град), Маркерота, Драсимарка и т. н. Те обясняват съществуващите имена на местности като Марков камък, Марков град, Маркова стъпка, Маркова могила, Маркова капия, Маркова дупка и не са нищо друго освен Конски камък, Конски град и другите по този начин, както днес са Коньово, Конаре, Койнаре и подобни. Познати са и лични тракийски имена Маркос, Зимаркос, Зиамарке, на които семантично отговарят българските имена Коно, Койно. Показателно е също, че между епитетите на тракийския конник се явява веднъж и Бемаркос. Найсетне тракийската дума за „кон“ е запазена навсякъде в български като „име“ на по-малкия брат на коня – магарето, Марко, понякога с хумористичен оттенък.

Много често Крали Марко се представя в песните във връзки и в отношения със самодивите. Тези загадъчни създания, които изпълват българските поверия, се наричат също самовили и юди, но всичките им имена носят един основен смисъл. Те олицетворяват пробуждането на пролетното развитие на растенията и на животните, което започва след зимното замиране и в този смисъл са демони на възраждащата се природа и на развиващата се зеленина. Отсъствието на тези имена у другите славяни говори, че те се появяват при българите след отделянето им от останалите славянски народи, т. е. това става след VI век.

Когато разказва за религията на славяните, Прокопий споменава, че между другото те почитат и нимфи и вероятно това е онзи образ на митологични същества, който те имат преди да станат самодиви. Според народните представи самодивите са покровителки на природата и на животните, и в този аспект действително въплъщават функционалното значение на трите нимфи. Те нямат семейства и не се женят, често се представят в песните въоръжени с лък и стрели, препускат на елени, чиито юзди, както и камшиците им са змии и поразяват противниците си. Под този образ самодивите са аналогични на качествената определеност на богинята Артемида. Разбира се, тук еленът е различен, защото „на чело му слънце грее / на гърди му месечина / роговете му – сухо злато“ .

Като цяло обаче, самодивите напълно съвпадат със същностната характеристика на Великата богиня-майка – основна фигура в тракийската религия и с многообразието на нейните възможности. Та нали тези тайнствени същества са господарки на изворите и на водите, покровителстват животинките и осигуряват вечния възпроизводителен цикъл. Постоянните им метаморфози ги превръщат в богини на лова, на войната, на луната, в пазителки на границите. Те познават магьосно биле и умеят да лекуват, дори притежават способността да съживяват мъртвите. Точно самодивските свърталища се превръщат в последни убежища на избягалите древни богини, прогонени от християнската църква.

Този е пътят, по който тракийският бог-конник и Великата богиня-майка се превъплъщават в песните за Крали Марко, а фолклорните им и поетични образи слагат своя отпечатък на този вид героична поезия. Точно както Артемида е сестра на Аполон, така и самодивата е сестра (посестрима) на Крали Марко = на тракийския конник. Такива са и Вида, и Вила, и Юда, и Гюргя, и Лева, и Димка, и Димна, и Магда, все негови помощнички, но често и във вражда с него или с други юнаци.

В народната песен „Марко Кралевичи, Иве и дете Дукатинче“ са събрани три прадревни фигури. Паралелите са поразителни и докато Марко и самодивите персонифицират тракийския конник и Великата богиня-майка, сладкогласният Иве отговаря смислово на Орфей. Не случайно „ка запея през гора зелена, / по гора е шума попадало,/ долища се с гласи угърмеа / и сва се гора уехтела“. Наистина песента е пълна с древни елементи, а съживяването на Иве (поради редица перипетии, на които са подложени юнаците), може да се тълкува като спомен от слизането на Орфей в подземното царство, за да изведе оттам Евридика.

Впрочем, най-старото известие за самодивите е от XIII в. В една от грамотите на българските царе, издадена от Константин Асен (1257–1277), се споменава местността Вилски кладенец. Очевидно топонимът е по-стар от грамотата и дава представа за съществуването на подобни имена и преди тази дата, т. е. и през XII в., а и по-рано. Особено интересен е един старобългарски разказ, записан през XVI в., който свързва появата на самодивата със завареното население, което живее тук преди идването на славяните и прабългарите.

По време на походите на Александър III Велики, един младеж, който го придружава, открива случайно жива вода. Като разбира това, царят налива от нея в един съд и му го дава да го пази, докато дойде смъртния му час, за да може да получи тогава безсмъртие. Но единствената дъщеря на Александър е дотолкова любопитна да разбере какво има в съда, че дори убива младежа, изпива водата и по този начин става невидима и безсмъртна. „Много има писано за нея – завършва разказът, - но няма да го разправям. Нямам време, пък и тя е прокълната от бога.“ Важното в тази история е, че макар и самодивата да се среща само при българите, у народа е съществувало усещането, че тя идва от по-старо население, най-знаменитата фигура сред което е Александър III Велики.

Християнството в тракийските земи е наситено с паганистични елементи, изпълнено е с езически мотиви, а големи откъси от езическите сюжети обагрят изкуството му. Археологическите разкопки направо разкриват, че върху развалините на тракийски капища във всички краища на страната израстват раннохристиянски обители. Поразително е, че в тях обредът продължава да се спазва в духа на паганизма, според особеностите на местния етнос. Освен това народът осмисля много от християнските светци съобразно своя бит и своите светогледни представи.

Има много случаи, при които един езически празник в чест на някое божество се пада на деня, когато църквата чества паметта на някой светец или мъченик, който съответно става патрон на самия празник. По този начин паганистичната същност на отделното божество се пренася и върху светеца или върху мъченика, но вече той се възприема съгласно господстващото християнство. Не винаги обаче божеството има точна проекция върху посочените лица. От една страна, най-често с него се свързва и се запазва определена страна или функция. От друга страна се оказва, че различни божества може да влияят за формирането на култа. За това съдейства и локалната паганистична традиция, на основата на която възникват местните варианти на християнските култове. Този е пътят на втъкаването на тракийския паганизъм в ранната християнизация на местното население.

Обредът Света Марина, който е силно усложнен в Странджа, демонстрира ясни предславянски черти. Самата светица напълно персонифицира идеята за Великата богиня-майка. Тя е сайбийка – господарка на змиите и на животните, а образът ѝ съдържа следи от най-съществените белези на тракийската соларно-хтонична религия. Поради локализацията на култа ѝ също така в Родопите и в междуречието Струма-Места и поради обредните аналогии, е възможно тя да отговаря смислово и на същностната характеристика на тракийската богиня Бендида – пак Великата богиня-майка по тези места.

Света Марина, която притежава и функциите на жрица, се нарича от странджанското население „висия“. Славянизираното „висия“ съхранява по необикновено изразителен начин тракийския топо-, етно- и антропоним Биза (Виза), Бизас, Бизантион и др., който навлиза в гръцката литература още при началото на колонизацията на Западното Черноморското крайбрежие. Сега с името се наричат старейшините на родове и дори цели родове, които поддържат определен обред (вече християнизиран) в чест на светец.

Жреческите задължения на отделни семейства са религиозни реликти, които са засвидетелствани в редица села на българска Странджа. Най-силно въздейства висията от с. Заберново, Малко Търновско, който до ден днешен поддържа обреда в чест на Свети Дух в полуразрушен долмен, където се поставят кандила и се поднасят дарове. В долмена има и случайно намерен фрагментиран гръцки надпис, който служи за икона. Тези сигурни белези за тракийска паганизация на християнския култ се подкрепят и от обстоятелството, че той е жреческа привилегия.

Приемствеността с тракийската древност може да се почувства и чрез вградената оброчна плочка на тракийския бог-конник в апсидата на параклиса Свети Георги край същото село. Местното население пали свещи, поднася дарове и отправя молби и надежди не пред иконата на светията-патрон на светилището, а към древното езическо изображение. Обяснението и този път не върви по линия на иконографския континюитет, а намира израз в паганизацията на християнския култ към светеца.

Семантиката на тракийския бог-конник явно остава непозната за славянското население и то по-скоро възприема конника като свой, а не като тракийски и го уподобява на своето смислово съдържание и на онова, което църквата му налага по-късно. Ето защо е основателно мисленето, че оприличаването е образно, но не и съдържателно. Това е ясно и от функциите на Свети Георги, които са по-близки до българския конник, до силния, до мощния и справедлив владетел, отколкото до соларно-хтоничните начала, с които е натоварено тракийското божество.

Света Марина, висията, Великата богиня-майка за субстратното тракийско население, е сестра на Слънцето или на Свети Илия. Главният елемент в обредната действителност сега е обиколката на Слънцето = на Свети Илия на небето, т. е. на Космоса, превъплътена в свещеното заораване в кръг, запазено в легендите за основаването на много селища в Странджа. По този начин символно се пренася образът на Слънцето върху земята, очертава се територията на царството, извършва се сливането на двете начала, на соларното и на хтоничното – краен синтез в развитието на тракийската религия.

Свети Илия – най-точната персонификация на бога на гръмотевицата, дъждоносец, а в непосредствените представи на населението – гръмовник, препуска с колесницата си по небесния свод и слива в едно функциите на бога на бурята с тези на бога на слънцето. Самият празник на гърма и на огъня, на Свети Илия, има хето-лувийски произход, което се доказва по езиковедски път. Именно глаголът „паля“ (= на огън) се образува в български на хето-лувийска основа през тракийски език. Ето как един от най-популярните сред народа светци се оказва същностно равнозначен на дославянския ураничен бог. Вероятно върху иконографията на Свети Илия оказва влияние и тракийската представа за Зевс Гръмовержец, за Збелсурд, който само в земите на траките е изобразяван заедно с Хера на колесница и може би оттук този образ е пренесен и у други славянски народи.

Култът на Свети Илия има отношение и към славянския бог Перун. Проблематиката е изключително сложна, защото семантичната редица на родствени наименования с основа Пер, Перк възхожда към хетското „перва“, производно на древноиндийското „первата “ със значение на „планина, скала, камък“. Божеството Перва – скалата-бог или богът-скала е свързано с конете и реконструира прототипа на един конен бог на бурята. В тази връзка е възможно езиково отъждествяване на хетското „перва“ с тракийското „херос“, не само поради отсъствието на надеждна етимология на старогръцката дума, но и поради опитите да се изведе тя от до или от негръцки произход.

Името на бога на бурята, бог Гръмовержец се възстановява на основата на съвпадението на ред древни традиции, защото във веригата Первата-Перва-Херос се включват още славянският бог на гръмотевицата Перун (с многочислени трансформации) и равнозначните му индентификации при балтите – Перкун и при литовците – Перкунас, божества на бурята, на буреносната вихрушка. Точно тук е мястото и на епитетите на тракийския бог-конник – Перко(у)с, Перконис.

Съвпаденията са естествени и по линия на топонимията, а най-напред в редицата идва тракийското Перинт, което принадлежи към най-древния ономастичен слой, сигурен за II хилядолетие пр. Хр. за балканско-егейско-малоазийската етнокултурна зона. Следва топонимът Форуна, включен от Тит Ливий в названието на „столицата“-крепост на тракийското племе меди от I в. пр. Хр. – Ямфорина, в областта на средното течение на р. Струма. Най-важно е отъждествяването на Форуна с Перин/Пирин, както и валидността на това положение по отношение на всички други върхове на „Пер-/Пир-“ в България от типа на Персенк, на Перелик и на други подобни, тук включително и обредът за дъжд – пеперуда в българската традиционна народна култура.

В топонимичните съвпадения и в редуването на тракийското Перинт, Форуна със славянското Перин/Пирин не е изключена и езикова и културно-историческа контаминация, но е недопустимо да се мисли за пряко славянско влияние върху тези тракийски имена, след като те са налице векове преди идването на славяните на Балканския полуостров. Следователно, голяма група имена, които непосредствено възхождат към славянското Перун и тяхното широко разпространение в сравнение с другите територии на славянския свят, трябва да се търси в съвместяването на пренесеното на Балканите славянско божество с местния култ на тракийския бог-конник, в реконструкцията на бог Гръмовержец, най-почитаният от тракийските богове в предславянския период.

Ограждането на сакралната територия чрез изораване може да се извърши и с впряг от бикове. Те се появяват на празника Свети В(о)лас, честван с магически обруци – изображения на животни или на части от тях, с които се измолва от светеца здраве за добитъка. Зооморфизирано с вола/с бика, мъжкото начало с наименованието на древнославянското езическо божество Волос-Велес, наследен от Свети Влас, има и местен вариант, а именно Свети Модест. Любопитно е, че той се почита успоредно със Свети Влас пак в ареала на Странджа, на Родопите и на междуречието Струма-Места като покровител на едрия и на дребния рогат добитък. Въз основа на някои данни се допуска, че под формата на този християнски светец, може да се съзре един аспект от култа към Хермес, чиято първична функция е да покровителства стадата – бог овчар, бог на плодородието, както е изобразяван и Свети Модест в църковната живопис с два впрегнати вола или с овце.

Вече се видя, че древните езически чествания са свързани с отделни християнски празници, с които те нямат никаква връзка. Красноречив пример за казаното може да се открие на по-нисши и на по-висши равнища в народната религиозно-обредна система, свързана със Свети Трифон, известен като Трифон Зарезан. Той се сочи за вероятен приемник на Дионис и като покровител на лозарството е изобразяван с косер под въздействието на местни представи. Същността на неговия празник е обредното зарязване на лозята, а самото обозначение на началото на стопанската година се разглежда като по-особена форма на предпролетните Дионисиеви тържества. Показателно е също, че заради присмеха си над Богородица, Трифон, който се смята за нейн брат, отрязва своя нос. В преданието има отглас митът за тракийския цар Ликург. Той прогонва от страната си Дионис и неговата свита, но разгневеният бог му изпраща безумие и в момент на умопомрачение, като мисли, че зарязва лоза Ликург убива сина си.

Към устойчивостта и към изключителната виталност на славянското начало и към устремния изблик на прабългарската сила се прибавя и тракийското опиянение от природата. Този порив не угасва в народното съзнание и с омайващия си ритъм повлича кукерите – пратеници на тракийския Дионис, с невероятни маски, с реквизит – предшественици на трагедията. Всъщност, от гледище на културната история оформянето на трагедията като самостоятелен жанр се свързва с народните празненства в чест на бога и изглежда възниква от дионисиевите тържества във Виза. Този град в Странджа, известен като резиденция на тракийските царе, е център на дионисиевите буйства, на обредните игри в чест на бога и е родно място на драматичните представления.

Предположението добива доказателствена сила чрез обичая Кукеров ден, валиден за обширния район на Странджанския масив – напълно различен от кукерските изпълнения от западните краища на България. Всъщност, негов носител е само коренното население на рупската етнографска област в центъра на планината. Най-важното лице в ритуалното представление е самият кукер, т. нар. бял кукер, понеже той сам води и разиграва всички символични действия. Той е движещата сила на обреда и същевременно е негов център.

Кукеров ден се празнува през Сирната неделя (през февруари), съвпада по време с големите и с малките гръцки Дионисии и олицетворява смяната на старата с новата година, непрекъснатия процес на раждането и на умирането – една култова практика с мистериален характер. Тя е присъща на системата на тракийското аристократично учение за безсмъртието с неговия вечен стремеж към самоусъвършенстване чрез непрестанна реорганизация на макро и микрокосмоса. Просто тук е разказан космогоничният мит за ежегодното разрушаване и за създаването на света, персонифициран в постоянно умиращия и възраждащ се бог.

Като основно действащо лице, кукерът съвсем не е женствения, весел, оргиастичен, гръцки Дионис. Той е водещият актьор и е типичният мим, който не говори. Той е Дионис-Загрей. Това имепрозвище определя разликата между тракийския и гръцкия Дионис, между един по-ранен и един по-късен бог. По пътя на екстаза точно новогодишният тракийски Дионис, който ръководи мимическите сцени, представящи цикличната смяна в природата, постига

извисяването на човека до божеството. Именно той е драматичен и е драматически, покрива идеята за върховното соларно-хтонично мъжко божество, балансира съотношенията между първичните стихии – въздух-земя-огън-вода – и лежи в основата на старогръцката трагедия. Споменът за него продължава да се съхранява като преживелица чрез Кукеров ден, празнуван и днес от странджанското рупско население.

Що се отнася до Сабазий – име, с което траките според Макробий наричат Дионис, се знае, че той се идентифицира със Зевс и е очевидно означение на едно върховно божество. Самият възглас „сабой" в мистериите на Дионис е показателен за произхода на другото име на бога – Сабазий. Той може да се чуе и днес в някои затворени полета на България, каквото е Етрополското. „Сабо, сабой" подвикват призори участниците в честването на януарския Атанасов ден (равностоен на февруарско-мартенските Дионисии), когато се събират над града под Черни връх.

Подобен е и проблемът за произхода на нестинарството и за неговите следи в средновековното религиозно мислене на българите. То също е запазено не по всички тракийски земи, а само в техните югоизточни дялове, в Северна и в Североизточна материкова Гърция и по някои острови, където има тракийски анклави и демонстрира най-изразена хтонична връзка със соларния култ, сливането на земното със слънчевото начало. Съхраняването на този обред е несъмнено доказателство за неславянско, т. е. за тракийско религиозно езическо присъствие.

От различните тълкувания на името нестинари най-вероятно е значението на новогръцки език „стиа" – огън, което произхожда от старогръцкото „енхестия", „енстия", откъдето славянизираното нестинари (с начална метатеза). Пренасянето на образа на слънцето върху земята и игрите върху жаравата на живия огън са сигурно доказателство за съединяването на идеите за плодородието, за подземното царство и за смъртта. Точно в съотношението слънце-огън, небе-земя се постига упованието за достигането на крайната цел, която е вечното възраждане и безсмъртие. Нещо повече, нестинарите, които тачат, поддържат и изпълняват обреда, са от определени семейства, т. е. те също принадлежат на жречески родове, в чиито среди се предават тайните на съкровеното знание.

Примерите могат да се увеличат, но не това е важно. Колкото повече се връщаме назад към началото на човешката история, толкова по-осезаеми са белите петна в развитието на определена етнокултурна зона. В тази обстановка, амбицията е да се погледне на историята и на културата на древна Тракия и на траките от друг ъгъл на зрение и дори да се тръгне към тях по обратния път на ретроспекциите, често пъти загадъчни, понякога и фантастични. Това е един начин не само да се докосне, а при случай и да се разбере миналото, не чрез относителното равновесие на страстите към непосредствената древна действителност, а чрез активен анализ на приемствеността между вековете.

Така е, защото античността продължава да живее не само във византийските извори, в многобройните световни медиавистични хроники и истории, но тя пази своята непосредственост и чрез данните за периода XIV–XIX в., независимо от погрома на османското владичество. Точно в приемствеността между поколенията се крият дълбоките корени и високата стойност на целия идеен фонд от традиционно културно наследство, което древността чрез съвремието се стреми за завещае на бъдещето. В този смисъл тракийското население, което изцяло влиза в етническия състав на българската народност като нейн трети, най-малък, но силен и богат духовно дял и превъплъщенията на културата му са върхът на нейната идейна еволюция.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

След всичко споделено в настоящата книга, ми се струва по-редно в края на изложението, вместо заключение, което да синтезира и да акцентира всички по-важни моменти в горните глави, да направя опит за периодизация на изследваната историческа действителност или още по-просто казано, на тракийската история. Последният термин е задължителен, защото набляга върху приемствеността в измененията на общественото развитие и обуславя единното виждане за характера на процесите в тракийските предели на Евро-Азия. В тази обстановка е ясно, че основният критерий за общата историческа периодизация не е повлиян от бремето на наследството и на традициите в археологията или пък в изкуствознанието. Негов ръководен принцип са измененията в социалното устройство и въобще промените у хората и в обществото и на отношенията между тях.

Въз основа на този критерий, тракийската история или историческото развитие на траките като географско и етнодемографско единство на племена с еднаква или поне със сходна социално-икономическа, държавно-политическа и културно-идеологическа характеристика, се разделя най-общо на шест периода.

Първият период обхваща времето между средата на IV или началото на III хилядолетие пр. Хр. до към 2300 –2200 или 1900 г. пр. Хр., т. е. той се разполага от края на каменно-медната и през т.нар. ранна бронзова епоха според археологическата датировка и терминология. Началната организация на икономиката и на поселищния живот, която се съпровожда от започваща диференциация в недрата на патриархално-родовата община, показва че през посочените векове родовообщинните отношения достигат степента на антагонистично разслоение с признаци на съсловно-класово деление. Социалната поляризация създава най-малко две противостоящи групи в общината – тази на оформящия се аристократичен елит и тази на непосредствените производители общинници. Измененията в живота, които се долавят, са вероятно частичен резултат от миграционни движения, но се налагат естествено заради въвеждането на бронзовата сплав.

На тази основа започва и преустройство на общинната структура. То се наблюдава от планировката на селищата и на жилищата и особено на укрепителната система. По богатата социална действителност, макар и бавно води до културни контакти – отначало със Средна Европа и по-късно с егейско-анатолийските центрове. Изникват и най-древните държавни институции – признаци, с които начева държавообразуването. Описаните процеси са в сила за цялата тракийска територия между Северозападна Мала Азия и Карпатите.

Вторият период е от 2300–2200 или 1900 г. пр. Хр. до към 1300–1200 г. пр. Хр. с допустимите и тук отклонения, т. е. той се разполага през средната и през късната бронзова епоха (пак според терминологията на археолозите) и е най-ясно изразен през втората половина на II хилядолетие пр. Хр. През тези времена отчетливата съсловно-класова диференциация довежда до ярка антагонистична структура, която се откроява при родовообщинните отношения. Доловима е и двойствената собственост върху общинния фонд. Тя се налага чрез властта на аристократичния елит върху общите парцели, над които той упражнява извъникономически права. На този фон израстват и фигурите на племенните вождове-предводители. Както в Мала Азия, така и в Европа сега изглежда се осъществява преходът към съседско-териториална община и следователно и преминаването на държавните образувания към обединения от раннокласов тип.

Третият период покрива времето от 1300–1200 г. пр. Хр. до края на VI в . пр. Хр., т. е. той съвпада с началото на желязната епоха, когато навсякъде по обширната територия на тракийската диаспора и в европейските и в малоазийските ѝ части се извършват коренни промени, предизвикани от масовото въвеждане на желязото в производството. То води до нова икономическа реорганизация и в основни линии етногенетичните процеси едва сега приключват. Етнодемографските и социално-икономическите изменения ускоряват окончателното разпадане на родовообщинните и създават условия за утвърждаването на съседско-териториалните отношения. Макар и целият период да носи преходен характер, за разлика от времето на въвеждането на бронза процесите протичат с много по-бързи темпове. Усилването на ритъма на обществените явления довежда и до създаването на първите големи тракийски държавни обединения, а носителите на политическото господство започват да прилагат и по-осезаеми форми на зависимост сред общинното население.

Четвъртият период се разполага от края на VI до края на III в. пр. Хр. Той разкрива как именно през тези столетия съседско-териториалната община със слабо приложение на робския труд изживява своя разцвет и придобива стабилните белези на двойствената форма на собственост. Тези тенденции, които непрестанно укрепват и се разширяват, достигат върховете в държавния и в културния живот. Раннокласовото общество със съответстващите му

управленски институции и организации се стабилизира и води към апогей в политическите изяви, специално на Одриското царство до средата на IV в. пр. Хр. Същевременно периодът показва и картината на характерната децентрализация в рамките на държавата и на по-силните династически домове, на обособяването на страничните или на нови владетелски линии. Относително стабилизираното раннокласово общество не достига обаче степените на полисното робовладение, а вместо тях развива присъщите на епохата на елинизма форми на зависимост и на собственост.

Петият период е с граници от края на III в. пр. Хр. до началото на II в. сл. Хр., т. е. той съвпада с началото на римското нашествие на Балканския полуостров и завършва с покоряването на Дакия от император Траян и с превръщането ѝ в провинция – с окончателното включване на тракийската диаспора в провинциалната робовладелска система, създадена от римляните в подвластните им територии. Този последен отрязък на собствено тракийската история е време на бързо и решително преустройство на съсловно-класовата структура в рамките на съседско-териториалната община и преминаването ѝ към формите на усложненото римско робовладение. На основата на общия икономически упадък до първата половина на I в. сл. Хр. раздробяването и изчезването на местните държавни организации и династии е вече реален факт, въпреки многобройните, но стихийни въстания срещу нашествениците. Всички тракийски земи попадат в рамките на организираните балкански римски провинции Македония, Мизия, Тракия и Дакия.

Шестият период започва от началото на II в. и стига до условната граница – VI в., т. е. той приключва с окончателното настаняване на славяните в Карпато-Балканския район. В него вътрешната периодизация е достатъчно трудна и може да се извърши само приблизително и то по известните политически събития. Сравнително спокойното време, когато тракийските предели познават някои от типичните аспекти на робовладелските производствени отношения и се превръщат в неделима част от робовладелския свят, скоро се изчерпва. Започва усилен процес на народностни смешения, които общо взето предпоставят частичната елинизация и романизация на завареното население. Те са белязани и от борбите между езичеството и християнството. Най-важни са етническите промени с техните характерни особености за различните зони, където вече траките се превръщат в неотделима съставка на местното късноантично население. Именно дълбоките корени и своеобразието на историческото им развитие имат значение за възхода на бъдещата славянобългарска държава.

ЧАСТ ВТОРА

ВЪВЕДЕНИЕ В ЛИТЕРАТУРАТА

Втората част на книгата представя сравнително пълно основната литература към различните теми, разисквани в отделните глави на първата част. Библиографията е коментирана, което ще рече, че разкрива възможности за вникване в развитието на идеите в историографията по повдигнатите проблеми, за всестранното осветляване на най-разнообразни въпроси, за движението на мненията, застъпвани от съвременните изследователи, за отстояваните от тях тези и хипотези. Макар и да нямат претенции за абсолютна изчерпателност, поднесени в този вид, бележките са подходящи за любознателния читател да научи повече или да разясни по-подробно за себе си, която и да е страна от проучваната материя.

Тук е мястото да споделя принципите на съставянето на коментираната библиография. Поради океана от заглавия, които засягат едновременно множество теми, стигнах да решението веднъж цитирана работа да се отнася към най-подходящия проблем и повече да не се споменава. По този начин се избягва многократното повторение на една и съща статия, студия или книга – нещо твърде досадно, а и значително се съкращава обема на изложението. Разбира се, в това отношение може и да съм допуснал неточности, тъй като по приблизителни изчисления в монографията присъстват над 3500 заглавия.

Именно поради тази причина в бележките към отделните глави не се цитират непрестанно най-важните изследвания, а конкретни части от тях със съответните им подзаглавия. Този подход е и по-релефен за читателя и е по-ясен. Впрочем, точно тези по-общи съчинения върху цялостното историческо развитие на древна Тракия и на тракийските племена е естествено и логично да намерят място в тези въвеждащи редове. За разлика от тях, без изключения е избегнато позоваването на всички работи, които се отнасят до общата история на древността. Наистина, те са важни, но могат да се ползуват само косвено по отношение на местната действителност,т. е. подходът е съвсем директен и конкретен.

Въпреки, че не навсякъде е възможно, максимално съм се старал да спазвам хронологическия принцип на подредба. Считам, че той е най-уместен, защото от само себе си демонстрира развитието на концепциите в историографията и еволюцията в мисленето по целия фронт на проблематиката. Но понеже човек не е специалист по всичко и има области където е по-слаб в познанията си, естествено е, че не винаги библиографските справки са достатъчно пълни и изчерпателни. Пропуските при цитирането са налице и в това няма никакво съмнение. По-версираните в литературата веднага ще съзрат поне толкова, колкото виждам в момента. Посочената слабост е задължение към автора, при евентуално второ издание на тази книга. Старах се просто да направя един наръчник – водач в сложната, но и прелестна наука – тракология.

В първоначалния си замисъл имах намерение в една трета част да дам и пълна библиография на коментираната литература, този път подредена по азбучен ред, каквато е и обикновената практика. Оказа се обаче, че при такова решение обемът на книжното тяло ще нарасне значително, а и повече или по-малко то е необосновано. В края е изнесен пълен списък на използуваните съкращения.

Всъщност общите обзори върху историята на древна Тракия и на траките датират сравнително отдавна, но са по-скоро популярни и нямат особена стойност. Срв.: **Йонков-Владикин, Н.** *Древните траки. – Съкровища*, 1898, №1-2, 65-129; 1899, №3-4, 273-319; 1899, №5-6, 417-526; 1900, №7-8, 653-709; **Кацаров, Г.** *България в древността. Историко-археологически очерк*. С., 1926; **Пастухов, Ив.** *Старите траки в България*. С., 1929; **Миков, В.** *Траките. Тяхното заселване, култура и изчезване*. – В: Сб. *През вековете*. С., 1938, 33-66; *По следите на племената и народите живели в нашата страна*. С., 1956; **Димитров, Д. П.** *България – страна на древни култури*. С., 1963. Същият характер на информацията се отнася и до работата на **Велков, В.** *Записано на камък*. С., 1963 (където се разискват данните от епиграфския материал), а впоследствие и към днешна дата включително. Вж. например: **Гочева, Зл.** *Завещано от траките*. С., 1989.

Начало на същинските проучвания върху историята на българските земи в древността поставя капиталния труд на **Данов, Хр.** *Древна Тракия. Изследвания върху историята на българските земи, Северна Добруджа, Източна и Егейска Тракия от края на IX до края на III в. пр. н. е.* С., 1969. От него вж. още: *Altthrakien*. Berlin-New Jork, 1976; *Траки. Исторически очерк*. С., 1982. Социално-икономическата и демографската проблематика е обект на траен интерес у **Фол, Ал.** *Демографска и социална структура на древна Тракия. Първо хилядолетие пр. н. е.* С., 1970; *Херосът остава в Тракия. Проблеми на разселването и етнодемографията на тракийските племена*. С., 1970. Впрочем, формирането и развитието на тракийския етнос е винаги актуална тема. Вж: **Спиридонов, Т.** *Тракийският етнос.: Проблеми на формирането и развитието*. С., 1991; **Порожанов, К.** *Общество и държавност у траките – средата на II – началото на I хилядолетие пр. Хр. (в контекста на палеобалкано-западномалоазийската общност)*. С., 1998.

Политическата история на тракийските племена и особено появата и международната изява на Одриската държава се разисква от **Златковская, Т. Д.** *Возникновение государства у фракийцев VII-Vв. до н. э.* М., 1971, но проблематиката е изведена на качествено ново научноизследователско равнище от **Фол, Ал.** *Политическа история на траките. Края на второто хилядолетие до края на пети век преди новата ера*. С., 1972; *Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха*. С., 1975. Закономерно се появяват и публикации в чужбина. Срв.: **Fol, Al., Iv. Marazov.** *Thrace and the Thracians*. New Jork, 1977; **Fol, Al.** *La cultura e il patrimonio dei traci*. Roma, 1984; **Fol, Al., Iv. Marazov.** *I traci. Splendore e barbarie di un'antica civilta*. Roma, 1985.

Историческата география на тракийските племена е анализирана задълбочено от **Фол, Ал., Т. Спиридонов.** *Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е.* С., 1983; **Спиридонов, Т.** *Историческа география. Първа част. Основни понятия и проблеми на историческата география на българските земи в древността*. Варна, 1996. Други общи обзори срв. у **Tačeva, M.** *Ancient Thrace and South-Eastern Europe*. Sofia, 1976. Същото и на руски език: *Древнея Фракия и Юго-Восток Европы*. С., 1976; **Велков, В.** *Първобитнообщинен и робовладелски строй в древнотракийските земи*. – В: *Икономиката на България*. Т. 1. С., 1969, 17-46; **Михайлов, Г.** *Траките*. С., 1972.

Усилията на редица изследователи доведоха и до появата на *История на България*. Т. 1. *Първобитнообщинен и робовладелски строй. Траки*. С., 1979. С най-голямо значение са обобщенията на **Фол, Ал.** *История на българските земи в древността до края на III в. пр. Хр.* С., 1997^2; **Тачева, М.** *История на българските земи в древността. Развитие и разцвет на робовладелското общество*. С., 1997^2. Справки по редица проблеми и конкретно за отделни тракийски реалии могат да се направят в *Кратка енциклопедия. Тракийска древност*. С., 1993.

За Дакия и за даките най-важни са проучванията на **Pǎrvan, V.** Getica. *O protoistorie a Daciei*. Bucureşti, 1982^2; **Daiciviciu, H.** *Dacii. Bucureşti*, 1965. Особено внимание се отделя на историята на Добруджа. Вж. **Weiss, J.** *Die Dobrudscha im Altertum*. Sarajevo, 1916;

Vulpe, R. *Histoire ancienne de la Dobroudja.* Bucureşti, 1938. По-нова и по-пълна е *История на Добруджа.* Т. 1. *Праистория и антична история на Добруджа.* С., 1984.

Историята на древна Тракия и на траките е обект на внимание и в чуждестранната историография. Срв.: **Wiesner, J.** *Die Thraker. Studien zu einem versunkenen Volk des Balkanraumes.* Stuttgart, 1963, но някои от изводите на автора не са достатъчно приемливи и не бива да се приемат на доверие. Вж. още: **Hoddinott, R. F.** *Bulgaria in Antiquity. An Archaeological Introduction.* London, 1975; **Dragan, J. C.** *We, the Thracians and our Multimillenary History.* Vol. 1-2. Milano, 1976. За съжаление, книгата изобилствува със свръхинтерпретации, с незащитими идеи, а не рядко и с националистични тези. Предпазливо трябва да се подхожда и към другата монография на същия автор: *Тракийското пространство.* С., 1991. Вж. още: **Oppermann, M.** *Thraker zwischen Karpatenbogen und Ägäis.* Leipzig-Iena-Berlin, 1984; **Bouzek, J.** *Thrákové.* Praha, 1990; **Samsaris, D.** *Les thraces dans l'empire romaine d'orient (le territoire de la Grèce actuelle). Etude ethno-démographique, sociale, prosopographique et anthroponimique.* Jannina, 1993.

ГЛАВА ПЪРВА

ИСТОРИОГРАФИЯ

Развитието на тракологията и значителното увеличаване на броя на изследванията по различните направления на проблематиката обуславят появата на първите историографски прегледи: **Данов, Хр.** *Критичен обзор върху буржоазната историография за България през античната епоха до 9. IX. 1944 г.* – *ГСУ-ФИФ*, 57, 1963, № 2, 5-66. Същото и на руски език: *Критический обзор буржоазной историографии о болгарских землях в античную эпоху (до 9. IX. 1944 г.).* – *ВДИ*, 1965, № 2, 147-167. Вж. още от същия автор: *Обзор върху историографията на древна Тракия.* – В: **Данов, Хр.** *Древна Тракия.* С., 1969, 13-42, както и **Фол, Ал., В. Гюзелев.** *Античността и ранното средновековие до VIIв. в българската буржоазна историография.* – *ИПр*, 1964, № 4, 91-100. Логично следват периодични обзори: **Тачева, М.** *Българската тракология в периода 1966-1970 г.* – *ИБИД*, 28, 1972, 433-456; **Popov, Vl.** *La Thracologie durant la période 1970-1980. Problèmes et perspectives.* – *Pulpudeva*, 4, 1983, 7-12; **Попов, Д., М. Тачева.** *Съвременното състояние на проучванията по историята на българските земи в древността (Постижения и проблеми на българската историография за периода 1972-1980 г.).* – В: *Университетски изследвания и преподавания по българска история у нас и в чужбина.* Т. 1. С., 1982, 227-248; **Попов, Д.** *Някои проблеми и перспективи в развитието на историографията за българските земи в древността.* – *История и обществознание,* 1985, № 3, 11-17 и конкретно за определена година: *Тракологжката книжнина за 1985 г.* – *Векове*, 1986, № 3, 89-91, както и обобщения: **Фол, Ал.** *Тракологжките изследвания в България.* – В: *Проблеми на българската историография след Втората световна война.* С., 1973, 149-165; *Der Stand der Forschungsarbeiten über die östliche Hälfte der Balkanhalbinsel bis zur Mitte des 1. Jahrtausends v. u. Z.* – *In: Ier Symposium Illyro-Thrace.* Sarajevo-Beograd, 1991, 131-151; **Попов, Д.** *Историята и културата на древна Тракия и на траките (състояние, проблеми, перспективи).* – В: *Кратка енциклопедия. Тракийска древност.* С., 1993, XXV– XXXIII; **Jordanov, K., K. Porožanov, Ts. Lasova, D. Popov, G. Kitov.** *Thracology in Bulgaria between 1970 and 1995.* – *Orpheus,* 5, 1995, 69-79. Вж. още: **Порожанов, К.** *Историята* *на траките в историята на Стария свят (Принципни постановки и проблеми)*. – *Минало,* 1996, № 4, 14-25.

Състоянието на проучванията и етапите, през които преминава тракологията са отразени от **Fol, Al.** *Present State of the Thracian Studies (End of the II-I Millennium B. C.).* – *News from Bulgaria,* 1979, № 3, 9-13; *L'état actuel des études thraces (IIe-Ier mill. av. n. ère).* – *Pulpudeva,* 3, 1980, 5-10; *От обект към предмет в научното дирене (по случай 15-годишнината на Института по тракология).* – *СпБАН,* 1986, № 5, 67-69. Същото и на английски език: *From Object to Subject - Matter in Thracology.* – *Oxford Journal of Archeology,* 1988, № 1, 115-120; *Състояние на траколожките проучвания след Петия международен конгрес по тракология.* – *СпБАН,* 1989, № 3, 67-73; *La thracologie à l'état actuel des recherches.* – In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology.* Vol. 1. București, 1997, 11-15; **Йорданов, К., К. Порожанов.** *Тракология и индоевропеистика.* – *СпБАН,* 1992, № 5-6, 50-57. Същото и на френски език: *La thracologie dans le cadre des études indo-européenes.* – *Orpheus,* 3, 1993, 84-94; **Jordanov, K.** *La thracologie en Bulgarie.* – In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology.* Vol. 1. București, 1997, 21-27. Пак в тази връзка са и оценките за развитието на института и на катедрата: **Фол, Ал.** *Десет години Институт по тракология.* – *Векове,* 1982, № 2, 73-77; *Десет години Институт по тракология при БАН.* – *СпБАН,* 1982, № 6, 57-59; **Попов, Д.** *Катедра по История на българските земи в древността.* С., 1983; *Катедра по тракология.* – *ГСУ-ИФ,* 80, 1987, 107-113.

Критични прегледи на историографията се правят и по отношение на конкретни научно-изследователски направления, каквито са например гръцката колонизация, морската история и археология: **Danov, Chr.** *Les recherches scientifiques sur la colonisation grecque dans le Pont-Euxin (en Bulgarie, Union Soviétique, Roumanie et Turquie).* – *RH,* 1959, № 2, 281-296; **Porožanov, K., V. Popov.** *Les recherches archéologiques sous-marines conduites par le Centre d'histoire maritime et d'archéologie sous-marine à Sozopol.* – *Thracia Pontica,* 1, 1982, 311-316; **Порожанов, К.** *Изследванията по морска история в Североизточна България. Постижения и проблеми.* – В: *Североизточна България – древност и съвремие.* С., 1985, 189-197; **Markov, K.** *Das ägäische Thrakien in der Geschitsschreibung des Auslandes (7-3 Jh. v. u. Z.).* – *Thracia,* 9, 1989, 152-159. Задълбочени обзори предимно върху политическата история на тракийските племена срв. у **Фол, Ал.** *Одриското царство или общотракийското политическо развитие. (Критичен преглед на историографията, постановка на проблема и задачи на изследването).* – Във: **Фол, Ал.** *Политическа*

история на траките. С., 1972, 13-37; **Данов, Хр.** *Историографията върху елинистическия и римския период след Втората световна война.* – В: *Проблеми на българската историография след Втората световна война.* С., 1973, 166-171. Подобаващо внимание е отделено и на периода на късната античност: **Велков, В.** *Траколожките изследвания върху периода на късната античност.* – В: *Проблеми на българската историография след Втората световна война.* С., 1973, 172-174; *Състояние на проучванията на прехода от античността към средновековието на Балканския полуостров.* – *ИБИД,* 29, 1974, 163-172; **Miteva, N.** *Contemporary Status of the Studies into the Ethno-Cultural Relations in the Thracians Lands during the Late Antiquity.* – *Pulpudeva,* 4, 1983, 239-248; **Jordanov, K.** *Thracological Studies about Late Antiquity.* – *BHR,* 1984, № 2, 95-99.

Обобщенията върху траколожките проучвания в Румъния и въобще в държавите на Източна Европа, както и наблюдения върху по-частни проблеми могат да се видят у **Vulpe, R.** *Histoire des recherches thracologiques en Roumanie.* – In: *Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie.* Bucureşti, 1976, 13-51; **Vulpe, Al.** *25 années d'études thracologiques en Roumanie.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 1. Bucureşti, 1980, 11-18; *Problèmes actuels de la protohistoire thrace.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 1. Bucureşti, 1980, 215-222; **Niculiţa, I.** *Les thraces septentrionaux dans l'historiographie des états de l'Europe de l'Est: la Moldova, l'Ukraine, la Russie.* – In: *The 7th International Congress of Thracology. Reports and Summaries.* Bucharest, 1996, 46-71; **Roman, P.** *Thrakologie in Rumänien in der Zeit zwischen 2. (1976) und 7. (1996) internationalen Kongress.* – In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology.* Vol. 1. Bucureşti, 1997, 16-20; **Pantos, P.** *The Present Situation of the Studies in Archaeological Topography of Western Thrace.* – *Pulpudeva,* 4, 1983, 164-178.

Прегледите за развитието на античната и по специално на тракийската епиграфика в България са дело на **Mihailov, G.** *Les inscriptions grecques de Bulgarie.* – In: *Actes du IIème Congrès Epigraphique.* Paris, 1953, 75-79; **Velkov, V.** *Archäologische und epigraphische Forschungen in der VR Bulgarien 1944-1964.* – *Helikon,* 1964, № 1-4, 501-506; **Mihailov, G.** *L'épigraphie en Bulgarie.* – In: Acta *of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy.* Oxford, 1971, 321-326; **Велков, В**. *Античната епиграфика в България (1944-1974).* – *Археология,* 1974, № 4, 73-79. Същото и на италиански език: *L'epigrafia antica in Bulgaria (1944-1974).* – *Epigraphica,* 37, 1976, 274-282; **Mihailov, G.** *Epigraphica Thracica.* – *Epigraphica,* 1975, № 1-2, 25-67; *L'épigraphie thrace.* – In: *Dritter internationaler Thrakologischer Kongress.* Vol. 2. Sofia, 1984, 208-213;

Велков, В. *Античната епиграфика в България (1974-1984).* – *Археология,* 1984, № 4, 22-32. Същото и на английски език: *Ancient Epigraphy in Bulgaria (1974-1984).* – *Epigraphica,* 49, 1987, 9-27; **Mihailov, G., V. Velkov**. *L'épigraphie en Bulgarie.* – *TAB,* 2, 1987, 201-203. Относно значението на т. нар. извънгранични, т. е. извън пределите на България надписи срв. **Fol, Al.** *The Importance of the Inscriptions Extra Fines Provinciarum for the History of Moesia and Thracia (I-IIIC. A. D.).* – In: *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums.* Budapest, 1968, 377-381.

За състоянието на проблематиката в нумизматиката, в лингвистиката и в етнологията са важни публикациите на: **Мушмов, Н.** *Българската нумизматика.* – *УПр,* 23, 1924, 25-44; **Юрукова, Й.** *По-важни открития и развитие на нумизматиката в България през последните двадесет години.* – *Археология,* 1964, № 3, 77-81; *Основни проблеми в проучването на тракийската нумизматика.* – *Нумизматика,* 1972, № 2, 5-8; *Българската нумизматика (1944-1974 г.).* – *Археология,* 1974, № 4, 65-73; **Георгиев, Вл.** *Днешното състояние на проучванията върху тракийския език.* – *Археология,* 1960, № 2, 13-27; *La thracologie: état actuel.* – *Thracia,* 2, 1974, 13-24; *L'antroponymie thrace. L'état actuel des recherches.* – *Pulpudeva,* 2, 1978, 7-19; **Велкова, Ж.** *Поглед върху някои аспекти на траколожките изследвания.* – *Векове,* 1979, № 3, 57-60; **Vlahov, K**. *Thrakische Sprachreste im Bulgarischen. Einleitung.* – *Thracia,* 5, 1980, 53-92; *Thrakische Sprachreste im Bulgarischen. Zweiter Teil.* – *Thracia,* 8, 1988, 137-151; **Georgiev, Vl.** *L'état actuel de la linguistique thrace – Thrace et Dace.* – In: *Le monde thrace.* Roma, 1982, 24-34; **Georgieva, Iv**. *Problémes de l'ethnographie thrace.* – In: *Contributions au IVe Congrès International de Thracologie.* Sofia, 1984, 148-152.

Макар и да не се отнасят пряко до проблематиката на тракологията, тук е необходимо да се посочат основните прегледи върху развитието на изследванията посветени на праисторията и върху тяхното състояние. Вж. **Георгиев, Г.** *Проучвания на културата на селищните могили.* – *Археология,* 1964, № 3, 59-67; **Джамбазов, Н.** *Проучвания на палеолитната и мезолитната култура в България.* – *Археология,* 1964, № 3, 67-76; **Георгиев, Г.** *Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи.* – *Археология,* 1974, № 4, 1-19; **Джамбазов, Н.** *Палеолитната култура в България.* – *Археология,* 1975, № 4, 1-13. Най-важни и изчерпателни са обобщенията на **Тодорова, Х.** *Тридесет години праисторически проучвания в България.* – *Векове,* 1974, № 4-5, 84-93; *Актуални проблеми на българската праистория.* – *ИПр,* 1975, № 4-5, 84-93.

По отношение на археологията общи обзори за нейното състояние и задачи се правят сравнително отдавна: **Кацаров, Г.** *Задачи на българската археология.* – *УПр,* 26, 1927, № 4, 552-563; **Покровский, С.** *Пятдесят лет болгарской археологии.* – In: *Seminarium Kondakovianum,* 4, 1931, 278-289; **Кацаров, Г.** *Задачите на българската археология.* – *Векове,* 1931, № 1, 1-3; **Dimitrov, D. P.** *Sechzig Jahre archäologische Wissenschaft in Bulgarien.* – In: *Bulgaria. Jahrbuch der deutsch-bulgarischen Gesellschaft.* Berlin, 1940-1941, 58-66; *Състояние и задачи на българската археологическа наука.* – *ИАИ,* 17, 1950, 431-449; *Съвременни задачи на българската археология.* – В: *Първа научна сесия на Археологическия институт.* С., 1950, 161-230. Аналитични прегледи на проучванията, с опити за критичното им осветление и за дискусия на проблемите по периоди срв. последователно за времето до 1964 г. у **Димитров, Д. П.** *Българската археология през периода 1944-1964 г.* – *Археология,* 1964, № 3, 1-6; **Венедиков, Ив.** *Разкопките и проблемите на нашето Черноморие.* – *Археология,* 1964, № 3, 46-51; **Чичикова, М.** *Проучванията на тракийската култура в България (1944-1964 г.).* – *Археология,* 1964, № 3, 52-59; **Иванов, Т.** *Проучванията на града през римската и ранновизантийската епоха (1944-1964 г.).* – *Археология,* 1964, № 3, 35-45. А след това и за времето до 1974 г. у **Димитров, Д. П.** *Българската археология през последните пет години.* – *Археология,* 1970, № 3, 66-71; **Чичикова, М.** *Проучвания на тракийската култура през старата желязна епоха.* – *Археология,* 1974, № 4, 19-27; **Огненова-Маринова, Л.** *Някои проучвания на културата и изкуството в Тракия през втората половина на I хилядолетие пр. н. е.* – *Археология,* 1974, № 4, 28-37; **Иванов, Т.** *Постижения на римската археология в България през 1944-1974 г.* – *Археология,* 1974, № 4, 38-51. Вж. още от същия автор: *Проблеми на развитието на материалната култура и изкуство в римските градове в България.* – В: *Материали от Първия конгрес на БИД.* С., 1972, 357-367; *Градоустройството на градовете в Долна Мизия и Тракия според археологическите проучвания през 1971-1975 г.* – В: *България в света от древността до наши дни.* Т. 1. С., 1979, 151-160; **Овчаров, Д.** *Проучвания на материалната култура през ранновизантийската епоха в българските земи (1944-1974 г.).* – *Археология,* 1974, № 4, 51-65; **Катинчаров, Р.** *Проучвания на бронзовата епоха в България (1944-1974 г.).* – *Археология,* 1975, № 2, 1-17; **Georgiev, G., T. Ivanov, G. Dzingov.** *Archaeological Investigations in Bulgaria in the Last Few Decades.* – *BHR,* 1975, № 1, 78-91. Общи историографски, както и конкретни, изчерпателни оценки за постиженията и за насоките на изследване по определена проблематика следват и до днешна дата: **Джингов, Г.** *Българската ар-*

хеология през 1975 година. – *Векове,* 1976, № 4, 76-83; **Велков, В.** *Археологическите постижения в България (1971-1981 г.).* – СпБАН, 1982, № 6, 24-32; **Katinčarov, R.** *Etat des recherches sur l'âge du bronze en Bulgarie du sud-est.* – *ИАИ,* 36, 1982, 117-140; **Милчева, Ал.** *Проучвания на римската култура в България през 1974-1984 г. Резултати и проблеми.* – *Археология,* 1984, № 4, 9-12; **Гергова, Д.** *Постижения и проблеми в проучванията на ранножелязната епоха в Тракия.* – *Археология,* 1986, № 3, 11-26; **Panajotov, Iv**. *Studies of the Bronze Age in the Bulgarian Lands. (Historiographic Notes).* – *Thracia,* 8, 1988, 157-175; **Velkov, V.** *Archaeology in Bulgaria.* – *Antiquity,* 67, 1993, 125-129.

Множат се и историографските наблюдения за отделни археологически обекти, за определени географски райони, включително и за важни съкровища: **Станчева, М.** *Археологическото проучване на София за четвърт век.* – *МПК,* 1969, № 4, 1-5 ; **Велков, В.** *10 години археологически разкопки в Кабиле.* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1982, 4-10; *Кабиле. Местоположение, проучвания, извори.* – В: *Кабиле.* Т. 1. С., 1982, 7-17; *Разкопки и проучвания в Кабиле 1982-1986 г.* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1986, 1-14. Същото и на английски език: *Excavations and Studies at Kabyle: 1982-1986.* – *TAB,* 5, 1990, 7-13; *Тракийският град Кабиле (в светлината на последните проучвания).* – В: *Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край.* Казанлък, 1991, 144-152; **Николов, Д.** *Историография за тракийския град Севтополис.* – В: *Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край.* Казанлък, 1991, 71-79; **Георгиева, Р**. *Проучвания на желязната епоха в района на „Марица-Изток“.* – В: *Марица-Изток. Археологически проучвания.* Т. 1. С., 1991, 91-104; **Гергова, Д.** *Десет години проучвания в „Сборяново“.* – *Хелис,* 1, 1992, 9-27; *Interdisciplinary Approach in the Investigations of Sboryanovo.* – *Хелис,* 2, 1992, 9-17; **Китов, Г.** *Тракийската археология и паметниците от Ловешкия край.* – *Анали,* 1994, № 1, 18-44; **Герджикова, Ел.** *Състояние и проблеми на археологическите проучвания в Източните Родопи.* – *ИМЮБ,* 20, 1994, 71-83; **Бонев, Ал.** *Състояние на проучванията на златното съкровище от Вълчитрън.* – *Археология,* 1977, № 4, 11-19; **Фол, Ал.** *Преглед на книжнината върху Рогозенското съкровище между януари 1986 и април 1987 г.* – *Векове,* 1988, № 3, 81-86; **Пенкова, Ел**. *Рогозенското съкровище – проблеми и становища в историографията.* – *Проблеми на изкуството,* 1991, № 1, 54-58.

От историографска гледна точка с важно значение за тракологията е появата на сборници в чест на едни от най-изтъкнатите и

представители. Там са събрани статии и студии на техни колеги и ученици по различна тематика. Има също бележки за научния живот и за приносите на тези автори и което е още по-полезно – пълни библиографии на трудовете им. Съобщени в хронологически ред тези сборници са: *Studia in honorem Veselini Beševliev.* Sofia, 1978 и съответно **Mihailov, G.** *Veselin Beševliev – le philologue classique.* – In: *Studia in honorem Veselini Beševliev.* Sofia, 1978, 5-8, както и **Velkova, Ž.** *Veselini Beševliev. Bibliographie der Publikationen 1921-1976.* – In: *Studia in honorem Veselini Beševliev.* Sofia, 1978, 13-32; *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и ученицине му* (*Studia in honorem Christo M. Danov univ. prof. d. dr. collegae et discipuli dedicaverunt*). С., 1985, както и **Коцева, К.** *Библиография на трудовете на проф. д-р Христо М. Данов.* – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и от учениците му.* С., 1985, 7-21; *Studia in honorem Borisi Gerov.* Sofia, 1990 и съответно **Velkov, V.** *Universitätsprofessor Boris Gerov.* – In: *Studia in honorem Borisi Gerov.* Sofia, 1990, 7-10, както и **Ботева, Д.** *Библиография на трудовете на проф. Борис Геров.* – In: *Studia in honorem Borisi Gerov.* Sofia, 1990, 11-16; *Studia in honorem Georgii Mihailov.* Sofia, 1995 и съответно **Fol, Al.** *Georgi Mihailov.* – In: *Studia in honorem Georgi Mihailov.* Sofia, 1995, 9-10 с *Bibliographie des ouvrages du professeur Georgi Mihailov,* 10-19; *Studia in honorem Alexandri Fol.* Sofia, 1995 (=*Thracia,* 11) и съответно **Jordanov, K., D. Popov, K. Porožanov.** *In Honorem Alexandri Fol.* – *Thracia,* 11, 1995, 7-14, както и **Fol, V.** *List of Publications by Prof. Alexander Fol.* – *Thracia,* 11, 1995, 17-30. За Ал. Фол срв. още: **Йорданов, К., Д. Попов.** *Проф. Александър Фол на 50 години.* – *ThrAnt,* 9, 1982, 5-18, както и **Калоянов, Ст.** *Научни трудове на проф. Александър Фол (подбрана библиография) 1964-1983.* – *ThrAnt,* 9, 1982, 19-30; *Юбилеен сборник в памет на акад. Димитър Дечев.* С., 1998 и съответно **Дуриданов, Ив**. *Приносът на академик Димитър Дечев в науката за тракийския език.* – В: *Юбилеен сборник в памет на акад. Димитър Дечев.* С., 1998, 7-12.

Обзори върху научното дело на други изтъкнати български и чуждестранни учени с пълни библиографии на изследванията им срв. още у **Велков, В., А. Алексиева.** *Гавраил Илиев Кацаров. Библиография.* С., 1953; **Тодоров, Ив.** *Библиография на трудовете на проф. Велизар Велков.* – *ThrAnt,* 5, 1979, 11-66, както и **Попова, П., Ив. Тодоров.** *Велизар Велков. Био-библиография.* Велико Търново, 1989. По повод на третия международен конгрес по тракология във Виена посветен на делото на В. Томашек публикациите за него са: **Fol, Al.** *W. Tomaschek und die Thrakologie der Gegenwart.* – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress.* Vol. 1. Sofia, 1984, 19-25; **Berciu, D.**

Wilhelm Tomaschek et la thracologie en Roumanie. – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress.* Vol. 1. Sofia, 1984, 26-30; **Gindin, L. A.** *La reconstruction de la langue thrace dans l'oeuvre de W. Tomaschek.* – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress.* Vol. 1. Sofia, 1984, 31-35. От същия автор вж. още: *Реконструкция фракийского языка в трудах В. Томашека.* – *Балканско езикознание,* 1981, № 1, 43-60; **Papazoglou, F.** *L'oeuvre de W. Tomaschek dans le domaine de la géographie historique et la topographie de la péninsule Balkanique.* – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress.* Vol. 1. Sofia, 1984, 36-44; **Slatkowskaja, T. D.** *W. Tomaschek über das thrakische rituelle Erbe und die moderne Ethnographie.* – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress.* Vol. 1. Sofia, 1984, 53-61; **Vlahov, K.** *W. Tomaschek als Gründer der thrakischen Sprachwissenschaft.* – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress.* Vol. 1. Sofia, 1984, 62-64. Пак по този повод е направен и преглед върху проучванията по тракология в Австрия: **Danov, Chr.** *Die thrakologischen Forschungen in der Österreichischen Geschichtswissenschaft.* – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress.* Vol. 1. Sofia. 1984, 45-52. Други големи лингвисти са обект на интерес от **Влахов, К.** *Димитър Дечев – основател на тракологията у нас.* – *Thracia,* 6, 1984, 5-10; **Дуриданов, Ив.** *Живот и научна дейност на академик Владимир И. Георгиев.* – В: *Сб. в чест на академик Владимир Георгиев. Езиковедски проучвания по случай 70 г. от рождението му.* С., 1980, 5-15, както и **Машалова, Е.** *Библиография на трудовете на академик Владимир Георгиев.* – В: *Сб. в чест на академик Владимир Георгиев. Езиковедски проучвания по случай 70 г. от рождението му.* С., 1980. 16-78 и още от същия автор: *Bibliography of the Publications of Academician Vladimir Iv. Georgiev (1908-1986).* – *LingBalk,* 1986, № 4. 7-23; **Калужская, И.** *Библиография работ Леонида А. Гиндина.* - *Балканско Езикознание,* 1987, № 3, 191-198.

Основните периодични издания по тракология са: *Thracia.* Vol. 1-11. Sofia, 1972-1995; *Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace.* Vol. 1-6. Sofia, 1976-1993; *Studia Thracica.* Vol. 1-5. Sofia, 1975-1980 (=*StThr*); *Thracia Pontica.* Vol. 1-6. Sofia, 1982-1997; *Thracia Terra Antiqua Balcanica.* Vol. 1-6. Sofia, 1986-1991 (=*TAB*); *Thracia Antiqua.* Vol. 1-9. Sofia, 1976-1982 (=*ThrAnt*); *Expeditio Thracica.* Vol. 1-3. Sofia, 1980-1982 (=*ExpThr*); *Seminarium Thracicum.* Vol. 1-2. Sofia, 1987-1988 (=*SemThr*). С най-важно значение са публикуваните акти от международните конгреси и от симпозиумите по тракология, но също така и сбирките по различни теми и проблеми или за определени региони като: *Варненский некрополь и проблемы халколита.* - In: *Studia Praehistorica,* 1-2, 1978; *Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 A.* Sofia, 1981; *Ier Symposium Illyro-Thrace. Tribus paléobalkaniques entre la mer Adriatique et la mer Noire de l'énéolithique jusqu'à l'époque hellenistique.* Sarajevo-Beograd, 1991; *Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism.* Ankara, 1998. Поредиците: *Тракийски паметници.* Т. 1. *Мегалитите в Тракия.* С., 1976; Т. 2. *Тракийски светилища.* С., 1980; Т. 3. *Мегалитите в Тракия.* Част 2. *Тракия Понтика.* С., 1982; *Поселищен живот в Тракия.* Т. 1-3. Ямбол, 1982-1994; *Хелис.* Т. 1-3. С., 1992-1994. Сборниците: *Кабиле.* Т. 1-2. С., 1982-1991; *Севтополис.* Т. 1-2. С., 1984; *Марица-Изток. Археологически проучвания.* Т. 1-3. С., 1991-1995; *Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма.* С., 1990; *Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край.* Казанлък, 1991; *Първи международен симпозиум „Севтополис".* Велико Търново, 1994. Тук включително и *Висш семинар. Античност и съвременност.* С., 1983; *Втори висш семинар. Древност и съвремие.* С., 1985; *Трети висш семинар. Древност и съвремие.* С., 1988; *Четвърти висш семинар. Древност и съвремие.* С., 1989.

Сравнително пълни библиографски данни могат да се намерят у **Velkov, V.** *Die alte Geschichte in der bulgarischen Historiographie (Bibliographischer Überblick 1879-1956).* – In: *Antike und Mittelalter in Bulgarien.* Berlin, 1960, 70-103 (=*Berliner Byzantinische Arbeiten,* 21); **Jordanov, K.** *Bibliographie sur l'archéologie et l'histoire de la Thrace (1967-1970).* – *Thracia,* 1, 1972, 327-345; **Кусева, М.** *Римското владичество, късната античност и тракийското наследство. Библиография 1970-1980.* С., 1982; **Кръстева, М.** *Bibliographia Thracica. Десет години българска тракология.* С., 1984; **Костова, Е.** *Българската историческа наука. Библиография (1970-1974).* Т. 3. С., 1975; (1975-1979). Т. 4. С., 1981; (1980-1984). Т. 5. С., 1985; **Comşa, E.** *Bibliografia referitoare la a doua epocă a fierului de pe teritoriul României. Bibliotheca Thracologica.* Vol. 3. Bucureşti, 1993. Допълнителни справки за студии, за статии и за публикации от всякакъв характер могат да бъдат направени напоследък в *Bulletin de Thracologie.* 1994-1998. *Comission internationale consultative pour la promotion d'études Indo-Européennes et Thraces. Recherches paléobalkaniques et carpato-pontiques.* Vol. 1-4. Mangalia, 1994-1998; **Shopova, Ir.** *Selected Bibliographie of Thracology in Bulgaria (1970-1995).* – *Orpheus,* 5, 1995, 81-114. Библиографски опис на трудовете на българските археолози вж. у **Велков, В., С. Георгиева.** *Библиография на българската археология (1879-1955 г.).* С., 1957. Второто издание С., 1974 е доведено до 1966 г. Литературата след тази дата се описва периодично в рубриката „Книгопис" на сп. *Археология.* Твърде полезни са още библиографиите за определени райони: **Домарадски, М., Ст. Александров, Ан. Божкова и др.**

Библиография. – В: *Тракийската култура в Родопите и по горните течения на Марица, Места и Струма*. С., 1990, 110-129; **Кръстева, М., Д. Вълчева, Т. Шалганова**. *Подбрана библиография (1967-1991)*. – *Хелис*, 1, 1992, 151-171, както и цялостната справка относно бронзовата епоха в българските земи: **Blagova, S.** *Bronze Age in the Bulgarian Lands. Bibliography 1888-1984*. – *Thracia*, 8, 1988, 176-246. По отношение на лингвистичните разработки е необходимо да се отбележат усилията на **Velkova, Ž.** *Die thrakische Sprache (Bibliographischer Anzeiger 1852-1965)*. – *LingBalk*, 12, 1967, 155-184; *Die thrakische Sprache (Bibliographischer Anzeiger 1966-1970)*. – *LingBalk*, 17, 1972, 55-63; *Die thrakische Sprache (auswählte Bibliographie 1955-1974)*. – In: **Detschew, D.** *Die thrakischen Sprachreste*. Wien, 1976, 11-28; **Дуриданов, Ив., С. Андреева**. *Библиография на българската ономастика*. 1960-1970. С., 1970. Изчерпателната сбирка е дело на **Василева, М., В. Камбуров.** *Библиография на тракийския език*. – *Thracia*, 10, 1993, 189-217.

ГЛАВА ВТОРА

ИЗВОРОЗНАНИЕ

Всички писмени сведения на древните автори за Тракия и за траките все още не са събрани, но голям брой съществени пасажи са преведени и накратко коментирани във второто (след 1915 г.) разширено и допълнено издание на **Дечев, Д., Г. Кацаров и др.** *Извори за старата история и география на Тракия и Македония*. С., 1949. С оглед на тогавашното състояние на преподаването, литературни откъси и надписи за историята и за културата намериха място в раздела на **Данов, Хр.** *Тракия, Македония и Западният и Северният бряг на Черно море в древността*. – В: **Данов, Хр.** *Христоматия по история на стария свят*. Т. 1. С., 1967, 324-354. С утвърждаването на тракологията като университетска дисциплина академичната традиция се разви от **Фол, Ал., М. Тачева, Д. Попов, В. Иванов.** *Подбрани извори за историята на българските земи в древността*. С., 1980. Същевременно Институтът по тракология започна работа по създаването на многотомна поредица, която ще обхване пълно изворите на писмената литературна традиция на оригиналните езици с паралелен български превод – едно амбициозно начинание, при което първият том е вече налице: **Велков, В., Зл. Гочева, В. Тъпкова-Заимова**. *Извори за историята на Тракия и траките*. Т. 1. С., 1981. Неговата поява предостави възможност да се положи началото и на съставянето на христоматия за обучение на студентите: **Фол, Ал., Д. Попов.** *Христоматия по Тракология*. Т. 1. С., 1989. Вторият том, има друг характер: **Тачева, М., Д. Ботева.** *Христоматия по Тракология*. Т. 2. С., 1998. В публикуваните от Института за история *Гръцки извори за българската история*. Т. 1. С., 1954 и *Латински извори за българската история*. Т. 1. С., 1958 са преведени и коментирани писмени източници, които се отнасят за епохата на късната античност.

Епиграфските извори започват да се събират още в края на миналия век от **Dumont, A., Th. Homolle.** *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie*. *Paris*, 1892, където от значение са надписите, намерени в онези части на провинция Тракия, които са в територията на дн. Югославия и на дн. Турция. Същевременно, *Corpus Inscriptionum Latinarum* = *CIL*, 3. *Asiae provinciarum Europae Graecarum Illyrici*

Latinae. Pars 1-2. Berolini, 1873; *CIL*, 3. *Inscriptionum Orientis et Illyrici Latinorum supplementum*. Pars 1-2. Fasc. 1-5. Berolini, 1889-1902 съдържа малко латински надписи от провинция Тракия и тези от провинция Мизия, известни до датата на издаването, със съвсем кратки бележки на латински език. За латинските надписи от Мизия по-добро от предишните публикации е изданието на **Kalinka, E.** *Antike Denkmäler in Bulgarien*, Wien, 1906 (= *Schriften der Balkankommission*, 4). Всички тези епиграфски паметници очакват нова систематизация и пълен коментар, както впрочем постъпва **Gerov, B.** *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae (Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae)*. Serdicae, 1989. Необходимостта от корпусни издания и на останалите латински надписи от българските земи личи най-ясно в сравнение с **Mihailov, G.** *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*. Vol. 1. Serdicae, 1970² ; Vol. 2-5, Serdicae, 1958-1997, където вече са събрани и обстойно анализирани всички гръцки надписи. Посочени са разночетенията, а историографските позовавания са изчерпателни. По отношение на палеофригийските надписи, които са важни при паралелизма с тракийската действителност, по същия начин постъпват: **Brixhe, C., M. Lejeune.** *Corpus des inscriptions paléophrigiennes*. Paris, 1984. Тези примери ускориха съставянето на прецизни и на изчерпателни сбирки за отделни райони като например: **Велков, В.** *Надписи от Кабиле*. – В: *Кабиле*. Т. 2. С., 1991, 7-53; **Велков, В., Г. Александров**. *Монтана*. Т. 2. *Епиграфски паметници от Монтана и района.* Монтана, 1994; **Božilova, V., J. Kolendo, L. Mrozewicz**. *Inscriptions latines de Novae*. Poznan, 1992. Що се отнася до т. нар. извънграничен епиграфски материал, т. е. надписите за древна Тракия и за траките от други страни, опит за по цялостната му систематизация и за методиката за работа с него са показани от **Фол, Ал.** *Статистика или модел на съотношения*. – Във: **Фол, Ал.** *Демографска и социална структура на древна Тракия. (I хилядолетие преди новата ера)*. С., 1970, 40-81. Епиграфски и папирологически известия за траки в Египет са въведени в обръщение от **Mihailov, G.** *Les thraces en Egypte*. – *LingBalk,* 1969, №1, 31-44. Каталогът на персоналните свидетелства за тях и пълният исторически коментар е у **Velkov, V., Al. Fol**. *Les thraces en Egypte grécoromaine*. Sofia, 1977(= *StThr,* 4).

Сравнително обобщение върху тракийското монетосечене е направено за първи път от **Добруски, В.** *Исторически поглед върху нумизматиката на тракийските царе*. – *СбНУНК*, 14, 1897, 555-631, но то възпроизвежда известното вече, предимно в немската историография и е пълно с досадни грешки. От преработка и от редица уточнения се нуждаят още **Pick, B.** *Thrakische Münzbilder*. – *JDAI*, 13, 1898, 134-174; **Pick, B., K. Regling.** *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien (= Die antiken Münzen Nordgriechenlands)*. Vol. 1-2. Berlin, 1898-1910 (за Никополис ад Иструм, Марцианополис, Истрия, Томи, Калатис, Дионисополис и Одесос) с уводи за историята на древните градове; **Strack, M. L.** *Die antiken Münzen von Thrakien*. Vol. 1. Pars 1. *Die Münzen der Thraker und der Städte Abdera, Ainos, Anchialus*. (= *Die antiken Münzen Nordgriechenlands*). Vol. 1 Pars. 1). Berlin, 1912. Такова е състоянието на нещата и с по-главните ръководства и сборници на монети като: **Babelon, E.** *Traité des monnaies greques et romaines*. Vol. 1–3. Paris, 1901 и **Head, B. W.** *Historia Nummorum. A Manual of Greek Numismatics*. Oxford, 1911, където освен за типовете монети на античните градове в България се дават и сведения за емисиите на тракийските царе и племена. От своя страна работите на **Мушмов, Н.** *Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе*. С., 1912 и *Монетите на тракийските царе*. – В: Сб. *Борис Дякович*. С., 1927, 195-265 (= *ГПНБ*, 1925), които следват почти буквално изредените автори също са изпълнени с неточности и се нуждаят от сериозни корекции. По-добро е състоянието със специалните издания за определени средища : **Мушмов, Н.** *Античните монети на Пловдив*. – *ГПНБ*, 1924, 181-337; *Монетите и монетарниците на Сердика*. С., 1926; **Ružicka, L.** *Die antiken Münzen von Pautalia*. – *ИБАИ*, 7, 1932-1933, 1-216.

Началото е отлично продължено и изведено на високо професионално равнище от **May, J. M. F.** *Ainos: its History and Coinage*. Oxford, 1950; *The Coinage of Abdera (540-345 B. C.)*. London, 1966 и от **Schönert-Geiss, E.** *Die Münzprägung von Byzantion*. Teil I: *Autonome Zeit*. Berlin, 1970; *Die Münzprägung von Byzanthe – Dikaia – Selymbria*. Berlin, 1975; *Die Münzprägung von Maroneia*. Berlin, 1987. Тази линия на изследвания е подхваната и в българската историография от **Jurukova, J.** Die *Münzprägung von Deultum*. Berlin, 1973; Die *Münzprägung von Bizye*. Berlin, 1981; *Монетосеченето в Долна Мизия и Тракия (II-III в.). Хадрианопол*. С., 1987. Логично следват и нейните обобщения: *Coins of the Ancient Thracians*. Oxford, 1976 (= *BAR, Supplementary Series,* 4); *Монетите на тракийските племена и владетели*. С., 1992. Установената традиция е защитена от **Димитров К.** *Античните монети на Севтополис*. – В: *Севтополис*. Т. 2. С., 1984, 5-136; *Съкровища със златни и сребърни монетни типове „Филип II" и „Александър Велики" от ранноелинистическа Тракия (340-270 г. пр. н. е.)*. С., 1993, както и от появата на ред други специалисти, чийто докторски дисертации естествено прерастват в сериозни монографии. Достатъчни са примерите с **Карайотов, Ив.** *Монетосеченето на Месамбрия през елинистическата епоха (ок. 250–72-71 г. пр. н. е.)*.

С., 1985 (автореферат на докторска дисертация); *Монетосеченето на Месамбрия*. Бургас, 1992 и с **Драганов, Д.** *Монетосеченето на Кабиле (III-IIв. пр. н. е.)*. С., 1986 (автореферат на докторска дисертация); *Монетосеченето на Кабиле*. С., 1993. По отношение на нумизматиката не може да не се изтъкне името на Т. Герасимов с колкото многобройни, с толкова и основни публикации върху тракийското монетосечене и върху гръцките и римските монети по българските земи. За съжаление те са пръснати в най-различни издания без авторът им да стига до обобщения съобразени с широкия фронт на проблематиката, с различните исторически периоди или географски зони.

Тракийските езикови остатъци са събрани във фундаменталния труд на **Detschew, D.** Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976^2, но необходимостта от ревизия на целия езиков фонд и извеждането на проблематиката на ново равнище личи добре в теоретичните принципи, показани последователно от **Vlahov, K.** *Thesaurus Linguae Thracicae*. – *Pulpudeva*, 2, 1978, 43-45 и от **Фол, Ал.** *Тезаурус на тракийския език или енциклопедия на тракийските реалии*. – *Векове*, 1983, №6, 76-82. Впрочем, задълбочената работа по това направление вече започна и резултатите са налице: **Bredow, Ir. von.** *Die thrakischen Namen bei Homer*. – *TAB*, 1, 1986, 133-186; **Janakieva, Sv., P. Dimitrov**. *Thesaurus Linguae Thracicae. I. Herodotus and the Logographs*. – *Orpheus*, 6, 1996, 89-108.

Основите на тракийското изворознание се поставят в началото на нашия век. Този възрожденски изблик да се разшири кръгозора чрез превод и чрез коментар на древните автори е забележителен със своя ентусиазъм и искреност. Такава е естествената необходимост на една държава едва измъкнала се от оковите, а първите вдъхновени пропагандатори и агитатори на нейната така славна и вековна (дори преди славяните и дори преди прабългарите) история, не закъсняват да го сторят. Именно поради тази причина присъдата към тях и то от позицията на изтеклото време и на съвременния информационен бум, не бива да бъде строга. Вярно е, че обикновено всичко се свежда до превод на избрани пасажи от даден автор и до елементарен коментар на текста, но е истина също така, че за първи път всички тези откъси от древните, стават достъпни и достояние за всички. Въпреки че опитите за тълкуване са по-скоро частични и не надхвърлят вече постигнатото в чуждата историография, те са заредени с енергия, която впоследствие дава своите плодове. Повторенията на вече изказани становища, позиции и хипотези на български език също не бива да тревожат, защото този е първият порив да се излезе на верния път. Поради посочените причини, задължително включвам в настоящия обзор част от опитите, които имат своя принос в изграждането на това научно направление и всъщност продължават и към днешна дата. Изредени в хронологически план те са:

Кацаров, Г. *Сведенията на Тукидида за старите траки (превод и коментар)*. – *ПСп*, 14, 1903, №63, 400-413; *Ариан: походът на Александър Велики към Дунава (превод и коментар)*. – *ПСп*, 16, 1905, №65, 124-133; **Димитров, Д. П.** *Едно антично известие за тракотроянското племенно родство*. – *ИБАИ*, 6, 1930-1931, 279-281; **Бешевлиев, В.** *Извори за историята и културата на балканските народи. Йорданес (превод и бележки)*. – *Векове*, 1931, №2, 27-28; **Дечев, Д.** *Извори за историята и културата на балканските народи. Прокопий. Превод и бележки*. – *Векове*, 1931, №3, 42-43; **Бешевлиев, В.** *Herodot. VIII, 140-144*. – *ИИД*, 11-12, 1931-1932, 337-340; *Йорданес (превод)*. – *БИБ*, 5, 1932-1933, №2, 111-115; *Гръцки и латински извори за историята на България. Йорданес*. – *Прометей*, 1937-1938, №5-6, 35-38; **Тонев, Мл.** *Гръцки и латински извори за историята на България. Диодор*. – *Прометей*, 1938-1939, №3, 28-29; **Божкова, Д.** *Добруджа в поезията на Овидий*. – *Родина*, 1940-1941, №2, 49-53; **Илиев, Б.** *Извори за историята и географията на нашите земи. Дион Касий*. – *Прометей*, 1941-1942, №1, 23-28; *Извори за историята на нашите земи. Апиан Александрийски. Римска история*. – *Прометей*, 1941-1942, №3, 93-94; **Данов, Хр.** *Гръцки и латински извори за историята на нашите земи. Сведенията на Амиан Марцелин*. – *Прометей*, 1942-1943, №3-4, 103-107; №5-6, 140-144; *Гръцки и латински извори за историята на нашите земи. Полибий*. – *Прометей*, 1943-1944, №1, 25-30; №2, 54-60; **Михайлов, Г.** *Сведенията на Апиан за Тракия и историята ѝ*. – *Прометей*, 1943-1944, №2, 60-63; **Велков, В.** *Сведенията на Теофраст за флората и климата на древна Тракия*. – *Природа*, 1954, №4, 82-86.

Въпреки посочените слабости, именно през този етап от развитието на тракийското изворознание се направиха и първите опити за обобщения и синтез, които личат най-ясно от работите на **Кацаров, Г.** *Тракия в Омировия епос*. – *ИИД*, 11-12, 1931-1932, 122-135 и на **Димитров, Д. П.** *Исторически мотиви в драмата “Резос”*. – *ИИД*, 10, 1930, 1-19. Нещо повече, интерпретациите на Д. П. Димитров не само предхождат по време тълкуванията на съвременните му чужди учени, но и ги надминават по задълбоченост и прецизност. В това отношение най-добро е сравнението с **Grégoire, H.** *L'authenticité du Rhésos d'Euripide*. – *AntCl*, 2, 1933, 91-133; **Grégoire, H., R. Goossens**. *Sitalkès et Athènes dans le „Rhésos“ d'Euripide*. – *AntCl*, 3, 1934, 431-446; **Goossens, R.** *Euripide et Athènes*. – In: *Mémoires de* *l'Académie royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*, 55, 1962, №4. Други чуждестранни изследователи също проявяват интерес към определени древни автори и анализират данните им. Срв. **Chapot, V.** *Arrien et le périple du Pont-Euxin*. – *REG*, 34, 1921, 129-154; **Brătescu, G.** *Dacia şi Moesia după Ptolemaeus (sec. II d. Ch.)*. – *Analele Dobrogei*, 4, 1923, 49-63.

Последователните и изчерпателни обзори на отделните антични автори и особено на историците и на техните сведения за древна Тракия и за траките, безспорно открояват Хр. Данов при втория етап на тракийското изворознание: **Данов, Хр.** *Херодот като извор за историята на Тракия, Македония, Пеония и Западното Черноморие*. – *ГСУ-ИФФ*, 32, 1935-1936, №8, 1-106; *Сведения за българските земи у атинските поети от V век (Есхил, Софокъл, Еврипид и Аристофан)*. – *Родина*, 3, 1941, №4, 5-23; *Полибий и сведенията му за източната половина на Балканския полуостров*. С., 1942; *Към сведенията на Тацит за Тракия*. – *ГНМ*, 7, 1942, 45-53; *Впечатленията на двама очевидци от Тракия през II в. от н. е.* – *ИПр*, 1946-1947, №3, 533-540, където се разглеждат свидетелствата на Лукиан и на Елий Аристид; *Към старата история на Созопол, Западното Черноморие и Тракия*. III. *Към сведенията на Аристотел за старите тракийци*. IV. *Към сведенията на Полибия за Тракия*. – *ИИД*, 22-24, 1948, 189-202; *Югоизточна Тракия по сведенията на Ксенофонт*. – *ИИБИ*, 3-4, 1951, 297-311. Този начин на работа доведе и до обобщения: **Данов, Хр.** *Към историческия облик на древна Тракия. (Изследвания върху изворознанието на нашите земи)*. I. *От Омир до Страбон*. – *ГСУ-ИФФ*, 40, 1943-1944, 1-61; *Към историческия облик на древна Тракия. (Изследвания върху изворите за старата история на нашите земи)*. II. *Римски поети и писатели от III в. пр. н. е. до IVв.* – *ГСУ-ИФФ*, 43, 1946-1947, 4-76; *Основни извори за историята на древнотракийските земи през доримската епоха*. – В: **Данов, Хр.** *Древна Тракия*. С., 1969, 43-97. Интересът на същия автор към изворознанието продължи и впоследствие: **Danov, Chr.** *Altthrakien in den mythographischen Büchern Diodors*. – In: *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica*. Sofia, 1963, 81-89; *Altthrakien und das Schwarze Meer bei Platon und Aristoteles*. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Vol. 1, Bucureşti, 1980, 301-319.

С висока стойност и със завидна професионалност се отличават още проучванията на **Тонев, Мл.** *Демостеновата реч срещу Аристократа и нейната стойност като извор за историята на Тракия*. – *ИИД*, 14-15, 1937, 35-53; **Тодоров, Я**. *Историята на древна Македония у Тит Ливий*. – *ИИД*, 19-20, 1944, 125-141; **Михайлов, Г.** *Класовата борба на о. Лесбос през VII-VI в. и Алкей*. – *ГСУ-ИФФ*, 46, 1949-1950, №4, 1-38; *Към въпроса за Софоклевата драма „Терей“*. – *ГНМП*, 2, 1950, 39-50; **Велков, В.** *Древна Тракия в творчеството на Софокъл*. – *ГСУ-ФФ*, 50, 1955, №2, 275-281; *Тракия в светлината на Аристофановите комедии*. – *ГСУ-ФФ*, 53, 1959, №1, 417-423; **Венедиков, Ив**. *Траките и Илиадата*. – *Тракия*, 1976, №3, 33-54.

Третият етап в развитието на тракийското изворознание особено по отношение на методологическите принципи за работа с писмените свидетелства започна с изследванията на **Фол, Ал.** *Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия*. I. *Тракия в перигезата на Хекатей*. – *ГСУ-ФИФ*, 66, 1972-1973, №3, 17-34; II. *Тракийският логос на Херодот*. – *ГСУ-ИФ*, 67, 1973-1974, 5-26; III. *Тракия в Тукидидовата „Археология“ (I 2-12 и II 14-17)*. – *ГСУ-ИФ*, 68, 1974, 5-34; IV. *Теопомп: „Гръцка история“ и „История на Филип (II Македонски)“*. – *ГСУ-ИФ*, 69, 1975, 7-43; V. *Генеалогисти и митографи от V-IVв. пр. н. е.* – *ГСУ-ИФ*, 70, 1976, 5-32; VI. *Ефор: „Общи дела“*. – *ГСУ-ИФ*, 72, 1978, 5-32; VII. *Конон: “Разкази“*. – *ГСУ-ИФ*, 74, 1980, 5-22.

За първи път в историографията се повдигна въпросът за проучването на безкнижовните, нелитературни общества каквото е и тракийското: **Fol, Al.** *Europe non-littéraire*. – In: *Hommage à Nikola Tasič (= Balkanica. Annuaire de l'Institut des études balkaniques*, 23). Beograd, 1992, 437-438. Обърна се внимание на ред методологически проблеми: **Фол, Ал**. *Методологически проблеми на историята на Стария свят*. – В: *Юбилеен сборник в чест на Д. Косев*. С., 1985, 29-33; *Методологические проблемы изучения праистории Балкан*. – *ВДИ*, 1992, №1, 21-35; *Thracian Culture. Methodological Problems*. – *EH*, 14, 1990, 9-18. Постави се основата на стратиграфията на данните от писмената литературна традиция: **Mihailov, G.** *Les pays balkaniques et la littérature classique jusqu'au VIe siécle*. – In: *Actes du IIe Congrès International des Etudes du Sud-Est Europeen*. Vol. 1. Athènes, 1972, 123-150, за да се стигне до принципите на „тракийската интерпретация“: **Фол, Ал.** *Interpraetatio Thracica*. – В: *Помощни исторически дисциплини*. Т. 2. С., 1980, 60-71; *Методически принципи на анализа на изворите*. – Във: **Фол, Ал., Т. Спиридонов**. *Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е.* С., 1983, 9-21. Тази позиция следва и **Бредов, Ир. фон**. *Interpraetatio Barbarica. (Възможностите на историческата критика)*. – *SemThr*, 2, 1988, 70-73. Обобщение на всички достижения и конкретен анализ у **Попов, Д.** *Въведение в тракийското изворознание*. I. *От Омир до Ксенофонт*. – В: *Христоматия по Тракология*. Т. 1. С., 1989, 8-60.

В историографията се подхвана дискусия по ред теоретични проблеми: **Гочева, Зл.** *Проблеми на античното изворознание*. –

ThrAnt, 8, 1982, 5-11; *Проблемы фракийского источниковедения – прямые и косвенные сведения о Фракии и фракийцах.* – *ТАВ*, 6, 1991, 37-41; **Гиндин, Л. А.** *Значение данных фракологии в комплексе проблем индоевропеистики.* – *АнтБалк*, 6, 1988, 5-8; **Лазова, Цв.** *Изворознанието и историческата наука.* – *SemThr*, 1, 1985, 51-53; *Що е исторически документ?*– *SemThr*, 1, 1985, 30-33; *„Външна и вътрешна критика". Проблеми на терминологията.* – *SemThr*, 2, 1988, 61-67; **Русинов, В.** *Исторически извор и изворознание. Някои определения.* – *SemThr*, 2, 1988, 67-70; *Система автоматизированного анализа письменных сведений.* – *ТАВ*, 6, 1991, 174-179; **Генчева, Ис**. *Премълчаното в античните текстове като исторически извор (Августова епоха).* – *Минало*, 1994, №2, 12-20. Обърна се внимание и за критицизма при анализа на късните извори и за компетентността на византийските. **Лазова, Цв.** *Някои проблеми на изворознанието през IVв. от н. е.* – *ThrAnt*, 5, 1979, 135-142; *Библиотеките в античността и литературната дейност в Тракия.* – *ИБИД*, 33, 1980, 5-15; *Културните центрове през късната античност в Тракия.* – *SemThr*, 2, 1988, 87-91; *Problems of Source – Criticism Concerning the Period of Late Antiquity in Thrace and Moesia (4th–5th Centuries).* – *Pulpudeva*, 4, 1983, 233-238; **Tăpkova, V.** *La compétence des sources byzantines sur la survivance de l'ethnie thrace.* – *Thracia*, 1, 1972, 223-230.

Не изостана и проблематиката за междудисциплинна работа с епиграфските паметници, с папирусите и с монетите: **Mihailov, G.** *Les inscriptions comme source de l'histoire des états thraces.* – *Pulpudeva*, 4, 1983, 21-26; *Епиграфиката като интердисциплинарна наука.* – *SemThr*, 1, 1985, 5-11; **Бредов, И. фон.** *Папирусите като исторически извор.* – *ThrAnt*, 8, 1982, 29-34; **Герасимов, Т.** *Произход и значение на монетите като исторически извори.* – В: Сб. *През вековете.* С., 1938, 283-321; **Juroukova, J.** *Les monnais thraces.* – *Pulpudeva*, 1, 1976, 63-70; **Домарадски, М.** *Мястото на нумизматичните данни в проучванията на тракийската култура от късножелязната епоха.* – *Нумизматика*, 1987, №4, 1-14. По същия начин стоят нещата и с методологията при археологическите изследвания: **Fol, Al.** *Saggio metodologico di archeologia Tracia.* – In: *V Symposium Internazionale di Tracologia.* Roma-Milano, 1989, 21-24; **Тодорова, Х.** *Интердисциплинарни изследвания в българската археология.* – *Интердисциплинарни изследвания*, 1, 1978, 1-11; **Домарадски, М.** *Теренното обхождане като метод на археологическото проучване.* – *МПК*, 1980, №2, 28-31; **Калоянов, Ст.** *Историческото равнище на теренните изследвания.* – *SemThr*, 2, 1988, 80-86; **Порожанов, К.** *Теренните проучвания в морската археология – етап в историческото познание.* – *SemThr*, 2, 1988, 74-79; **Бейли, Д.** *Археология на култа: метод и теория.* – *Хелис*, 3, 1994, №1, 321-327.

Същевременно изворoведското направление „Трация пост антиква" захванато още на времето от **Шишманов, Ив.** *Значението и задачите на нашата етнография.* – *СбНУНК*, 1, 1889, 1-64 и от **Иречек, К.** *Пътувания по България.* С., 1974 бе изведено на теоретично равнище с уточнени принципи за работа от **Фол, Ал.** *Българската народна култура и тракийското изворознание (методологически бележки).* – *Български фолклор*, 1985, №4, 3-9 и от **Попов, Д., П. Колев**. *Странджа между миналото и настоящето.* – В: *Странджа – древност и съвремие.* С., 1990, 429-444. Повдигнаха се и ред частни въпроси за историческите източници, включително и за използването на средновековните извори и на картографския материал: **Бешевлиев, В.** *Античната топонимия у нас като исторически извор.* – *ИИБЕ*, 3, 1954, 341-355; **Янакиева, Св.** *Античните извори и хронологията на тракийските селищни имена.* – *ThrAnt*, 8, 1982, 35-39; **Дойков, В.** *Локализиране на исторически обекти чрез античнi географски и картографски извори.* – *Епохи*, 1993, №3-4, 81-85; **Каменаров, Ат.** *Картографски източници за проучване и документиране на могилни некрополи.* – В: *Първи международен симпозиум „Севтополис".* Велико Търново, 1994, 249-252; **Spiridonov, T.** *Mediaval Sources about the Historical Geography of Ancient Thrace.* 1. *The Thracian Name of the Settlement near Svilengrad.* – *Thracia*, 11, 1995, 471-480.

Постиженията в областта на тракийското изворознание спомагат и към днешна дата да има преводи и сводки на изворови данни по определени теми, за конкретни анализи на отделни пасажи в древните автори, за разглеждането на техните известия по уточнени въпроси или за групирането им, за корекции на вече изказани в историографията становища, както и за повдигането на нови и на неподозирани гледни точки за тълкувания. Изредени хронологически, в тази група изследвания влизат: **Тачева, М**. *Извори за военното изкуство на траките.* – *ВИСб*, 1, 1971, 51-63; **Dascalakis, A**. *Ce que nous informent les historiens grecs de l'antiquité pour les thraces.* – *Thracia*, 2, 1974, 41-45, където не мога да не отбележа повърхностното отношение; **Фол, Ал.** *Извори за военното дело на тракийските племена.* – В: *Българска военна история. Подбрани извори и документи.* Т. 1. С., 1977, 27-38; **Янакиева, Св.** *Сведения за траките в Есхиловата тетралогия „Ликургия".* – *ThrAnt*, 2, 1977, 138-143; **Бояджиев, Д.** *Сведенията за Витиния в стиховете на Катул.* – *ThrAnt*, 4, 1978, 104-111; **Тачева, М**. *Още едно становище по античната дискусия за европейските мизи (срещу Страбон VIII, 3, 2).* –

ThrAnt, 9, 1982, 31-48; **Порожанов, К.** *Сведението на Диодор за надмощията по море в Егейския басейн през XIII-VIII в. пр. н. е.* – *Векове*, 1984, №2, 19-22; **Dimitrov, P.** *Quelques considérations sur les témoignages d'Apollonius de Rhodes dans ces „Argonautiques"*. – *Thracia*, 7, 1985, 197-199; **Gočeva, Zl.** *Die Nachrichten der altgriechischen Autoren über die thrakische Religien*. – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress*. Vol. 2. Sofia, 1984, 269-274; *Quelques temoignages sur la religion thrace dans les „Argonautica" d'Apollonios de Rhodes*. – *Pulpudeva*, 5, 1986, 73-76; **Пенкова, Ел.** *Аполодор като извор за тракийската митология*. – Във: *Втори международен конгрес по българистика*. Т. 6. С., 1987, 133-140; **Гочева, Зл**. *Устна и писмена традиция за Тракия в историята на Херодот*. – *Балкански древности*, 1991, №1, 40-43. Същото и на немски език: *Mündliche und Aschriftliche Tradition über Thrakien in der Geschichte des Herodot*. – *Philologus*, 1991, №2, 221-224; *Siedlungen und Bevölkerung am Südufer des Schwarzen Meers nach der Argonautika des Apollonios aus Rhodos*. – *Thracia Pontica*, 4, 1991, 255-260; **Подосинов, А. В.** *Дакия и Сарматия на карте мира Марка Випсания Агриппы*. – *TAB*, 6, 1991, 156-161; **Иванов, Р.** *Тракийските земи в картата на Йохан Харемберг*. – *ГНАМ*, 8, 1992, 215-224; **Bošnakov, K.** *Strabo VII, 6, 1*. – *Thracia Pontica*, 5, 1994, 87-94; **Gočeva, Zl.** *Les témoignages sur la croyance en l'immortalité des thraces chez Hérodote et Pomponius Mela*. – *Thracia*, 11, 1995, 251-256.

В тази обстановка проучванията с чисто извороведски характер съобразени с методологическите принципи за интерпретация на данните започнаха да се множат. Според хронологията на живота на древните автори тук трябва да се започне с **Йорданов, К.** *Тракия и траките в ранните писмени извори*. – *Балкански древности*, 1991, №1, 36-40. Същото и на френски език: *Les thraces dans les sources écrites anciennes*. – In: *Ier Symposium Illyro-Thrace*. Sarajevo-Beograd, 1991, 191-198. На Омир и на неговите песни се отдели полагащото им се внимание, а основно за проблематиката е изследването на **Mihailov, G.** *Homère comme source historique et les études thraces*. – In: *Contributions au IVe Congrès International de Thracologie*. Sofia, 1984, 12-40 (=*LingBalk*, 1985, №3, 19-42). Важно значение има и работата на **Vasilescu, M.** *Les thraces dans les épopées homériques*. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Vol. 1. Bucureşti, 1980, 151-164. По тематиката се появи и специална дисертация, където за първи път схолиите се разглеждат като исторически извор: **Лазова, Цв.** *Омир и омировите схолии като извор за историята на древна Тракия*. С., 1977 (автореферат на докторска дисертация). От нея вж. още: *Thracian Realities in the Homeric D Scholia. Research Problems*. – In: *Studia in honorem Georgi Mihailov*. Sofia, 1995, 295-298; *The Trojan Catalogue of Ships and the Ancient Literary Tradition*. – In: *Studia in honorem Borisi Gerov*. Sofia, 1990, 149-152; **Vassileva, M.** *The „Catalogue". Written Tradition about Phrygia and Thrace*. – *Thracia Pontica*, 5, 1994, 217-220; **Порожанов, К.** *Европейските съюзници на Троя в Омировата „Илиада"*. – *Минало*, 1995, №1, 9-15; *La guerre de Troie, les trojens et leurs alliés dans l'Iliade*. – *Thracia*, 11, 1995, 419-426.

„Ранните писмени свидетелства са обект на анализ от **Lazova, Ts.** *Thracian Realia in Ancient Literary Tradition (Abaris, Aristaeas of Proconnessos, Anacharsis)*. – *EB*, 1989, №1, 60-74; *Pre-Greek Traditions in the Islands of the Northern Aegean Sea According to the Ancient Literature*. – *Thracia Pontica*, 4, 1991, 277-282; *Narratives about the Hyperboreans in the Ancient Literary Tradition (Problems of Thracian Source Analysis)*. – *Thracia*, 11, 1995, 173-180; **Василева, М.** *Тракия и Фригия в старогръцките писмени извори*. – *Thracia*, 10, 1993, 5-37. Някои допълнения към проучването на Ал. Фол за Хекатей направи **Velkov, V.** *Thracian Tribal Names Mentioned by Hecataeus*. – *TAB*, 6, 1991, 21-24; *Tribal Names in Thrace, II Mill. B. C. (Addenada ad Stephanum Byzantium)*. – In: *Atti del VI° Congresso Internazionale di Studi Traci*. Milano, 1994, 139-144. Без значение обаче е работата на **Colder III, W. M.** *Sophocles, Tereus: a Thracian Tragedy*. – *Thracia*, 2, 1974, 87-91, който не познава тълкуванията на Г. Михайлов. За разлика от него Г. Михайлов направи съществени допълнения към студията на Д. П. Димитров за трагедията „Резос": **Михайлов, Г.** *Ситалк и Пелопонеската война – история и поезия*. – *Тракия*, 1976, №3, 156-169; *Sitalcès et la Macédoine, Athènes et la guerre de Péloponèse: histoire et poésie*. – In: *Ancient Macedonia*. Thessaloniki, 1977, 237-250. С приносен характер, особено по отношение на датировките, е и разработката на **Тодев, И.** *Еврипидовата „Хекуба" като извор за външнополитическите взаимоотношения между одриската държава и Атина в последната четвърт на Vв. пр. н. е.* – *Студентски проучвания*, 5, 1984, 29-60. Въобще Еврипид продължава да интригува интереса: **Фол, Ал.** *Тракия и Македония през VI-IVв. пр. н. е. в Еврипидовите „Вакханки"*. – *Култура*, 1989, №5, 51-56. Същото и на английски език: *Thrace and Macedonia in the 6th-4th C. B. C. in Euripides'Bacchae*. – In: *Ancient Macedonia*. Thessaloniki, 1993, 433-440.

Важни са и проучванията на изворовите данни по отношение на отделни племенни общности: **Fol, Al.** *Les tribus thraces dans l'oeuvre de Cornelius Nepos*. – In: *Neue Beiträge zur Geschichte der alten Welt*. Vol. 1. *Alter Orient und Griechenland*. Berlin, 1964, 193-202; **Petre, A.** *Gètes et daces de la Scythie Mineure dans les sources antiques de Sophocle à Dion Cassius*. – *Thracia*, 2, 1974, 47-53; **Белитов, Ил.** *Трибалите в античната писмена традиция*. – *ИМСЗБ*, 16, 1991, 165-186, а също така и по отношение на отделни автори: **Лозанова, В.** *Древна Тракия в староатическата комедия (художествен образ и културно-исторически първообраз)*. – *BalkForum*, 1993, №2, 18-22; *Litterary Tradition about the Thracian Coty(t)to in the Roman Poetry During the Age of the Principate*. – In: *Studia in honorem Georgii Mihailov*. Sofia, 1995, 299-305; *Aristophanes Comedy Birds: ΟΡΦΙΚΑ and ΠΟΛΙΤΙΚΑ*. – In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology*. Vol. 1. Bucureşti, 1997, 384-390; **Исаева, В. И.** Фракийские сюжеты у Исократа и Демосфена. – В: Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Москва, 1984, 174-181; **Бошнаков, К.** *Сведенията за Европейска Тракия в Страбоновата „Географика“. Текстологични анализи*. С., 1992 (автореферат на докторска дисертация). Дължимото се отдаде и на поезията от Августовата епоха, където на преден план изпъкват изследванията върху Овидий: **Гандева, Р.** *Овидий и населението на антична Добруджа*. – *ГСУ-ФЗФ*, 62, 1968, №1, 1-109; *Писал ли е Овидий стихотворение на гетски език?* – Във: *Втори международен конгрес по българистика*. Т. 6. С., 1987, 141-151; *Moralische und soziale Charakteristik der West-und Nord-balkanvölkerung bei Varo und Ovid*. – In: *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*. Vol. 2. Sofia, 1969, 127-139; *Das Interesse für die Daker, Geten und Gelonen bei Vergil und Horaz und seine historische Grundlage*. – *Thracia*, 2, 1974, 103-109; *Thrakien und die Thraker in den Weken von Horaz*. – In: *Studia in honorem Veselini Beševliev*. Sofia, 1978, 450-462; **Вулих, Н. В.** *„Тристии“ и „Послания с Понта“ Овидия как исторический источник*. – *ВДИ*, 1974, №1, 64-79; **Подосинов, А. В.** *Овидий как источник по истории Западного Понта (Историографический обзор)*. – *ВДИ*, 1981, №2, 174-194; *Овидий и Причерноморье: опыт источниковедческого анализа поэтического текста*. – В: *Древнейшие государства на територии СССР. Материалы и исследования*. Москва, 1984; *Этнолингвистическая ситуация в Томи во время ссылки Овидия*. – *Thracia*, 7, 1985, 84-90; *Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья (Тексты, перевод, коментарий)*. Москва, 1985; **Русева, М.** *Гетите в римската поезия от Августовата епоха*. – *TAB*, 4, 1990, 50-53; **Попов, Д.** *Овидий, Октавиан Август и Залмоксис (Към проблематиката на тракийското изворознание)*. – *Thracia*, 10, 1993, 137-154.

Според възприетия принцип за изреждане на проучванията и хронологията на жизнения път на отделните древни автори следват още: **Геров, Б.** *Плиний Стари като извор за тракийските земи*. – *Филология*, 1979, №3, 3-20; **Николова-Бурова, А.** *Тракия в трагедиите на Луций Аней Сенека*. – *Thracia*, 6, 1984, 52-57; **Gaggero, G.** *Thraces, mésiens et daces dans l'oeuvre de Flavius Josèphe*. – *Pulpudeva*, 4, 1983, 95-106; **Fol, Al. G.** *Suetonius Tranquillus – une source peu connue pour l'histoire de la Thrace antique*. – In: *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica*. Sofia, 1963, 99-107; **Gaggero, E. S.** *Florus'Epitome: a Source for the History of the Thracians and Moesians*. – *Pulpudeva*, 4, 1983, 107-121; **Velkov, V.** *Ailios Herodianus als Quelle über Thrakien, die Thraker und die thrakische Sprache*. – *LingBalk*, 1988, №1-2, 65-70; *Сведенията на Темистий за Тракия*. – *ИАИ*, 19, 1955, 245-260 (= сб. *Г. Кацаров*, Т. 2); *Агиографски данни за историята на Тракия от IV в.* – *ИИИ*, 14-15, 1964, 381-389; **Скрижинская, Е. Ч.** *Йордан и его „Getica“*. – В: *Йордан. О произхождении и деяниях гетов*. Москва, 1960; **Лазова, Цв.** *Тракийски реалии в античната литературна традиция: „Getica„ на Йордан*. – *TAB*, 4, 1990, 33-40; **Illiescu, Vl.** *Bemerkungen zur gotenfreundlichen Einstellung in den Getica des Iordanes*. – In: *Actes de la XIIe Conférence International d'Etudes Classiques „Eirene“*. Bucureşti-Amsterdam, 1975, 411-428, където подробно се дискутират изворите на Йордан; **Меламед, А.** *Каноничната литература като извор за християнизацията на българските земи*. – Във: *Втори международен конгрес по българистика*. Т. 6. С., 1987, 152-160.

ГЛАВА ТРЕТА

ЕТНОГЕНЕЗИС

Етногенезисът на тракийските племена е неотделим от процеса на индоевропеизацията и от оформянето на палеобалканските народности. Най-популярната теория за „идването“ на индоевропейците, която напоследък с основание се критикува, е т. нар. курганна теория: **Gimbutas, M.** *Proto-Indoeuropean Culture: The Kurgan Culture During the Fifth, Fourth and Third Millennia B. C. Indo-European and Indo-Europeans.* Philadelphia, 1970; *The Destruction of Aegean and Eastern Mediterranean Urban Civilization around 2300*. – In: *Bronze Age Migrations in the Aegean. Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory*. London, 1973; *The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans: 3500-2500 B. C.* – *JIES*, 1, 1973, № 2, 174-208; *Old Europe in the Fifth Millennium BC. The European Situation on the Arrival of Indo-Europeans*. – In: *The Indo-Europeans in the Fourth and Third Millennia*. Karoma Publishers, 1982; *The Goddesses and Gods of Old Europe (6500-3500 BC). Myths and Cult Images*. London, 1985; *The Religion of Old Europe and its Legacy in the Bronze Age*. – In: *IVth International Thracian Conference*. Milan, 1986, 249-285; *Remarks on D. G. Zanotti's „The Kurgan Model of Proto-Indo-European Expansion“*. – *Orpheus*, 1990, № 0, 18-23. Методологически съображения и аргументи срещу тази теория: **Гиндин, Л. А., Н. Я. Мерперт**. *Античная балканистика и этногенез народов Балкан (К методологии междисциплинарных исследований)*. – В: *Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья*. Москва, 1984, 3-10.

Сред най-новите теории за индоевропейската прародина трябва да се спомене тази на **Гамкрелидзе, Т. В., В. В. Иванов.** *Древняя Передняя Азия и индоевропейская проблема. Временные и ареальные характеристики общеиндоевропейского языка по лингвистическим и культурно-историческим данным*. – *ВДИ*, 1980, № 3, 5-26; *Миграции племен – носителей индоевропейских диалектов – с первоначальной территории расселения на Ближнем Востоке в исторические места их обитания в Евразии*. – *ВДИ*, 1981, № 2, 11-33. Тя поставя индоевропейската прародина в Предна и в Мала Азия и е оформена по-късно в монументалния труд: **Иванов, В. В., Т. В. Гамкрелидзе**. *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. Т. 1-2. Тбилиси, 1984. Най-сериозните критики за балканската прародина са на **Дьяконов, И. М.** *О прародине носителей индоевропейских диалектов I*. – *ВДИ*, 1982, № 3, 3-30 и *II*. – *ВДИ*, 1982, № 4, 11-25 както и на **Gindin, L. A.** *Les thraces en Anatolie. A propos d'un des originels foyers de la langue et de la culture indo-européenne dans la Méditerrannée de l'Est*. – In: *VIe Symposium Internazionale di Tracologia*. Roma, 1992, 225-229; **Gimbutas, M.** *Primary and Secondary Homeland of the Indo-Europeans (Comments on Gamkrelidze-Ivanov Articles)*. –*JIES*, 13, 1985, № 1-2, 185-188; **Sakellariou, M.** *Recent Theories on the Origin of the Indo-Europeans in the Light of the Data Concerning the Proto-Greeks*. – *TAB*, 6, 1991, 180-186. Напоследък анатолийският епицентър на индоевропейците преживява нов бум в литературата, с различни варианти на посоката на „движение“: **Renfrew, C.** *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*. Cambridge, 1987; **Mallory, J. P.** *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth*. London, 1989; **Мэллори, Дж. П.** *Индоевропейские прародины*. – *ВДИ*, 1997, № 1, 61-82. Други виждания: **Yakar, J.** *The Indo-Europeans and their Impact on Anatolian Cultural Development*. – *JIES*, 9, 1981, № 1-2, 94-98. За северобалканска и за циркумпонтийска прародина: **Черных, Е. Н.** *Протоиндоевропейцы в системе циркумпонтийской провинции*. – *АнтБалк*, 1987, 136-147.

На 90те години на миналия век принадлежи първата стройна езиковедска теория за произхода на траките: **Tomaschek, W.** *Die Alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung*, преиздадена от Австрийската академия на науките: Wien, 1980. Според тази теория първият слой на тракийската народност е фриго-мизийски, образуван от източната група на индогерманите, наслоили се върху балканското неиндоевропейско население чрез миграция от Причерноморските степи. Втората вълна преселници, които идват от Карпатите, са същинските траки. В по-ново време Вл. Георгиев предложи друга езиковедска теория. Според него (пра)тракийски племена обитават източната част на Балканите още от V хилядолетие пр. Хр., а армено-фриги и дакомизи – западната. Формирането на тракийската народност се свързва с две вълни на миграции и наслагване на армено-фригийски и на дако-мизийски племена върху тракийската група, респективно през III-II и II-I хилядолетие пр. Хр.: **Георгиев, Вл.** *За произхода на древното население от североизточната част на Балканския полуостров*. –*ИАИ*, 19, 1955, 305-325 (= сб. *Г. Кацаров*, Т. 2.); *Генезисът на балканските народи*. – В: *Етногенезис и културно наследство на българския народ*. С., 1971, 9-19; *Етногенезис на траките*. – В: **Георгиев, Вл.** *Траките и техният език*. С., 1977, 261-270.

Разглеждането на тракийския етногенезис в светлината на индоевропеистиката и на палеобалканистиката предопредели темите на два симпозиума и на два конгреса по тракология: **Garašanin, M.** *Nomades des steppes et autochtones dans le Sud-Est européen à l'époque de transition du néolithique à l'âge du bronze*. – *StBalc*, 5, 1971, 9-14; **Garašanin, D.** *Problèmes de l'appartenance linguistique des populations néolithiques dans le centre des Balkans*. – *StBalc*, 5, 1971, 15-19; **Condurachi, Em.** *L'ethnogenuse des peuples balkaniques: les sources écrites*. – *StBalc*, 5, 1971, 249-269. От същия автор вж. още: *Le Danube, berceau de la civilisation de l'Europe Centrale et du Sud-Est*. – In: *IVth International Thracian Conference*. Milan, 1986, 35-57; **Danov, Chr.** *Zu der Ethnogenese und den Lageverschriebungen der Volstämme Altthrakiens in der zweiten Hälfte des II. und der ersten Hälfte des I. Jahrtausends v. u. Z*. – *StBalc*, 5, 1971, 271-277; **Ferri, S.** *Le grandi migrationi indoeuropee del II millenio a. e. Il fenomeno della „Tripartizione Tracia“*. – *Thracia*, 2, 1974, 33-40; **Comša, E.** *Quelques données concernant le commencement du procèssus de l'indo-européisation dans le Nord-Est de la Péninsule Balkanique*. – *Thracia*, 3, 1974, 15-20; *Contribution à la connaissance du procèssus d'indo-européisation des régions Carpatho-danubiennes*. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Vol. 1. Bucureşti, 1980, 29-33; *Contributions à l'étude de la continuité des cultures néo-énéolithiques du sud-est de la Roumanie et de leurs rapports avec les cultures avoisinantes vers le nord*. – *Pulpudeva*, 3 suppl., 1982, 10-18; **Dinu, M.** *Le complexe Horodiştea-Folteşti et le problème de l'indo-europésation de l'espace Carpatho-danubien*. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Vol. 1. Bucureşti, 1980, 35-48; **Vulpe, R.** *La fin de la civilisation d'Ariusd-Cucuteni-Tripolje et l'apparition des premiers indo-européens dans les pays carpatho-balkaniques*. – In : *Dritter internationaler thrakologischer Kongress*. Vol. 1. Sofia, 1984, 111-116; **Petrescu-Dimboviţa, M.** *Les premières étapes de l'ethogenèse des thraces dans l'espace carpatho-ponto-danubien*. – *Pulpudeva*, 6, 1993, 125-135; *Quelques problèmes concernant les relations des civilisations de l'Europe orientale, centrale et occidentale au cours de l'âge du bronze et du Hallstatt*. – In: *Atti del VIo Congresso Internazionale di Tracologia e del VIIo Symposio Internazionale di Studi Traci*. Roma, 1994, 47-60.

Проблемът за положението на палеобалканските езици в семейството на индоевропейските езици, както и някои по-общи лингвистични съображения, неизбежно се вписват в изучаването на тракийския етногенезис: **Georgiev, Vl.** *L'ethnogenèse de la Péninsule Balkanique d'après les données linguistiques*. – *StBalc*, 5, 1971, 155-170; **Crossland, R.** *The Position in the Indo-European Language Family of Thracian and Phrygian and their Possible Close Cognates: Some General Observations*. – *StBalc*, 5, 1971, 225-236; *The Dacian and Thracian Languages in the Context of General Indo-European Dialectology*. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Vol. 3. Bucureşti, 1980, 31-38; **Soesbergen, P.** *Thracian Personal Ethnical and Topographical Names in the Bronze Age Linear A and B Texts from Crete and the Greek Mainland*. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Vol. 3. Bucureşti, 1980, 131-140; **Дуриданов, Ив.** *Значение лингвистических данных для вопросов этногенеза*. – *TAB*, 6, 1991, 42-46.

С по-сериозни опити да се историзират данните на археологията и лингвистиката: **Гиндин, Л. А.** *Значение данных фракологии в комплексе проблем индоевропеистики*. – *TAB*, 6, 1991, 32-36. Напоследък се забелязва отдръпване от чисто езиковедския термин “индоевропейци“, чийто етнорасов смисъл би могъл да бъде и опасен, а зачестява употребата на „палеобалкански и анатолийски етнокултурни общности“: **Fol, Al.** *„Indo-Européen“ et thraces*. – In: *Atti del VIo Congresso Internazionale di Tracologia e del VIIo Symposio Internazionale di Studi Traci*. Roma, 1994, 29-31; *Quelques remarques à la fin*. – In: *Atti del VIo Congresso Internazionale di Tracologia e del VIIo Symposio Internazionale di Studi Traci*. Roma, 1994, 289-293. В този смисъл е полезно да се види книгата на **Bucci, O.** *Antichi popoli europei. Dall'unità alla diversificazione*. Roma, 1992.

Невъзможността да се отнесат достатъчно сигурно езиковите остатъци към много ранни епохи, както и трудно приложимите етнически определения за археологическия материал от праисторията, правят много уязвими тезите за индоевропейско тракийско население на Балканите още от VI хилядолетие пр. Хр. – **Георгиев, Вл.** *Проблема возникновения индоевропейских языков*. – *ВЯ*, 1956, № 1, 43-67; *Tendances convergentes dans les langues anciennes de la Péninsule Balkanique et de l'Asie Mineure du Nord-Ouest*. – In: *Actes du Ier Symposium International de Thracologie*. Milan, 1978, 21-35; **Georgiev, G.** *Die örtlichen Wurzeln der prähistorischen Entwicklung in Bulgarien und die Genesis der urthrakischen Kultur*. – In : *Dritter internationaler thrakologischer Kongress*. Vol. 1. Sofia, 1984, 67-74. Най-широко възприета е тезата, че началото на тракийския етногенетичен процес е в преходния период между каменно-медната и бронзовата епоха: **Тодорова, Х.** *Каменно-медната епоха в България*. С., 1986, 226-227; **Todorova, H.** *Der Übergang vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Bulgarien. Die Ethnogenese der Thraker*. – In : *Dritter internationaler thrakologischer Kongress*. Vol. 1. Sofia, 1984, 117-120.

В българската книжнина се налага терминът етнокултурна общност, а прототраки е термин, който предполага процес: **Фол, Ал.** *Етнически произход на населението на Балканския полуостров*. – В: *История на България*. Т. 1. С., 1979, 110-117; **Георгиев, Вл., Ал.**

Фол. *Произход на на траките*. – В: *История на България*. Т. 1. С., 1979, 117-118; **Fol, Al.** *Thracians and Mycenaeans. Methodology of the Parallelism*. – In: *Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology*. Leiden – Sofia, 1989, 9-14; **Венедиков, Ив.** *Произходът на траките*. – В: *Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски*. С., 1960, 525-543. За археологическите аспекти на проблема срв.: **Тодорова, Х.** *България и Югоизточна Европа през неолита и енеолита (края на VII-V хил. пр. н. е.)*. – В: *България в света от древността до наши дни*. Т. 1. С., 1979, 69-77; **Мерперт, Н. Я.** *Этнокультурные изменения на Балканах на рубеже энеолита и раннего бронзового века*. – В: *Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья*. Москва, 1984, 234-246; *The Problem of the Transition from the Northern Balkan Eneolithic to the Early Bronze Age in the Upper Thracian Valley*. – In: *Atti del VIº Congresso Internazionale di Tracologia e del VIIº Symposio Internazionale di Studi Traci*. Roma, 1994, 41-46; *The Problem of the Transition between the North Balkan Eneolithic to the Early Bronze Age in the Light of New Exploration in the Upper Thracian Plain*. – *Orpheus*, № 3, 1993, 5-8.

Основни съчинения за бронзовата епоха: **Панайотов, Ив.** *За хронологията и периодизацията на бронзовата епоха в българските земи*. – *ИПр*, 1975, № 6, 24-46; *За периодизацията на късната бронзова епоха в България*. – *StThr*, 1, 1975, 20-26 (= сб. *Фрако-скифские культурные связи*); *К вопросу о датировке начала бронзовой эпохи на територии Болгарии*. – *Pulpudeva*, 1, 1976, 225-231; *Тракия през бронзовата епоха*. – *Тракия*, 1976, № 3, 21-33; *Ранна и средна бронзова епоха в Горнотракийската низина. Нови проблеми*. – В: *Марица Изток. Археологически проучвания*. Т. 1. С., 1991, 33-39; **Мерперт, Н. Я.** *Ранний бронзовой век в Южной Болгарии*. – In: *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*. Vol. 2. Sofia, 1969, 235-254; **Катинчаров, Р.** *Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България*. – *Археология*, 1974, № 1, 1-24; *Бронзовата епоха в Югоизточна България*. С., 1977 (автореферат на докторска дисертация); *Les civilisations en Bulgarie du Sud-Est pendant l'âge du bronze*. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Vol. 1. Bucureşti, 1980, 95-104; **Бонев, Ал.** *Късната бронзова епоха в българските земи*. С., 1978 (автореферат на докторска дисертация); *Някои характерни черти на духовния и обществения живот на тракийските племена през късната бронзова епоха*. – *ThrAnt*, 9, 1983, 143-160; **Koukouli-Chrisanthaki, Ch.** *Late Bronze Age in Eastern Macedonia*. – *Pulpudeva*, 3 suppl., 1980, 231-258. Най-важните обекти за изучаването на бронзовата епоха са: **Георгиев, Г., Н. Я. Мерперт.** *Поселение Эзеро и его место среди памятников раннего бронзового века Восточной Европы*. – In: *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*. Bratislava, 1973, 215-257; **Георгиев, Г., Н. Я. Мерперт, Р. Катинчаров.** *Езеро. Раннобронзовото селище*. С., 1979; *Селищна могила при село Юнаците (Пазарджишко)*. Т. 1. С., 1995.

За евентуални степни елементи във формирането на тракийския етнос срв.: **Мерперт, Н. Я.** *Ранние скотоводы Восточной Европы и судьба древнейших цивилизации*. – *Studia Praehistorica*, 3, 1980, 65-90; **Ecsedy, I.** *Some Steppic and Aegean Components of the Early Bronze Age in South-Eastern Europe*. – *Pulpudeva*, 3 suppl., 1982, 119-131; **Порожанов, К.** *Степните племена в Югоизточна Европа през II хилядолетие пр. н. е.* С., 1985 (автореферат на докторска дисертация); **Панайотов, И.** *Ямната култура в българските земи*. – *РП*, 21, 1989; **Сираков, Н.** *„Степната инвазия" на Балканите и преходът енеолит-бронзова епоха в светлината на каменни ансамбли от Северна България*. – *ГДА-НБУ*, 2-3, 1996, 145-156.

Още някои виждания върху тракийския етногенезис от гледна точка на археологическия материал вж. у: **Poulianos, A.** *On the Origin of the „Thracians"* – *Thracia*, 2, 1974, 237-240; **Тончева, Г.** *Състояние на проучванията върху произхода на траките*. – *ИПр*, 1973, № 5, 99-106; *Sur l'origine des thraces*. – *Thracia*, 3, 1974, 77-85; *Unité ethno-culturelle entre les tribus thraces de la région du Bas-Danube aux XIe-Xe s. av. n. è. (à la lumière des matériaux archéologiques)*. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Vol. 1. Bucureşti, 1980, 189-194; **Панайотов, Ив.** *За ранните етапи в генезиса на траките*. – *ThrAnt*, 3, 1978, 78-88; **Katinčarov, R.** *Les tribus à l'âge du bronze en Bulgarie (d'après les données archéologiques)*. – *Pulpudeva*, 2, 1978, 270-289; *Les civilisations en Bulgarie du sud-est pendant l'âge du bronze*. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Vol. 1. Bucureşti, 1980, 95-104; **Benać, A.** *Über Probleme in der Erforschung der Ethnogenese der Illyrer und Thraker*. – In : *Dritter internationaler thrakologischer Kongress*. Vol. 2. Sofia, 1984, 22-32; **Миков, В.** *Предисторически селища и находки в България*. С., 1933; *La Bulgarie à l'âge du bronze*. – *StBalc*, 5, 1971, 51-61.

Краят на тракийският етногенетичен процес се разполага в прехода между късната бронзова епоха и ранножелязната епоха. Срв.: **Petrescu-Dimboviţa, M.** *Quelques considérations concernant la fin de l'âge du bronze et le début du Hallstatt dans l'espace carpatho-balkanique*. – *StBalc*, 5, 1971, 107-117; *La contribution des recherches archéologiques à l'histoire des thraces nord-danubiens (Age du bronze et début de l'âge du fer)*. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Vol. 1. Bucureşti, 1980, 164-180; **Čičikova, M.** *Sur la chronologie du Hallstatt en Thrace*. – *StBalc*, 5, 1971, 79-92; **Tončeva, G.** *Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie du nord-est*. – *StThr*, 5, 1980; **Taylor, T.** *Iron and Iron Age* *in the Carpatho-Balkan Region. Aspects of Social and Technological Change 1700-400 B. C.* – *BAR, International Series,* 483/1, 1989, 68-92.

В чисто теоретичен план за археологическите признаци на миграциите през разглеждания период и ареал вж: **Клейн, Л.** *Археологические признаки миграции*. – В: *IX Международный конгресс антропологических и этнографических наук. Чикаго, 1973. Доклады советских ученых.* Москва, 1973, 1-17; **Титов, В.** *К изучению миграции бронзового века*. – В: *Археология Старого и Нового света*. Москва, 1982, 89-145; **Stefanovich, M.** *Ethnicitiy and Migration in Prehistory*. – In: *Migrations in Balkan History*. Belgrade, 1989, 9-28. За миграциите и етнодемографските размествания като фактор в тракийския етногенетичен процес срв.: **Фол, Ал.** *Миграциите в Тракия*. – *Изкуство*, 1981, № 9-10, 88-92; *Миграциите*. – Във: **Фол, Ал.** *Тракийският орфизъм*. С., 1986, 137-139; **Vénédikov, Iv.** *Les migrations en Thrace*. – *Pulpudeva*, 2, 1978, 162-180; *Тракийската топонимия в движение*. – В: *Тракийски паметници*. Т. 3. *Мегалитите в Тракия*. Част 2. *Тракия Понтика*. С., 1982, 32-170; **Тончева, Г.** *Миграционные движения в эпохи поздней бронзы и в гальштате на територии Северо-восточной Болгарии*. – *Pulpudeva*, 3, 1980, 261-268; **Popov, Vl.** *Certaines remarques sur les mouvements de migration de la population des Balkans de la fin du deuxième millénaire avant notre ère*. – *Thracia*, 2, 1974, 27-32; *Някои проблеми на миграционните движения през II хилядолетие пр. н. е. по Долнодунавския басейн*. – В: *75 години музейно дело в Русенски окръг*. Русе, 1980, 29-35; **Samsaris, D. C.** *La migration thrace en Macédoine*. – In: *Actes du IIIe Symposium International de Thracologie*. Roma, 1983, 173-189; **Georgieva, R.** *Migration or Movement of Cultural Values*. – In: *Contributions au IVe Congrès International de Thracologie*. Sofia, 1984, 163-167.

Мнозинството от учени свързват финалните етапи на формирането на тракийската народност с преселенията и разместванията от края на II хилядолетие пр. Хр., т. нар. второ егейско преселение. Срв. например: **Schachermeyr, F.** *Materialien zur Geschichte der Aegaeische Wanderung in Kleinasien*. – *AM*, 41, 1916, 375-426; **Bouzek, J.** *The Aegean, Anatolia and Europe. Cultural Interrelations in the Second Millennium B. C.* Praha, 1985. Оттук и връзката с т. нар. морски народи: **Sandars, N. K.** *The Sea Peoples*. London, 1978; *More Light on the Sea-Peoples*. – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му*. С., 1985, 387-389; **Nibbi, A.** *The Sea Peoples. Some Problems Concerning Historical Method*. – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му*. С., 1985, 310-317; **Haarlem, W. van.** *ΜΥΣΟΙ and ΔΑΡΔΑΝΟΙ in Egyptian Sources from the XIIIth Century B. C.* – *ThrAnt*. 5. 1979. 190-202; **Ignatov, S.** *Dardanians, Moesians and Phrygians in the Qadesh Inscriptions of Ramses II*. – *Thracia*, 11, 1995, 133-142. Именно проучванията на Източното Средиземноморие през и особено в края на II хилядолетие пр. Хр. обосновават общността на трако-троянската проблематика, малоазийската тракийска диаспора, контактите с хето-лувийския свят: **Blegen, C., C. Boulter, J. Caskey, M. Rawson.** *Troy*. Vol. 4, 1. Princeton, 1958; **Mellaart, J.** *The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean*. – *AJA*, 62, 1958, № 1, 9-33; *Prehistory of Anatolia and its Relations with the Balkans*. – *StBalc*, 5, 1971, 119-138; *Troy VIIA in Anatolian Perspective*. – In: *The Trojan War*. Bristol, 1984, 67-80; **Димитров, Д. П.** *Троя VIIб2 и балканските тракийски и мизийски племена*. – *Археология*, 1968, № 4, 1-15. Същото на немски език: *Troja VIIb2 und die thrakischen und moesischen Stämme auf dem Balkan*. – *StBalc*, 5, 1971, 63-78. За букел-керамиката, която е един от основните аргументи за тракийско присъствие в Троя VIIб2 вж: **Detev, P.** *Céramique à „mamelons“ en Thrace*. – *Thracia*, 1, 1972, 29-41; **Čičikova, M.** *Nouvelles données sur la culture thrace de l'époque de Hallstatt en Bulgarie du sud*. – *Thracia*, 1, 1972, 79-100; **Condurachi, Em.** *Troie VIIb2 et les réalités archéologiques du Bas-Danube*. – In: *Actes du IIIe Symposium International de Thracologie*. Roma, 1983, 165-172; **Georgiev, Vl.** *Qui étaient les Troyens?* – *Pulpudeva*, 3, 1980, 211-215; **Бонев, Ал.** *Тракия и Троя в края на късната бронзова и началото на ранната желязна епоха*. – В: *Троя и Тракия. Каталог на изложбата*. С., 1982, 63-64; *Тракийските земи и формациите Троя VI и Троя VII*. – *Векове*, 1983, № 2, 22-31.

За балкано-анатолийските етнокултурни взаимодействия срв.: **Childe, V. G.** *Anatolia and Thrace. Some Bronze Age Relations*. – *AS*, 6, 1956, 45-48; **Мерперт, Н. Я.** *К вопросу о связах Анатолии и Фракии в раннем бронзовом веке*. – *Sbornik Narodniho Muzea v Praze*, 1966, № 1-2, 109-115; **Georgiev, Vl.** *Die ethnischen Verhältnisse in alten Nordwestkleinasiens*. – *LingBalк*, 1974, № 2, 5-12; **Velkov, V.** *Thrakien und Kleinasien*. – In: *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*. Ankara, 1978, 95-101; **Фол, Ал.** *Тракия и Югоизточна Европа през II-I хилядолетие пр. н. е.* – В: *България в света от древността до наши дни*. Т. 1. С., 1979, 63-68; *South-East Europe and Asia Minor*. – In: *Interaction and Acculturation in the Mediterranean. Proceedings of the Second International Congress of Mediterranean Pre-and Protohistory*. Vol. 1. Amsterdam, 1980, 191-195; **Hoddinott, R. F.** *Thracians, Mycenaeans and 'The Trojan Question'* – In: *Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology*. Leiden–Sofia, 1989, 52-67; **Katinčarov, R.** *Sur la synchronisation des civilisations de l'âge du bronze ancien en Thrace et dans la région d'Egée et d'Anatolie*. – *Pulpudeva*, 3 suppl., 1982, 132-149; *Relations culturelles entre* *la Thrace, la Grèce et l'Anatolie du Nord-Ouest à l'âge du bronze moyen et recent*. – In: *Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology*. Leiden–Sofia, 1989, 68-85; **Попов, Вл.** *Некоторые проблемы этноисторических связей между Балканским полуостровом и Малой Азии до конца II тыс. до н. э.* – *StThr*, 1, 1975, 5-21(= сб. *Фрако-скифские культурные связи*); *Relations thraco-anatoliennes*. – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress*. Vol. 2. Sofia, 1984, 9-12; **Laszlo, At.** *Some Connections Between the Northern Thrace and Asia Minor during the Late Bronze and Early Iron Age*. – In: *Thracians and Phrygians. Problems of Parallelism*. Ankara, 1998, 41-44.

Въпреки новите резултати от разкопките в Троя и промените в по-ранните становища, обобщеното название на Троя VIIб1-3 е „Троянска култура с отпечатък на балкански влияния": **Korfmann, M.** *Troia-Ausgrabungen 1995*. – *Studia Troica*, 6, 1996, 7. От лингвистична гледна точка трако-троянското родство и ареалната близост с хето-лувийските езици най-добре е засегнато в работите на **Гиндин, Л. А.** *Язык древнейшего населения юга Балканского полуострова. Фрагмент индоевропейской ономастики*. Москва, 1967; *Фракийское население и ономастика Малой Азии*. – *Pulpudeva*, 2, 1978, 26-35; *Население Гомеровской Трои*. Москва, 1993; *Thrace et Troie: la population de la Troie homérique*. – In: *Atti del VI° Congresso Internazionale di Tracologia e del VII° Symposio Internazionale di Studi Traci*. Roma, 1994, 63-68.

Въпреки че теорията на В. Томашек в много отношения е остаряла, фригите и фригийската миграция трайно присъстват в проблематиката на тракийския етногенезис. Срв.: **Кацаров, Г.** *Из предисторията на Балканския полуостров*. – *ПСп*, 1906, 67, 254-282; *Ролята на старите траки в предисторията и протоисторията на Балканския полуостров и Мала Азия*. – *ОБАИ*, 4, 1924, 17-42; **Bittel, K.** *Gründzuge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens*. Tübingen, 1950; **Velkov, V.** *Thraker und Phryger nach den Epen Homers*. – *StBalc*, 5 1971, 279-285; **Sandars, N.** *Thracians, Phrygians and Iron*. – *Thracia*, 3, 1974, 195-202; **Попов, Вл.** *Етнически движения от Тракия към Мала Азия до VII-VIв. пр. н. е.* – В: *България в света от древността до наши дни*. Т. 1. С., 1979, 109-114; **De Graaf, F.** *Midas Wanax Lawagetas*. – In: *Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology*. Leiden–Sofia, 1989, 153-155. В най-новата историография преобладава анатолийската характеристика на фригийската култура, но материалите от разкопките в Гордион показват близко сходство с тези от Троя и от Тракия– обстоятелство, което кара учените да говорят за културна общност и взаимодействия около началото и през първите векове на I хилядолетие пр. Хр. Вж.: **De Vries, K.** *Phrygian Gordion before Midas*. – In: *Anatolian Iron Ages*. Izmir, 1987, 6-12.; **Sams, G. K.** *Observations on Western Anatolia*. – In: *The Crisis Years. The XIIth Century B. C. From Beyond the Danube to the Tigis*. Dubuque, 1992, 56-60; *The Early Phrygian Period at Gordion. Toward a Cultural Identity*. – *Source*, 1988, № 3-4, 9-15; **Henrickson, R. C., M. M. Voigt.** *The Early Iron Age at Gordion. The Evidence from the Yassihöyük Stratigraphic Sequence*. – In: *Thracians and Phrygians. Problems of Parallelism*. Ankara, 1998, 79-106.

Етнокултурното присъствие на траките в района на Карпатите през преходния период между късната бронзова и ранножелязната епоха се засяга от **Dušek, M.** *Eifluss der Thraker auf die Entwicklung im Karpathenbecken in der jungen Hallstattzeit*. – *ИАИ*, 27, 1964, 55-76; *Zur Problematik thrakischer Einflüsse auf die Kulturentwicklung des Karpathenbeckens in der jüngeren Hallstattzeit*. – *Thracia*, 3, 1974, 165-170; *Die Thraker im Karpathenbecken*. Amsterdam, 1978; *Eifluss der Thraker auf die sozial-ökonomische Entwicklung im Karpathenbecken*. – *Pulpudeva*, 3, 1980, 30-33.

Ролята на етнокултурните взаимодействия със съседните на Тракия райони във формирането на тракийския етнос се разглежда в редица работи. Основно внимание е отделено на егейския свят: **Childe, V. G.** *New Views on the Relations of the Aegean and the North Balkans*. – *JHS*, 50, 1930, 255-262; **Ognénova-Marinova, L.** *Survivances de la civilisation méditerrannéenne du IIe millénaire en Thrace vers la seconde moitié du Ier millénaire*. – In: *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Archaeologica*. Sofia, 1963, 27-34; **Катинчаров, Р.** *Културни връзки и взаимоотношения през бронзовата епоха между българските земи и съседните територии на Югоизточна Европа*. – В: *България в света от древността до наши дни*. Т. 2. С., 1979, 84-93; **Бонев, Ал.** *Егейската цивилизация в Европа през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Някои общи положения от проблема за техните взаимоотношения)*. – *ThrAnt*, 3, 1978, 108-122; *Тракия и егейският свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е.* – *РП*, 20, 1988; *Контактите на Северозападна Тракия с Егейския свят през късната бронзова епоха*. – В: *Научна конференция „100 години от обявяването на Кутловица за град"*. Враца, 1993, 28-32; **Panajotov, Iv.** *More about the Thracian-Aegean Contacts in the Late Bronze Age Metal Types*. – *Pulpudeva*, 5, 1986, 148-150. За отделни специфични райони срв.: **Катинчаров, Р.** *Културни връзки на Тракия и Крит през ранната бронзова епоха*. – *Векове*, 1979, № 1, 43-48; **Gergova, D.** *Contributions to the Problem of Thraco-Caucasian Relations in the Early Iron Age*. – *Pulpudeva*, 3, 1980, 296-304; **Николов, В.** *Тракия и Тесалия през ранната бронзова епоха*. – *Векове*, 1983, № 1, 12-18.

Етногенезисът на тракийските племена се разглежда и в контекста на формирането на другите палеобалкански народности –

преди всичко на елините. Срв. например **Sakellariou, M.** *Recent Theories on the Origin of the Indo-Europeans in the Light of the Data Concerning the Proto-Greeks*. – *TAB*, 6, 1991, 180-186. След споровете за наличие на неиндоевропейски субстрат на Балканите (в старата и в новата книжнина вж. например **Davies, A. M.** *The Linguistic Evidence: Is there Any*. – In: *The End of the Early Bronze Age in the Aegean*. Leiden, 1986, 93-123; **Haarmann, H.** *Contact Linguistics, Archaeology and Ethnogenetics. An Interdisciplinary Approach to the Indo-European Homeland Problem*. – *JIES*, 22, 1994, № 3-4, 265-288; **Георгиев, Вл.** *Мним прединдоевропейски субстрат в балканските езици*. – *Български език*, 16, 1966, 294-298) все по-често се говори за пред– или за догръцки пласт. Вж: **Гиндин, Л. А., В. Л. Цымбурский.** *Прагреки в Трое (Междисциплинарный аспект)*. – *ВДИ*, 1994, № 4, 19-39. Заради писмените сведения, тези догръцки езикови или етнокултурни реалии са обозначавани като „пеласгийски“. Беше въведен и терминът „трако-пеласгийска етнокултурна общност“.

Въобще трако-пеласгийската проблематика датира поне от **Giseke, B.** *Thrakisch-Pelasgische Stämme der Balkanhalbinsel und ihre Wanderung in mythischer Zeit*. Leipzig, 1858. В по-ново време срв.: **Sakellariou, M.** *Les pélasges*. – In: **Sakellariou, M.** *La migration grecque en Ionie*. Athènes, 1958, 418-426; *Peuples préhelléniques d'origine indo-européenne*. Athènes, 1977; *Пелазгите в Тракия*. – В: *България в света от древността до наши дни*. Т. 1. С., 1979, 103-108; **Gindev, L.** *Le pélasgique et le thrace (les données linguistiques)*. – *StBalc*, 5, 1971, 237-242; **Гиндин, Л. А.** *Некоторые вопросы древнего балканского субстрата и адстрата*. – Във: *Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев*. Москва, 1976, 48-67; **Fol, Al.** *Thraces et pélasges dans la Méditerranée*. – In: *VIo Symposium Internazionale di Tracologia*. Roma, 1992, 65-85; **Georgiev, Vl.** *Thraces, pélasges, achéens, ioniens, eoliens et doriens*. – In: *Actes du IIe Symposium International de Thracologie*. Milan, 1980, 56-68; **Vulpe, R**. *Traci e pelasgi*. – In: *Actes du IIe Symposium International de Thracologie*. Milan, 1980, 83-88; **Braccesi, L.** *Note sulla tradizione pelsgica in Adriatico*. – In: *Actes du IIe Symposium International de Thracologie*. Milan, 1980, 89-98; **Влахов, К.** *Пеласги и траки*. 1. – *ГСУ-ФКлНФ*, 78, 1988, № 1, 3-52; 79, 1989, № 1, 3-47; **Falaschi, N. V.** *Pelasgi, traci, etruschi nella paleografia euromediterranea*. – In: *V Symposium Internazionale di Tracologia*. Roma, 1989, 65-68.

Субстратът е наричан различно: „етрускоиден“, „медитерански“, „егейски“ и т. н. Вж. например **Brandenstein, W.** *Die vorgeschichtlichen Völker und Sprachbewegungen in der Aegaeis*. – *Anadolu Arastirmalari*, 2, 1965, № 1-2, 111-132. Напоследък обаче се приема неговата многосъставност със същественото участие на балкано-анатолийски елементи. Срв.: **Откупщиков, Ю. В.** *Догреческий субстрат. У истоков европейской цивилизации*. Ленинград, 1988. За тракийския етногенезис в контекста на образуването на другите балкански негръцки народности вж: **Georgiev, Vl.** *Sur l'éthnogènese des peuples balkaniques – le dace, l'albanais et le roumain*. – *StCl*, 3, 1961, 23-27; **Garašanin, M.** *The Early Iron Age in the Central Balkan Area, c. 1000-750 B. C.* – *CAH*, 2-1, 1982, 582-618; *Problèmes de l'éthnogènese des peuples paléobalkaniques (Régions centrales et occidentales de la péninsule)*. – In: *Ier Symposium Illyro-Thrace*. Sarajevo–Beograd, 1991, 9-32; **Vasić, R.** *Cultural Groups of the Early Iron Age in the West and Central Balkans and the Possibility of their Ethnic Identification*. – In: Ier *Symposium Illyro-Thrace*. Sarajevo–Beograd, 1991, 73-82. За трако-микенски взаимоотношения и паралели вж: **Бонев, Ал.** *Некоторые проблемы фрако-микенских отношений*. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Vol. 1. Bucureşti, 1980, 127-131; *Sur le problème des survivances égéennes dans la culture des thraces*. – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress*. Vol. 2. Sofia, 1984, 45-52; *По въпроса за така нареченото микенско наследство в Тракия*. – *Векове*, 1987, № 6, 16-22. За етимологията на сборния етноним „траки“: **Влахов, К.** *Името на древните жители на нашата земя – траките*. – *Език и литература*, 1968, № 2, 31-44.

За периодизацията на тракийската диаспора: **Фол, Ал.** *Тракийска диаспора*. – Във: **Фол, Ал.** *История на българските земи в древността*. С., 1981, 67-72; *La diaspora thrace*. – *Rivista storica dell'antichità*, 1971, № 1-2, 3-18; **Velkov, V., Al. Fol**. *Les Thraces en Egypte gréco-romain*. – *StThr*, 4, 1977. С особен акцент върху малоазийската тракийска диаспора: **Fol, Al.** *Observations préliminaires sur la diaspora thrace en Asie Mineure et dans le Proch-Orient pendant l'antiquité*. – *EB*, 1971, № 2, 52-72; *Тракия и Югоизточна Европа през II-I хил. пр. н. е.* – В: *България в света от древността до наши дни*. Т. 1. С., 1979, 63-68; **Popov, Vl.** *Les thraces en Asie Mineure*. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Vol. 1. Bucureşti, 1980, 121-127.

Социално-икономическите проблеми и въпросите на ранноккласовото общество в древна Тракия почти не присъстват в най-новата траколожка книжнина. Обобщение на проблематиката и на по-ранните трудове вж. у **Tačeva, M.** *Bulgarische Arbeiten zur Sozial und Wirtschaftsgeschichte des Altertums*. – *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 3, 1975, 301-309. Основно по въпроса **Фол, Ал.** *Антагонистичните противоречия в Тракия и техните социално-политически резултати*. – Във: **Фол, Ал.** *Демографска и социална структура на древна Тракия*. С., 1970, 175-213; **Данов, Хр., Ал. Фол.** *Обществен строй на тракийските племена през I хил. пр. н. е.* – В: *История на*

България. Т. 1. С.. 1979. 145-157. За развитието на раннокласовото общество срв. още: **Штаерман, Е. М.** *К вопросу об общинном землевладении в период становления классового общества (по фракийским материалам)*. – *СЭ*, 1970, № 5. 46-56. За протофеодални тенденции в развитието на тракийското общество вж.: **Златковская, Т. Д.** *Производственные и социальные отношения*. – В: **Златковская, Т. Д.** *Возникновение государства у фракийцев*. Москва, 1971, 82-177; **Порожанов, К.** *Формы собственности в орфической Фракии (вторая половина II тыс. – начало I тыс. до н. э.)*. – *ТАВ*, 6, 1991, 162-169.

Проблематиката на раннокласовото общество, на социалната му структура и за ролята на племенния вожд доведоха до преосмисляне и историческа реинтерпретация на Варненския некропол: **Lichardus, J.** *Handwerker und Handwerkerstand in der frühen Kupferzeit am Beispiel des Karanovo VI – Gumelnitsa-Kulturverbandes*. – In: *Interaction and Acculturation in the Mediterranean. Proceedings of the Second International Congress of Mediterranean Pre- and Protohistory*. Vol. 2. Amsterdam, 1982, 197-221; *Zum frühkupferzeitlichen Totenritual im westlichen Schwarzmeergebiet*. – In: *Dritter Internationaler Thrakologischer Kongress*. Vol. 1. Sofia, 1984, 137-144; **Marazov, Iv.** *Tod und Mythos. Überlegungen zu Varna*. – In: *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*. Saarbrücken, 1988, 67-78; **Fol, Al., J. Lichardus.** *Archäologie und Geschichte*. – In: *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*. Saarbrücken, 1988, 19-26; **Fol, Al.** *Die kulturhistorischen Begriffe einer Definition der Kupferzeit*. – In: *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen*. Vol. 1-2. Bonn, 1991, 111-123, **Marazov, Iv**. *Grave № 36 from the Chalcolithic Cemetery in Varna. Myth, Ritual and Objects*. – In: *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen*. Vol. 1-2. Bonn, 1991, 151-155. За Варненския некропол в контекста на митологичната и на ритуалната стойност на златния предмет вж.: **Маразов, Ив.** *Le roi est mort, vive le roi!* – В: **Маразов, Ив.** *Митология на златото*. С., 1994, 21-37; *Царят-ковач*. – В: **Маразов, Ив.** *Митология на златото*. С., 1994, 39-53; *Раждането на мита за раждането на Пандора*. – В: **Маразов, Ив.** *Митология на златото*. С., 1994, 55-61. Към основните работи за Варненския некропол срв. още: **Иванов, Ив.** *Съкровищата на Варненския халколитен некропол*. С., 1978; *Новые данные о погребальном ритуале Варненского энеолитического некрополя*. – *Pulpudeva*, 3 suppl.. 1982, 81-85. По-новите разработки са на **Avramova, M.** *Mythos, Ritus und Gold einer „Nicht stattgefundenen Zivilisation"*. – *Orpheus*. 2, 1992. 45-59; **Иванов, Ив., М. Аврамова.** *Варненски некропол*. С.. 1997.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

НАРОДНОСТ

Основното съчинение върху етнодемографското състояние и обществената характеристика на древна Тракия е монографията на Ал. Фол за демографската и социална структура през първото хилядолетие преди Христа. От него вж. още: *Опит за народоописание на древна Тракия през доримската епоха*. – В: *Сборник Векове*. С., 1972, 7-20 с приведената там по-стара литература. Съществуват и някои по-нови, но не толкова успешни монографични опити като например този на Т. Спиридонов, в който се разглеждат проблеми на формирането и на развитието на тракийския етнос. Вж. и предшестващата статия на същия автор: *Тракийският етнос. Етнокултурни проблеми*. – *SemThr*, 1, 1985, 69-73, както и по-новото му проучване: *Ethnos et territoire en Thrace ancienne*. – In: *Studia in honorem Georgii Mihailov*. Sofia, 1995, 449-453. Сред по-старата етногеографска книжнина трябва да се отбележи монументалното картографско издание на **Kiepert, H.** *Forma Orbis Antiqui*. Berlin, 1905^2, както и на **Кацаров, Г.** *Към античната география на България*. – *ПСп*, 17, 1905, № 66, 448-449; *Zur Geographie des alten Thrakiens*. – In: *Wochenschrift für klassische Philologie*, № 33-34, 1905, 930-933. Същото и в *Klio*, 22, 1928, 84-85; *Contribution à la geographie de l'ancienne Thrace*. – *Eos*, 32, 1929, 143-144; **Геров, Б.** *Към географията и етнографията на древна Тракия*. – В: *Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски*. С., 1960, 545-552; **Koledarov, P.** *Thraces as a Name in Historical Geography*. – *Thracia*, 2, 1974, 111-117. След написаното за тракийските племена от В. Томашек и за тракийските етноними от Д. Дечев, съвременните достижения в областта на историческата география на древна Тракия са обобщени от Ал. Фол и Т. Спиридонов, с особен акцент върху стратиграфията на изворовите данни и за разликата между етнонимическата и етническата действителност. Вж. и предварителната разработка на **Спиридонов, Т.** *Историческа география на тракийските племена XIII-VI в. пр. н. е.* – *Векове*, 1978, № 3, 32-38. Локализация и характеристика на по-големите тракийски племена срв. и у: **Mihailov, G.** *Thrace before the Persian Entry into Europe*. – *CAH*, 3-2, 1991, 591-618; **Фол, Ал.** *Население и етноними*. – Във: **Фол, Ал.** *История на българските земи в древността до края на III в. пр. Хр*. С., 1997^2, 171-191.

Сред по-общите работи върху етногеографията на Тракия срв.: **Златковская, Т. Д.** *Границы и этнические проблемы Фракии в VII-V вв. до н. э. (по данниым литературных источников)*. – В: *Античное общество*. Москва, 1967, 139-144; **Garašanin, M.** *Les peuples de l'Europe du Sud-Est à l'époque préromaine*. – In: *Actes du Iᵉʳ Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européenes*. Vol. 2, Sofia, 1969, 19-30; **Фол, Ал., В. Велков**. *Ролята на древните балкански народи (траки и илири) в историческото развитие на античния свят*. – *Археология*, 1976, № 1, 1-7. Същото и на английски език: *The Ancient Balkan Peoples (Thracians, Illyrians etc.). Their Role and Importance in the Historical Development of the Ancient World*. – *BHR*, 1974, № 4, 62-70; **Beševliev, V.** *Ein Rätsel der antiken Geographie Thrakiens*. – *StBalc*, 10, 1975, 19-22; **Spiridonov, T.** *La géographie historique des terres entre les Carpathes et la Mer Egée pendant la période du XIIIᵉ au IIIᵉ siècles avant notre ère*. – *ThrAnt* 1, 1976, 18-24. Същото и в *Actes du IIᵉ Congrès International de Thracologie*. Vol. 1. Bucureşti, 1980, 143-146; **Дяченко, В. Д.** *Основные этнические группировки древней Юго-Восточной Европы (по антропологическим и некоторым археологическим данным)*. – *TAB*, 6, 1991, 47-50; **Tačeva, M.** *Geographisches aus Thrakien*. – In: *Actes du IIᵉ Symposium International des Etudes Thraciennes*. Vol. 1. Komotini, 1997, 77-80.

Изследванията върху етнодемографската ситуация в отделните райони са съответно: за Североизточна Тракия: **Pippidi, D. M., D. Berciu.** *Din istoria Dobrogei*. Vol. 1. Bucureşti, 1965; **Йорданов, К.** *Гетските племена в VI-I в. пр. н. е. според античната писмена традиция*. – *ИБИД*, 31, 1978, 5-17; *Етнонимите в Североизточна Тракия*. – *Векове*, 1981, № 4, 61-67; *Добруджа през I хил. пр. н. е. Гети*. – В: *История на Добруджа*. Т. 1. С., 1984, 72-123; *Североизточна Тракия и Източното Средиземноморие 1500-1200 г. пр. н. е*. – *Векове*, 1985, № 1, 19-26. Същото на френски език: *La Thrace du Nord-Est et le monde méditerranéen oriental (XVI-XII ss. av. n. è.)*. – *BHR*, 1986, № 2, 47-55. За границите на тракийските гетски племена на североизток и етнокултурните взаимодействия със Скития: **Мелюкова, А. И.** *Племена степной и лесостепной зон Молдавии VIII-VI вв. до н. э*. – В: *Древняя культура Молдавии*. Кишинев, 1974, 11-27; **Scorpan, C.** *The Problem of the Thraco-Getae in Scythia Minor*. – *Thracia*, 2, 1974, 131-133; **Никулицэ, И. Т.** *Северные фракийцы в VI-I вв. до н. э.* Кишинев, 1987; **Златковская, Т. Д.** *Проблема расселения северо-восточных фракийцев и современные этнографические данные*. – *Pulpudeva*, 2, 1978, 223-239.

Основните етноними за Североизточна Тракия са тези на гетите и по-късно на даките: **Weiss, J.** *Getoi*. – *RE*, 7, 1910, 1330-1334; **Danov, Chr.** *Getai*. – *Kleine Pauly*, 2, 1966, 787-788. За некоректната

употреба на двусъставните етноними трако-гети, трако-даки, гето-даки и дако-мизи вж.: **Йорданов, К.** *Етнонимическа и етническа картина*. – В: *История на Добруджа*. Т. 1. С., 1984, 72-75; *Les ethnonymes „gètes" et „daces"*. – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress*. Vol. 2. Sofia, 1984, 180-183. Работи, посветени на населението в Добруджа и в Карпато-Дунавския басейн срв. у **Vraciu, A.** *Sur le caractère autochtone des populations anciennes de la Dacie: les données linguistiques*. – *StBalc*, 5, 1971, 179-192; **Preda, C.** *Modele geto-dacilor*. Bucureşti, 1973; **Simion. G.** *Les gètes de la Dobroudja septentrionale du VIᵉ au Iᵉʳ s. av. n. è.* – *Thraco-Dacica*, 1976, 144-145; **Babeş, M.** *Problèmes de la chronologie de la culture gèto-dace*. – *Dacia*, 19, 1975, 126-139; *L'unité et la diffusion des tribus géto-daces à la lumière des données archéologiques (IIᵉ s. de n. è.)*. – In: *Actes du IIᵉ Congrès International de Thracologie*. Vol. 2. Bucureşti, 1980, 7-24; **Daicoviçiu, H.** *Thraces et daco-gètes à la fin du Hallstatt et au début de la Tène en Roumanie*. – *Thracia*, 4, 1977, 5-14; **Gostar, N.** *La population de la Dacie avant la conquête romaine (Ptolémée, Geogr. III, 8, 3)*. – In: *Actes du IIᵉ Congrès International de Thracologie*. Vol. 2. Bucureşti, 1980, 25-32; **Moscalu, E.** *Problémes concernant la culture thraco-géte d'Olténie*. – *Dacia*, 25, 1981, 343-347; **Vulpe, A.** *Asezari detice din Muntenia*. Bucureşti, 1966; *Argedava*. – In: *Studia Thracologica*. Bucureşti, 1976, 69-79; *Points de vue sur l'histoire et la culture des géto-daces avant Burebista*. – In: *Actes du IIᵉ Symposium International de Thracologie*. Milan, 1980, 43-55; *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation. Die Basarabi-Kultur*. – *Dacia*, 30, 1986, № 1-2, 49-89; **Iliescu, G.** *Les gètes et les hittites en contexte „indo-européen"*. – In: *VIº Symposium Internazionale di Tracologia*. Roma, 1992, 42-49; **Pascu, S.** *I traco-daci nella storigrafia europea*. – In: *VIº Symposium Internazionale di Tracologia*. Roma, 1992, 56-64.

Към северобалканските племена традиционно се включват и мизите: **Fluss, M.** *Myssoi*. – *RE*, 15-2, 2347-2350; **Danov, Chr**. *Moesi*. – *Kleine Pauly*, 3, 1968, 1376. Говори се дори за дако-мизийски език: **Poghirc, C.** *Réflexions sur les problèmes du daco-moesien*. – *StBalc*, 5, 1971, 171-177; **Дуриданов, Ив.** *Тракийски, дакийски и пеонски*. – В: **Дуриданов, Ив.** *Езикът на траките*. С., 1976, 110-122; **Георгиев, Вл.** *Тракийски и дакийски (дако-мизийски)*. – В: **Георгиев, Вл.** *Траките и техният език*. С., 1977, 181-192; L'*état actuel de la linguistique thrace – thrace et dace*. – In: *Le Monde Thrace*. Roma, 1982, 24-34; **Polomé, E.** *Thracian and Daco-Moesian*. – *CAH*, 3-1, 1982, 876-888. За етнонимите на мизи, трибали, теризи, кробизи, травси и др. вж.: **Georgiev, Vl.** *Tendences convergentes dans les langues anciennes de la Péninsule Balkanique et de l'Asie Mineure du Nord-Ouest*. – In: *Actes du Iᵉʳ Symposium International de Thracologie*. Milan, 1978, 21-41. За локализацията на кробизите: **Fluss, M.** *Krobyzoi*. – *RE*, 11-2, 1922, 1941; **Danov, Chr.** *Krobyzoi*. – *Kleine Pauly*, 3, 1968, 351-352.

Общо за северозападните тракийски предели и за съседните райони: **Папазоглу, Ф.** *Средњобалкански племена у предримско доба*. Београд, 1969. Същото на сръбски Sarajevo, 1969 и на английски език: *Central Balkan Tribes in Pre-Roman Time*. Amsterdam, 1978. От нея вж. още: *Structures ethniques et sociales dans les régions centrales des Balkans à la lumière des études onomastiques*. – In: *Actes du VIIème Congrès International d'Epigraphie Grecque et Latine*. Bucureşti, 1979, 153-169; **Срејовић, Д.** *Покушај етничког и териториалног разграничења старобалканских племена на основу начина сахрањивања*. – *Научни скупови*, 8. *Одељење историјских наука*, 2, 1979, 79-87; **Палавестра, А.** *Кнежевски гробови старијег гводеног доба на Централном Балкану*. Београд, 1984; **Тасић, Н.** *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора скита*. Нови Сад–Београд, 1983; **Vasić, R.** *Cultural Groups of the Early Iron Age in the West and Central Balkans and the Possibilities of their Ethnical Identification*. – In: *Ier Symposium Illyro-Thrace*. Sarajevo – Beograd, 1991, 73-82; *Pages from the History of the Autariatae and Triballoi*. – *Balcanica*, 23, 1992, 393-399 (= *Hommage a Nikola Tasić à l'occasion de ses soixante ans*); **Tasić, N.** *The Pre-Celtic Population of the Serbien Danube Valley and the Northern Balkans*. – In: *Scordisci and the Native Population in the Middle Danube Region*. Belgrade, 1992, 7-17; **Garašanin, M.** *Die alten Völker im nordlichen Teil des mittleren Balkans im historischer und archäologischer Sicht*. – In: *The VIIth International Congress of Thracology. The Thracian World at the Crossroads of Civilizations*. Bucharest, 1996, 13-42. Най-изявеният етноним в района е този на трибалите: **Polaschek, E.** *Triballi*. – *RE*, 6A-2, 1937, 2392-2401; **Keyssner, K.** *Triballos*. – *RE*, 6A, 1937, 2401; **Трбуховић, В.** *Агатирзи – трибали – дарданци – пеонци*. – *Старинар*, 15-16, 1964-1965, 163-167; **Danov, Chr**. *Triballoi*. – *Kleine Pauly*, 5, 1973, 944; **Срејовић, Д.** *Трибалски гробови у Љуљазица*. – *Старинар*, 40-41, 1989-1990, 141-153; **Белитов, Ил.** *Историческа география на северозападните български земи от средата на IV до края на I в. пр. н. е. (по данни от монетите)*. – *ИМСЗБ*, 17, 1991, 9-10; **Стојић, М.** *Басен Јужне Мораве у ранотрибалском периоду (VIII-VII век пре нове ере)*. – В: *Културе гвозденог доба Југословенског Подунавља*. Београд, 1994, 91-99; *Les caractéristiques principales de la culture triballe*. – In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology*. Vol. 1. Bucureşti, 1997, 119-133. За населението на областта около София: **Keil, J.** *Treres*. – *RE*, 6A-2, 1937, 2291; **Wirth, G.** *Zum Volksstamm der Treren*. – *Klio*, 49, 1967, 49-51; **Danov, Chr**. *Treres*. – *Kleine Pauly*, 5, 1973, 937; *Tilataioi*. – *Kleine Pauly*, 5, 1975, 829; **Василева, М.** *Проблемът за трерите*. – В: *Четвърти висш семинар древност и съвремие*. С., 1988, 28-39; **Tokhtas'ev, S.** *Zum Viilksnamen „Treren"*. – In: *Actes du IIe Symposium International des Etudes Thraciennes*. Vol. 1. Komotini, 1997, 109-114.

Общи проблеми на югозападните тракийски земи: **Кацаров, Г.** *Долнострумската област в старо време*. – *Отечество*, 4, 1917, № 4-6, 6-12; **Вулић, Н.** *Географија Јужне Србије у античко доба*. – *Гласник Скопског научног друштва*, 19, 1938, 1-15; **Венедиков, Ив.** *Земите по Средния Вардар. Принос към антропогеографията на Македония*. Скопие, 1943; **Gerov, B.** *A propos de la population et des localités de la vallée du cours moyen de la Struma dans l'antiquité*. – *StBalc*, 1, 1970, 7-23; *Probleme der historischen Geographie Nordostmakedoniens*. – In: *Ancient Macedonia*. Thessaloniki. 1973, 45-52; **Duridanov, Iv.** *Thrakische Personennamen im Flussgebiet des Axios*. – *Pulpudeva*, 2, 1978, 147-152; **Георгиева, Р.** *Пространствена и етнокултурна характеристика на Югозападна Тракия през ранножелязната епоха*. – *ThrAnt*, 5, 1979, 117-134; **Spiridonov, T.** *La montagne Orbélos selon Claude Ptolémée*. – *Thracia*, 5, 1980, 243-254; **Samsaris, D. C.** *La migration thrace en Macédoine*. – In: *Actes du IIIe Symposium International de Thracologie*. Roma, 1982, 173-189; **Георгиева, Р., П. Алякова, Т. Спиридонов.** *Проучвания по долината на Драговищица*. – *ExpThr*, 2, 1982, 7-51; *Разметаница. Проучвания и материали*. – *ExpThr*, 4, 1983, 5-48; **Димитров, Д.** *Селища от ранножелязната епоха по долината на Горна Струма*. – *ExpThr*, 4, 1983, 77-101; **Gergova, D.** *Culture in the Late Bronze and Early Iron Age in South West Thrace (Upper Mesta and Middle Struma Valleys)*. – *Зборник Музеј на Македонија*, 1, 1995, 31-48. За племената по долините на Струма и на Места и основно за медите, по-старата литература у **Lenk, B.** *Maidoi*. – *RE*, 14, 1928, 541. За дентелетите, агрианите и лееите, но и за други племена в югозападна посока като едони, дардани и т. н.: *Агриани; Дентелети; Лееи; Меди*. – В: *Кратка енциклопедия. Тракийска древност*. С., 1993, 5; 78-79; 159; 174-175; **Danov, Chr**. *Maidoi*. – *Kleine Pauly*, 3, 1969, 896-897; *Danthaletai* – *Kleine Pauly*, 1, 1964, 1381. За пеонска принадлежност на агрианите: **Соколовска, В.** *Пајонското племе агријани и нивните врски со Дамастион*. – *Macedoniae Acta Archaeologica*, 11, 1990,

За едоните по долна Струма и Пангейската област: **Oberhummer, E.** *Edones*. – *RE*, 5-2, 1905, 1974; **Perdrizet, P.** *Géta, roi des édones*. – *BCH*, 35, 1911, 108-119; **Danov, Chr.** *Edones*. – *Kleine Pauly*, 2, 1965, 201. За мигдоните: **Oberhummer, E.** *Mygdones*. – *RE*, 14, 1933, 998; **Duridanov. Iv.** *Die Vorgeschichte Mygdoniens im Lichte der Sprache*. – *StBalc*, 5, 1971, 199-205. За одомантите: **Oberhummer, E.** *Odomantes*. – *RE*, 17-2, 1937, 1897-1898; **Danov, Chr**. *Odomantoi*. – *Kleine Pauly*, 4, 1970, 237. За други племена в югозападните тракийски земи: **Oberhummer, E.** *Bistones*. – *RE*, 5, 1897, 504; *Krestones*. – *RE*, 11-2, 1922, 1718; *Paitoi*. – *RE*, 18-2, 1942, 2437; *Sitones*. – *RE*, 3A-1, 1927, 393; **Danov, Chr.** *Bistones*. – *Kleine Pauly*, 1, 1964, 908. За бисалтите: **Кацаров, Г.** *Към старата история на долнострумската област*. – *Годишник на българския библиографски институт*, 1, 1945-1946, 16-22; **Danov, Chr.** *Bisaltai*. – *Kleine Pauly*, 1, 1964, 908. За дарданите, за включването им в теориите за тракийския етногенезис и за свързването им с тевкрите: **Mirdita, Z.** *Encore une fois sur le problème d'éthnogenèse des dardaniens*. – In: *Ier Symposium Illyro-Thrace*. Sarajevo – Beograd, 1991, 101-110. За техните локализации и за етническата им характеристика: **Patsch, C.** *Dardani*. – *RE*, 8, 1901, 2155-2157. Мнението, че са илирийско племе принадлежи на **Вулић, Н.** *Дарданци*. – *Гласник српског кралевског академије*, 155, 1933, 76-91; **Papazoglu, F.** *Dardanska onomastika*. – *Zbornik radova Fil. Fak. u Beogradu*, 8-1, 1964, 49-75. Вж. още: **Gindin, L. A.** *Zur ethnischen Zugehörigkeit der Dardaner*. – *Balcanica*, 23, 1992, 421-424 (= *Hommage à N. Tasić à l'occasion de ses soixante ans*) ; **Hammond, N. G. L.** *Dardanians and Macedonians*. – In: *Studia in honorem Georgii Mihailov*. Sofia, 1995, 223-230.

Преглед на становищата за етническата принадлежност на пеоните вж. у: **Петрова, Ел.** *Етничката припадност и јазикот на пајонците*. – В: **Петрова, Ел.** *Пајонските племиња и Пајонското кралство во II и I милениум пред н. е.* – *Macedoniae Acta Archaeologica*, 12, 1990-1991, 66-72; *Култовите и сивболизмот кај пајонските племиња компарирани со илирските и тракиските*. – *Macedoniae Acta Archaeologica*, 13, 1992, 125-140. Тя защитава малоазийския произход на пеоните. В същия смисъл срв.: **Pajankowski, W.** *Frigowie na połwyspie Bałkanskim. Commentationes*. Poznan, 1980, 189-214; *Pochodzenie Pajonów: Historia i stan badan. Perspektywy badawcze*. – *Balcanica posnaniensia*, 1, 1984, 47-64; **Митревски, Др.** *Прилог кон вреднуваньето на Долновардарската пајонска група на железното време*. – *Macedoniae Acta Archaeologica*, 12, 1990-1991, 145-162. Връзките с дакомизийския и с протофригийския пласт са направени от **Papazoglu, F.** *Sur quelques noms „thraces" en Illyrie*. – *Godisnjak CBI*, 12, 1974, 59-73. За тракийската им принадлежност срв.: **Duridanov, Iv.** *Paionisches und Illyrisches im Alten Makedonien*. – In: *IXth International Congress of Onomastic Sciences*. London, 1966, 185-191; *Die Stellung des Paionischen*. – In: *Actes du Xe Congrès International des Linguistes*. Bucureşti, 1970, 759-762. За гръцката етническа принадлежност на пеоните: **Katicić, R**. *Peonci i njihov jezik*. – *Živa Antika*, 27, 1977, 25-31. За илирийския им произход: **Кацаров, Г.** *Етнографско положение на пеонците*. – В: **Кацаров, Г.** *Пеония. Принос към старата етнография и история на Македония*. С., 1921, 8-41; *Die ethnologische Stellung der Päoner*. – *Klio*, 18, 1922, 20-26; **Lenk, B.** *Paiones*. – *RE*, 18, 1942, 2403-2408. Вж. още: **Danov, Chr.** *Paiones*. – *Kleine Pauly*, 4, 1970, 410-411; **Garašanin, D.** *Zum Problem der Päioner*. – In: *Ier Symposium Illyro-Thrace*. Sarajevo –Beograd, 1991, 83-90.

За бригите, споменати само няколко пъти от античните автори, вж.: **Danov, Chr.** *Bryges*. – *Kleine Pauly*, 1, 1964, 959. Ел. Петрова предполага, че те участвуват във формирането на пеонските и на македонските племена, т. е., че те не са траки, а по-късно се изселват на три вълни в Мала Азия, където поставят началото на могъщата Фригийска държава: **Петрова, Ел.** *Бригите на централниот Балкан во II и I милениум пред н. е.* Скопје, 1996; *Bryges and Phrygians. Parallelism between the Balkans and Asia Minor through Archaeological, Linguistic and Historical Evidence*. – In: *Thracians and Phrygians. Problems of Parallelism*. Ankara, 1998, 45-54. Против подобно виждане: **Василева, М.** *Бриги–фриги и контекстът на една миграция*. – *Минало*, 1995, № 1, 16-22. Обвързването на археологически и на езиков материал с етнонима на бригите е необосновано, както например е у **Pajakowski, W.** ΗΔΩΝΙΑ/ΙΔΟΝΙΑ (= BRYGES). *Ein Studium aus dem Bericht der historischen Geographie Illyriens*. – *Pulpudeva*, 3, 1980, 269-295; **Duridanov, Iv.** *Brygische Spuren im thrakischen Sprachgebiet*. – *Orpheus*, 3, 1993, 63-68. Невъзможността да се идентифицира археологически материал с етническа принадлежност, още по-малко с множеството етноними, съобщени за югозападните тракийски предели е защитена от **Georgieva, R.** *Les relations culturelles dans l'interfleuve du Vardar et de la Struma au premier âge du fer*. – In: *Ier Symposium Illyro-Thrace*. Sarajevo–Beograd, 1991, 169-177.

За синтите по долното течение на р. Струма и на о. Лемнос: **Oberhummer, E.** *Sinties*. – *RE*, 3A-1, 1927, 258; **Danov, Chr.** *Sintoi*. – *Kleine Pauly*, 5, 1973, 210. Според някои синти и синтии са едно и също племе, чиято етногеография се вписва в проблематиката на тини – витини, фриги и мизи: **Lazova, Ts.** *The Thracian Tribe Sintians*. – *Thracia*, 4, 1977, 141-145. За киконите: **Oberhummer, E.** *Kikones*. – *RE*, 11-1, 1922, 381; **Delev, P.** *Les odryses et les kikones. Problèmes de géographie historique*. – *Pulpudeva*, 4, 1983, 220-226; **Triandaphyllos, D.** *Les sanctuaires en plein air dans la région des cicones*. – *Thracia Pontica*, 3, 1985, 128-141. По проблемите на сатрите: **Oberhummer, E.** *Satrai*. – *RE*, 2-1, 1923, 81; **Danov, Chr.** *Satrai*. – *Kleine Pauly*, 4, 1972, 1563-1564; **Сарафов, Т.** *Тракийските сатри*. – *ГСУ-ФЗФ*, 67, 1973, № 1, 119-191. За най-популярния тракийски етноним, станал синоним на траки през късната античност: **Oberhummer, E.** *Bessoi*. – *RE*, 5, 1897, 329-331; **Кацаров, Г.** *Тракийските беси*. – *ИИД*, 6, 1924, 31-47; **Danov, Chr.** *Bessoi*. – *Kleine Pauly*, 1, 1964, 872-873; **Sarafov, T.** *L'étimologie du nom de la tribu thrace bessoi, bessi*. – *Thracia*, 3, 1974, 135-138. За бесите в Добруджа: **Casson, St.** *Thracian Tribes in Scythia Minor*. – *JRS*, 17, 1927, 97-101; **Тачева, М.**

За бесите през I-VI в. и за техния език. – *Минало*, 1997, № 2, 28-34. Общо за етнокултурната ситуация в Югоизточна Тракия: **Георгиева, Р.** *Югоизточна България през раннoжелязната епоха*. – *ExpThr*, 1, 1980, 173-180. За племената в Югоизточна Тракия, с акцент върху одрисите: **Danov, Chr.** *Odrysai*. – *Kleine Pauly*, 4, 1970, 238; **Фол, Ал.** *Паметници и племена. Историческо въведение*. – В: *Тракийски паметници*. Т. 1. *Мегалитите в Тракия*. Част. 1. С., 1976, 13-30; **Спиридонов, Т.** *Тракийските племена в Югоизточна Тракия XIII-VI в. пр. н. е.* – *ExpThr*, 1, 1980, 163-172. За някои от племената в Южна и Югоизточна Тракия: **Oberhummer, E.** *Trausai*. – *RE*, 6A-2, 1937, 2245; *Dolonkoi*. – *RE*, 5-1, 1903, 1289; *Nypsaioi*. – *RE*, 17-1, 1936, 707; **Danov, Chr.** *Astai*. – *Kleine Pauly*, 4, 1963, 657; *Dolonkoi*. – *Kleine Pauly*, 2, 1965, 118; *Kainoi; Koilaletai*. – *Kleine Pauly*, 3, 1967, 47; 267; *Thynoi*. – *Kleine Pauly*, 5, 1975, 808; *Trausi*. – *Kleine Pauly*, 5, 1975, 931.

Към проблематиката на тракийските етноними на Балканите и в Мала Азия: **Fol, Al.** *Thrako-bithynische Parallelen im vorrömischen Zeitalter*. II. *Bevölkerungs- und Gesellschaftsstructuren*. – *Thracia*, 1, 1972, 197-212; *Thraco-Bithynica*. – In: *VII Türk tarih kongressi*. Ankara, 1972, 146-150; **Janakieva, S.** *Die Stammensnamen thynoi und bithynoi*. – *ThrAnt*, 1, 1976, 56-61; **Спиридонов, Т.** *Походът на Ксенофонт и траките в Мала Азия*. – *ThrAnt*, 4, 1978, 42-47 – за мариандините. Етнодемографски проблеми разкрити чрез ономастиката на Тракия и на Мала Азия се повдигат от **Mihailov, G.** *Population et onomastique d'Asie Mineure en Thrace*. – *Pulpudeva*, 2, 1978, 68-80; **Mitchell, S.** *Onomastic Survey of Mysia and the Asiatic Shore of the Propontis*. – *Pulpudeva*, 2, 1978, 119-127; **Duridanov, Iv.** *Onomastic Relations between Thrace and Bithynia (Asia Minor)*. – In: *The IVth International Thracian Conference*. Milan, 1986, 389-398. За трако-фригийската проблематика: **Vassileva, M.** *Thrace and Phrygia. Some Typological Parallels*. – In: *Atti del VI° Congresso Internazionale di Tracologia e del VII° Symposium Internazionale di Studi Traci*. Roma, 1994, 221-227; *Thracian-Phrygian Cultural Zone: The Daskyleion Evidence*. – *Orpheus*, 5, 1995, 27-34; *Thracian-Phrygian Cultural Zone*. – In: *Thracians and Phrygians. Problems of Parallelism*. Ankara, 1998, 13-17. За поставяните по южния бряг на Черно море хализони: **Danov, Chr.** *Alazones*. – *Kleine Pauly*, 1, 1962, 231. Според някои те не са тракийско племе: **Lazova, Ts.** *Are the Halizones a Thracian Tribe? Some Glances at the Ancient Greek Tradition*. – *ThrAnt*, 1, 1976, 62-68. Същото и в *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Vol. 1. Bucureşti, 1980, 321-323. За свързаните с тях халиби: **Danov, Chr.** *Chalybes*. – *Kleine Pauly*, 1, 1964, 1127; **Василева, М.** *Ионийское представление о Севере*. – *Thracia Pontica*, 3, 1986, 320-332.

За характеристиките на тракийското общество, типологически сравними с тези на ахейското и въвеждането на термина „Микенска Тракия": **Фол, Ал.** *Сравнителен анализ на изворните данни. Опит за политическа характеристика на Микенска Тракия*. – Във: **Фол, Ал.** *Политическа история на траките*. С., 1972, 38-68; *Микенска Тракия*. – *Стрелец*, 1990, № 2, 10-13; *Mycenaean Thrace II*. – *Старинар*, 40-41, 1989-1990, 127-130(= Зборник М. Гарашанина); *Микенска Тракия*. – Във: **Фол, Ал.** *История на българските земи в древността до края на III в. пр. Хр.* С., 1997^{2}, 233-248; *Thracians and Mycenaeans. Methodology of the Parallelism*. – *BHR*, 1984, № 1, 77-79. Същото и в *Contributions au IVe Congrès International de Thracologie*. Sofia, 1984, 5-11. В същия смисъл вж. и **Spiridonov, T.** *Rulers and Territories in Thrace and Mycenae. Theoretical Problems*. – In: *Contributions au IVe Congrès International de Thracologie*. Sofia, 1984, 168-173. За началото на държавообразувателните процеси в древна Тракия най-важни са наблюденията на **Фол, Ал.** *Начало на държавообразувателните процеси от предкласически раннокласов тип. Тракийски династически домове*. – Във: **Фол, Ал.** *Политическа история на траките*. С., 1972, 69-114; *Тракийските държавни обединения*. – *Векове*, 1979, № 5, 14-19; *Тракийски държавни обединения*. – Във: **Фол, Ал.** *История на българските земи в древността до края на III в. пр. Хр.* С., 1997^{2}, 233-293. За най-ранните легендарни сведения за тракийски племена и вождове, които районират началото на държавообразувателния процес вж. още: **Данов, Хр.** *Политическо развитие на тракийските племена през Омировата епоха*. – В: **Данов, Хр.** *Древна Тракия*. С., 1969, 186-193; **Bredow, Ir. von**. *Ethnonyme und geographische Bezeichungen der Thraker bei Homer*. – In: *Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology*. Leiden–Sofia, 1989, 143-152.

За държавните обединения на племената в Северна Тракия: **Фол, Ал.** *Държавни организации и политически живот у севернотракийските племена*. – Във: **Фол, Ал.** *Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха*. С., 1975, 9-59, където се откроява династическият дом на гетите. За него: **Йорданов, К.** *Getica I. Държава и религия от средата на II хил. до средата на VI в. пр. н. е.* – *ГСУ-ИФ*, 70, 1976, 55-82; *Гетика. Държава и общество*. – *Изкуство*, 1983, № 4, 6-11; *Центрове на политически живот в гетските земи*. – В: *Североизточна България – древност и съвремие*. С., 1985, 109-120; *Североизточна Тракия в предримската епоха*. – *Нумизматика*, 1986, № 1, 6-11; *La formation d'états gètes de la fin du VIe jusqu'au milieu du IVe siècle avant notre ère*. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Vol. 1. Bucureşti, 1980, 331-335; *Les organisations étatiques en Thrace du Nord-Est jusqu'au milieu du IVe s. av. n. è.* – *EB*, 1986, № 1, 68-94; **Chiuzbaian, I. G.** *L'idée de l'état et du droit chez* *les thraco-géto-daces*. – In: *Actes du IIIe Symposium International de Thracologie*. Roma, 1982, 313-322; **Фол, Ал.** *Втора година „Гетика“*. – *Изкуство*, 1983, № 4, 3-5; *Трета година „Гетика“*. – *Изкуство*, 1984, № 4, 24-28; *Четвърта година „Гетика“*. – *Изкуство*, 1985, № 2, 18-21; **Trohani, G.** *Centres de production – centres socio-spirituels dans le monde géto-dace de la plaine du Danube*. – *TAB*, 1, 1986, 83-88.

Опитите за локализиране на политически центрове в Североизточна Тракия по археологическия материал, главно по могилните некрополи срв. у **Alexandrescu, P., V. Eftimie.** *Tombes thraces d'époque archaique dans la nécropole tumulaire d'Histria*. – *Dacia*, 3, 1959, 143-164; **Preda, C.** *Una nouva tomba a volta scoperta presso Mangalia-Callatis*. – *Dacia*, 6, 1962, 157-172; **Бобчева, Л.** *Гети през I хил. пр. н. е. на територията на днешния Толбухински окръг (по археологически данни)*. – В: *Североизточна България – древност и съвремие*. С., 1985, 39-48; **Иванов, Д.** *Траките в Русенския край през I хилядолетие преди новата ера*. – В: *Североизточна България – древност и съвремие*. С., 1985, 57-64; **Гергова, Д.** *Гетското религиозно и политическо средище в „Сборяново“ – нови данни за характера му*. – *TAB*, 4, 1990, 66-71. За политическата история на гетските племена срв. основно: **Jordanov, K.** *L'histoire politique des gètes aux premiers temps de l'époque hellenistique*. – *EB*, 1974, № 2-3. Вж. още: **Ocheseanu, R.** *Monedele basileului Moskon aflate in colectii le Muzeului de archeologie Constanta*. – *Pontica*, 3, 1970, 125-128; **Gramatopol, M.** *L'art des monnaies géto-daces. Problèmes iconographiques, historiques et économiques concernant les premières émissions*. – *Apulum*, 9, 1971, 209-256; **Mihailescu-Birliba, V.** *Découvertes monétaires et liasons entre les thraces sud-danubiens et le monde géto-dace*. – *Thracia*, 3, 1974, 261-272; **Preda, C.** *Die geto-dakische Numismatik. Ergebnisse und Aussichten*. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Vol. 2. Bucureşti, 1980, 151-158; *Über die Beziehungen zwischen Histria und Geten im VI. und V. Jh. v. u. z.* – *Thracia Pontica*, 3, 1985, 264-276; **Калоянов, С.** *Тракийският цар Арифарн, Североизточна Тракия и Крим*. – *TAB*, 4, 1990, 21-24.

За династическия дом на трибалите вж.: **Теодосиев, Н.** *Северозападна Тракия през V-I в. пр. Хр.* С., 1998 (автореферат на докторска дисертация); **Tkačuk, M.** *Du facies culturel de la dynastie royale des triballes au Bas-Danube aux Ve-IVe siècles av. J.-C.* – In: *The VIIth International Congress of Thracology. The Thracian World at the Crossroads of Civilizations*. Bucharest, 1996, 216-218. За държавните обединения и за политическия живот в южнотракийските земи, като се изключи Одриското царство, вж.: **Златковская, Т. Д.** *Южнофракийские племенные союзы*. – В: **Златковская, Т. Д.** *Возникновения государства у фракийцев*. Москва, 1971, 178-194. Особено внимание

на долонките и на тяхната държава отделят **Златковская, Т. Д.** *Характер общественной власти*. – В: **Златковская, Т. Д.** *Возникновения государства у фракийцев*. Москва, 1971, 194-210, както и **Неделчев, Н.** *Създаването на държавата на долонките*. – *ИПр*, 1992, № 3, 48-57. Най-ранните монети на племена и владетели, които свидетелстват за държавни обединения и за политическа активност, са от тракийския югозапад. Най-известни са тези на дероните, бисалтите и едоните: **Герасимов, Т.** *Находка от тетрадрахми на тракo-македонското племе дерони*. – *ИБАИ*, 11, 1937, 249-257; *Декадрахма на тракийското племе дерони*. – *ИАИ*, 20, 1955, 576-578; **Златковская, Т. Д.** *Ранные монеты южнофракийских племен. (К вопросу о происхождении культа Диониса)*. – *Нумизматика и эпиграфика*, 1968, № 7, 3-22. Обобщението е на **Юрукова, Й.** *Тракийското племенно монетосечене*. – В: **Юрукова, Й.** *Монетни съкровища от българските земи*. С., 1992, 9-33.

За пеонската държава и отношението ѝ към тракийската държавност, въпреки споровете върху етническата принадлежност на пеоните: **Юрукова, Й.** Монети на непознат пеонски владетел. – *ИАИ*, 32, 1970, 277-280. Етническата обагреност на пеонската държава е по-друга у **Pajakowski, W.** *Niedergang des Staates der Päonen. Umstände. Chronologie und Folgen*. – *Pulpudeva*, 5, 1986, 100-112; **Соколовска, В., И. Микулчик.** *Икона на кралот Дропион*. – *Macedoniae Acta Archaeologica*, 11, 1987-1989, 103-110; **Папазоглу, Ф.** *Порекло и разво Илирске државе*. – *Годишньак*. Кн. 5. *Центар за балканолошки испитиванья*. Сарајево, 1967, № 3, 128-142; *Илирска и дарданска кральевина*. – В: *Научни скуп САНУ. „Илири и албанци“*. Белград, 1988, 15-169; **Hirsch, S.** *The Deportation of the Paeonians. Persian Imperial Strategies and the Experiences of Thracian Deportees*. – In: *VI° Symposium Internazionale di Tracologia*. Roma, 1992, 230–239. Политическата история на Пеония вж. у **Кацаров, Г.** *История на Пеония*. – В: **Кацаров, Г.** *Пеония. Принос към старата етнография и история на Македония*. С., 1921, 41-58. Политическото издигане на пеони, дардани и илири през втората половина на II хилядолетие пр. Хр. довежда до множество опити да се определят етнически богатите могилни погребения. Най-ярък е случаят с некропола от Требенище. Преглед на мненията вж. у **Конова, Л.** *Некрополът при Требенище – проучвания и проблеми*. – *Проблеми на изкуството*, 1994, № 4, 8-12. Срв. и някои по-умерени становища за „княжевските“ гробове: **Кузман, П.** *Уметноста на Требеништа*. Скопје, 1997. Най-новата работа по въпроса е на **Соколовска, В.** *Етничките носители на Требенишката некропола*. Скопје–Охрид, 1997.

За етнодемографските проблеми през римската епоха: **Велков,**

В. *Някои проблеми на етническото състояние в древнотракийските земи през V-VI в.* – В: *Материали от Първия конгрес на БИД*. С., 1972, 375-379; **Симеонова, Л.** *Християнизацията на бесите и участието им в духовния живот на ранна Византия*. – *ThrAnt*, 9, 1983, 191-205; **Samsaris, D. C.** *Les thraces dans la province romaine de Macédoine*. – *TAB*, 6, 1991, 187-191; *Les thraces dans l'Empire Romain d'Orient. Etude ethno-démographique et sociale*. – In: *VI° Symposium Internazionale di Tracologia*. Roma, 1992, 184-204; **Kolendo, J.** *Natione Bessus. Les thraces dans la flotte romaine*. – In: *VI° Symposium Internazionale di Tracologia*. Roma, 1992, 216-224; **Bounegru, O.** *Notes sur les éléments ethniques sud-thraces de la Dobroudja romaine (IIe-IIIe siècle ap. J. -C.)*. – In: *Actes du IIe Symposium International des Etudes Thraciennes*. Vol. 1. Komotini, 1997, 115-120; **Torbatov, S.** *The Getae in Southern Dobroudja in the Period of Roman Domination. Archaeological Aspects*. – In: *Actes du IIe Symposium International des Etudes Thraciennes*. Vol. 2. Komotini, 1997, 507-514.

Върху социално-икономическите проблеми на тракийското общество през I хилядолетие пр. Хр. : **Данов, Хр.** *Към историята на робството в древна Тракия*. – *ИПр*, 1948-1949, № 3-4, 406-417; *Към историята на полусвободните селяни през античната епоха*. – *ИАИ*, 19, 1955, 111-121(= сб. *Г. И. Кацаров*, Т. 2.); *К вопросу об экономике Фракии и ее черноморского и эгейского побережий в позднеклассическую и эллинистическую эпохи*. – В: *Античное общество*. Москва, 1967, 131-139; **Златковская, Т. Д.** *О формах эксплуатации в европейских раннеклассовых обществах. Фракия*. – *ВИ*, 1968, № 3, 101-117; *К вопросу об общинном земевладении в период становления классового общества (по фракийским материалам)*. – *СЭ*, 1970, № 5, 46-56; *О характере рабства во Фракии VII-V вв. до н. э.* – *ВДИ*, 1971, № 1, 54-63; **Velkov, V.** *Die Sklaverei in Nordbulgarien in der römischen Kaiserzeit*. – In: *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica*. Sofia, 1963, 33-44; *Рабы-фракийцы в античных полисах Греции VI-II в. до н. э.* – *ВДИ*, 1967, № 4, 70-79; *Робството у траките*. – В: *Сборник Векове*. С., 1971, 21-35; *Робството в Тракия и Мизия през античността*. С., 1967; *Développement socio-économique de la Thrace et des thraces (Ier-VIe s.)*. – *Pulpudeva*, 3, 1980, 18-23; *L'esclavage en Thrace antique*. – In: *Studien zur alten Geschichte. Siegfrid Lauffer zum 70. Geburstag*. Vol. 3. Roma, 1986, 1021-1030; **Popov, Vl.** *Problèmes du développement socio-économique de la Thrace durant le premier millénaire av. n. ère*. – *Pulpudeva*, 3, 1980, 11-17. Същото и на италиански език: *Problemi di sviluppo socio-economico nella Tracia del primo millennio*. – In: *V Symposio Internazionale di Tracologia*. Roma, 1989, 94-97; **Tačeva, M.** *Religion et anthropologie de l'esclavage en Mésie et en Thrace (Ier-IIIe s. apr. J.-C.)*. – In: *Religion et anthropologie de l'esclavage et des formes de dépandance*. Paris, 1994, 295-302.

ГЛАВА ПЕТА

КОЛОНИЗАЦИЯ

През последните години научно-изследователското направление „Трация Понтика“ се разви успешно, а резултатите са значителни. Това личи най-добре от периодично организираните симпозиуми със същия надслов, както и от публикациите на актите им. Всъщност терминът „Морска Тракия“ се появява още у **Карайотов, Ив.** *Тракия и морето*. – *Тракия*, 1976, № 3, 71-78, но методологическите принципи за анализ и за интерпретации по широкия фронт на проблематиката, а също така задачите и перспективите на проучванията са най-ясно заявени от **Fol, Al.** *Thracia Pontica*. – *Wiadomości Archeologiczne*, 1979, № 1, 8-17; *Тракия Понтика*. – *Море*, 1981, № 1, 164-177; *La Thrace et les mers. Thracia Pontica. Aperçu général*. – *Thacia Pontica*, 1, 1982, 9-15. В същата връзка нови въпроси повдигат: **Ognénova-Marinova, L.** *Thracia Pontica*. – *Thracia Pontica*, 1, 1982, 69-81; **Delev, P.** *La Thrace Pontique et la culture mégalitique thrace*. – *Thracia Pontica*, 1, 1982, 125-129; **Tončeva, G.** *Thracia Pontica à l'âge de bronze récent*. – *Thracia Pontica*, 1, 1982, 176-182; **Огненова-Маринова, Л., Б. Димитров.** *Въведение в проблематиката на Тракия Понтика*. – В: *Тракийски паметници*. Т. 3. *Мегалитите в България*. Част 2. *Тракия Понтика*. С., 1982, 431-437. Логично следват обобщения: **Орачев, Ат.** *Thracia Pontica. Основни проблеми на изворoведските и историографските изследвания на Западното Черноморие*. С., 1988 (автореферат на докторска дисертация), а интересът не престава да расте: **Porožanov, K.** *Thrace Pontique entre IV et I millenaire av. n. è.* – In: *VI° Simposium Internazionale di Tracologia*. Roma-Milano, 1992, 166-171; *Тракия Понтика между XIII–VIII в. пр. Хр. – един номадски феномен*. – *Балкански древности*, 1992, № 2, 47-50. Същото и на френски език: *Thace Pontique entre XIII et VIII ss. av. J.-C. – un phénomène nomade*. – In: *Atti del VI° Congresso Internazionale di Tracologia e del VII° Symposium Internazionale di Studi Traci*. Roma, 1994, 371-376; *Морска Тракия*. – *Анали*, 1994, № 1, 59-69; **Vassileva, M.** *Thracia Pontica as an Instrument of Research*. – *Thracia Pontica*, 5, 1994, 9-12. Последният синтез е на **Fol, Al.** *Thracia Pontica. Twenty Years Later*. – *Colloquia Pontica*, 1, 1995, 1-12. Вж. още: **Василева, М.** *Фригия Понтика: някои проблеми на култа и религията*. – В: *Боговете на Понта*. Варна, 1998, 89-94 (= *Seminaria Pontica*, 1).

Икономическите и културните взаимодействия на тракийските крайбрежия с басейна на Източното Средиземноморие, контактите, корабоплаването, присъствието на пределински етноси и животът на местното население в крайморските зони във времето преди Великата гръцка колонизация са интригуващи теми за редица изследователи. Въпросителни поставя още на времето **Гълъбов, Ив.** *Минойская надпись найденная в Бургасе (Болгария).* – *ВДИ*, 1956, № 3, 151-157. Срв. обаче **Георгиев, Вл.** *Мнимоминойская надпись.* – *ВДИ*, 1956, № 3, 106-110. На археологически данни се базират работите на **Тончева, Г.** *Нови данни за търговията по черноморското крайбрежие през XVI-XIVв. пр. н. е.* – *Векове*, 1973, № 3, 17-24; **Карайотов, Ив.** *Критски меден слитък от с. Черково, Бургаски окръг.* – *Нумизматика*, 1978, № 1, 13-17; **Катинчаров, Р.** *Културни връзки и взаимоотношения на Тракия и Крит през ранната бронзова епоха.* – *Векове*, 1979, № 1, 43-48; *Културни връзки и взаимоотношения между българските земи и съседните територии на Югоизточна Европа.* – В: *Материали от Втория конгрес на БИД*. Т. 2. С., 1979, 84-93. Вж. още **Nikolova, L.** *Data about Sea Contacts During the Early Bronze Age in South-Eastern Europe (C. 3500/3400-2350/2250 B. C.).* – *Thracia Pontica*, 5, 1994, 57-86. Някои обобщения и съмнения принадлежат на **Димитров, Б.** *Контактите на Черноморска Тракия с басейна на Източното Средиземноморие (XVI-VIIв. пр. н. е.).* – В: *Тракийски паметници*. Т. 3. *Мегалитите в Тракия*. Част 2. *Тракия Понтика*. С., 1982, 459-487. Същото и на френски език: *Sur les contacts de la Thrace Pontique avec le bassin Estméditerranéen (XVI-VII s. av. n. ère).* – *BHR*, 1981, № 1-2, 171-179; **French, D. H.** *Myceneans in the Black Sea?* – *Thracia Pontica*, 1, 1982, 19-30; **Guindine, L. A.** *La Thrace et le monde Méditerranéen sous le jour des données toponomastiques.* – *Thracia Pontica*, 1, 1982, 16-18. От значение са и наблюденията на **Василева, М.** *Йонийское представление о севере.* – *Thracia Pontica*, 3, 1986, 320-332; **Lazova, Tsv.** *The Thracian Thalassocracy and the Literary Tradition during the Late Antiquity.* – *Thracia*, 8, 1988, 17-22; **Орачев, Ат.** *„Кари" в Черноморието? I. Писмените сведения за кари по Добруджанското крайбрежие.* – In: *Studia in honorem Borisi Gerov*. Sofia, 1990, 158-173. Същността на проблематиката се проследява отчетливо у **Triandaphyllos, D.** *La Thrace egéenne avant la colonisation grecque.* – *Thracia Pontica*, 4, 1991, 283-308; **Doumas, Chr.** *Quelques indications concernant les contacts entre la Mer Egée et la Mer Noire avant la colonisation grecque.* – *Thracia Pontica*, 4, 1991, 15-20; **Ivančik, A.** *Les notions grecques les plus anciennes de la Mer Noire et le problème de contacts entre ses littoraux et l'Egéide avant la colonisation.* – *Thracia Pontica*, 4, 1991, 21-34; **Лазаров, М.** *Тракийският бряг на Понта преди гръцката колонизация.* – *Тракия*, 1976, № 3, 79-88; **Porožanov, K.** *Le*

---

nomadisme dans les communautés ethno-culturelles achéo-héllenique et thraco-pelasgique (XIII-VIIIss. av. J.-C.). – In: *Actes du XIVe Simposium International de Thracologie*. Bucureşti, 1994, 257-262; **Čičikova, M.** *La civilisation thrace dans les regions pontiques avant la colonisation grecque.* – *Thracia*, 11, 1995, 129-132.

Пак във връзка с обстановката преди гръцката колонизация са и каменни- констатациите относно датировката и принадлежността на каменните котви и на щоковете, очертаването на пристанищата и въобще на пристанищната система, въпросите свързани с подводната археология, с корабите и с корабоплаването. По отношение на котвите са важни: **Димитров, Б., К. Стойчев.** *Каменни котви от Созополския залив.* – *Векове*, 1976, № 1, 61-65. Същото на английски език: *Stone Anchors from Sozopol bay.* – *Nautical Archaeology*, 1976, № 3, 81-84; **Dimitrov, B.** *Anchors from Ancient Port of Sozopol.* – *Nautical Archaeology*, 1977, № 2, 156-163; **Frost, H.** *Stone Anchors as Clues to Bronze Age Trade Routes.* – *Thracia Pontica*, 1, 1982, 280-289; **Орачев, Ат., Ив. Орачева.** *Реконструкция на каменни котви от Шабленската музейна сбирка.* – *Археология*, 1988, № 1, 18-29; **Порожанов, К.** *За датировката и принадлежността на каменните щокове от българското Черноморие.* – *МПК*, 1988, № 3, 35-38; *Датировка на каменните котви с отвори от българското Черноморие. Постижения и проблеми.* – *Археология*, 1989, № 1, 6-15; *Каменните котви – паметници на тракийското мореплаване.* – *Анали*, № 1-2, 15-23. С пристанищата и с пристанищната система се занимават: **Тончева, Г.** *Потънали пристанища*. Варна, 1964; **Димитров, Б., К. Порожанов, Ат. Орачев.** *Пристанищата на Аполония и на Месамбрия.* – В: *Тракийски паметници*. Т. 3. *Мегалитите в Тракия*. Част 2. *Тракия Понтика*. С., 1982, 438-458; **Димитров, Б., Ат. Орачев**. *Пристанищната система на Западнопонтийското крайбрежие (средата на II-I хилядолетие пр. н. е.).* – *Археология*, 1982, № 1, 1-12; **Порожанов, К., В. Попов.** *Пристанищата на Странджанското крайбрежие през античността.* – В: *Странджанско-Сакарски сборник*. Т. 1., Малко Търново, 1984, 307-311; **Porožanov, K.** *Les ports anciens de la ville de Sozopol (d'après les données d'archéologie sous-marine).* – *Thracia Pontica*, 2, 1985, 196-207; **Velkov, V.** *Le port de la colonie grecque Agathopolis.* – *Thracia Pontica*, 5, 1994, 105-112; **Tončeva, G.** *Constructions portuaires submergées de Bizone (Kavarna) et d'Odessos (Varna).* – *Thracia Pontica*, 5, 1994, 143-144; **Ognénova-Marinova, L.** *„Mesembriacos Portus".* – *Thracia Pontica*, 5, 1994, 139-142; **Porožanov, K.** *Les ports dans les épopées homériques et la Thrace Pontique.* – *Thracia Pontica*, 5, 1994, 209-216. Проблемите относно подводната археология и навигацията са поставени от **Carpenter, R.** *The Greek Penetration of the Black Sea.* – *AJA*, 52, 1948, 1-10; **Гайдукевич, Б.** *О путях древнегреческих кораблей в Понте Эвксинском.* – *КСИА*, 116, 1969, 11-14; **Огненова-Маринова, Л.** *Подводна археология в Несебър.* – *Векове*, 1975, № 3, 43-49; *Подводни проучвания в Несебър.* – *МПК*, 1980, № 3, 26-29; **Лазаров, М.** *Потъналата флотилия*. Варна, 1975; **Samsaris, D.** *Recherches sur l'histoire de la navigation des habitans du cours inferieur du Strymon dans l'antiquité.* – *Thracia Pontica*, 1, 1982, 259-266; **Lazarov, M.** *La navigation le long du littoral thrace du Pont Euxin avant la colonisation grecque.* – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress*. T. 2. Sofia, 1984, 63-68; **Porožanov, K.** *Navigation et commerce de la population du littoral européen de la Mer Noire de la Thrace ancienne avec les peuples de la Méditerranée Orientale (XVI-XIIss. av. n. è.).* – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress*. T. 2. Sofia, 1984, 69-72; *Sur l'apparition du bateau à voile du littoral thrace de la Mer Noire.* – In: *2nd International Symposium on Ship Construction in Antiquity*. Delphi, 1987, 277-281 (= *Tropis*, 2); *Ships in Homer'Epic Works.* – In: *4th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*. Athens, 1996, 367-374 (= *Tropis*, 4); *Кораби от Северния Егей през античността.* – В: *Юбилеен сборник в памет на акад. Димитър Дечев*. С., 1998, 104-107. Последно обобщение срв. у **Лазаров, М.** *Изследвания върху древното корабоплаване на Западното Черноморие (до завладяването му от римляните)*. Варна, 1997.

Предгръцките поселения и поселищната система са предмет на внимание от **Lazarov, M.** *Localités prégrecques sur le littoral de la Mer Noire au sud du Balkan.* – *Thracia*, 3, 1974, 107-113; *Les sites submergés le long du Pont Ouest dans le contexte de l'histoire pontique et méditerranéenne.* – *Pontica*, 26, 1993, 7-18; **Porožanov, K.** *La vie des cités ouest-pontiques au bronze ancien (problèmes et prospections).* – In: *Ier Symposium Illyro-Thrace*. Sarajevo-Beograd, 1991, 163-167. По отношение на егейското крайбрежие с най-голямо значение е **Issac, B.** *The Greek Settelments in Thrace until the Macedonian Conquest.* Leiden, 1986 (=*Studies of Dutch Archaeological and Historical Society*, 10). Същата констатация спрямо пропонтийското крайбрежие е валидна за труда на **Loukoupoulou, L. D.** *Contribution à l'histoire de la Thrace propontique durant la période archaïque*. Athènes, 1989. За останалите селища срв.: **Tafrali, O.** *Dionysopolis.* – *Analele Dobrogei*, 11, 1928, 5-18; **Mărculescu, Oct.** *Bizone – portul Cavarna. Monografie istorică.* – *Analele Dobrogei*, 15, 1934, 145-162; **Мирчев, М., Г. Тончева, М. Димитров.** *Бизоне-Карвуна.* – *ИВАД*, 13, 1962, 37-43; **Китов, Г.** *Калиакра през античността и средновековието*. Част I. – *ГСУ-ФИФ*, 64, 1972, № 3, 3-21; **Герасимова-Томова, В.** *Карабизия – тракийско селище при с. Галата – Варненски окръг.* – *Археология*, 1972, № 4, 29-32; **Карайотов, Ив.** *Тракийска крепост на северния бряг на Мандренското езеро.* – *Изкуство*, 1975, № 3-4, 22-29; **Димитров, Б.** *Тракийското и старобългарско селище Урдовиза.* – *Векове*, 1977, № 6, 69-70 и още: **Porožanov, K.** *Le site submergé d'Ourdoviza.* – *Thracia Pontica*, 4, 1991, 109-112; **Димитров, Б.** *Античният и средновековният Бургас.* – *Векове*, 1978, № 6, 58-62; **Балканска, А.** *Тиризис-тракийският град на нос Калиакра.* С., 1979 (автореферат на докторска дисертация); **Domaradzki, M., Iv. Karajotov, A. Gotzev.** *L'habitat du premier âge du fer de Malkoto Kale.* – *Thracia Pontica*, 4, 1991, 119-132; **Karajotov, Iv.** *Les sites portuaires sur les rives des lagunes et le golfe de Burgas (VIe-III^{e}s. av. J.-C.).* – *Thracia Pontica*, 5, 1994, 131-138; **Gočeva, Zl.** *The Problem Krynoi-Dionysopolis.* – In: *Studia in honorem Georgii Mihailov*. Sofia, 1995, 219-222.

Най-многобройни са проучванията върху Аполония и Месамбрия. За Аполония срв.: **Гълъбов, Ив.** *Аполонийски приноси.* – *ИАИ*, 18, 1952, 93-118; **Венедиков, Ив.** *Аполония на Черно море.* – В: *Археологически открития в България*. С., 1957, 95-110; **Венедиков, Ив. и др.** *Аполония*. С., 1963; **Гълъбов, Ив.** *Каламис и аполонийската пластика*. С., 1965; *Предримска керамика от Аполония.* – *ИНМБ*, 2, 1965, 11-47; **Димитров, Б.** *Политическо и икономическо развитие на Аполония Понтика VI-I в. пр. н. е.* – *Студентски проучвания*, 2, 1974, 48-86; **Цанева, М., Б. Димитров**. *Каменни гробници от некропола на Аполония Понтика.* – *МПК*, 1976, № 3, 5-8; **Стефанова, Ан.** *Монетите и търговията на Аполония Понтика V-IVв. пр. н. е.* – *Нумизматика*, 1980, № 4, 3-9. За името на Несебър са важни: **Дечев, Д.** *Античното име на Несебър.* – *ИИБИ*, 5, 1954, 367-375; **Ognénova-Marinova, L.** *Une hypothèse sur le nom de Mesambria.* – In: *Studia in honorem Borisi Gerov*. Sofia, 1990, 156-157; *La „bria" thrace d'après les recherches archéologiques à Nessèbre.* – *Thracia Pontica*, 4, 1991, 133-136. Паметниците от града са събрани от **Гълъбов, Ив.** *Каменни гробници от Несебър.* – *ИАИ*, 19, 1955, 129-147; *Несебър и неговите паметници*. С., 1959; **Петров, Т., Ж. Чимбулева.** *Новооткрита гробница от античния некропол на Месамбрия.* – *МПК*, 1963, № 2, 23-26; **Чимбулева, Ж.** *Новооткрита елинистическа гробница от Несебър.* – *Археология*, 1964, № 4, 57-61 и най-вече у **Venedikov, Iv. et alli.** *Nessèbre*. Vol. 1-2. Sofia, 1969-1980. Налице са и обобщения: **Velkov, V.** *Zur Geschichte der Mesambria Pontica im III Jh. v. u. Z.* – In: *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy.* Oxford, 1971, 109-112; *Mesambria Pontica.* – In: *Die bulgarische Schwarzmeerküste im Altertum*. Konstanz, 1985, 29-49; **Топалов, Сл.** *Месамбрия Понтика. Приноси към проучване монетосеченето на града V-Iв. пр. н. е.* С., 1995.

Гръцката колонизация по западното черноморско крайбрежие, икономическите, политическите и културните контакти и взаимодействия на траките с новите поселения са основна тема в научния път на Хр. Данов. Изредени хронологически неговите публикации са: *Zur Geschichte des westpotischen Koinon.* – *Klio*, 31, 1938, 436-439; *Из* *древната икономическа история на Западното Черноморие до установяването на римското владичество*. – *ИБАИ*, 12, 1938-1939, 185-258; *Борбите на старите гърци за Черно море и протоците*. – *ГСУ-ИФФ*, 39, 1942-1943, 1-18; *Аполония Понтийска и западният бряг на Черно море в класическата древност*. – *Балкански преглед*, 1, 1946, № 8, 36-41; *Западният бряг на Черно море в древността*. С., 1947; *Към старата история на Созопол, Западното Черноморие и Тракия*. – *ИБИД*, 22-23, 1948, 179-192; *Към историята на Тракия и Западното Черноморие от втората половина на III в. до средата на I в. пр. н. е.* – *ГСУ-ФИФ*, 47, 1952, № 2, 105-166; *Thracian Penetration into the Greek Cities on the West Coast of the Black Sea*. – *Klio*, 38, 1960, 75-80; *Към въпроса за проникването на траките в гръцките колонии по западния бряг на Черно море*. – В: *Изследвания в памет на К. Шкорпил*. С., 1961, 201-208. Последователните разработки закономерно водят до появата на фундаменталния му труд: *Pontos Euxeinos*. – *RE*, Suppl. Bd. 9, 1962, 685-1176; *Nachträge*, 1911-1920, който е актуален и днес. Интересът на същия автор към проблематиката продължава да е траен и това добре личи от статиите: *Zur Geschichte der aussenpolitischen Beziehungen der griechischen Kolonien an der Schwarzmeerküste in klassischer und hellenistischer Zeit*. – *EH*, 2, 1965, 3-17; *К вопросу об экономике Фракии и ее черноморского и эгейского побережий в позноклассическую и элинистическую эпохи*. – В: *Сб. Античное общество*. М., 1967, 131-139; *Характер и значение на гръцката колонизация по западния бряг на Черно море*. – *Археология*, 1969, № 1, 13-21; *Zur Rolle der griechischen Kolonien an der West-und Nordwestküste des Schwarzen Meers im Wirtschaftsleben Griechenlands während der vorrömischen Zeit*. – In: *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*. Vol. 2. Sofia, 1969, 67-77. Въпреки обобщението: *Гръцката колонизация по бреговете на древна Тракия*. – В: **Данов, Хр.** *Древна Тракия*. С., 1969, 217-294, авторът разширява кръга от въпроси с анализите си за взаимоотношенията траки – елини и със задълбоченото си отношение спрямо колонизацията по егейското и по пропонтийското крайбрежие. Вж. още: *Zu den politischen und kulturellen Beziehungen zwischen Thrakien und Hellenen in homerischer, klassicher und hellenistischer Zeit*. – *Pulpudeva*, 1, 1976, 40-55; *Charakter und historische Bedeutung der griechischen Kolonisation an den altthrakischen Küsten*. – In: *Türk tarih kurumu*. Ankara, 1978, 195-225; *Zu den Anfängen der griechischen Kolonisation an der ägäischen Küste Thrakiens und den Lageverschiebungen der Thrakerstämme gegen Ende des II. und Anfang des I. Jahrtausends*. – In: *Contributions au IVe Congrès International de Thracologie*. Sofia, 1984, 59-73; *Zur Geschichte der griechischen Kolonisation an der ägäischen und propontischen Küste Altthrakiens*. – In: *Lebendige Altertumswissenschaft, Festgabe zur Vollendung des 70. Lebenjahres von H. Vetters*. Wien, 1985, 51-55.

Впрочем, колонизацията на Западното и на Северното Черноморско крайбрежие и икономическата, политическата и културната характеристика на градовете там, както и връзките помежду им винаги са били актуални. Срв.: **Андреев, Ст.** *Нашето Черноморско крайбрежие в старо време*. – *Венец*, 1929-1930, № 1, 22-34; **Велков, Ив.** *Бележки за колонизацията и градовете по нашето Черноморско крайбрежие*. – *ИИД*, 11-12, 1931-1932, 33-53; **Дечев, Д.** *Принос към историята на западнопонтийските градове*. – *ИАИ*, 17, 1950, 59-69; **Блаватская, Т. В.** *Западнопонтийские города VII-Iвв. до н. э.* М., 1952; **Шелов, Д. Б.** *Западное и Северное Причерноморье в античную эпоху*. – В: *Античное общество*. М., 1967, 219-224; **Pippidi, D. M.** *I Greci nel Basso Danubio dal l'età arcaica alla conquista romana*. Milano, 1971; *Scythica minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire*. Amsterdam, 1975; *Les cités grecques de la Dobroudja dans l'histoire de l'antiquité*. Bucarest, 1977; **Димитров, Б., К. Порожанов.** *Икономическата характеристика на гръцките колонии по тракийския бряг на Черно море (края на VIIв. пр. н. е. – началото на Vв. пр. н. е.)*. – *Векове*, 1977, № 3, 24-30; **Mihailov, G.** *Documents épigraphiques de la côte bulgare de la mer Noire*. – In: *Actes du VIIe Congrès Internationale d'Epigraphie Grecque et Latine*. Bucureşti, 1979, 263-271; **Чичикова, М.** *Тракия, Анатолия, Кавказ и Северното Причерноморие през старожелязната епоха*. – В: *Материали от Втория конгрес на БИД*. Т. 1. С., 1979, 115-121; **Яйленко, В. П.** *Греческая колонизация VII-IIIвв. до н. э.* Москва, 1982; **Nikolov, D.** *Caractéristique économique et démographique des colonies grecques du littoral de la Mer Noire*. – *Thracia Pontica*, 1, 1982, 97-107; **Агбунов, М. В.** *Загадки Понта Эвксинского (Античная география Северозападного Причерноморья)*. М., 1985; **Vinogradov, J. G.** *Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigraphik*. – *TAB*, 2, 1987, 9-77; **Ehrhardt, N.** *Die politischen Beziehungen zwischen den griechischen Schwarzmeergründungen und ihren Mutterstädten. Ein Beitrag zur Bedeutung von Kolonialverhaltnissen in Griechenland*. – *TAB*, 2, 1987, 78-117; **Орачев, Ат.** *Странджанското крайбрежие и Евксинският понт до Vв. пр. н. е.* – В: *Странджа– древност и съвремие*. С., 1990, 344-365.

Важни оценки са направени в синтезите на: **Hatzopoulos, M. B.** *Le Pont Euxin et le monde Méditerranéen*. – *TAB*, 2, 1987, 118-129; **Fol, Al.** *La colonisation grecque en Thrace – croisement de deux cultures*. – *Thracia Pontica*, 4, 1991, 3-14. От същия автор вж. още: *Rapports entre la culture grecque et le monde thrace*. – In: *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Traveaux du VIe Congrès International d'Etudes Classiques*. Bucureşti-Paris, 1976, 265-270; *Докласическа Гърция и светът на траките*. – *Проблеми на културата*, 1988, № 3, 3-14.

Същото и на руски език: *Докласическая Греция и мир фракийцев*. – *TAB*, 6, 1991, 231-241; *Thrace et Grèce*. – In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology*. Vol. 1. Bucureşti, 1997, 306-309; *Боговете на Понта*. – В: *Боговете на Понта*. Варна, 1998, 9-11 (= *Seminaria Pontica*, 1); **Lazarov, M.** *Le Pont Euxin-zone de contact entre l'Orient et l'Occident*. – *Thracia*, 11, 1995, 123-128. В тези работи са подсказани и нови насоки на мислене. С висока стойност са и проучванията върху Западнопонтийския койнон: **Кацаров, Г.** *Бележки върху пентаполията и хексаполията на Черно море*. – *ПСп*, 13, 1900, № 61, 463-469; **Михайлов, Г.** *Западнопонтийският койнон*. – *ИНМВ*, 16, 1980, 21-45. Също и на английски език: *The Western Pontic Koinon*. – *Epigraphica*, 41, 1979, 7-42; **Gočeva, Zl.** *Einige Bemerkungen zum Problem der Metropolia des westpontischen Koinon*. – *TAB*, 2, 1987, 247-249.

Многобройни са и проучванията за колонизацията по тракийското егейско крайбрежие, за тасоската и за самотракийската переа, за проникването на траките в гръцките поселения: **Бешевлиев, В.** *Гръцката колонизация на Беломорието в древността*. – *Беломорски преглед*, 1, 1942, 157-177. Вж. още: **Çтоянов, Н.** *Природата на остров Тасос*. – *Беломорски преглед*, 1, 1942, 73-106; **Salviat, Fr.** *La colonisation grecque dans le Nord de l'Egée*. – *BCH*, 70, 1946, 77-146; **Марков, К.** *Трако-атински отношения в Егейска Тракия през VI-V в. пр. н. е.* – *ThrAnt*, 2, 1977, 123-137; *Thasos and its Peraia (VIIth-IIIrd C. B. C.)*. – *Thracia*, 4, 1977, 33-45; *La présence thrace à l'île de Thasos du VIIe au IIIe s. av. n. ère*. – *Pulpudeva*, 2, 1978, 185-191; **Picard, Ol.** *Thasos et la Thrace: l'apport des monnaies de bronze*. – В: *Поселищен живот в древна Тракия*. Ямбол, 1994, 266-276. Историята на о. Тасос, на неговата переа и на почитаните там божества са подробно изложени от **Pouilloux, J**. *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*. Paris, 1959 и **Lazaridis, D.** *Thasos and its Peraia*. Athens, 1971. Срв. и обобщението на **Марков, К.** *Траки и елини по брега на Егея (VII-III в. пр. н. е.)*. С., 1978 (автореферат на докторска дисертация), както и други негови анализи: *Икономическо и културно проникване на егейските колонии в Тракия (VII-IIIв. пр. н. е.)*. – *ThrAnt*, 5, 1979, 93-102; *Samothrace and its Peraia (from the VIIth to IIIrd C. B. C.)*. – *Thracia*, 5, 1980, 145-154. По отношение на самотракийската переа не могат да се пропуснат: **Perdrizet, P.** *Le Samothrakikos d'Antiphon et la Perée Samothracienne*. – *REG*, 22, 1909, 33-41; **Roussel, P.** *La Perée Samothracienne au IIIs. av. J. -Chr.* – *BCH*, 63, 1939, 133-141. Вж. и **Markov, C.** *La culture thrace dans les colonies grecques de la Mer Egée (VIIe s. -III s. av. n. è.)*. – *Pulpudeva*, 4, 1983, 122-128; **Samsaris, D.** *Les consequences de la conquête romaine dans les colonies greques du littoral de la Thrace Egéenne*. – *Thracia Pontica*, 2, 1985, 227-242.

Взаимодействията на елинските колонии с тракийския свят, търговските и политическите отношения помежду им, значението на тракийския хинтерланд за развитието на новите поселения са обект на изследване от **Pǎrvan, V.** *La pénétration hellénique et hellénisation dans la vallée du Danube*. – In: *Akadémie roumaine. Bulletin de la section historique*, 10, 1923, 22-47; **Тончева, Г.** *Тракийското влияние в Одесос*. – *ИБАД*, 10, 1956, 51-64; **Данов, Хр.** *Проникването на траките в гръцките колонии и техните външнополитически отношения*. – В: **Данов, Хр**. *Древна Тракия*. С., 1969, 401-432; **Димитров, Б.** *Тракийски крепости и селища в околностите на Аполония Понтика*. – *Студентски проучвания*, 1, 1973, 3-20; **Velkov, V.** *Über die Rolle der griechischen Kolonien an den Küsten Thrakiens im VI-IV Jh. v. u. Z.* – In: *Hellenische Poleis*. T. 2. Berlin, 1974, 974-992; **Dimitrov, B.** *Relations commerciales et politiques des cités grecques sur le littoral de la Thrace Pontique à l'époque archaique*. – *Thracia Pontica*, 1, 1982, 301-310; **Балабанов, П.** *Тракийският хинтерланд на Аполония и Месамбрия – VII-I в. пр. н. е.* С., 1983 (автореферат на докторска дисертация); **Ognénova-Marinova, L.** *Mesambria et le monde thrace entre le VIIe et le Ve siècle av. n. ère*. – *Thracia Pontica*, 3, 1985, 238-244; **Delev, P.** *Bevölkerung und Siedlungssystem an der bulgarischen Schwarzmeerküste*. – In: *Die bulgarische Schwarzmeerküste im Altertum*. Konstanz, 1985, 9-27; **Porožanov, K.** *Les relations entre les colonies grecques et les thraces du littoral occidentale de la Mer Noire (VII-V ss. av. n. è.)*. – *Thracia Pontica*, 3, 1986, 158-165; **Tačeva, M.** *Die thrakischen Herrscher und die griecischen Poleis an den thrakischen Küsten*. – *Thracia Pontica*, 4, 1991, 59-62; **Karajotov, Iv.** *La „chóra" de Mesembria Pontica d'après les données archéologiques et numismatiques*. – В: *Поселищен живот в древна Тракия*. Ямбол, 1994, 283-292; **Крыкин, С.** *Фракийский субстрат в античных колониях Северного Причерноморья*. – *Thracia*, 8, 1988, 58-83; *Значение и сущность фракийского влияния в античном Северном Причерноморье*. – *TAB*, 6, 1991, 102-110; *Фракийцы в античном Северном Причерноморье*. Москва, 1993; **Арчибальд, З. Г.** *Западное Причерноморье: моделирование отношении между местным населением и греками*. – *ВДИ*, 1995, № 1, 85-100; **Сапрыкин, С. Ю.** *Понтийское царство. Государство греков и варваров в Причерноморье*. Москва, 1996; **Cojocaru, V.** *Porteurs de noms thraces mentionnés dans les inscriptions des villes grecques du nord de la Mer Noire*. – In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology*. Vol. 1. Bucureşti, 1997, 31-58; **Панайотова, К.** *Погребални обреди и гробни съоръжения в гръцките колонии по българското Черноморие*. С., 1989 (автореферат на докторска дисертация); *Надгробни могили в районите на гръцките колонии по българското Черноморие*. – В: *Първи международен симпозиум "Севтополис"*. Велико Търново, 1994, 81-88;

Никулицэ, И. Т. *Геты и эллинские полисы в VI-III вв. до н. э.* – *Thracia Pontica*, 4, 1991, 197-204; **Stronk, J. P.** *Conditions for Colonisation: Calpes Limen and Salmydessos Reconsidered.* – *Thracia Pontica*, 4, 1991, 97-108; **Божкова, Ан.** *Търговски контакти на гетските племена през втората половина на I хил. пр. н. е.* – *Хелис*, 1, 1992, 109-119; **Kiachkina, P.** *Les contacts commerciaux des thraces de la region de Bourgas avec le monde égéen (IVe-II^{e}s. av. J. -C.).* – *Thracia Pontica*, 5, 1994, 175-190.

Пътната система и комуникациите се разискват в работите на **Велков, В.** *Пътища в Западното Черноморие в предримската епоха.* – *ИНМВ*, 14, 1963, 25-33;**Димитров, Б.** *Бележки за западночерноморския път в античната епоха.* – *Векове*, 1972, № 3, 43-46; *Beobachtugen über die antike Topographie der südlischen Schwarzmeerküste.* – *StBalc*, 10, 1975, 11-18; **Stoikova, V.** *La route pontique occidentale et le réseau routier dans le sud-est de la Thrace.* – *Thracia Pontica*, 1, 1982, 223-224. Обощението е на **Фол, Ал.** *Пътят Енос-Кабиле-Хем и земите на изток от него до края на VI в. пр. н. е.* – В: *Тракийски паметници.* Т. 3. *Мегалитите в Тракия.* Част 2. *Тракия Понтика*. С., 1982, 15-31.

Търговските връзки и културните отношения между колониите, между тях и останалия елински свят са обект на внимание от **Мирчев, М.** *Амфорните печати от музея във Варна.* С., 1958; **Pipidi, D. M., E. M. Popescu**. *Les relations d'Istros et d'Apollonie du Pont à l'époque hellénistique. A propos d'une inscription inédite.* – *Dacia*, 3, 1959, 235-258; **Балканска, А.** *Търговски връзки между Одесос и Пантикапей през елинистическата епоха.* – В: *Изследвания в чест на К. Шкорпил.* С., 1961, 323-327; **Брашинский, Й. Б.** *За икономическите връзки на гръцките градове от Югозападното Черноморие в предримската епоха.* – *Археология*, 1970, № 2, 7-19; **Велков, В.** *Културни отношения между Месамбрия и Калатис през елинистическата епоха (III в. пр. н. е).* – *StBalc*, 2, 1970, 55-62; **Тачева, М.** *Икономически и културни връзки между западнопонтийските градове и гръцкия Изток.* – В: *Материали от Първия конгрес на БИД.* С., 1972, 351-353; **Лазаров, М.** *Антични амфори (VI-I в. пр. н. е) от българското Черноморие.* – *ИНМВ*, 9, 1973, 3-51; **Жуглев, К.** *Экономические связи фракийских земель с эгейским миром и древним востоком в доримское время.* – *Thracia*, 3, 1974, 305-314; **Лазаров, М.** *Антични амфори (VI-Iв.) от българското Черноморие.* – *ИНМВ*, 9, 1973, 3-52; *Търговски връзки на Родос със западнопонтийските градове през елинистическата епоха.* – *ИНМВ*, 13, 1977, 1-47; *Амфорите и търговията по тракийския бряг на Понта (VI-I в. пр. н. е.).* С., 1978 (автореферат на докторска дисертация); *Синопе и Западнопонтийският пазар.* – *ИНМВ*, 14, 1978, 11-65; *Amphores et timbres amphoriques d'Héraclée Pontique trouvé à Apollonie.* – In: *Studia in honorem V. Beševliev.* Sofia, 1978, 299-309; *Le commerce de*

Thasos avec la côte thrace du Pont à l'époque préromaine. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 171-187; *Разпространение на хераклейските амфорни печати в Тракия.* – *ИНМВ*, 16, 1980, 5-18; *Търговията на Хиос със западнопонтийските градове.* – *ИНМВ*, 18, 1982, 5-15; **French, D.** *Sinope and the Thracian Coast.* – *Thracia Pontica*, 2, 1985, 85-88; **Ghetov, L.** *Certains aspects des relations commerciales entre Proconnèse et les villes pontiques à l'époque romaine.* – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 157-159; **Lazarov, M.** *Les timbres amphoriques grecs et les problèmes commerciaux en Thrace Pontique.* – *BCH*, Suppl. 13, 1986, 400-405; **Божкова, Ан.** *Тасоският внос в Тракия през IV-III в. пр. н. е.* – *Векове*, 1988, № 3, 25-33; *Атическа чернофирнисова керамика в Тракия (V-III в. пр. н. е.).* – *Археология*, 1989, № 2, 1-10; *Le rôle des ports antiques dans l'importation de produits en tare amphorique en Thrace ancienne.* – *Thracia Pontica*, 5, 1994, 159-164; **Tonkova, M.** *Le rôle de Mesambria et d'Apollonia pontiques dans les relations culturelles entre la Thrace et le monde hellénistique.* – *Thracia Pontica*, 5, 1994, 165-174; **Гетов, Л.** *Амфори и амфорни печати от Кабиле (IV-II в. пр. н. е.).* С., 1995.

За ролята на вътрешните емпории, техните търговски контакти с околното население и с тракийските държавни организации, с висока стойност са археологическите разкопки на Пистирос: **Юрукова, Й., М. Домарадски.** *Нов център на тракийската култура – с. Ветрен, Пазарджишко.* – *Нумизматика*, 1990, № 3, 1-24; **Домарадски, М.** *Емпорион Пистирос в Тракия.* – *Балкански древности*, 1991, № 1, 9-10; **Велков, В., Л. Домарадска.** *Котис I и емпорион Пистирос в Тракия.* – *Балкански древности*, 1991, № 1, 7-9; **Domaradzki, M.** *Pistiros – centre commercial et politique dans la vallée de Maritza (Thrace).* – *Archeologia*, 44, 1993, 35-57; *Les contacts entre les grecs et thraces dans l'époque classique.* – *Orpheus*, 3, 1993, 37-43; *Емпорион Пистирос в Тракия.* – В: *Поселищен живот в древна Тракия.* Ямбол, 1994, 44-52; *Емпорион Пистирос до село Ветрен, община Септември.* – *Минало*, 1994, № 1, 12-17; *Изложба. Цар Котис I. Тракийската държава. Емпорион Пистирос. Каталог.* Септември, 1994; **Домарадски, М.** *Трако-гръцки търговски отношения.* – В: *Емпорион Пистирос.* Т. 1. Пазарджик, 1995; *Emporion Pistiros.* – *Novaensia*, 7, 1995, 63-82; **Juroukova, J., M. Domaradzki.** *Emporium Pistiros.* – *ГДА-НБУ,* 2-3, 1996, 215-220; **Bouzek, J., M. Domaradzki, Z. H. Archibald**. *Pistiros. I. Excavations and Studies*. Prague, 1996. С най-голямо значение са данните от намерения надпис: **Велков, В., Л. Домарадска.** *Котис I (383/2-359) и емпорион Пистирос в Тракия.* – В: *Емпорион Пистирос.* Т. 1. Пазарджик, 1995, 73-87. Същото и на френски език: *Kotys I (383/2-359) et l'emporion de Pistiros en Thrace.* – *BCH*, 118, 1994, 1-15.

ГЛАВИ ШЕСТА И СЕДМА

ДЪРЖАВА 1. ДЪРЖАВА 2.

Одриската държава, нейният произход и историческо развитие, взаимодействията със съседите, вътрешната и външната политика на владетелите ѝ са обект на траен интерес в историографията. Начало на проучванията полага **Cary, M.** *Histoire des rois de Thrace et de ceux du Bosphore Cimmérien, éclaircie par les médailles.* Paris, 1757, който още тогава използува междудисциплинния метод и съчетава писмените известия с нумизматичните данни. Впрочем, някои от заключенията на автора продължават да имат стойност и днес. При осветляването на проблематиката и при анализирането ѝ върху широката основа на международните отношения на Балканите, безспорни са приносите на **Höck, Ad.** *Das Odrysenreich in Thrakien im fünften und vierten Jahrhundert v. Chr.* – *Hermes*, 26, 1891, 76-117; **Solari, A.** *Sui dinasti degli odrisi (V-IVsec. a. C.).* Pisa, 1912; **Casson, St.** *Macedonia, Thrace and Illyria. Their Relations to Greece from Earliest Times of Philip, Son of Amyntas.* Oxford, 1926. За този етап на развитие, в българската историография изпъкват разработките на **Тодоров, Я.** *Тракийските царе.* – *ГСУ-ИФФ*, 29, 1933, № 7, 1-80; **Кацаров, Г.** *Произход и пръв разцвет на Одриското царство в древна Тракия.* – *УПр*, 32, 1933, 737-754; *Принос към историята на древна Тракия.* – *ИИБИ*, 5, 1954, 155-172. Обща характеристика на темата срв. у **Kazarov, G.** *Thrace.* – *CAH*, 1930, 534-560; 781-783; **Lenk, Br.** *Thrake. Geschichte (vorrömisch).* – *RE*, 6A, 1936, 414-472; *Odrysai.* – *RE*, 18, 1937, 1901; **Михайлов, Г.** *Държавата.* – В: **Михайлов, Г.** *Траките.* С., 1972, 49-91.

Определянето на Одриското царство като държава от „варварски тип“ е твърде остаряло и неуместно, но за времето надхвърля дефиницията на организацията като феодално-рицарска, породена съобразно теорията за цикличността: **Милчев, Ат.** *Социално-икономическият и обществено-политическият строй на траките (VIII-IVв. пр. н. е.).* – *ИПр*, 1950, № 4-5, 526-552. Поради тогавашното становище за очевидното разлагане на родовообщинните отношения в тракийските земи още към края на II и началото на I хилядолетие пр. Хр., методически несъстоятелна е аргументацията на **Мулешков, Сп.** *Обществено-икономическият строй на траките от VIII до IVв. пр. н. е.* – *ИИБИ*, 3-4, 1951, 149-179. Свързването

на въпроса за възникването на типа тракийска държава със селската община, която е основната ядка на обществото и защитата на мнението, че племенните организации по териториален принцип навсякъде изместват по-старите, обединени по родов признак принадлежи на **Danov, Chr.** *Social and Economic Evolution of the Ancient Thracians in the Homeric, Archaic and Classical Times (Up to the Conquest of the Bulgarian Lands by the Ancient Macedonians).* – *EB*, 1960, № 1, 1-29; *Някои характерни моменти в развитието на древнотракийската държава от V до началото на IIIв. пр. н. е.* – *История и география*, 1966, № 1, 10-13; *Одриско царство.* – В: **Данов, Хр.** *Древна Тракия.* С., 1969, 294-400. Същият автор допусна, че тракийската селска община е достатъчно основание за възникването на държавна организация, която той нарече „самобитен тракийски тип териториална държава“: *Altthrakien als politischer Faktor auf der Balkanhalbinsel und im östlichen Mittelmeerraum während des I. Jahrtausends v. u. Z.* – *Thracia*, 1, 1972, 179-195; *Zu den politischen und kulturellen Beziehungen zwischen Thrakern und Hellenen in homerischer, klassischer und hellenischer Zeit.* – *Pulpudeva*, 1, 1976, 40-48; *Altthrakien als wirtschaftlicher und politischer Faktor in der Zeit vom Ende des VI Jhr. v. u. Z. bis auf Alexander den Grossen.* – *TAB*, 1, 1986, 11-15. Концепцията на **Златковская, Т. Д.** *К вопросу о возникновении государства у фракийцев.* – In: *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes.* Vol. 2. Sofia, 1969, 297-305; *Политическая организация Одрисского царства.* – В: **Златковская, Т. Д.** *Возникновение государства у фракийцев.* Москва, 1971, 210-254; **Златковская, Т. Д., Д. Б. Шелов.** *Фибулы Фракии VII-Vвв. до н. э. (К вопросу об экономическом развитии Фракии накануне возникновения царства одрисов).* – *СА*, 1971, № 4, 50-70, за „протофеодалния“ характер на тракийската държава, срещна основателна критика поради предварителната ѝ презумция за отсъствието на явно робовладение в тракийската общинна структура и в обществените отношения. С по-висока стойност е нейната обосновка за племенните съюзи като последна степен, която подготвя появата на държавното обединение. Точно това определение е близко до разбирането, че одриското политическо развитие носи робовладелска историческа перспектива.

Ал. Фол най-обосновано аргументира възгледа, че общественият строй и държавата у траките трябва да се схващат като проява на общинно-териториалния етап от развитието на робовладението. По силата на това становище тракийската държавна организация се осмисля като предкласическо ранно-класово явление в общата система на робовладелската формация. Тя израства на базата на социалния антагонизъм в недрата на съседско-териториалната община. В тази обстановка, племенните съюзи на Т. Д. Златковская се оказаха по-скоро временни организационни форми, породени стихийно в периодите на вътрешни усложнения, но не и съдържание на държавното обединение. На същия автор принадлежи и най-детайлното проследяване на вътрешно и на външнополитическата история на Одриската държава до средата на IVв. пр. н. е. Вж.: **Фол, Ал.** *Песента за Ситалк.* С., 1968; *Untersuchungen über die Geschichte der alten Thraker.* – *EB*, 1969, № 3, 112-115; *Одриската държава през класическата епоха. Външната политика на владетелите ѝ.* – Във: **Фол, Ал.** *Политическа история на траките.* С., 1972, 115-154; *Одриската държава и двата атински морски съюза.* – В: *Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов.* С., 1973, 121-135; *Одриската династия през IV-IIв. пр. н. е.* – Във: **Фол, Ал.** *Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха.* С., 1975, 93-121; *Трако-гръцките отношения в края на V и в началото на IVв. пр. н. е.* – Във: **Фол, Ал.** Т*ракия и Балканите през ранноелинистическата епоха.* С., 1975, 123-140; *Военнополитическите тенденции на Балканите през IVв. пр. н. е. Котис I.* – Във: **Фол, Ал.** *Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха.* С., 1975, 141-166; **Фол, Ал., Хр. Данов.** *Основаване и организация на Одриското царство.* – В: *История на България.* Т. 1. С., 1979, 184-188; *Външна и вътрешна политика на Одриското царство (до средата на IVв. пр. н. е).* – В: *История на България.* Т. 1. С., 1979, 188-200. Разширяването на проблематиката и нови перспективи на изследванията отново се откриват у **Фол, Ал.** *Политика и култура в древна Тракия през V-IVв. пр. н. е.* – *Изкуство*, 1986, № 6, 2-4; *Политика и култура в древна Тракия.* – *Проблеми на културата,* 1986, № 4, 3-15. Същото и на английски език: *Policy and Culture in Ancient Thrace.* – *South-East Europe,* 1986, № 1-2, 25-39; *Одриското царство до края на Vв. пр. Хр.* – Във: **Фол, Ал.** *История на българските земи в древността.* С., 1997, 264-275.

Някои обобщения принадлежат на **Йорданов, К.** *Възникване и характер на държавата у траките.* – В: *България 1300. Институции и държавна традиция.* Т. 1. С., 1981, 45-66. Същото и на немски език: *Entstehung und Charakter des Staates bei den Thrakern.* – *Thracia,* 9, 1989, 31-52; *Етно-географска и политическа обстановка в Странджа до последната четвърт на IVв. пр. н. е.* – В: *Странджа – древност и съвремие.* С., 1990, 366-387. За цялостното осмисляне на историческото развитие на Одриската държава са важни и наблюденията на нумизматите: **Juroukova, J.** *Les monnaies grecques et la frappe de monnaies thraces pendant le Ve-IVe s. av. n. è.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 159-164; *Монетите на одриските владетели V-IVв. пр. н. е.* – В: **Юрукова, Й.** *Монетите на тракийските племена и владетели.* С., 1992, 35-104. От същия автор вж. още: *Античнi монети в България.* С., 1972; **Димитров, К.** *Изображения на тракийски владетели от доелинистическата епоха.* – Във: *Втори международен конгрес по българистика.* Т. 6. С., 1987, 93-105; *Съкровища с автономни монети, търговски връзки и инфраструктура на Тракия през IVв. пр. н. е.* – *ИПр*, 1989, № 8, 21-35; *Монетосечене и царска идеология в доелинистическа Тракия (края на VI-първата половина на IVв. пр. н. е.).* – *ИПр*, 1992, № 4, 73-83; **Топалов, Ст.** *Одриското царство от края на V до средата на IVв. пр. н. е. Приноси към проучване на монетосеченето и историята му.* С., 1995. Просопографските данни са събрани от **Манов, М.** *Просопография на траките в циркумпонтийския ареал (по епиграфски данни от VIв. пр. н. е. до 45г. от н. е.).* С., 1998 (автореферат на докторска дисертация).

Твърде много въпросителни в научната книжнина повдига наследяването на царската власт при траките и в частност при одрисите, но те са успешно решени от **Vulpe, R.** *La succession des rois odryses.* – *Istros*, 1, 1934, № 2, 1-19; *La priorité des agnats dans la transmission de la royauté chez les thraces, les daces et leurs voisins.* – In: *Studia Thracologica.* Bucureşti, 1976, 15-21; **Кабакчиев, Ю.** *За социалната структура и върховната власт в одриската и гетската политически формации.* – *ИПр*, 1993, № 3, 70-75. Не по-малко дискусионни са проблемите за стратегиите в Тракия и свързаните с тях парадинастически области. Срв.: **Димитров, Д. П.** *За стратегиите и за някои градски територии в римска Тракия.* – *ГНМ*, 6, 1932-1934, 123-146; **Bengtson, H.** *Die Strategie in der hellenistischen Zeit.* Vol. 1. München, 1937; **Михайлов, Г.** *Към въпроса за стратегиите в Тракия.* – *ГСУ-ФЗФ*, 61, 1967, № 2, 31-48; **Gerov, B.** *Zum Problem der Strategien im römischen Thrakien.* – *Klio*, 52, 1970, 123-132; **Фол, Ал.** *Вътрешнополитическо развитие на Южна Тракия.* – Във: **Фол, Ал.** *Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха.* С., 1975, 60-92; *Още веднъж (и за последен път) към въпроса за стратегиите в Тракия.* – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 142-144. Методът на контактните зани е ясно заявен от **Порожанов, К.** *Контактните зони в древна Тракия.* – *SemThr*, 2, 1988, 94-99; *Методът на контактните зони за Североизточна Тракия (към края на II – началото на I хил. пр. н. е.).* – *TAB*, 3, 1988, 56-60; *Les zones de contact dans la Thrace ancienne.* – *Pulpudeva*, 6, 1993, 136-137; **Jordanov, K.** *Northeastern Thrace – a Contact Zone in Southeastern Europe.* – In: *Studia in honorem Georgii Mihailov.* Sofia, 1995, 261-267; **Vassileva, M.** *Thracian-Phrygian Cultural Zone.* – In:

Thracians and Phrygians. Problems of Parallelism. Ankara, 1998, 13-17. На тази основа се проследяват и взаимоотношенията със съседите. Вж. например: **Паяковски, Вл.** *Сатрапия Скудра.* – *Thracia Pontica*, 1, 1982, 82-93; **Kalojanov, St.** *Thraco-Persica. Thrace and the Achaemenids VIth – IVth C. B. C.* – *BHR*, 1988, № 4, 82-87; **Юрукова, Й.** *Пелагия и Пеония.* – *Нумизматика*, 1973, № 3, 1-6; **Fol, Al.** *L'unité politique thraco-péonienne jusqu'au IIIe siècle avant notre ère.* – *EH*, 7, 1975, 13-23; **Петрова, Ел.** *Пајонските племиња и пајонското кралство во II и I милениум пред н. е.* – *Macedoniae Acta Archaeologica*, 12, 1991; **Bitrakova-Grozdanova, V.** *Notes sur les relations entre la Péonie et la Thrace.* – In: *Proceedings of the VIIth Intenational Congress of Thracology.* Vol. 1. Bucureşti, 1997, 362-372; **Спиридонов, Т.** *Македоните в Югозападна Тракия VII-Vв. пр. н. е.* – *ThrAnt*, 2, 1977, 101-106.

Най-много са изследванията за трако-кимерийските и за трако (гето) – скитските политически и етнокултурни взаимодействия: **Милчев, Ат.** *Трако-кимерийски находки в българските земи.* – *ИАИ*, 19, 1955, 359-373 (= сб. *Г. Кацаров,* Т. 2); **Мелюкова, А. И.** *К вопросу о границе между скифами и гетами.* – В: *Древние фракийцы в Северном Причерноморье.* Москва, 1969, 61-80; **Марченко, К. К.** *Фракийцы на территории нижнего Побужья во второй половине VII – середине I в. до н. э.* – *ВДИ*, 1974, № 2, 149-161; **Милчев, Ат.** *Фракийско-скифские отношения и образование одриской державы.* – *Thracia*, 2, 1974, 55-62; **Велкова, Ж.** *Скифское влияние на личные имена Фракии (V в. до н. э.).* – *StThr*, 1, 1975, 139-141 (= сб. *Фрако-скифские культурные связи*); **Тончева, Г.** *О фракийцах нынешних Украины, Молдовы, Добруджи и Северо-Восточной Болгарии в XI – VI вв. до н. э.* – *StThr*, 1, 1975, 28-53 (= сб. *Фрако-скифские культурные связи*); **Мелюкова, А. И.** *Итоги и задачи изучения взаимосвязей киммерийских и скифских племен с фракийцами в советской науке.* – *StThr*, 1, 1975, 54-68 (= сб. *Фрако-скифские культурные связи*); **Фол, Ал.** *Thraco-Scythica: проблемы писменных источников Vв. до н. э.* – *StThr*, 1, 1975, 160-165 (= сб. *Фрако-скифские культурные связи*); **Милчев, Ат.** *Културно-исторически връзки между Тракия и южния район на СССР през X–IIIв. пр. н. е.* – В: *България в света от древността до наши дни.* Т. 1. С., 1979, 122-133; **Мелюкова, А. И.** *Скифия и фракийский мир.* М., 1979; **Йорданов, К.** *Траки и кимерийци.* – *Векове*, 1979, № 2, 30-36. Същото и на френски език: *Thraces et cimériens.* – *Thracia Pontica*, 1, 1982, 183-188; **Фол, Ал.** *Траки и скити.* – *ИПр*, 1983, № 2, 39-48; **Куклина, И. В.** *Этногеография Скифии по античным исстоникам.* Ленинград, 1985. В това направление особено значителни са приносите на **Jordanov, K**. *Caractéristique toponomique et ethnique de la Thrace du Nord-Est.* – *BHR*, 1985, № 2, 43-66; *Thraco-Scythica: этнокультурные взаимодействия.* – *EB*, 1987, № 3, 70-87; *Thraco-Scythica: политические отношения до середины IVв. до н. э.* – *EB*, 1988, № 2, 64-80; *Политически отношения между траки и скити.* – *Векове*, 1990, № 5, 5-13; *Thraco-Scythica: политические отношения в период с конца VI до I в. до н. э.* – *TAB*, 6, 1991, 74-82; *Етнокултурни отношения между траки и скити.* – *ИПр*, 1992, № 8-9, 97-104; *Thraco-Scythica.* – In: *Atti del VI° Congresso Internazionale di Tracologia e del VII° Symposium di Studi Traci*. Roma, 1994, 333-344. По същата тема срв. още: **Archibald, Z. H.** *Thracians and Scythians.* – *CAH*, 6, 1994, 444-475; **Мелюкова, А. И.** *Новые данные о скифо-фракийских взаимоотношениях в VI-III вв. до н. э.* – *Российская археология*, 1995, № 1, 28-35; **Choureshki, St**. *An Observation on the Getic-Scythian Ethnic and Cultural Interactions in the VIIIth-Vth Century B. C. : Contact in Motion.* – *Thracia*, 11, 1995, 181-190.

За присъствието на рода на Филаидите на Тракийския Херсонес и за действията на Милтиадовци там срв.: **Cavaignac, E.** *Miltiade et Thucydide.* – *RPh,* 55, 1929, 281-285; **Berve, H.** *Miltiades. Studien zur Geschichte des Mannes und seiner Zeit.* München, 1937; **Hammond, N. G. L.** *The Philaids and the Chersonese.* – *Classical Quarterly,* 1956, № 3-4, 113-129. За скитския поход на персийския цар Дарий I, за преминаването му през Тракия и за взаимоотношенията на персите с местните племена срв.: **Струве, В. В.** *Дарий I и скифы Причерноморья.* – *ВДИ,* 1949, № 4, 15-28; **Alexandrescu, P.** *Izvoarele greceşti despete retragerea lui Darius din expeditia scitică.* – *SCIV,* 7, 1956, 319-339; **Balcer, J. M.** *The Persian of Thrace 519-491 B. C. The Economic Effects.* – In: *Actes du IIe Congrès International des Etudes du Sud-Est Européen.* Vol. 2. Athènes, 1972, 241-258; **Черненко, Е. Б.** *Скифо-персидская война.* Киев, 1984; **Fol, Al., L. Hammond.** *Persia in Europe, apart from Greece.* – *CAH*^{2}, 4, 1, 3, 1988, 234-253. В тази връзка е и проучването за реката Артекс: **Velkov, V.** *Über den antiken Namen des Flusses Arda.* – *ИИБЕ,* 16, 1968, 79-85; **Venedikov, Iv**. *La campagne de Darius contre les scythes à travers la Thrace.* – *StBalc,* 1, 1970, 25-32.

За първите одриски царе Терес и Спарадок и за политическите им действия срв.: **Тачева, М.** *Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско – родов некропол на одриската династия на Терес (V-IVв. пр. н. е.).* – В: *Първи международен симпозиум „Севтополис“.* Велико Търново, 1994, 145-148. От същия автор, пак в тази връзка вж. още: *За бесите и техните племенни територии.* – *Минало*, 1995, № 1, 9-15; *Символиката на въоръжението с две копия в античното балканско наследство.* – *Балкански древности*, 1, 1991, 28-36; **Ferrabino, A.** *Per Tere, Sparadoco e Sitalce odrisi.* – *Bolletino di filologia classica,* 1912, № 12, 281-282; **Йорданов, К.** *Гетските държавни обеди-*

нения и политическата история на Тракия през VI-IVв. пр. н. е. – *ThrAnt*, 2, 1977, 110-122; *The Political History of the Getae from the End of the Sixth to the Middle of the Fourth Century B. C.* – *BHR*, 1977, № 2, 58-69; **Юрукова, Й.** *Първите монети с име на одриски владетел.* – *Нумизматика*, 1988, № 2, 3-8; **Тачева, М.** *Тракийският владетел Спарадок – извори и интерпретация.* – *ИПр*, 1990, № 6, 58-70; *On the Problems of the Coinages of Alexander I, Sparadokos and the So-Colled Thracian-Macedonian Tribes.* – *Historia*, 41, 1992, 58-74.

За политиката на одриския владетел Ситалк, за неговите наследници, за трако-македонските и за трако-атинските взаимодействия, както и за отделни детайли в този сложен възел на противоречиви интереси срв.: **Ferrabino, A.** *I figli di Sitalce re di Tracia.* – *Bolletino di filologia classica,* 1913, № 10, 231-233; **Swoboda, H.** *Sadokos.* – *RE,* 1-A, 1920, 1692-1693; **Schoch, P.** *Sitalkes.* – *RE,* 3-A, 1927, 378; **Виноградов, Ю. Г.** *Перстень царя Скила. Политическая и династическая история скифов первой половины Vв. до н. э.* – *CA*, 1980, № 3, 92-108; **Тачева, М.** *Походът на тракийския цар Ситалк през 429г. пр. н. е.* – *ВИСб*, 6, 1990, 3-13; *Die politischen Beziehungen zwischen Thrakien und Makedonien im V. Jhd. v. u. Z. und der Feldzug des Sitalkes im Jahr 429 v. u. Z.* – *Ancient Macedonia,* 5. Vol. 3. Thessaloniki, 1993, 1439-1451; **Boschnakov, K.** *Der Feldzug des Odrysenbasileus Sitalkes in dem thukydidischen Codex Palat. Gr. 252(E).* – *Thracia,* 11, 1995, 277-288; **Кацаров, Г.** *К внешней политике Афин.* – *Филологическое обозрение,* 20, 1901, 189-192; **Perdrizet, P.** *Scaptésylé.* – *Klio*, 9, 1910, 1-27; **Smart, J.** *Kimon's Capture of Eion.* – *JHS*, 87, 1967, 136-139; **Ярхо, В. Н.** *Отношения Афин с Фракией и Македонией в отражении древногреческой комедии.* – *Eirene*, 20, 1982, 31-42. Важни са и приносите на нумизматите: **Juroukova, J.** *Représentations de portraits de souverains thraces et péoniens.* – In: *La monnaie miroire des rois.* Paris, 1978, 37-45; *Тракийското племенно монетосечене и големият търговски трафик през първата половина на Vв. пр. н. е.* – *Нумизматика,* 1989, № 3, 3-13.

За следващите владетели на одрисите и за тяхната политическа реализация срв.: **Judeich, W.** *Amadokos.* – *RE*, 1, 1894, 1713; **Ferrabino, A.** *I regni di Seute II e di Ebrizelmis in Tracia.* – *Bolletino di filologia classica,* 1913, № 12, 282-283; **Swoboda, H.** *Seuthes I, II, III.* – *RE,* 2-A, 1923, 2019-2023; **Kahrstedt, U.** *Medokos.* – *RE*, 15, 1931, 108-109; **Рогалски, Ад.** *Една неизвестна бронзова монета на тракийския владетел Меток.* – *ИНМВ,* 13, 1962, 17-20; *Към въпроса за тракийските владетели с имената Медок и Амадок.* – *ИНМВ,* 16, 1965, 109-115; *Sur les monnaies aux légendes „Seutha Komma" et „Seutha Argurion".* – *Thracia,* 4, 1977, 259-269; *Нова бронзова монета на Амадок II.* – *ИНМВ,* 34, 1983, 83-84; **Тачева, М.** *Взаимоотношенията между одриските владетели и гръцките полиси през IVв. пр. н. е. (към CIA II, 12, Syll³, 195).* – *Векове,* 1972, № 3, 17-21; *Zur Epigraphik des Odrysenreiches in der I. Hälfte des IV. Jh. v. u. Z.* – *Thracia,* 2, 1974, 93-97. Друга интерпретация на цялостната обстановка предлага обаче **Fol, Al.** *IG II² 1, 21 et IG II² 1, 22 dans le cadre de l'histoire politique de la Thrace au IVᵉ s. av. n. è.* – In: *Studia in honorem Veselini Beševliev.* Sofia, 1978, 429-434. Вж. още: **Тачева, М.** *Политическа децентрализация в Одриската държава от последната четвърт на Vв. пр. н. е. до възцаряването на Котис I (383-359г. пр. н. е.).* – *ИПр,* 1988, № 12, 22-36; *Тракийските владетели и гръцките полиси по северното егейско крайбрежие.* – *Нумизматика,* 1988, № 1, 9-19.

Най-динамична е политическата обстановка по време на управлението на одриските царе Хебризелм и Котис I. За тях срв.: **Höck, Ad.** *Der Odrysenkönig Hebryzelmis.* – *Hermes,* 26, 1891, 453-462; *Zur Geschichte des Thrakerkönigs Kotys I.* – *Klio,* 4, 1904, 265-269; **Kahrstedt, U.** *Iphikrates.* – *RE,* 9, 1916, 2019-2022; *Kotys.* – *RE,* 11, 1922, 1551-1552; **Tonev, Ml**. *Die Teilung des thrakischen Reichen nach dem Tode Kotys I.* – *ИИД,* 16-18, 1940, 483-492; **Fol, Al.** *Die Politik des odrysischen Königs Kotys I und die ägäischen Städte Griechenlands im 4. Jahrhundert v. u. Z.* – In: *Hellenische Poleis.* Vol. 2. Berlin, 1973, 993-1014; **Юрукова, Й.** *Монетите на Котис I в Пистирос.* – В: *Цар Котис I. Тракийската държава. Емпорион Пистирос. Каталог.* Септември, 1994, 8-10; **Velkov, V.** *Der thrakische König Hebryzelmis und seine Herkunft.* – *Thracia*, 11, 1995, 299-300; **Lozanova, V.** *Der thrakische Königsname Kotys.* – *Thracia,* 11, 1995, 365-370.

ГЛАВА ОСМА

КРИЗА

Сложната и заплетена обстановка на Балканите от средата на IV в. пр. Хр. и конкретно по отношение на тракийската действителност след смъртта на Котис I през 359 г. пр. Хр. е предмет на задълбочени и на детайлни разисквания от **Foucart, P.** *Les athéniens dans la Chersonèse de Thrace au IVe s.* – In: *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres,* 38-2, 1909, 83-120; **Kahrstedt, U.** *Beiträge zur Geschichte der thrakischen Chersonesos.* Baden-Baden, 1954. В българската историография изпъква филигранният извороведски анализ на **Тонев, М.** *Приноси към историята на траките.* – *Беломорски преглед,* 1, 1942, 179-226. От същия автор срв. още: *Die Chronologie des dritten heiligen Krieges und die Jahreseinteilung im XVI Buch Diodors.* – *Studia Serdicensia,* 1, 1938, 165-212. Разностранността на проблематиката и многобройните въпроси от икономическо, от социално и от политическо естество може да се проследи добре чрез обзорите на **Михайлов, Г.** *Към историята на Тракия през IV-III в. пр. н. е.* – *ИАИ,* 19, 1955, 149-163 (= сб. *Г. Кацаров,* Т. 2). Същото и на френски език: *La Thrace aux IVe et IIIe av. n. è.* – *Athenaeum,* 1961, № 1-2, 33-44; *La Thrace et la Macédoine jusqu'à l'invasion des celtes.* – In: *Ancient Macedonia.* Vol. 1. Thessaloniki, 1970, 76-85; **Bengtson, H.** *Neues zur Geschichte des Hellenismus in Thrakien.* – *Historia,* 1962, № 1, 18-28; **Данов, Хр.** *Към външната политика на Македония, Тракия и Гърция през IV и началото на III в. пр. н. е.* – *StBalc,* 2, 1970, 33-52; *Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels.* – *ANRW,* II, 7-1, 1979, 241-300; **Тачева, М.** *Опит за възстановяване на политическата история на Тракия от края на IV до края на III в. пр. н. е.* – *Векове,* 1981, № 3, 47-52; *Причини за икономическата и политическа криза в древна Тракия през III в. пр. н. е.* – *ГСУ-ИФ,* 75, 1982, 5-12; **Фол, Ал.** *Тракия до края на III в. пр. Хр.* – Във: **Фол, Ал.** *История на българските земи в древността.* С., 1997, 275-293.

Елинистическата епоха с цялото й многообразие и с трудностите, които поставя пред изследователите е обект на интерес още у **Кацаров, Г.** *Елинизмът в стара Тракия и Македония.* – *ГСУ-ИФФ,* 13-14, 1922, 1-17. За развитието на идеите в историографията, за новите направления на мислене и за методиката на анализ срв.: **Фол, Ал.** *Елинизмът в Тракия.* – *ИПр,* 1984, № 5, 47-52; **Тачева, М.** *Тракия и траките в политическата система на елинистическия свят.* – В: **Тачева, М.** *История на българските земи в древността.* С., 1987, 11-48. Закономерна е и появата на ред дисертации посветени на различни теми по широкия фронт на научното дирене: **Здравкова, Зл.** *Гето-елинските отношения през елинистическата епоха.* С., 1979 (автореферат на докторска дисертация); **Калоянов, Ст.** *Форми на обществено-политическото развитие на Тракия през елинистическата епоха.* С., 1984 (автореферат на докторска дисертация). От същия автор вж. още: *Някои проблеми на обществено-политическото развитие на Тракия през елинистическата епоха.* – *ThrAnt,* 9, 1980, 161-180; *Strategs, Dynasts and Kings in Ancient Thrace.* – In: *Studia in honorem Georgii Mihailov.* Sofia, 1995, 269-272; **Божкова, Ан.** *Икономически връзки на Тракия с елинистическия свят.* С., 1987 (автореферат на докторска дисертация). От гледна точка на политическите взаимодействия най-пълна и най-прецизна е работата на **Йорданов, К.** *Политическите отношения между Македония и тракийските държави (359-281 г. пр. Хр).* С., 1997 (автореферат на докторска дисертация). С важно значение за обогатяване и за уточняване на редица моменти от общата картина са наблюденията и интерпретациите на нумизматите: **Димитров, К.** *Монетосеченето на династите в Тракия през ранноелинистическата епоха (323-275 г. пр. н. е).* С., 1984 (автореферат на докторска дисертация). От същия автор вж. още: *Контакти на Тракия през ранноелинистическата епоха според монетните съкровища.* – *История и обществознание,* 1989, № 5-6, 83-88. Същото и на английски език: *The Contacts of Thrace during the Early Hellenistic Age Reflected in Some Coin Hoards.* – *BHR,* 1990, № 4, 47-65; *Върху някои проблеми от развитието на Тракия през ранноелинистическата епоха.* – В: *Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край.* Казанлък, 1991, 94-103; *Unpublished Coin Hoards from Early Hellenistic Thrace.* – *BHR,* 1992, № 3, 49-54; **Juroukova, J.** *Imitations de monnaies antiques du IVe s. av. n. è. faites en Bulgarie.* – *Thracia,* 5, 1980, 205-214; *Les invasions macédoniennes en Thrace et les trouvailles monétaires.* – In: *Proceedings of the IXth International Congress of Numismatics.* Louvain-le Neuve-Luxemburg. 1982, 215-225; **Русева, Б.** *Монетната циркулация в Тракия през ранния елинизъм (по данни на монетните съкровища от нашите земи).* – *Нумизматика,* 1989, № 2, 15-18; № 3, 14-31. Последно е обобщението на **Peter, Ul.** *Die Münzen der Thrakischen Dynasten (V-III Jahrhundert v. Chr).* Berlin, 1997. Не бива да се пропуска и аспектът, засегнат от **Greenwalt, W.**

Thracian Influence on the Ideology of Argead Kingship. – In: *Actes du IIe Symposium International des Etudes Thraciennes.* Komotini, 1997, 121-133.

За сложните политически отношения на Балканите по времето на наследниците на Котис I срв.: **Rehdantz, A.** *Vitae Iphicratis, Chabriae, Timothei Atheniensium.* Berolini, 1845; **Dittenberger, W.** *Ketriporis von Thrakien.* – *Hermes,* 14, 1879, 298-301; **Perdrizet, P.** *Les fils du roi odryse Kersébleptès.* – *BCH,* 20, 1896, 466-470; **Höck, Ad.** *Die Sohne des Kersebleptes von Thrakien.* – *Hermes,* 33, 1898, 626-637; **Strazulla, V.** *Di Kotys I e Kersebleptes re di Tracia.* – *Klio,* 3, 1903, 325-330; **Cloché, P.** *La Grèce de 346 à 339 av. J. C.* – *BCH,* 1920, 108-159; *Le traité athéno-thrace de 357.* – *RPh,* 46, 1922, 5-13; *Athènes et Kersébleptès de 357-356 à 353-352.* – In: *Mélanges G. Glotz.* Vol. 1. Paris, 1932, 215-226. Същият автор разглежда проблематиката и на по-широка основа: *La politique etrangère d'Athènes de 404 à 338 av. J. C.* Paris, 1934; **Тачева, М.** *Тракийските владетели и гръцките полиси по северното егейско крайбрежие.* – *Нумизматика,* 1988, № 1, 9-19; *Die thrakischen Könige und die westpontischen Apoikien.* – In: *Actes du XIVe Symposium International de Thracologie.* Bucarest, 1994, 236-256; **Божкова, Ан.** *Търговските контакти на Одриската държава при Котис I и неговите наследници.* – В: *Цар Котис I. Тракийската държава. Емпорион Пистирос. Каталог.* Септември, 1994, 23-33; **Лазов, Г.** *Сребърните съкровища в Тракия от времето на цар Котис I и неговите наследници.* – В: *Цар Котис I. Тракийската държава. Емпорион Пистирос. Каталог.* Септември, 1994, 34-39; **Лазаров, Л.** *За прототипите на Кетрипоровите монети.* – *Нумизматични изследвания, 2'96.* С., 1996, 7-18; **Топалов, Ст.** *Монетосеченето на Кетрипор – владетел от земите на Тракия в средата на IV в. пр. н. е.* – В: *Нумизматични изследвания, 1'97.* С., 1997, 3-21.

Значителна е литературата за походите на Филип II в Тракия, за неговите отношения с елинските колонии, за войните, които води с Одриското царство, за кампанията му срещу скитите, за границите на македонската монархия. Все още има значение и може да се ползува основният труд на **Кацаров, Г.** *Цар Филип II Македонски. История на Македония до 336 г. пр. Хр.* С., 1922; **Nicorescu, P.** *La campagne de Philippe en 339.* – *Dacia,* 2, 1925, 22-28; **Кацаров, Г.** *Македония и Елада във времето на Филип II (Ректорска реч).* – *ГСУ–официален отдел,* 1928, 17-36; **Momigliano, A.** *Dalla spedizione scitica di Filippo alla spedizione scitica di Dario.* – *Athenaeum,* 11, 1933, 336-349; **Dell Harry, J.** *The Western Frontier of the Macedonian Monarchy.* – *Ancient Macedonia.* Vol. 1. Thessaloniki, 1970, 115-126; **Ellis, J. R.** *Philip's Thracian Campaign of 352-351 B. C.* – *ClPh,* 1977, № 1, 32-39; **Данов, Хр.** *Македонското нахлуване в Тракия при Филип II и*

Александър Велики. – В: *История на България.* Т. 1. С., 1979, 203-211; **Badian, E.** *Philip II and Thrace.* – *Pulpudeva,* 4, 1983, 51-71; **Pippidi, D. M.** *Les macédoniens sur le Bas-Danube de Philipp II à Lysimaque.* – In: *Paregra. Ecrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne.* Paris-Bucarest, 1984, 151-163. Различни аспекти на политическите отношения са детайлно интерпретирани от **Jordanov, K.** *Thrakier und Skythen unter Philipp II.* – *BHR,* 1991, № 3, 37-59; *Одриското царство, Филип II и елинските колонии 359-357 г. пр. Хр.* – *Минало,* 1994, № 4, 5-18; *Филип II в Егеида и Тракия (357-353 г. пр. Хр).* – *Минало,* 1995, № 4, 9-20; *Войните на Одриското царство с Филип II (352-339 г. пр. Хр).* – *Минало,* 1996, № 3, 11-21. Същото и на английски език: *The Wars of the Odrysian Kingdom against Philip II (352-339 B. C).* – *Balcanica,* 26, 1995, 153-172; *The Political History of the Odrysian Kingdom 359-339 B. C.* – In: *Pistiros.* I. *Excavations and Studies.* Prague, 1996, 223-240. Вж. още: **Делев, П.** *Филип II и залезът на „голямото" Одриско царство в Тракия.* – *Шуменски университет „Епископ Константин Преславски". Трудове на катедрата по история и богословие,* 1, 1997, 7-40; **Adams, W. L.** *Phillip II and the Thracian Frontier.* – In: *Actes du IIe Symposium International des Etudes Thraciennes.* Komotini, 1997, 81-88.

Конкретните действия срещу скитския цар Атей и всички подробности на перипетиите са обект на интерес от **Шелов, Д. Б.** *Цар Атей.* – *Нумизматика и сфрагистика,* 1965, № 2, 16-40; **Alexandrescu, P.** *Ataias.* – *StCl,* 9, 1967, 85-91; *Atéas.* – In: *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes.* Vol. 2. Sofia, 1969, 83-84; **Iliescu, Vl.** *Die Beziehungen zwischen dem Scythenkönig Ateas und den griechischen Städten der westlichen Schwarzmeerküste.* – In: *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes.* Vol. 2. Sofia, 1969, 171-176; **Каллистов, Д. П.** *Свидетельство Страбона о скифском царе Атее.* – *ВДИ,* 1969, № 1, 124-130; **Герасимов, Т.** *Отново за фалшивите монети с надписи Ataias и Ataia.* – *ИНМВ,* 23, 1972, 3-13; **Анохин, В. А.** *Монеты Атея.* – В: *Скифские древности.* Киев, 1973, 20-41; **Gardiner-Garden, J.** *Atheas and Theopompus.* – *JHS,* 109, 1989, 29-40. Най-изчерпателна е студията на **Йорданов, К.** *Гетите, трибалите, Атей и Филип II.* – *Известия на НИМ,* 10, 1994, 9-31, където се поставят и по-общи въпроси относно македоно-скитския конфликт и въобще за взаимодействията на скитите с околното местно население, както и за тези свързани с гети и с трибали. В тази връзка срв. : **Златковская, Т. Д., Л. В. Полевой.** *Городища Прутско-Днестровского междуречья IV-III вв. до н. э. и вопросы политической истории гетов.* – В: *Древние фракийцы в Северном Причерноморье.* Москва, 1969, 35-60; **Schelow, D. B.** *Der Skythen-Makedonier Konflikt in der Geschichte der Antike.* – *Eirene,* 9, 1971, 31-48; **Iliescu, Vl.** *Le problème des rapports Scytho-Byzantine du IVe s. av. n. è.* – *Historia,* 1971, № 2-3, 172-185; **Jordanov, K.** *L'histoire politique des gètes aux premiers temps de l'époque hellénistique.* – *EB,* 1974, № 2-3, 208-217; **Iliescu, Vl.** *The Scythians in Dobrudja and their Relations with the Native Population.* – In: *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania.* Bucureşti, 1975, 13-25; **Никулицэ, И. Т.** *Геты IV-IIIвв. до н. э. в Днестровско-Карпатских землях.* Кишинев, 1977; **Trohani, G., L. Nemoiani.** *Istoria politică a geto-dacilor in sec. VI-II e. n.* – *Rivista de istorie,* 1981, № 2, 271-282.

За похода на Александър III Велики в Тракия проучванията в историографията са многобройни. Тук се привеждат най-съществените: **Кацаров, Г.** *Походът на Александър Велики към Дунава.* – *ПСп*, 65, 1904, 1-10; **de Bovis, R.** *Alexandre le Grand sur le Danube.* Reims, 1908; **Кацаров, Г.** *По въпроса за похода на Александър Велики към Дунава.* – *ПСп,* 70, 1909, 469-472; **Vulić, N.** *Alexandre le Grand sur le Danube.* – In: *Xenia. Hommage International à l'Université National de Grèce.* Athènes, 1911, 181-203; **Георгиев, Вл.** *Тракийската дума para и походът на Александър Македонски към Истрос.* – *ИИБЕ,* 9, 1952, 5-10; **Spiridonov, T.** *La marche d'Alexandre le Grand en Thrace antique et les tribus entre Stara Planina et le Danube.* – *Thracia,* 4, 1977, 225-233. Пак в тази връзка вж. още от същия автор: *Големият път през Родопите.* – *Поселищни проучвания,* 1, 1992, 7-32; **Iliescu, Vl.** *Bemerkungen zum pontisch-orientalischen Plan Alexanders des Großen.* – В: *Проблемы античной истории и культуры.* Т. 1. Ереван, 1979, 101-115; **Fol, Al.** *La route d'Alexandre le Grand en Thrace au printemps de 335 av. n. è.* – In: *Megas Alexandros.* Tessaloniki, 1980, 131-133; **Hammond, N. G. L.** *Some Passages in Arrian Concerning Alexander.* – *Classical Quarterly,* 30, 1980, 455-476; **Velkov, V.** *Alexander der Grosse und Thrakien.* – In: *Festschrift G. Wirth.* Amsterdam, 1988, 257-268; **Iliescu, Vl.** *Alexander der Grosse und Dromichaites.* – In: *Studia in honorem Birisi Gerov.* Sofia, 1990, 101-113; **Йорданов, К.** *Походът на Александър Велики в Тракия.* – *Thracia,* 10, 1993, 113-136. Също и на английски език: *The March of Alexander the Great into Thrace.* – *BHR,* 1992, № 4, 11-32. За стълкновението на Александър с трибалите, за тяхното местоположение и за други проблеми на историческото им развитие срв.: **Vulić, N.** *Alexanders Zug gegen die Triballer.* – *Klio,* 9, 1909, 490-491; *Le sedi dei tribali.* – *Révue des études balkaniques,* 12, 1936, 118-122; **Gerov, B.** *Zum Problem der Wohnsitze der Triballer.* – *Klio,* 1981, № 2, 485-492; **Garašanin, M.** *Land und Volk der Triballen.* – In: *Zbornik radova posvecenih akademika Alojzu Benci.* Sarajevo, 1991, 97-103; **Теодосиев, Н.** *Трибалите. Някои проблеми на историческото им развитие.* – *ИПр,* 1992, № 1-2, 70-83.

За стратезите на Александър са важни проучванията на **Suceveanu, A.** *O ipoteza despre Zopyrion.* – *SCIV,* 1966, № 4, 635-644; **Iliescu, Vl.** *Campania strategului Zopyrion la Dunarea-de-jos.* – *Pontica,* 4, 1971, 57-73; **Йорданов, К.** *Зопирион в Тракия и Скития.* – *История,* 1996, № 5-6, 1-9. Същото и на френски език: *Zopyrion en Thrace et en Scythie.* – In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology.* Vol. 1. Bucureşti, 1997, 70-79; *Бунтът на стратега Мемнон в Тракия.* – *ИМЮИБ,* 17, 1994, 35-44. Същото и на френски език: *La revolte du stratége Memnon en Thrace.* – *BHR,* 1994, № 1, 3-11; *Стратезите на Александър Велики в Тракия.* – *История,* 1994, № 4-5, 1-12. Същото и на френски език: *Les stratéges d'Alexandre le Grand en Thrace.* – *Thracia,* 11, 1995, 301-310. За общата характеристика на историческото развитие не бива да се пропускат и констатациите на нумизматите: **Dimitrov, K.** *Observations on Several Hoards of Gold Hellenistic Coins from the Balkan Peninsula.* – *EB,* 1987, № 3, 103-116; *Развитието на Тракия през ранноелинистическата епоха (340-270 г. пр. н. е) според съкровищата с монетни типове „Филип II" и „Александър Велики".* – *ИПр,* 1990, № 2, 20-37.

За управлението на Лизимах в Тракия и за неговите отношения с гръцките полиси срв.: **Müller, M.** *Die Münzen des Thrakischen Königs Lysimachos.* Kopenhagen, 1858; **Гусева, М. И.** *Фракийское государство Лисимаха.* Москва, 1956 (автореферат на докторска дисертация); *Борьба фракийских племен против македонского владычества в конце IV и начале III в. до н. э.* – *Ученые записки,* 11, 1957, 89-109; **Preda, C.** *Callatis*. Bucureşti, 1968; **Papazoglu, F.** *Autarijati i Lizimach. – In: Adriatica Praehistorica et Antiqua.* Zagreb, 1970, 335-345; **Baldus, H. L.** *Zum Siegel des Königs Lysimachos von Thrakien.* – *Chiron,* 8, 1978, 195-200. В тази връзка вж. още: **Minčev, Al.** *Ein verschwundener thrakischer Schatz aus Kavarna und einige Bemerkungen über die Goldschmiedekunst Thrakien im IV-III Jh. v. u. Z.* – *Pulpudeva*, 4, 1983, 310-323; **Ştefan, A**. *Relations etrangères des cités du Pont Gauche à l'époque hellénistique.* – In: *Actes du VIIe Congrès de la Fédération Internationale des Associations d'Etudes Classiques.* Budapest, 1984, 329-338; **Калоянов, Ст.** *Североизточна Тракия през IV-III в. пр. н. е.* – В: *Североизточна България – древност и съвремие.* С., 1985, 121-131; **Hatzopoulos, M. B.** *Une domination du roi Lysimaque.* – *Melethemata,* 5, 1988, 9-83. За възможността тракийският град при Свещари да се идентифицира със „столицата" на Дромихет – Хелис и за местната династия срв. : **Димитров, К.** *Държавата на тракийската „Свещарска" династия и нейните контакти през ранноелинистическата епоха.* – *ИПр,* 1987, № 12, 17-29; **Делев, П.** *Тракийският град при Свещари – една възможност за историческа идентификация.* – *TAB,* 4, 1990, 97-109;

Стоянов, Т. *Гетската столица при Сборяново – проучвания, резултати, исторически проекции.* – *История,* 1996, № 5-6, 84-92. Вж. обаче и **Ursulescu, N.** *Une hypothèse concernant la localisation du pouvoir de Dromichaites et de son conflict avec le roi Lysimachos.* – In: *Bulletin de Thracologie.* Vol. 3. Mangalia, 1996, 191-193.

За царството на Лизимах и за неговите политически взаимодействия с траките срв.: **Kabakčiev, J.** *Lysimaque et la Thrace dans les rapports entre les diadoques.* – *BHR,* 1990, № 4, 77-85; **Йорданов, К.** *Гетите срещу Лизимах (по писмени и археологически данни).* – *История,* 1992, № 2, 1-10. Същото и на английски език: *The Getae against Lysimachos.* – *BHR,* 1990, № 1, 39-51. От същия автор вж. още: *Произходът и ранната кариера на Лизимах.* – *Минало,* 1997, № 3-4, 5-14. В последно време съществени са приносите на **Делев, П.** *Тракийското царство на Лизимах: някои териториални проблеми.* – *Балкански древности,* 2, 1992, 51-57; *За хронологията и географската локализация на гетските войни на Лизимах.* – *Епохи,* 1994, № 4, 17-28; *Lysimachus and the Lion.* – *Thracia,* 11, 1995, 311-316; *Тракия под македонска власт.* – В: *Юбилеен сборник в памет на акад. Димитър Дечев.* С., 1998, 39-45.

Оскъдицата откъм писмени извори за управлението на одриския владетел Севт III и за държавата по негово време успешно се преодолява благодарение на значителния нумизматичен материал: **Dimitrov, D. P., K. Dimitrov.** *Le monnayage de Seuthes III selon les données de Seuthopolis.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1976, 165-169; *Проблеми на монетосеченето при тракийския цар Севт III според материали от Севтополис.* – *МПК,* 1977, № 3, 5-8; **Iliescu, O.** *Trois monnaies de Seuthes III.* – In: *Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie.* Bucureşti, 1976, 165-168; **Димитров, К.** *Колективни находки с монети на Севт III.* – *Векове,* 1979, № 4, 76-83; *Монети на Севт III (тип Зевс-конник) от разкопките на Севтополис.* – *ИБИД,* 33, 1980, 17-22; *New Types of Thracian Bronze Coins from the Excavations in Seuthopolis.* – *BHR,* 1980, № 1, 76-84; *Държавата на Севт III според нумизматични и епиграфски материали от Севтополис.* – *Векове,* 1981, № 1, 54-61; *Монети с портрета на Севт III от разкопките в Севтополис.* – *Векове,* 1982, № 1-2, 133-139; *Към въпроса за типологията и хронологията на монетите с името на Севт III.* – *Thracia,* 6, 1984, 252-258; *Колективна находка с бронзови монети на Филип II, Александър Велики и Севт III от с. Могилово, Старозагорски окръг.* – *Археология,* 1986, № 4, 32-40; *Studies of the Numismatic Material Found at Seuthopolis: Problems, Research Methods and Basic Conclusion.* – *ANS,* 32, 1987, 1-10. Редица несъгласия с изводите на този автор изказа още навремето **Юрукова, Й.** *Монетосеченето на Севт III.* – *Нумизматика,* 1979, № 1, 3-12. Интересни и към нови насоки на мислене навеждат разсъжденията на **Тачева, М.** *По проблема за гибелта на Севтополис.* – *Нумизматика,* 1986, № 2, 31-36. Разкопките от Севтополис открояват чрез намерените монети и династа Адей: **Димитров, Д. П.** *Бронзови монети на династа Адей от разкопките в Севтополис.* – *Археология,* 1972, № 3, 6-13; **Димитров, К.** *Още за датирането на Адей.* – *ИПр,* 1980, № 2, 68-71; **Драганов, Д.** *Принос към датирането на династа Адей (по нумизматични данни от Кабиле).* – *Нумизматика,* 1981, № 1, 22-26; **Димитров, К.** *Adaios. Извори, идентификация, локализация и датиране.* – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 94-104.

За други династи от края на IV и от началото на III в. пр. Хр. срв.: **Драганов, Д.** *Към монетосеченето на тракийския владетел Спарток от Кабиле.* – *Нумизматика,* 1980, № 2, 16-22; **Гетов, Л.** *Монета на тракийския династ Спарток от Кабиле.* – *Нумизматика,* 1980, № 3, 27-31; **Dimitrov, K.** *The Coinage of Spartocus and Some Problems in the Political Development of Thrace in the Begining of the Hellenistic Age.* – *EB,* 1981, № 3, 98-107; **Драганов, Д.** *Нови монети на Севт III и Спарток от Кабиле.* – *Нумизматика,* 1982, № 2, 31-36; № 4, 40-44; *Политическите отношения между държавите на Севт III и Спарток.* – *Векове,* 1983, № 3, 46-53; *Държавата на Спарток и политическото развитие на Тракия в края на IV и началото на III в. пр. н. е.* – *ИМЮИБ,* 6, 1983, 7-14; *Още за монетосеченето на Спарток.* – *ИМЮИБ,* 8, 1985, 83-86; *Хронология на монетосеченето на Спарток.* – *Нумизматика,* 1985, № 2, 4-10. За общата характеристика на епохата са важни и други публикации на същия автор: *Кабиле и монетосеченето на Александър III.* – *Археология,* 1982, № 3-4, 17-24; *Монети и монетна циркулация в Кабиле V-III в. пр. н. е.* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1982, 71-86; *Проблеми относно хронологията на монетосеченето на Кабиле.* – *Нумизматика,* 1984, № 2, 3-8; *Хронология на автономното монетосечене на Кабиле.* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1986, 75-89. Същото и на английски език: *Chronology of the Autonomus Coinage of Kabyle.* – *TAB,* 5, 1990, 74-84. Интересни проблеми поставят монетите на Скосток: **Герасимов, Т.** *Находка от сребърни монети на Александър III Велики, Лизимах и Скосток от Пловдив.* – *ГНМП,* 1940-1941, 103-109; **Juroukova, J.** *Contribution à la numismatique thrace: les monnaies de Skostokes.* – In: *Studia in honorem Veselini Beševliev.* Sofia, 1978, 344-349; **Dimitrov, K.** *The Coinage of the Thracian Ruler Skostokos According to the Coins Hoard from Plovdiv,* 1907 (IGCH 869). – *BHR*, 1984, № 4, 71-87; **Draganov, D.** *Kabyle and the Coinage of the Celtic Ruler Skostok.* – *BHR*, 1985, № 3, 64-74; **Димитров, К.** *Тракийската династия в Кабиле през ранноелинистическата епоха.* – *ИПр*, 1987, № 3, 49-57; **Драганов, Д.** *Монета на неизвестен тракийски владетел от Кабиле.* – *Нумизматика*, 1991, № 1-2, 7-8. От монетите са известни и други династи: **Русев, Р.** *Съществувал ли е тракийски владетел на име Сройос?*– *Нумизматика*, 1978, № 2, 22-23; **Герасимов, Т.** *Две фалшиви тетрадрахми на тракийския цар Мостид.* – *ИАИ*, 31, 1969, 237-239; *Фалшиви тетрадрахми с името на тракийския владетел Мостис.* – *ИНМВ*, 10, 1974, 9-17; **Рогалски, Ад**. *За някои „фалшиви“ антични монети, сечени на Балканския полуостров.* – *ИНМВ*, 20, 1969, 81-87; 21, 1970, 3-16; *Към въпроса за тетрадрахмите с името Мостис.* – *ИНМВ*, 22, 1971, 41-49; **Mihailov, G.** *Le roi thrace Mostis.* – *Филология*, 16, 1986, 5-8; **Плакидов, В.** *Сребърното монетосечене на тракийския владетел Мостис.* – *Нумизматика*, 1988, № 1.

Келтското нашествие на Балканите и в Тракия е обект на оживен интерес в историографията: **Кацаров, Г.** *Келтите в стара Тракия и Македония.* – *СпБАН, кл. ист. -фил.*, 1919, № 10, 41-80. Присъствието на техни етнически маси и значението им доста често се преувеличава: **Венедиков, Ив**. *Келтското нашествие в нашите земи през III в. пр. н. е. под светлината на археологическите материали.* – *ИПр*, 1955, № 3, 77-95. От същия автор вж. още: *Celtes ou thraces.* – In: *Studia in honorem Veselini Beševliev.* Sofia, 1978, 315-324. Най-ревностният поддържник на тезата, че келтите са решаващ фактор за икономическото и за културното развитие на Югоизточна Тракия е **Герасимов, Т.** *Где са сечени тетрадрахмите на Кавар, келски владетел в Тракия.* – *ИАИ*, 22, 1959, 111-118; *Келтски култови фигурки от България.* – *ИАИ*, 23, 1960, 165-190; *Следи от келтите в Разложкото поле.* – *ИАИ*, 25, 1962, 89-96; *Келтски селища по горното течение на р. Тополница.* – *ИАИ*, 29, 1966, 133-164; *Към нумизматиката на град Кабиле.* – *ИАИ*, 33, 1972, 113-120; *Chenets celtiques de Bulgarie.* – *Latomus*, 1972, № 3, 717-743; *За хронологията на келтските култови паметници от България.* – *ИАИ*, 34, 1974, 5-21; *Келтските етнически наслоения в българските земи.* – В: *Етногенезис и културно наследство на българския народ.* С., 1974, 39-49. Тази позиция се поддържа и от **Gerov, B.** *Keltische Spuren in Westthrakien.* – In: *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums.* Budapest, 1968, 349-355. С редица аргументи, коренно противоположно мнение се отстоява от **Данов, Хр.** *Тракия през III в. пр. н. е. и въпросът за келтското царство в историята на древнотракийските земи.* – В: **Данов, Хр.** *Древна Тракия.* С., 1969, 433-449; *Th*

Celtic Invasion and Rule in Thrace in the Light of Some New Documents. – *Studia Celtica*, 10-11, 1975-1976, 29-39. Вж. още: **Кабакчиев, Ю.** *Келтското проникване в Тракия през III-I в. пр. н. е.* – *ThrAnt*, 2, 1978, 148-157. В чуждестранната историография с най-висока стойност за темата са проучванията на **Piatkowski A.** *Consideratii asupra cronologiei invaziei celte in Balcani.* – *StCl*, 2, 1960, 189-201; **Todorović, J.** *Kelti u jugoistočnoj Evropi.* Beograd, 1968; *Scordisci*. Beograd, 1975; **Zirra, V.** *Aspects of the Relations between Dacians and Celts in Thransylvania (IVth-IIth Centuries B. C).* – In: *Relations between the Autochtonos Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania.* București, 1975, 25-34; **Crişan, J.** *Rapports entre la culture des géto-daces et la culture celtique.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 1. București, 1980, 423-428.

Проблематиката е изведена на по-високо научно-изследователско равнище и е обстойно и обективно коментирана от **Domaradzki, M.** *Présence des celtes en Thrace au IIIe s. av. n. è.* – *ThrAnt*, 1, 1976, 25-38; *Тракия и голямото келтско нашествие.* С., 1977 (автореферат на докторска дисертация); *L'état des celtes en Thrace avec capitale Tylis et en Asie Mineure-Galatie.* – *Pulpudeva*, 3, 1980, 25-56; *Présence celte en Thrace au début de l'époque hellénistique (IVe-IIIe siècle av. n. è.).* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 1. București, 1980, 459-466. Логично се стига и до неговото обобщение: *Келтите на Балканския полуостров.* С., 1984. Не могат да се пропуснат и наблюденията на **Tačeva, M.** *Au sujet d'épées celtiques trouvées en Bulgarie.* – In: *Studia in honorem Veselini Beševliev.* Sofia, 1978, 325-337; **Vasilev, V., P. Petrov.** *Recherches sur la technologie des épées celtiques.* – In: *Studia in honorem Veselini Beševliev.* Sofia, 1978, 338-343; **Стоянова-Серафимова, Д.** *Фракийские фибулы с келтским влиянием из с. Абланица, Благоевградского округа.* – In: *Spartacus*. Sofia, 1981, 206-212; **Манов, М.** *Келтски култов паметник от фонда на НАМ-София.* – *Археология*, 1993, № 4, 24-34. Редица въпроси поставя и монетосеченето на келтския цар Кавар: **Драганов, Д.** *Сребърното монетосечене на Кабиле и Кавар.* – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 131-141. Същото и на английски език: *The Minting of Silver Coins of Cabyle and of King Cavarus.* – *EB*, 1984, № 4, 94-109; **Dimitrov, K.** *Balkans and „East Celts“. A Survey of Numismatic Research 1985-1990.* – In: *International Association of Professional Numismaticts. Special Publication*, 12, Brussels, 1991, 267-282; **Lazarov, L.** *The Problem of the Celtic State in Thrace (On the Basis of Kavar's Coins from Peak Arkovna).* – *BHR*, 1993, № 2-3, 3-22. Нови насоки на мислене внушават: **Szabó, M.** *Thraco-Celtica.* – *Orpheus*, 1, 1991, 126-134; **Fol, Al.** *Celto-Thracica: la culture orale en Europe.* – In:

Atti del VII° Congresso Internazionale di Tracologia e del VI° Symposium Internazionale di Studi Traci. Roma, 1994, 229-234.

Постановка и обзор на икономическата и на политическата криза, както и на претенциите към Тракия на елинистическите държави на Птолемеите, на Селевкидите и на Антигоните срв. у **Фол, Ал.** *Политическата криза в Тракия в навечерието на римското нашествие на Балканския полуостров.* – Във: **Фол, Ал.** *Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха.* С., 1975, 167-195; *Кризата в елинистическия свят и общият икономически и политически упадък на Тракия през III-I в. пр. н. е.* – В: *История на България.* Т. 1. С., 1979, 211-217; **Балканска, А.** *Тракия и елинистическия свят.* – В: *България в света от древността до наши дни.* Т. 2. С., 1979, 134-139; **Юрукова, Й.** *Политическата обстановка в Югоизточна Тракия около средата на III в. пр. н. е. (по нумизматични данни).* – *Археология,* 1982, № 2, 1-7; **Kalojanov, St.** *La Thrace et les Ptolémées au IIIe s. av. n. è.* – *EB,* 1983, № 1, 73-86; **Bingen, J.** *Les thraces en Egypte ptolémaïque.* – *Pulpudeva,* 4, 1983, 72-79; **Juroukova, J.** *La présence des monnaies de bronze des premiers Seleucides en Thrace. Leur importence historique.* – In: *Mélanges offerts à Paul Naster.* Louvain, 1978, 61-67; **Русева, Б.** *Монети на Селевкидите в Тракия (312-188 г. пр. н. е).* С., 1987 (автореферат на докторска дисертация); *Монети на първите Селевкиди в древна Тракия. Единични екземпляри.* – *Нумизматика и сфрагистика,* 1993, № 1-4, 3-39; *La circulation monétaire en Thrace pendant la haute époque hellénistique d'après un certain nombre de trésors trouvés en Bulgarie.* – *Révue Numismatique,* 32, 1990, 17-27; **Кабакчиев, Ю.** *Фракия и закат крупных эллинистических монархии.* – *BHR,* 1992, № 1-2, 3-13; **Walbank, F. W.** *Antigonus Gonatas in Thrace (281-277 B. C).* – In: *Studia in honorem Georgii Mihailov.* Sofia, 1995, 503-511.

ГЛАВА ДЕВЕТА

СЪПРОТИВА

Историята на тракийските земи от края на III в. пр. Хр. до окончателното им покоряване от римляните е твърде заплетена, изобилства със спорни и неизяснени моменти и е обект на траен интерес в историографията. Начало на изследванията поставят **Велков, Ив**. *Проникването на Рим в българските земи.* С., 1929 (= *Малка енциклопедическа библиотека,* 64); **Patsch, C.** *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa.* Wien, 1929; *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa.* V. *Aus 500 Jahren vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas.* 1. *Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien.* Wien, 1933; **Мурыгина, Н. Ф.** *Фракия и Рим. Борьба фракийских племен против римской агрессии в II-I вв. до н. э. и в начале II в. от н. э.* Москва, 1951 (автореферат на докторска дисертация). Изключително прецизна, с целия изворов материал от всякакво естество, е работата на **Геров, Б.** *Проучвания върху западнотракийските земи през римско време.* I. – *ГСУ-ФФ,* 54, 1959-1960, № 3, 153-407; II. –*ГСУ-ФЗФ,* 61, 1967, № 1, 3-96; III. –*ГСУ-ФЗФ,* 62, 1968-1969, № 2, 121-239; IV. –*ГСУ-ФЗФ,* 63, 1969, № 1, 3-46. Обобщенията са дело на **Велков, В.** *Балканският полуостров в края на III и през II в. пр. н. е.* – В: *История на България.* Т. 1. С., 1979, 277-279; *Завладяването на Тракия от Рим.* – В: *История на България.* Т. 1. С., 1979, 280-285. В това направление особено траен е интересът на **Тачева, М.** *Държавни институции и традиции в древна Тракия (III в. пр. н. е. – III в. от н. е.).* – В: *България 1300. Институции и държавна традиция.* Т. 1. С., 1981, 67-77; *Проблеми на тракийската политическа история (II в. пр. н. е. – 45 г. от н. е.).* – *ГСУ-ИФ,* 76, 1983, 51-67; *Тракия и римската агресия на Балканите.* – В: **Тачева. М.** *История на българските земи в древността.* С., 1987, 49-93; *Тракийските царе и понтийските колонии през късната елинистическа епоха.* – *ТАВ,* 3, 1988, 87-92; *Странджа от III в. пр. н. е. до III в. от н. е.* – В: *Странджа – древност и съвремие.* С., 1990, 388-407.

По същата проблематика, с редица приноси е дисертацията на **Тодоров, Ив.** *Тракия и Рим. Проблеми на икономическите и политическите отношения 212 г. пр. н. е. – 45 г. от н. е.* Велико Търново, 1984 (автореферат на докторска дисертация). Срв. още: **Genčeva, Is.** *La politique de Rome dans les territoires du Bas-Danube à l'époque d'Auguste (31av. n. è. – 14 de n. è.).* – *EB,* 1991, № 3, 92-104. За очертаването на общата картина от значение са проучванията на **Samsaris, D.** *Les consequences de la conquête romaine dans les colonies grecques du littoral de la Thrace Egéenne.* – *Thracia Pontica*, 2, 1989, 227-242; *Les thraces dans la province romaine de Macédoine.* – *TAB*, 6, 1991, 187-191; **Герасимова-Томова, В.** *Завладяването на Добруджа от римляните и въпросът за местното население.* – *Векове*, 1985, № 5, 5-9; **Spiridonov, T.** *La conquête de la Thrace par Rome et le problème de la conscience ethnique des thraces.* – *Thracia*, 8, 1988, 5-11. С висока стойност са наблюденията и изводите на нумизматите, които внасят ред корекции в установеното до този момент и допринасят за възстановяването на цялостното историческо развитие. Най-важни са разработките на **Юрукова, Й.** *Тракийско монетоосечене през III-II в. пр. н. е.* – В: **Юрукова, Й.** *Монетите на тракийските племена и владетели.* С., 1992, 105-173; *Тракийското монетосечене в неговата последна фаза (ок. 60 г. пр. н. е. – 44 г.).* – В: **Юрукова, Й.** *Монетите на тракийските племена и владетели.* С., 1992, 175-204; **Прокопов, Ил.** *Монетна циркулация в днешните български земи през II-I в. пр. н. е.* С., 1987 (автореферат на докторска дисертация).

Съпротивата на тракийските племена срещу римската агресия на Балканите, тяхната намеса в сложните политически взаимодействия в хода на македонските войни и след това и изявата на отделни техни династи са анализирани от **Тодоров, Ив.** *Войните на Рим на.Балканите и одриската династическа линия (212-148 г. пр. н. е.).* – В: Сб. *Научни изследвания на преподаватели от ВТУ "Кирил и Методий"*. Велико Търново, 1979, 19-31; **Кабакчиев, Ю.** *Утверждение Рима в Северо-Восточном Средиземноморье и „мрачное столетие" для Фракии.* – *BHR*, 1993, № 4, 3-15; **Getov, L.** *Sur l'histoire politique de la Thrace à la haute époque hellénistique.* – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress.* Vol. 2. Sofia, 1984, 134-136. Макар и от общ характер за изясняване на цялостната проблематика, не бива да се пропускат подробните изложения на **Colin, G.** *Rome et la Grèce de 200 à 146av. J. -Chr.* Paris, 1904; **Baldson, J. P. V. D.** *Rome and Macedone 205-200 B. C.* – *JRS*, 44, 1954, 30-47. С най-голямо значение са изследванията на **Walbank, F. W.** *Philip V of Macedon.* Cambridge, 1940; *Commentary of Polybius.* Vol. 1. Oxford, 1957; *The Via Egnatia: its Original Scope and Date.* – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 458-464. Вж. още: **Владова, К., Н. Манолова.** *Походите на Филип V в земите на медите и дентелетите.* – *ExpThr*, 2, 1980, 90-101. За взаимодействията на медите и на дентелетите с македоните и по-късно с Рим срв.: **Gerov, B**. *Der thrakische Stamm der Mäder. Ethnographisch-historische Untersuchung.* – In: *Omagiu lui Constantin Daicoviciu.* Bucureşti, 1960, 241-249; **Йорданов, К.** *Медике, Македония и Рим.* – *ThrAnt*, 4, 1978, 17-33; **Čičikova, M.** *Maedica à l'époque classique et hellénistique.* – In: *Spartacus.* Sofia, 1981, 56-59; **Герасимов, Т.** *Една фалшива монета на тракийските племена дантелети.* – *ИАИ*, 20, 1955, 578-579.

Тракийската политика на последните Антигониди е добре изложена от **Кацаров, Г.** *Една трагедия в македонската царска династия на Антигоните.* – *УПр*, 35, 1936, 1280-1288; **Meloni, P.** *Perseo e la fine della monarchia macedone.* Roma, 1953; **Chiranky, G.** *Rome and Cotys, Two Problems.* I. *The Diplomacy of 167 B. C. II. The Date of Sylloge^{3}, 656.* – *Athenaeum*, 3-4, 1982, 461-481; **Martinez-Lacy, R.** *Cotys et la troisiéme guerre de Macédoine.* – *Pulpudeva*, 6, 1993, 105-107. С най-висока стойност са интерпретациите на **Hatzopoulos, M. B.** *La politique thrace des derniers Antigonides.* – *Pulpudeva*, 4, 1983, 80-87. За въстанието на Андриск (Псевдо-Филип) и за участието на траките в него вж.: **Мурыгина, Н. Ф.** *Сопротивление фракийских племен римской агресии и востание Андриска.* – *ВДИ*, 1957, № 2, 69-84. Тълкуванията на нумизматите и данните от множащите се монетни находки внасят допълнителна яснота по редица въпроси. Срв.: **Юрукова, Й**. *Монетна циркулация в Тракия през първата половина на II в. пр. н. е.* – *Нумизматика*, 1973, № 2, 1-5; *Политическата обстановка в Югоизточна Тракия около средата на III в. пр. н. е. (по нумизматични данни).* – *Археология*, 1982, № 2, 1-8; **Прокопов, Ил**. *Тетрадрахма на Персей.* – *Нумизматика*, 1985, № 4, 3-5; *Циркулацията на бронзови монети на Филип V и Персей в Югозападна България.* – *Нумизматика*, 1986, № 3, 5-20; *Находки на македонски монети в региона на Горна и Средна Струма от края на III до I в. пр. н. е.* – В: Сб. *Пауталия 85.* С., 1986, 6-14.

Съпротивата на траките срещу римското проникване е особено осезателна по време на войните на понтийския цар Митридат VI. Общи съчинения за него срв.: **Reinach, Th.** *Mithridate Eupator, roi de Pont.* Paris, 1890; **Calderini, G.** *Mitridate VI Eupatore, re del Ponto.* Milano, 1951; **Молев, Е. А.** *Митридат Евпатор.* Саратов, 1976. За Садаловите войски при Херония вж.: **Holleaux, M.** *Décret de Chéronée relatif à la première guerre de Mithridates.* – *REG*, 32, 1919, 320-337. За политическите връзки на Понтийското царство с гръцките колонии по Западното Черноморско крайбрежие, за апетитите на римляните към тях, за тяхното насочване към Северното Черноморие и за участието на местното население и на населението на градовете в тези перипетии срв.: **Данов, Хр.** *Връзките на Понтийското царство със Западното Черноморско крайбрежие според два новонамерени надписа.* – *ИИД*, 14-15, 1957, 54-70; **Дьяков, В. Н.** *Пути римского проникновения в Северное Причерноморье: Понт и Мезия.*

– *ВДИ,* 1940, № 3-4, 71-88; **Бороздина, Т. В.** *К истории западнопонтийских городов в 80-40г г. I в. до н. э. – ВДИ,* 1946, № 3, 197-203; **Данов, Хр.** *Към историята на Тракия и Западното Черноморие от втората половина на III до средата на I в. пр. н. е. – ГСУ-ФИФ,* 47, 1952, 105-166; **Pippidi, D. M.** *Les premiers rapports de Rome et des cités grecques de l'Euxin. – Rivista storica dell'antichità*. 2, 1972; **Шелов, Д. Б.** *Города Северного Причерноморья и Митридат Евпатор. – ВДИ,* 1983, № 2, 40-58.

За династите в Добруджа, които участват в политическите събития, са важни данните извлечени от монетите: **Canarche, V.** *Monetele scitilor din Dobrogea. – SCIV,* 1, 1950, 213-257; **Герасимов, Т.** *Монети на Канит, Тануза, Харасп, Акроза и Сариа. – ИВАД,* 9, 1954, 53-58; **Лазаров, М.** *Епиграфски потвърждения на нумизматичните данни за скитските царе в Добруджа.* – В: *Антична нумизматика в България.* С., 1983, 21-23; *Новооткрытая надпись Антигона за скифского царя Сариака. – ВДИ,* 1985, № 3, 47-49. С най-висока стойност е анализът на **Juroukova, J.** *Nouvelles données sur la chronologie des rois scythes en Dobrudza. – Thracia*, 4, 1977, 105-121. Историческото обобщение е дело на **Gaggero, El. S.** *Relations politiques et militaires de Mithridate VI Eupator avec les populations et les cités de la Thrace et avec les colonies grecques de la Mer Noire occidentale. – Pulpudeva,* 2, 1978, 294-305; **Молев, Е. А.** *Западнопонтийские города в антиримских войнах Митридата VI.* – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 286-292; **Прешленов, Хр.** *Икономическо развитие на западнопонтийските градове 72-71 г. пр. н. е. – 284 г. сл. н. е. по археологически данни.* С., 1990 (автореферат на докторска дисертация). Вж. още: **Тодоров, Ив.** *Дромихет – един малко известен гетски владетел от началото на I в. пр. н. е. – ТАВ,* 4, 1990, 25-28.

По случай 2050 години от въстанието на Спартак през 1977 г. в Благоевград се проведе симпозиум, посветен на същата тематика. По-важни и с пряко отношение към тракийската действителност са работите на **Danov, Chr**. *Zur Geschichte des Spartacusaufstandes.* – In: *Spartacus*. Sofia, 1981, 9-13; **Walbank, F. W.** *Prelude to Spartacus: the Roman in Southern Thrace, 150-70 B. C.* – In: *Spartacus*. Sofia, 1981, 14-27; **Kolendo, J.** *Comment Spartacus devient-il esclave?* – In: *Spartacus.* Sofia, 1981, 71-77; **Triomphe, R.** *Spartacus esclave et gladiateur, ou le serpent, la femme et la mort.* – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 427-434; **Doi, M**. *The Present Stage of Studies on Spartacus' Uprising and Problems.* – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 116-130. Големи проблеми в историографията предизвиква името на Спартак, което принадлежи към кръга на одриските и на боспоранските (тракийски по произход) царе. То поставя под съмнение констатацията на **Ziegler, K.** *Die Herkunft von Spartacos. – Hermes,* 83, 1955, 248-250, че безсмъртният гладиатор принадлежи към племето на медите. Редица аргументи в това отношение привеждат **Todorov, T.** *De l'origine de Spartacus.* – In: *Spartacus.* Sofia, 1981, 199-201; **Velkova, Ž.** *Der Name Spartacus.* – In: *Spartacus.* Sofia, 1981, 195-198. За по-голяма пълнота вж. още: **Масаоки, Д.** *Въстанието на Спартак.* С., 1983; **Станев, Н.** *Спартак – някои аспекти в оценката на поколенията. – Векове,* 1978, № 2, 54-57.

Един от основните проблеми на развитието на тракийското общество през този период, който все още не е окончателно изяснен и е свързан с оживени дискусии, е този за генеалогията на местните династи. Възстановката на управлението им и техните стеми са доста противоречиви, а понякога включват и мнения, които взаимно се изключват. Срв.: **Strazzulla, V.** *Thraiké. La serie dei re odrisii dal 200a. C. al 46 d. C. I. – Bessarione,* 63, 1901, 364-380; II. 64, 1902, 19-36; III. 65, 1902, 156-168; IV. 66, 1902, 288-303; **Dessau, H.** *Reges Thraciae qui fuerunt imperante Augusto. – Ephemeris epigraphica,* 9, 1913, 696-705; **Ivanov, T.** *Die thrakisch-römischen Beziehungen am Vorabend der römischen Herrschaft in Thrakien. – StCl,* 3, 1961, 93-98; **Gaggero, G.** *Nouvelles considérations sur les dynastes thraces du I*^{er} *siècle de n. ère. – Pulpudeva,* 3, 1980, 305-317; **Тодоров, Ив.** *Антиримски тенденции в тракийската държава при наследниците на Реметалк I. – ИПр,* 1981, № 2, 97-102. Напоследък с проблематиката упорито се занимава **Tačeva, M.** *On the Genealogy of the Last Kings of Thracia (100B. C. -45A. D.).* – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 412-417; *Corrigenda et Addenda an PIR (III, 1898: R 40-42, 50-52; II*^{2}*, 1936: C 1522-1554; IV*^{2}*, 1996, J 517) Pertinentia. – TAB,* 2, 1987, 210-213; *The Last Thracian Independent Dynasty of the Rhascuporids.* – In: *Studia in honorem Georgii Mihailov.* Sofia, 1995, 459-467. За още по-голяма яснота прилагам основните генеалогични стеми, защитавани в историографията от отделните изследователи. Вж. приложение 1 и 2, с. 152.

От значение за избистрянето на различни детайли по повдигнатата тематика са проучванията на **Neubauer, R**. *Das Archontat des Rhoemetalkas in Athen. – Hermes,* 10, 1876; **Strazzulla, V.** *La famiglia di Pythidoris regina del Ponto. – Bessarione,* 61, 1901, 80-94; **Seure, G.** *Les derniers souveraines thraces: Rhoemetalcès et Pythodoris. – REA,* 6, 1904, 212-218; **Dessau, H.** *De regina Pythodoride et de Pythodoride iuniore. – Ephemeris epigraphica,* 9, 1913, 691-696; **Părvan, V.** *A propos du „basileus" Cotys de Callatis. – Dacia,* 1, 1924, 363-367; **Иванов, Т**. *Два надписа от* *античния град при Разград. – ИАИ,* 19, 1955, 167-175 (= сб. *Г. Кацаров,* Т. 2); **Огненова-Маринова, Л.** *Нов надпис на стратега Аполоний Ептайкент. – ИАИ,* 25, 1962, 197-202; **Olivier, J. H.** *Athens and Roman Problems around Mesia. – Greek, Roman and Byzantine Studies,* 6, 1965, 51-55; **Condurachi, Em.** *Cotys, Rome et Abdère. – Latomus,* 29, 1970, № 3, 581-594; **Gandeva, R.** *Der Brief von Ovid an den thrakischen König Kotys. – Thracia,* 7, 1985, 217-227; **Банев, Кр., М. Димитров.** *Новый эпиграфический памятник из Дионисополиса. – Thracia Pontica,* 2, 1985, 34-38; **Slavova, M.** *Lines 26-32 of the Horothesia of Dionysopolis (IG Bulg V 5011). – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik,* 120, 1998, 99-106.

С не по-малка стойност са изводите, до които водят анализите на нумизматите. Срв.: **Cavedoni, C.** *Di alcune monete antiche degli ultumi re della Tracia.* – In: *Memoire di religione, di morale e di litteratura, III-4.* Modena, 1864, 133-145; **Crowfoot, J. M. A.** *Thracian Portrait. – JHS,* 17, 1897, 321-326; **Герасимов, Т.** *Монетна теглилка с образите на Реметалк I, жена му и Август. – ИАИ,* 20, 1956, 588-589; *Една фалшива монета на тракийския цар Котис V (12-19 г.). – ИАИ,* 28, 1965, 252-254; **Рогалски, Ад.** *Към въпроса за монетите с легенда basileus Kotys. – Археология,* 1972, № 2, 39-42; **Юрукова, Й.** *Принос към тракийската нумизматика. – Археология,* 1972, № 2, 32-38; *Les monnaies rares des rois thraces du Ier s. av. n. è. – Thracia,* 3, 1974, 273-279; *Екзагия от времето на Реметалк I. – Нумизматика,* 1976, № 3, 26-30; *Les monnaies dans l'inscription de Sadalas. – Epigraphica,* 42, 1980, 13-24; **Карайотов, Ив.** *Новооткрита тетрадрахма с надпис „Cotys Harakter". – Нумизматика,* 1990, № 3, 25-28. За съпротивата на бесите срещу проникването на римляните, за техните взаимодействия с одрисите и за депортирането им в Добруджа вж.: **Sarafov, T.** *Les besses et Rome (Le rôle des besses dans la lutte des tribus thraces contre la pénétration romaine dans les Balkans).* – In: *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes.* Vol. 2. Sofia, 1969, 141-150; **Condurachi, Em**. *Din istoria cotropirii române. Deportarea triburilor besilor in Dobrogea. – Buletin Stiinţific,* 3, 1951, 31-36; **Velkov, V.** *Civitas bessica Diniscorta in Moesia.* – In: *Studia in honorem Borisi Gerov.* Sofia, 1990, 253-258.

Самостоятелното развитие на гетските династически домове, политическите изяви на техните династи, отношенията им с гръцките колонии и по-късно с римляните са добре отразени от **Pippidi, D. M**. *Les rois Istros et les gètes au IIIe siècle av. notre ère. – StCl,* 3, 1961, 56-63; *Les gètes et les colonies grecques de Scythie Mineure.* – In: *Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire offerts à J. Carcopino.* Paris, 1966, 763-770. С най-голямо значение е неговото обобщение *Scythia Minora.*

Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire. Bucureşti-Amsterdam, 1975. Вж. още: **Lambrino, S**. *Décret d'Histria en l'honneur d'Agathoclès. – Revue des Etudes Roumaines,* 5-6, 1957-1958, 180-217; **Pippidi, D. M**. *A propos du basileus Rhemaxos.* – In: *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica.* Sofia, 1963, 91-98; *Histria şi geţii în sec. II î. e. n. Observaţii asupra decretului în cinstea lui Agathocles, fiul lui Antiphilos. – StCl,* 5, 1963, 137-163; **Russu, I. I.** *Zoltes şi Rhemaxos. Tracii, Sciţii şi Istria în sec. III-II î. n. e. – Apulum,* 6, 1967, 123-143; **Glodariu, I.** *Relations commerciales des géto-daces aux IIe s. av. n. è.–Ier s. de n. è. – Thracia,* 3, 1974, 171-177; **Vulpe, R**. *Les gètes de la rive gauche du Bas-Danube et les romains.* – In: *Studia Thracologica*. Bucureşti, 1976, 124-149; **Babeş, M.** *Le stade actuel des recherches sur la culture géto-dace à son époque du développement maximum (II s. av. n. è.–Is. de n. è.). – Dacia,* 23, 1979, 5-19; *L'unité et la diffusion des géto-daces à la lumière des documents archéologiques (II s. av. n. è. – I s. de n. è.). – SCIV,* 30, 1979, 327-345.

С голям интерес в историографията се ползуват държавата на Буребиста, времето на неговото управление и проблематиката свързана с наследниците му. Срв.: **Condurachi, Em**. *Burebista şi oraşele pontice. – SCIV,* 4, 1953, № 3-4, 515-523; **Златковская, Т. Д.** *Племенной союз гетов под руководством Буребисты (I в. до н. е.). – ВДИ,* 1955, № 2, 73-91; **Macrea, M.** *Burebista şi celţii de la Dunărea de mijloc. – SCIV,* 7, 1956, № 1-2, 119-136. Същото и на руски език: *Буребиста и кельты на среднем Дунае. – Dacia,* 2, 1958, 143-155; **Daiciviciu, H.** *Dacia de la Burebista la cucerirea romana.* Cluj, 1972; **Vulpe, R.** *Le gète Burébista, chef de tous les géto-daces.* – In: *Studia Thracologica.* Bucureşti, 1976, 39-61; **Crişan, I. H.** *Burebista si epoca sa*. Bucureşti, 1977. Същото и на английски език: *Burebista and his Time.* Bucureşti, 1978; **Macrea, M**. *De la Burebista la Dacia postromana. Repere pentru o permanenta istorica.* Cluj-Napoca, 1978; **Crişan, I. H**. *Primil stat dac centralisat condus de Burebista. – SCIV,* 31, 1980, № 2, 163-180; *L'état dace conduit par Burebista. – Dacia,* 24, 1980, 5-17; **Pippidi, D. M.** *Gètes et daces dans l'histoire de la Scythie Mineure à l'époque de Burebista. – Dacia,* 25, 1981, 255-262; **Condurachi, Em**. *Burebista, succesor al programalui politic al lui Mithridate al VI-le Eupator, regale pontului. – Museul National,* 5, 1981, 17-23; **Suceveanu, Al.** *Burebista et la Dobroudja. – Thraco-Dacica*, 4, 1983, 45-58; **Федоров, Г. Б., Л. Л. Полевой**. *„Царства" Буребисты и Децебала: союзы племлн или государства?– ВИ,* 1984, № 7, 59-80; **Lica, V**. *Burebista. – Istros,* 6, 1992, 59-70. За наследниците на Буребиста и за тяхното управление вж.: **Тодоров, Ив.** *Допълнение към Страбон VII, 3, 11. – TAB,* 3, 1988, 93-98; **Daiciviciu, H**. *Coson sau Cotiso?– Acta Musei Napocensis,* 6, 1969, 108-111; **Condurachi, Em**. *Auguste et Cotiso*

– une page peu connue de la „Guerre des pamphlets“ à l’époque du second triumvirat. – In: *Studia in honorem Georgii Mihailov.* Sofia, 1995, 131-138.

За покоряването на Дакия от римляните, за превръщането ѝ в провинция, за съпротивата на местното население и за политиката на дакийските царе срв.: **Vaschide, V.** *Histoire de la conquête romaine de la Dacie et des corps d’armée qui y ont pris part.* Paris, 1903; **Köstlin, E.** *Die Donaukriege Domitians.* Tübingen, 1910; **Syme, R.** *Rhine and Danube Legions under Domitian. – JRS,* 18, 1928, 41-55; **Patsch, C.** *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan.* Wien, 1940; **Berciu, I.** *Cornelius Fuscus et le cénotaphe d’Adamclissi. – Apulum,* 5, 1965, 259-276; **Mócsy, A**. *Der vertuschte Dakerkrieg des M. Licinius Crassus. – Historia,* 15, 1966, 511-514; **Daicoviciu, C**. *La politique étrangure des „rois“ daces.* – In: *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes.* Vol. 2. Sofia, 1969, 63-66; *La politique étrangère des rois daces.* Cluj, 1969; **Daicoviciu, H**. *Notes sur la premiure guerre dacique de Trajan. – Acta Musei Napocensis,* 7, 1970, 115-124; **Daicoviciu, H., J. Trynkowski**. *Les rois de Burébista à Décébale. – Dacia,* 14, 1970, 159-166; **Vulpe, R**. *Dion Cassius et la campagne de Trajan en Mésie Inférieure.* – In: *Studia Thracologica.* Bucureşti, 1976, 234-265; **Daicoviciu, C.** *Dazien und Rom in der Prinzipatzeit. – ANRW,* II-6, 1977, 889-918; **Vulpe, R.** *La victoire de Trajan à Nicopolis ad Istrum.* – In: *Studia in honorem Veselini Beševliev.* Sofia, 1978, 463-474; **Daicoviciu, H.** *Das Reich der Daker. Entstehung und Blützeit.* – In: *Die Daker.* Bucureşti, 1980, 72-78; **Daicoviciu, H., R. Florescu**. *Die dako-römischen Kriege vom ende des I. und Beging des II. Jhd.* – In: *Die Daker.* Bucureşti, 1980, 86-106; **Schindler, W.** *Cassius Dio und die Königsstadt der Daker – nochmals.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 77-82; **Georgiev, Vl.** *Les noms des rois thraces et daces. – LingBalc,* 1981, № 1, 5-29; **Strobel, K.** *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mitteleren und unteren Donauraumes in der hohen Kaiserzeit.* Bonn, 1984; **Poghirc, C.** *Autour de Decebalus per Scorilo (IDR, III, 3, nr. 272).* – In: *Studia in honorem Georgii Mihailov.* Sofia, 1995, 365-370.

Относно Трояновата колона и Tropaeum Traiani срв.: **Cichorius, C.** *Die Reliefs der Trajanssäule.* Vol. 1-3. Berlin-Leipzig, 1896-1900. ; **Florescu, F. B.** *Monumentul de la Adamklissi (Tropaeum Traiani).* Bucureşti, 1961; **Daicoviciu, C., H. Daicoviciu**. *Columna lui Traian.* Bucureşti, 1966; **Florescu, F. B.** *Trajanssäule.* Bucureşti-Bonn, 1969; **Mackendrick, P.** *The Dacian Stones Speak.* North Carolina, 1975.

ГЛАВА ДЕСЕТА

ВЛАДИЧЕСТВО

Изследванията върху историята на тракийските земи под римско владичество и върху развитието на провинциите се появяват още в края на миналия век и оттогава проблематиката е все по-привлекателна. Срв.: **Jung, J.** *Römer und Romanen in den Donauländer.* Innsbruck, 1887; **Domaszewski, A.** *Studien zur Geschichte der Donauprovinzen. – AEM,* 13, 1890, 129-154; **Kalopothaces, D.** *De Thracia provincia romana.* Lipsiae, 1893; **Premerstein, A.** *Die Anfänge der Provinz Moesia. – AB,* 1, 1898, 144-145; **Йонков-Владикин, Н.** *История на траките. Тракия под римско владичество. – Преобразовател,* 1, 1903, № 4, 314-328; **Филов, Б.** *Римското владичество на Долния Дунав. – Българска сбирка,* 6, 1906, 1-14; **Stein, A**. *Reichsbeamte der Provinz Thracia.* Sarajevo, 1920; **Dessau, H**. *Zur Reihenfolge der Statthalter Moesiens. – AB,* 33, 1926, 345-358; **Пастухов, Ив**. *Римско владичество в България.* С., 1929; **Филов, Б.** *Римското владичество в България.* Варна, 1931; **Каппеллоти, Ч.** *Настаняването на римляните по долния Дунав. – Итало-българско списание,* 3, 1933, 250-256; **Patsch, C.** *Die römische Grenzwehr der Balkanhalbinsel an der Donau. – RIEB,* 1, 1935, 420-434; **Фереро, Г.** *Римска империја и Балкан. – Књига о Балкану,* 1, 1936, 70-74; **Егер, Р.** *Балкан под римљанима. – Књига о Балкану,* 2, 1937, 77-82.

Най-голям принос за пресъздаване на цялостната картина и за осветляване на редица въпроси имат българските учени Б. Геров, В. Велков и М. Тачева. От тях срв.: **Геров, Б.** *Романизмът между Дунава и Балкана.* Част I. *От Август до Хадриан. – ГСУ-ИФФ,* 45, 1948-1949, № 4, 3-91; Част II. *От Хадриан до Константин. – ГСУ-ИФФ,* 47, 1950-1952, 17-122; 48, 1952-1953, 307-415; *Römische Bürgerrechtsverleihung und Kolonisation in Thrakien vor Trajan. – StCl,* 3, 1961, 107-116; *Die Krisis in den Ostbalkanländern der Alleinregierung des Marcus Aurelius. – Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae,* 16, 1968, № 1-4, 325-338; *Zum Problem der thrakischen Dorfgemeinde. – Eirene,* 14, 1976, 31-60; *Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte des Münzschatzfunde. I. Das II. und III. Jh. (101-284). – ANRW,* II, 6, 1977, 110-181; *Zum inneren Organisation des römischen Thrakiens.* – In: *Studia in honorem Veselini Beševliev.* Sofia, 1978, 475-485; *Die Grenzen* *der römischen Provinz Thracia bis zur Gründung des Aurelianischen Dakien.* – *ANRW.* II, 7-1, 1979, 212-240; *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien.* Amsterdam, 1980; *Landownership in Roman Thracia and Moesia (Ist-IIIrd Century).* Amsterdam, 1988.

Проучванията на В. Велков са изключително многобройни и са посветени на периода на римското владичество и предимно на късната античност. Вж.: **Velkov, V**. *Ein Beitrag zum Aufenthalt des Kaiser Theodosius I. in der Provinz Skythien im Jahre 386 im Lichte neuer Erkenntnisse. – Eunomia,* 2, 1961, 49-62; *Zur Geschichte der Provinz Thrakiens im II. Jh. u. Z. – Acta Academiae Scientiarum Hungaricae,* 13, 1965, 207-214; *Bemerkungen über die wirtschaftliche Rolle des städtischen Plebs in der Diozese Thrakien im IV. Jhdt (ad Cod. Theod. 12, 1, 36).* – In: *Die Rolle der Plebs im spätrцmischen Reich.* Berlin, 1969, 55-59; *Der Ostbalkan in der Flavierzeit (69-96).* – In: *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes.* Vol. 2. Sofia, 1969, 167-170; *Thrakien in der Spätsantike (IV-VI Jh.). – Thracia,* 1, 1972, 213-222; *Социално-икономическо и политическо развитие на Северна България през римската епоха.* – В: *Международен семинар по римска керамика.* Велико Търново, 1975, 9-17; *Das Zeitalter Konstantins des Grossen in Thrakien. – Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 24,* 1976, № 1-4, 397-406; *Reihenfolge der Untermösischen Statthalter (270-300). – Archeološki vestnik,* 28, 1977, 421-424; *Административно устройство на провинциите Мизия, Тракия и Македония. Военна организация.* – В: *История на България.* Т. 1. С., 1979, 286-296; *Политическа история на балканските земи в епохата на Римската империя (45-284).* – В: *История на България.* Т. 1. С., 1979, 296-299; *Обществено-икономическо развитие през I-III в.* – В: *История на България.* Т. 1. С., 1979, 299-328; **Велков, В., В. Тъпкова**. *Обществено-икономическо и политическо развитие през IV в.* – В: *История на България.* Т. 1. С., 1979, 377-405; **Велков, В.** *Тракия и Долна Мизия в историческото развитие на Балканския полуостров.* – В: *България в света от древността до наши дни.* Т. 1. С., 1979, 140-150; *Българските земи под римска власт (I-VI в.). – Векове,* 1979, № 5, 20-32; *Développement socio-économique de la Thrace et des thraces (Ier-VIes.). – Pulpudeva,* 3, 1980, 18-23; *Тракия в системата на ранновизантийската държава.* – В: *България 1300. Институции и държавна традиция.* Т. 1. С., 1981, 79-90; *Thrace and Lower Moesia during the Roman and Late Roman Epoch. – Klio,* 63, 1981, № 2, 478-486; *La Thrace et la Mésie Inferieure pendant l'époque de la Basse antiquité.* – In: *Papers Presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria.* Vol. 2. Nottingham, 1983, 177-193; *Die Bedeutung der thrakischen Länder in der ausgehenden Antike. – Pulpudeva,* 4, 1983.

140-144; *Добруджа в периода на римското владичество.* – В: *История на Добруджа.* Т. 1. С., 1984, 124-155; *Добруджа през късната античност.* – В: *История на Добруджа.* Т. 1. С., 1984, 156-173; *Thracia und Dacia in der politische Entwicklung des spätromischen Imperium.* – In: *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident.* Wien, 1986, 7-12; *Политическото значение на българските земи през IV в. от н. е.* – Във: *Втори международен конгрес по българистика.* Т. 6. С., 1987, 18-23; *Political Structure of the Late Roman Empire and Epigraphy. – TAB,* 2, 1987, 130-144; *Geschichte und Kultur Thrakiens und Mösiens.* Amsterdam, 1988; *Moesia Inferior und Thrakien.* – In: *Handbuch der europäischen Wirschafts-und Sozialgeschichte.* Vol. 1. Klett-Cotta, 1990, 600-638.

Важно значение имат наблюденията и анализите на **Тачева, М.** *Основаването на провинция Мизия и социално-правният статут на населението ѝ до Траяновите рефрми.* – В: **Тачева, М**. *История на българските земи в древността.* С., 1987, 148-161; *Организацията на провинция Тракия и Траяновите реформи.* – В: **Тачева, М**. *История на българските земи в древността.* С., 1987, 161-173; *Класово-съсловни противоречия и техните изяви. Развитие на класовата структура през III-IV в.* – В: **Тачева, М**. *История на българските земи в древността.* С., 1987, 173-195; *Widerstand gegen die römische Herrschaft in Thacia zur Zeit des Antonius Pius.* – In: *Forms of Control and Subordination in Antiquity.* Tokyo, 1988, 246-252; *Entwicklung und Verfall der Sklavenhaltergesellschaft in der bulgarischen Gebieten.* – In: *Studia in honorem Borisi Gerov.* Sofia, 1990, 239-252.

За пресъздаване на пълната картина и за детайлното разкриване на обстановката трябва да се имат предвид и работите на **Златковская, Т. Д.** *Нижнедунайские племена в первые два века н. э. – ВДИ,* 1951, № 1, 232-245; *Мизия в I-II веках н. э.* Москва, 1951; **Бешевлиев, В.** *Участието на траките в обществения живот на провинция Тракия и на Източната Римска Империя. – ИИБИ,* 1-2, 1951, 217-234; **Mihailov, G.** *Septimius Severus in Moesia Inferior and Thrace.* – In: *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica.* Sofia, 1963, 113-126; **Fitz, J**. *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia inferior.* Weimar, 1966; **Vittinghoff, Fr**. *Die Bedeutung der Legionslager für die Entstehung der römischen Städte an der Donau und in Dakien.* – In: *Studien zur europäische Vor-und Frühgeschichte.* Neumünster, 1968, 132-142; **Вахтел, Кл**. *Територията на днешна България в системата на римското провинциално управление от I до III в.* – В: *България в света от древността до наши дни.* Т. 1. С., 1979, 168-171; **Vittinghoff, Fr.** *Munizipalisierung des lateinischen Donau-Balkanlimes. – ANRW,* II, 6, 1977; **Gaggero, G**. *Citoyens romains dans la*

Thrace independante. – *Pulpudeva*, 2, 1978, 251-263; **Forni, G.** *Le tribu romane nelle province balcaniche.* – *Pulpudeva*. 2, 1978, 99-118; **Gaggero, El. S.** *The Censitores Provinciae Thraciae (in Connection with Two Inscriptions of Albingaunum and Apri).* – *Pulpudeva*, 3, 1980, 34-41; **Mihailov, G.** *Observations sur les sénateurs dans la vie des provinces de Thrace et de Mésie inférieure.* – In: *Atti del Colloquio Internazionale A. I. E. G. L. su Epigafia e Ordine Senatorio.* Vol. 1. Roma, 1982, 333-349; **Gerassimova-Tomova, V.** *Die Administration der Städte in Thrakien während des I. -III. Jahrhunderts u. Z. (im Gebiet des heutigen Bulgarien).* – *TAB*, 2, 1987, 239-246; **Генчева, Ис.** *Римската политика в долнодунавските провинции Мизия и Дакия през епохата на Ранната империя (от Август до Траян).* С., 1990 (автореферат на докторска дисертация); **Ботева, Д.** *Кризата в Римската империя през 193 г.* – В: *Кризата в историческото развитие.* С., 1991, 21-27; *Долна Мизия и Тракия в системата на Римската империя при ранните Севери (Опит за изясняване на хронологията).* С., 1994 (автореферат на докторска дисертация); *Moesia Inferior and Thracia: Pro and Con Septimius Severus.* – *Limes. Studi di storia,* 5, 1994, 15-19; *Thrace and Lower Moesia During the Reign of Macrinus (217-218 AD).* – *Thracia*, 11, 1995, 445-450. Вж. и обобщението на същия автор: *Долна Мизия и Тракия в Римската имперска система (193-217/218 г. сл. Хр.).* С., 1998.

Селищната система и нейното развитие са проследени от **Иванов, Т**. *Поселищната приемственост в тракийските земи през римската епоха.* – *Археология*, 1972, № 2, 7-16; *Über die Kontinuität der thrakischen Gebiete während der Römerzeit.* – *Thracia*, 1, 1972, 159-178; **Stančeva, M.** *Le réseau des établissements thraces à la fin de l'antiquité à la lumière des données archéologiques.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 445-458; **Митева, Н.** *За някои изменения в поселищната система на тракийските провинции през II-V в.* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1982, 184-202; **Койчева, К.** *Към поселищното развитие на Долна Мизия през късната античност.* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1982, 149-157; *Settlement Development in Lower Moesia in Late Antiquity.* – *TAB*, 5, 1990, 162-165. От значение в това отношение са констатациите на **Велков, В.** *Селото и градът в Тракия и Дакия през IV-V в.* – *ИПр*, 1955, № 4, 32-55; *По някои проблеми на късноантичното село в Тракия.* – *ИПр*, 1956, № 5, 93-110; **Gerov, B**. *Die Einteilung der städtischen Territorien im römischen Thrakien in Regiones, Chorai, Phylai und Komarchai.* – *Vestigia,* 17, 1973, 492-495; **Poulter, An. G.** *Rural Communities (Vici and Comai) and their Role in the Organization of the Limes of Moesia Inferior.* – *Roman Frontier Studies,* 12, 1980, 729-744; **Tačeva, M**. *Phylarchai und Phylai in der Provinz Thracia.* – *Index*, 20,

1992, 179-187; **Gerassimova, V., L. Slokoska**. *Die Phylen von Pautalia.* – *Pulpudeva,* 6, 1993, 59-64.

За колониите, за муниципиите, за други видове селища и за укрепителната система срв.: **Vulpe, R**. *Le nombre des colonies et des municipies de la Mésie Inférieure.* – In: *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica.* Sofia, 1963, 145-156; *Colonies et municipies de la Mésie Inférieure.* – In: *Studia Thracologia.* Bucureşti, 1976, 289-314; **Мургына, Н**. *Римские муниципии во Фракии. (О составе римского гражданства во фракийских городах).* – В: *Проблемы романизации, этногенеза и городского устройства. (От античности до средневековья).* Москва, 1977, 54-80; **Георгиева, Р.** *Селища по крайбрежието на р. Дунав между Sexaginta prista и Durostorum през римската епоха.* – *Векове,* 1977, № 3, 52-58; **Stanev, N.** *Der Donaulimes (Sektor Novae-Transmarisca) in militärstrategischer Hinsicht während des III.-V. Jahrhunderts.* – *Thracia*, 8, 1988, 23-49; **Velkov, V.** *La consrtuction en Thrace à l'époque de Bas Empire (d'après les écrits).* – *Archeologia* (Warszawa), 10, 1960, № 1, 124-138; **Mihailov, G.** *La fortification de la Thrace par Antonin le Pieux et Marc Aurule.* – *Studi Urbinati,* 35, 1961, № 1-2, 5-19; **Иванов, Т.** *Укрепителната система на Абритус.* – *Археология,* 1966, № 4, 18-32; *За датировката и архитектурата на лагерите през римската императорска епоха.* – *МПК,* 1973, № 3, 6-10; *За някои преустройства на укрепителната система през ранновизантийската епоха (V-VI в.).* – *Археология,* 1973, № 4, 24-34; **Чичикова, М.** *Укрепителната система и градоустройството на Нове според последните археологически проучвания.* – *Векове*, 1975, № 2, 36-43; **Иванов, Т.** *Урбанизация и укрепителна система в Тракия и Долна Мизия (I-IV в.).* – В: *България 1300. Институции и държавна традиция.* Т. 1. С., 1981, 95-105; *Укрепителната система в Тракия през римската епоха.* – *ВИСб,* 3, 1982, 114-126; *Das Befestigungssystem der Colonia Ulpia Oescensium.* – In: *Akten des XIV internationalen Limeskongresses.* Vol. 2. Wien, 1990, 913-924; **Parnicki-Pudelko, St.** *The Fortifications in the Western Sector of Novae.* Poznan, 1990; **Машов, Сп.** *Късноантичният кастел и ранновизантийският град Августа при с. Хърлец, община Козлодуй.* – *ИМСЗБ,* 16, 1991, 21-46; **Ivanov, R.** *Das Befestigungssystem von Augustae II an der Unterdonau.* – In: *Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube from the IVth to the VIth Century A. D.* Poznan, 1997, 31-34; **Zyromski, M.** *The Development of Roman Towns on Middle and Lower Danube – the Military Factor.* – In: *Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube from the IVth to the VIth Century A. D.* Poznan, 1997, 13-20; **Zahariade, M.** *The Civitas and the Castra on the Ripa Danubii in the IVth-VIth Centuries A. D.* – In: *Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube from the IVth* *to the VIth Century A. D.* Poznan, 1997, 9-12

За градоустройството и урбанизацията срв.: **Велков, Ив.** *Мъртви градове.* С., 1933; **Jones, A. H. M.** *The Cities of the Eastern Roman Provinces.* Oxford, 1937. Основна е монографията на **Велков, В.** *Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали.* С., 1959; **Beševliev, V**. *Les cités antiques en Mésie et en Thrace et leur sort à l'époque du haut Moyen Age.* – *EB*, 1966, № 5, 207-220; **Иванов, Т.** *Градоустройството през римската и късноантична епоха в България.* – *Археология*, 1967, № 4, 10-29; *Die Städteban in Ober-und Untermösien und Thrakien in der Römerzeit und der Spätantike.* – In: *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes.* Vol. 2. Sofia, 1969, 491-502; **Velkov, V**. *Der Urbanisationsprozess auf dem Balkan bis Ende der Antike (in Betracht der Urbanisation in Thrakien).* – In: *Le processus d'urbanisation de l'espace balkanique jusqu'à la fin de l'antiquité.* Bucureşti, 1974, 3-15; **Gerov, B.** *Zum Problem der Entstehung der römischen Städte am Unteren Donaulimes.* – *Klio*, 59, 1977, № 2, 299-310; **Velkov, V.** *Cities in Thracia and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials).* Amsterdam, 1977; **Николов, Д.** *Античните градове в Тракия.* – *МПК*, 1978, № 2, 5-9; **Velkov, V.** *Roman Cities in Bulgaria. Collected Studies.* Amsterdam, 1980; **Nicolov, D.** *Particularités des villes antiques en Thrace romaine*. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 371-378; **Гочева, Зл**. *Градът в провинция Тракия през римската епоха и късната античност.* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1982, 169-183; **Ivanov, T.** *The Roman Cities of Moesia and Thrace (Modern Bulgaria).* – In: *Papers Presented to the International Symposium of the Ancient History and Archaeology of Bulgaria.* Vol. 2. Nottingham, 1983, 129-155; *Die römische Städte in Ober-und Untermösien.* – In: *Atti de III° Congresso di Studi del Sud-Est Europeo.* Taranto, 1983, 257-275; **Poulter, An. G.** *Town and Country in Moesia Inferior.* – In: *Papers Presented to the Ancient History and Archaeology of Bulgaria.* Vol. 2. Nottingham, 1983, 74-119; *Roman Towns and the Problem of Late Roman Urbanism: the Case of the Lower Danube.* – *Hephaistos*, 5-6, 1984, 109-132.

За конкретни градове, кастели и селища срв.: **Gerov, B.** *Nouvelles données sur le début de l'histoire d'Oescus.* – *RPh*, 24, 1950, 146-165; – В: **Иванов, Т.** *Ескус в светлината на последните проучвания.* – *Археологически открития в България.* С., 1957, 111-133; **Димова, В., В. Дойков**. *Сегсагинта Приста.* – *ИНМР*, 1, 1964, 11-16; **Gerov, B.** *Die Rechtsstellung der untermösischen Stadt Novae.* – In: *Akte des IV internationalen Kongresses für Geschichte und Epigraphik.* Wien, 1964, 128-133; **Велков, В.** *Приноси към историята на римските градове в България. Рациария.* – *ТВПИ „Братя Кирил и Методий"*, 2, 1965, № 1, 3-24; **Николов, Д.** *Августа Траяна – Верея (II-VI в.).* – *Археология*, 1965, № 3, 11-21; **Ivanov, T.** *Die Festungsmauer des Kastells Jatrus.* – *Klio*, 47, 1966, 23-56; **Velkov, V.** *Ratiaria. Eine römische Stadt in Bulgarien.* – *Eirene*, 5, 1966, 155-175; **Змеев, Р**. *Кастелът Трансмариска.* – *Археология*, 1969, № 4, 45-54; **Велков, В.** *Принос към историята на римските градове в България.* II. *Монтана (дн. Михайловград).* – В: *Сб. 280 години Чипровци 1688-1968.* С., 1971, 105-114; **Gerov, B.** *Marcianopolis im Lichte der historischen Angaben und der archäologischen, epigraphischen und numismatischen Materialen und Forschungen.* – *StBalc*, 10, 1975, 49-71; **Velkov, V**. *Die thrakische Stadt Bizye.* – In: *Studia in honorem Veselini Beševliev*. Sofia, 1978, 174-181; **Danov, Chr**. *Philippopolis, Serdica, Odessos. Zur Geschichte und Kultur der bedeutendsten Städte Thrakiens von Alexander d. Gr. bis Justinian.* – *ANRW*, II, 7. 1, 1979, 241-300; **Мрозевич, Л.** *Положението на Нове в организационната структура на провинция Долна Мизия (I-III в.).* – *Векове*, 1980, № 4, 5-14; **Иванов, Т.** *Абритус. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия.* Т. 1. С., 1980; **Слокоска, Л.** *Пауталия. Топография, градоустройство и укрепителна система.* С., 1981(автореферат на докторска дисертация); *Пауталия. Топография, градоустройство и укрепителна система.* Т. 1. С., 1989; **Велков, В**. *Emporion Thouidas – новооткрито селище в провинция Тракия.* – *Археология*, 1982, № 3-4, 40-43; **Giorgetti, D.** *Ratiaria and its Territory.* – In: *Papers Presented to the International Symposium of the Ancient History and Archaeology of Bulgaria.* Vol. 2. Nottingham, 1983, 19-27; **Ivanov, T., S. Stojanov**. *Abritus. Geschichte und Archäologie.* Sofia, 1985; **Иванов, Р.** *Античният град Никополис ад Иструм.* – *Векове*, 1986, № 6, 37-41; **Ivanov, T.** *Nicopolis ad Istrum. Probleme e scoperte.* – *Ratiariensia*, 3-4, 1987, 251-260; **Велков, В**. *Античният Дуросторум.* – В: *Дуросторум-Дръстър-Силистра. Сборник изследвания.* Силистра, 1988, 25-31; **Станчева, М.** *Сердика през I-III в.* – В: *Сердика.* Т. 2. С., 1989, 11-17; **Велков, В.** *Сердика – I хил. пр. н. е. -VI в. от н. е.* – В: *София през Вековете.* Т. 1. С., 1989, 14-26; **Press, L., J. Sarnowski**. *Novae. Römisches Legionslager und frühbyzantinische Stadt an der unteren Donau.* – *Antike Welt*, 1990, № 4, 225-243; **Велков, В**. *Montana – castra et civitas (епиграфски свидетелства за възникването на Монтана).* – *ГНАМ*, 8, 1992, 396-400; **Boteva, D.** *Augusta Traiana and its Territory.* – *Index*, 20, 1992; **Ivanov, T**. *Ulpia Oescus. Römische und frühbyzantinische Stadt in Moesia Inferior (Nordbulgarien).* – *BHR*, 1993, № 2-3, 23-48; **Маджаров, К**. *Диоклецианопол. Топография, укрепителна система, градоустройство и архитектура.* Т. 1. С., 1993; **Иванов, Т., Р. Иванов**. *Никополис ад Иструм.* Т. 1. С., 1994; **Александров, Г.** *Монтана*. Т. 1. *Монтана*, 1994; **Poulter, An. G**. *Nicopolis ad Istrum: a Roman, Late Roman and*

Early Byzantin City. London, 1995; **Rousseva-Slokoska, L.** *Les recherches archéologiques à Nikopolis ad Istrum. Résultats et problèmes (1985-1994)*. – In: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*. Beograde, 1996, 205-211; **Иванов, Т., Р. Иванов.** *Улпия Ескус*. Т. 1. С., 1998. Особено важни са поредиците: *Iatrus-Krivina*. Vol. 1-5. Berlin, 1979-1997; *Ratiariensia*. Vol. 1-4. Bologna, 1980-1987; *Novaensia*. Vol. 1-9. Warszawa, 1987-1997; *Novae. Studies and Materials*. Vol. 1. Poznan, 1995.

Поземлените отношения са изследвани детайлно от **Геров, Б.** *Проучвания върху поземлените отношения в нашите земи през римско време I-III в. – ГСУ-ФФ*, 50, 1956, № 2, 13-73; *Земевладението в римска Тракия и Мизия (I-III в.). – ГСУ-ФКлНФ*, 72, 1980, № 2, 3-173; *Aspekte des Grund-und Bodenbesitzes im römischen Thrakien und Mösien*. – In: *Papers Presented to the International Symposium of the Ancient History and Archaeology of Bulgaria*. Vol. 2. Nottingham, 1983, 1-10. Вж. още: **Велков, В.** *Към въпроса за аграрните отношения в Мизия през II в. от н. е. – Археология*, 1962, № 1, 31-34; *Les campagnes et la population rurale en Thrace au IVe-VIe s. – Byzantinobulgarica*, 1, 1962, 33-66; **Николов, Д.** *Поземлените отношения в римска Тракия*. – В: *Материали от Първия конгрес на БИД*. Т. 1. С., 1972, 369-374; *Едрите поземлени владения в римска Тракия. – МПК*, 1975, № 1-2, 3-11; *Les grandes propriétées foncières dans la Thrace romaine. – Archeologia* (Warszawa), 26, 1976, 64-69; *La propriété foncière et le droit de son héritage chez les thraces*. – In: *Dritter internationaler Thrakologischer Kongress*. Vol. 2. Sofia, 1984, 232-236; *Организация на селското стопанство в римска Тракия*. – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му*. С., 1985, 318-324. Относно вилите литературата е огромна. Тук се привеждат само някои примери. Срв.: **Dremsizova-Nelčinova, Tz.** *La villa romaine en Bulgarie*. – In: *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*. Vol. 2. Sofia, 1969, 503-512; **Nicolov, D.** *The Roman Villa at Chatalka, Bulgaria*. Oxford, 1976 (= *BAR Suppl. Series*, 17); **Младенова, Я.** *Античната вила Армира край Ивайловград*. С., 1991. Обобщението е на **Динчев, В**. *Римските вили в днешната българска територия*. С., 1997.

Икономическите и търговските отношения са проучвани от **Дремсизова-Нелчинова, Цв**. *Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха. – ИНМК*, 1, 1960, 1-17; **Жуглев, К.** *Икономическото положение в Тракия и Мизия и търговските им отношения с Италия през I-II в. от н. е. – ГСУ-ФИФ*, 1966, № 3, 187-305; *Les relations commerciales de la Thrace et de la Mésie avec l'Italie au IIe-IIIe s. de n. è.* – In: *Musaica. Sbornik Filozofickèho Fakulty University Komenskèho*, 17, 1966, 53-123; **Иванов, Т.** *Търговски връзки на Сирмиум с Тракия по време на деценалията на император Лициний. – ИАИ*, 33, 1972, 225-237; **Suceveanu, Al.** *Viaţa economica in Dobrodgea romana secolete I-III e. n.* Bucureşti, 1977; **Sultov, B.** *Centres antiques de poteries en Mésie Inferieure*. Sofia, 1976; *Керамичното производство на територията на Никополис ад Иструм (II-IV в.)*. С., 1981 (автореферат на докторска дисертация). Същото и на английски език: *Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (IInd-IVth Century)*. Sofia, 1985; **Николов, Д.** *Организация промышленного производства в римских провинциях Фракия и Мизия (I-VI в.). – ТАВ*, 1, 1986, 93-97; **Димитрова-Милчева, Ал**. *Търговски връзки на провинция Мизия през ранноимперската епоха в светлината на импортната керамика. – Археология*, 1996, № 1, 11-19. В това направление най-значителни са приносите на нумизматите. Срв.: **Пик, Б**. *Монетни изображения от римската епоха в България*. С., 1931; **Schönert-Geiss, E**. *Zur Geschichte Thrakiens anhand von griechischen Münzbildern aus der römischen Kaiserzeit. – Klio*, 49, 1967, 217-264; *Das Ende der Provinzialprägung in Thrakien und Mösien. – Klio*, 50, 1968, 251-256; *Die Münzprägung von Augusta Traiana und Traianopolis*. Berlin, 1991; **Юрукова, Й.** *За началото на монетосеченето на Никополис ад Иструм – т. нар. монета на Сабина Попея. – Нумизматика*, 1975, № 3-4, 39-44; *Бронзовото монетосечене на градовете в Тракия и Мизия през II-III в. Характер и функции. – Епохи*, 1994, № 2, 111-117; **Божкова, Б.** *Монетарницата в Сердика през втората половина на III-IV в. – Нумизматика*, 1977, № 4, 3-10; *Монетарницата в Херонея Тракийска през IV в. – Археология*, 1978, № 3, 8-18 и нейното обощение: *Монетарниците в Тракия – IV в. Монетосечене и циркулация*. С., 1978 (автореферат на докторска дисертация); **Dimitrov, K.** *La circulation monétaire à Novae au IV siècle. – Pulpudeva*, 3, 1980, 199-205; *La circulation monétaire à Novae pendant la seconde moitié du III siècle (selon les trouvailles numismatiques du secteur Est). – Pulpudeva*, 4, 1983, 290-295.

Военната организация на тракийските римски провинции се проучва от **Keil, Er**. *De Thracum auxiliis*. Berolini, 1885; **Mitrescu, F.** *Istoria Legiunei I Italică şi a oraşului Novae*. Bucarest, 1889; **Filov, B.** *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*. Leipzig, 1906; *Помощните войски на римската провинция Мизия. – ИИД*, 2, 1906, 41-90; **Weerd Hubert van de**. *Etude historique sur trois legions romaines du Bas-Danube (V Macedonica, XI Claudia, I Italica) siuvie d'un aperçu général sur l'armée romaine de la province de Mésie Inferieure sous le Haut-Empire*. Paris, 1907; **Syme, R.** *Some Notes on the Legions under Augustus. – JRS*, 23, 1933, 14-33; **Wagner, W.** *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und*

Dakien von Augustus bis Gallienus. Berlin, 1938; **Nesselhaui, H.** *Die Legionen Moesiens unter Claudius und Nero*. – In: *Laurae Aquincenses memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae*. Vol. 2, 1941, 40-46; **Штаерман, Е. М.** *Этнический и социальный состав римского войска на Дунае*. – *ВДИ*, 1946, № 3, 256-266; **Герасимова-Томова, В**. *Разместване на римските помощни войски през II в. в Мизия и Дакия (по епиграфски паметници)*. – *Археология*, 1969, № 4, 5-11; *Дислокация на римските помощни войски в провинция Мизия от 44 до 86 г. на н. е*. – *Археология*, 1970, № 4, 22-33; *Римските помощни войски на провинция Мизия*. С., 1972 (автореферат на докторска дисертация); **Forni, G.** *Considérations sur l'occupation militaire en Thrace au cours des deux premiers siècles de notre ère*. – *Thracia*, 2, 1974, 123-129; **Петкова, И.** *За участието на траките във византийската армия (IV-VI в.)*. – *ВИСб*, 1977, № 3, 146-151; **Velkov, V.** *Zum Militärwesen der römischen Provinz Thrakien. Das Militärlager Kabyle*. – *Chiron*, 8, 1978, 433-439; *Военният лагер Кабиле по епиграфски данни*. – В: *Поселищен живот в Тракия*. Ямбол, 1983, 116-124; **Сарновски, Т.** *Комендатурата на I Италийски легион в Нове*. – *Векове*, 5, 1981, 34-42; **Mrozewicz, L.** *Roman Military Settlements in Lower Moesia (1st-3thC.)*. – *Archeologia* (Warszawa), 33, 1982, 79-105; **Иванов, Р.** *Висши чинове и центуриони в римската войска на Горна и Долна Мизия (I-III в.)*. – *ВИСб*, 1983, № 2, 167-173; **Sarnowski, T.** *Die legio I Italica und der untere Donauabschnitt der Notitia Dignitatum*. – *Germania*, 63, 1985, № 1, 107-127; **Иванов, Р.** *Римската войска в днешна Северна България (I-III в.). Структура и функции на военните чинове*. С., 1986 (автореферат на докторска дисертация); **Танчева-Василева, Н.** *Военният лагер в Кабиле*. – В: *Поселищен живот в Тракия*. Ямбол, 1986, 123-139; **Sarnowski, T.** *Zur Truppengeschichte der Dakerkriege Traiana. Die Bonner legio I Minervia und das Legionslager Novae*. – *Germania*, 65, 1987, № 1, 107-122; **Velkov, V.** *Römisches Militärwesen in der Provinz Thrakien*. – *Thracia*, 9, 1989, 5-11; **Kolendo, J.** *Sur la date de la création de la Legio I Italica*. – In: *Studia in honorem Borisi Gerov*. Sofia, 1990, 128-133;**Donevski, P**. *Zur Topographie von Durostorum*. – *Germania*, 68, 1990, № 1, 236-245; **Mrozewicz, L.** *Die Stathalter des ungeteilten Moesia. Einleitende Bemerkungen*. – *Prosopographica*. Poznan, 1993, 23-34; **Ivanov, R.** *Der Limes von Dorticum bis Durostorum (I. -VI. Jh.). Bauperioden des Befestigunssystems und archäologische Ergebnisse 1980-1995*. – In: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*. Belgrade, 1996, 161-171.

За управителите на провинциите вж.: **Stout, S. E.** *The Governors of Moesia*. Princeton, 1911; **Condurachi, Em.** *Sur la carrière de Q. Tullius Maximus, gouverneur de Thrace*. – *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, 3, 1936-1940, 148-152; **Stein, A.** *Die Legaten von Moesien*. Budapest, 1940; **Syme, R.** *Legates of Moesia*. – *Dacia*, 12, 1968, 331-340; **Thomasson, B. E.** *Laterculi Praesidum. Moesia, Dacia, Thracia*. Göteborg, 1977.

За варварите, за варварските нашествия и за етническите промени срв.: **Апостолидис, М**. *Обсадата и завладяването на гр. Пловдив от готите*. – *ГПНБ*, 1925, 187-194 (= сб. *Борис Дякович*); **Horovitz, Ph.** *Le problème de l'évacuation de la Dacie Transdanubienne*. – *RH*, 169, 1932, 82-90; **Димитров, Д. П.** *Революционни брожения в Тракия и Мизия през римско време*. – *ИПр*, 3, 1946-1947, 35-51; **Геров, Б.** *Нови данни за император Деций Траян*. – *ГНМП*, 2, 1950, 93-100; **Кудрявцев, О. В.** *Вторжение костобоков*. – *ВДИ*, 1950, № 3, 56-70; **Дмитрев, А. Д.** *Восстание вестготов на Дунае и революция рабов*. – *ВДИ*, 1950, № 1, 66-80; **Цанкова, Г.** *Населението на Източната римска империя и варварите през епохата на варварските нашествия*. – *ИПр*, *8*, 1951-1952, 143-165; **Russu, I. I.** *Les costoboces*. – *Dacia*, 3, 1959, 341-352;**Тъпкова-Заимова, В.** *Нашествия и етнически промени на Балканите VI-VII в*. С., 1966; **Gerov, B**. *Die gotische Invasion in Mösien und Thrakien unter Decius im Lichte der Hortfunde*. – In: *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica*. Sofia, 1963, 127-146; *Един нов документ за готските нашествия при Галиен и за историята на Пловдив*. – *ГМП*, 4, 1966, 23-39; *Die Invasion der Carpen im Jahre 214*. – In: *Acta of Epigraphic Congress*. Oxford, 1971, 431-436; *Zur Verteidigung der Städte im Balkanraum während der Nordvölkerinvasion vom II. bis zum IV. Jh*. – *Klio*, 55, 1973, 285-288; **Тъпкова-Заимова, В.** *Политическа история през V в*. – В: *История на България*. Т. 1. С., 1979, 405-413; **Велков, В., В. Тъпкова-Заимова**. *Етнически промени през IV-V в. до идването на славяните*. – В: *История на България*. Т. 1. С., 1979, 413-417; **Miteva, N.** *The Goths and the Late Ancient Civilization in the Balkan Peninsula*. – *EH*, 9, 1979, 7-21; **Arnaldi, Ad.** *Les victoires sur les goths, les sarmates et les carpes dans le monnayage au Bas-Empire*. – *Pulpudeva*, 4, 1983, 227-232; **Miteva, N.** *Die Hunnen und die spätantike Zivilisation in den Gebieten Thrakiens*. – *Thracia*, 9, 1989, 143-151; **Velkov, V.** *Der Wohnsitz der Gothi minores (der Wulfilagoten) in Mösien*. – In: *Studia in honorem Georgii Mihailov*. Sofia, 1995, 491-496; **Prostko-Prostynski, J.** *Theodoric the Great in Novae. Some Remarks on the Chronology of Events*. – In: *Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube from the IVth to the VIth Century A. D.* Poznan, 1997, 21-30.

Относно границите на провинциите срв.: **Buday, A.** *Quelques observations sur les problèmes provinciaux romains. 2. Les frontières de la Moesie et de la Dacie*. – *Dolgozatok. Traveaux de la section numismatique et archéologique du musée national de Transylvanie à Kolozsvar*, 7, 1916, 22-27; **Геров, Б.** *Северната граница на провинция Тракия*. – *ИАИ*, 17, 1950, 11-29; **Велков, В.** *Из истории нижнедунайского лимеса в конце I в. н. э.* – *ВДИ*, 1961, № 2, 69-82; *Der römische Limes in Bulgarien während der Spätantike.* – *StCl*, 3, 1961, 241-249; **Gerov, B.** *Epigraphische Beiträge zur Geschichte des möesischen Limes in vorclaudischer Zeit.* – In: *Acta Antique Academia Scientiarum Hungaricae*, 15, 1967, № 1-4, 85-105; **Vulpe, R**. *La limite méridionale de la provice romaine de Scythie.* – *StBalc*, 1, 1970, 33-46; **Zaninović, M.** *The Frontier between Dalmatia and Moesia Superior.* – *Pulpudeva*, 4, 1983, 88-94; **Велков, В**. *Нови данни за територията на Никополис ад Иструм и за северната граница на провинция Тракия през II в.* – *Археология*, 1986, № 2, 24-28; **Ботева, Д**. *Северната граница на провинция Тракия при Септимий Север.* – *Векове*, 1989, № 1, 16-20; **Тачева, М.** *Северната граница на провинция Тракия до Северите (1. От Алмус до Никополис ад Иструм).* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1994, 115-124; *The Northern Border of the Thracia Province to the Severi (2. From Nicopolis ad Istrum to Odessos).* – *Thracia*, 11, 1995, 427-434; **Boteva, D.** *The South Border of Lower Moesia from Hadrian to Septimius Severus.* – In: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube.* Belgrad, 1996, 173-176; **Zahariade, M.** *The Roman Frontier in Scythia Minor(1980-1994).* – In: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube.* Belgrad, 1996, 223-234.

Римските пътища са проследени от **Miller, K.** *Itineraria Romana an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt.* Stuttgard, 1916, 413-610; **Велков, Ив**. *Стари римски пътища и селища в днешните български граници.* – *БИБ*, 1, 1929, № 4, 44-71; **Иречек, К.** *Военният път от Белград за Цариград и Балканските проходи. Историко-географска студия.* – *БИБ*, 4, 1931, № 4, 1-168; **Димитров, Д. П.** *Пътното дело у римляните.* – *Просвета*, 1, 1935-1936, 940-947; **Todorov, Y.** *Le grandi strade romane in Bulgaria.* – *Istituto di Studi Romani*, 16, 1937, 1-33; **Цончев,** *Д. Римският път Philippopolis – Carassura и разклонението му при Ranilum.* – *ГПНБМ*, 1940-1941, 40-60; *Римският път Philippopolis – Tugugerum – Bessapara.* – *ГПНМ*, 2, 1950, 69-83; *Новые данны о римской дороге Филипополь – Эск – Дакия.* – *ВДИ*, 1958, № 1, 164-168; **Tăpkova-Zaimova, V**. *Les voies romaines dans les régions bulgares à l'époque médiévale.* – In: *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica.* Sofia, 1963, 165-172; **Велков, В**. *Крепости и пътища.* С., 1965; **Бешевлиев, В.** *Римските пътища в източната част на Балканския полуостров.* – *Нумизматика*, 1969, № 1-2, 11-18; **Недев, С.** *Пътищата между Марцианопол и Анхиало – Аетос през римската и ранновизатийската епоха.* – *Известия на ВИНД*, 13, 1972, № 1, 160-175; **Горова, Д.** *Бележки за пътищата и следи от пътни съоръжения от римската епоха в Бургаския район.* – *ИБИД*, 32, 1978, 5-19; **Маджаров, М.** *Пътят Ескус – Филипопол (I-VI в.). Пътни станции и селища.* С., 1988 (автореферат на докторска дисертация); *Пътят Ескус – Филипопол (I-IV в.).* – *Археология*, 1990, № 1, 18-29.

За етническите и за етнокултурните взаимодействия срв.: **Gerov, B**. *L'aspect ethnique et linguistique dans la région entre le Danube et le Balkan à l'époque romaine (Ier-III^{e}s.).* – *Studi Urbinati*, 33, 1959, № 1-2, 173-191; **Velkov, V.** *Zur Frage der ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung in den Städten Thrakiens in der Spätantike.* – In: *Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt.* Vol. 2. Berlin, 1965, 267-280; *Някои проблеми на етническото състояние в древнотракийските земи през V-VI в.* – В: *Материали от Първия конгрес на БИД.* С., 1972, 375-379; **Димитров, Д.** *Некоторые вопросы этно-культурной истории населения по берегу Нижнего Дуная в V-VII вв.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 451-454; **Митева, Н.** *Населението в тракийските земи през IV-VI в. – етнокултурни отношения.* С., 1980 (автореферат на докторска дисертация); *On the Ethno-Cultural Aspect of the Thracians in the Late Antiquity.* – *Thracia*, 5, 1980, 255-264; **Stančeva, M**. *Témoignages archéologiques sur les thraces pendant la Basse antiquité.* – *Thracia*, 5, 1980, 235-242; **Velkov, V.** *Problèmes des études ethniques en Thrace durant la Basse antiquité.* – *Eirene*, 16, 1985, № 2, 157-160; **Miteva, N.** *Some Ethnocultural Problems in the Evidence of the Authors during the Late Antiquity about the Thracian Lands.* – *Thracia*, 8, 1988, 12-16. За тракийската диаспора пред този период са важни наблюденията на **Фол, Ал.** *Траките в Италия и в западните провинции на Римската империя от I до III в.* С., 1965(автореферат на докторска дисертация); *Les thraces dans l'Empire Romaine d'Occident (Ier-III^{e}s.).* – *ГСУ-ФИФ*, 58, 1964, № 3, 299-309; 61, 1967, № 3, 1-17; 62, 1968, № 3, 193-273; *Noms propres et noms de lieux thraces dans l'Empire romaine d'Occident (corrigenda).* – *Pulpudeva*, 2, 1978, 41-42. От същия автор вж. още: *Трудовая деятельность фракийцев в западных провинциях Римской империи (I-III вв. н. э.).* – В: *Античное общество.* Москва, 1967, 74-81; **Pflaum, H. G.** *Pannoniens et thraces en Afrique du nord romaine à l'époque du Haut-Empire.* – *Pulpudeva*, 2, 1978, 53-67; **le Glay, M.** *Les thraces dans les gaules et les germaines.* – *Pulpudeva*, 4, 1983, 39-50.

Връзките и взаимодействията с Мала Азия са успешно изследвани от **Gren, E.** *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit.* Uppsala, 1941; **Velkov, V.** *Kleinasiaten und Syrer in den Balkangebieten während der Spätantike (IV-VI. Jh.).* – *EH*, 2, 1965, 19-29; **Tačeva, M.** *Kleinasiaten und Syrer in Nicopolis ad Istrum (II-III Jh.).* – In: *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes.* Vol. 2. Sofia, 1969, 115-123;

Ролята на преселниците от Мала Азия, Сирия и Египет в икономическия живот на Долна Мизия и Тракия (I-III в.). С., 1969 (автореферат на докторска дисертация); *Ролята на преселниците от Мала Азия в икономическия и културен живот на западнопонтийските градове през I-III в. – ИНМВ,* 8, 1972, 17-43; **Velkov, V., M. Tačeva.** *Elements orientaux méditerranéens en Thrace et Mésie.* – In: *Bulletin de l'Association Internationale des Etudes Sud-Est Européennes,* 11, 1973, № 1-2, 61-110; **Свенцицкая, Ир. С.** *К вопросу типологической связи Фракии и малоазийских провинции Римской империи. – Thracia,* 2, 1974, 119-122; **Vulpe, R.** *Les populations sud-orientales de l'Europe et l'Empire romaine.* – In: *Studia Thracologica.* Bucureşti, 1976, 180-198; **Mihailov, G.** *Population et onomastique d'Asie Mineure en Thrace. – Pulpudeva,* 2, 1978, 68-80; **Beševliev, V.** *Kleinasiatische Personnamen in den spätgriechischen und spätlateinischen Inschriften aus Scythia Minor, Moesia Inferior und Thracia. – Pulpudeva,* 2, 1978, 94-98; **Tačeva, M.** *Population et onomastique d'Asie Mineure et en Mésie Inférieure. – Pulpudeva,* 2, 1978, 81-88; *Тракийските земи и Мала Азия през римската епоха.* – В: *България в света от древността до наши дни.* Т. 1. С, 1979, 161-167.

Относно Дакия и даките срв.: **Vulić, N.** *Les deux Dacies. – Musée belge,* 27, 1923, 253-259; **Vetters, H.** *Dacia Ripensis.* Wien, 1950; **Bodor, A.** *Dacian Slaves and Freemen in the Roman Empire and the Fate of the Dacian Prisoners of War.* – In: *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica.* Sofia, 1963, 45-52; **Vulpe, R.** *La Valachie et la Basse Moldavie sous les romains.* – In: *Studia Thracologica.* Bucureşti, 1976, 150-179; **Barbulescu, M.** *Un aspect des relations interprovinciales entre la Dacie, la Mésie et la Thrace. – Pulpudeva,* 1, 1976, 218-220; **Russu, I. I.** *Daco-getii in Imperiul Roman (in afara provinciei Dacia Traiana).* Bucureşti, 1980; **Tudor, D.** *Les rapports aux Ier-IIIe siècle de notre ère de Dacie inférieure.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 239-252; **Ignat, M.** *Les populations daces au nord-est des Carpates aux II-III s. de n. è.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 317-322; **Bichir, Ch.** *Les daces libres aux IIe-IVe s. de n. è.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 323-330; **Zoltan, S.** *Les daces et romains aux IIe-IVe siècles dans le Sud-Est de la Transylvanie.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 359-362; **Petolescu, C.** *Evolution des structures politiques et administratives de la Dacie romaine. – TAB,* 2, 1987, 265-267.

За проблемите относно елинизацията и романизацията в тракийските земи вж.: **Grégoire, H.** *La romanisation aux bouches du Danube. – Revue belge de philologie,* 4, 1925, 317-349; **Колосовская, Ю. К.** *О романизации Дакии. – ВДИ,* 1957, № 1, 81-101; **Геров, Б.** *Въпросът за романизацията на тракийското население в българските земи.* – В: *Етногенезис и културно наследство на българския народ.* С., 1971, 33-37; **Бешевлиев, В.** *За мястото на латинския език в Долна Мизия през късната античност. – Археология,* 1976, № 2, 49-51; **Mihailov, G.** *Le problème de l'hellénisation et de la romanisation des thraces.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 211-216; **Gočeva, Zl.** *Romanisation „orientale“ – prévision et réalité.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 265-276; **Protase, D.** *Die Romanisation des innerkarpatischen Dakien.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 253-258; **Condurachi, Em.** *La romanité orientale: genèse et évolution.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 207-210; **Barbulescu, M.** *La culture spirituelle romaine et la romanisation des daco-gètes.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 259-264; **Митева, Н.** *Проблеми за „романизацията“ и „елинизацията“ според извори за Североизточна България през II -средата на IV в.* – В: *Североизточна България – древност и съвремие.* С., 1985, 206-214; **Марков, К.** *Романизация и елинизация в нашите земи (I-III в.).* – В: *Североизточна България – древност и съвремие.* С., 1985, 175-182; **Тачева, М.** *Елинизмът, романизмът и тракийската култура.* – В: **Тачева, М.** *История на българските земи в древността.* С., 1987, 192-235.

За края на робовладелските отношения в древна Тракия срв.: **Ангелов, Д.** *Към въпроса за разложението на робовладелските отношения в Източната римска империя.* – В: *Изследвания в чест на Марин Дринов.* С., 1960, 261-272; **Тачева, М.** *За появата на колоната в Долна Мизия и Тракия. – ТВПИ „Братя Кирил и Методий“,* Велико Търново, 1, 1963-1964, 193-214; **Велков, В.** *Краят на робовладелските отношения в древна Тракия. – Векове,* 1973, № 2, 48-52; **Николов, Д.** *Археологические свидетельства о разложении робовладельческого способа производства и установливании колоната в римской Фракии. – Eirene,* 14, 1976, 309-310.

ГЛАВА ЕДИНАДЕСЕТА

ВСЕКИДНЕВИЕ

Обобщителни обзори за всекидневния живот на траките се правят още в началото на XX в. Най-важно, със сравнително пълна сбирка от текстове на древните автори, е изследването на **Кацаров, Г.** *Битът на старите траки според класическите писатели.* – *СпБАН*, 1, 1913. Разширено и допълнено същото съчинение се появява и на немски език: *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker.* Sarajevo, 1916 (*Zur Kunde der Balkanhalbinsel. II. Quellen und Forschungen,* Heft 5). Срв. още от този автор: *Пеония. Принос към старата етнография и история на Македония.* С., 1921; *Очерк на историята и бита на древна Тракия.* – *БИБ*, 1, 1928, № 1, 1-21. Специално за римската епоха от значение са наблюденията на **Тодоров, Я.** *Античната цивилизация в България.* – *БИБ*, 2, 1929, № 2, 25-63; *Очерк на античната цивилизация в България през времето на римските императори.* – *ИПр*, 2, 1945-1946, 257-271 и на **Велков, Ив.** *Принос към изучаване бита и религията на старите траки.* – *Годишник на българския библиографски институт*, 1945-1946, 139-147. Популярни очерци се пишат и впоследствие, но те не надхвърлят особено вече постигнатото. Вж. например **Михайлов, Г.** *Тракиецът.* – В: **Михайлов, Г.** *Траките.* С., 1972, 93-139. От археологическа гледна точка са важни наблюденията на **Georgieva, R.** *Everyday Life in Ancient Thrace.* – In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology.* Vol. 1. Bucureşti, 1997, 540-546. Проблематиката е изведена на качествено ново научноизследователско равнище от **Фол, Ал.** *Слово и изделие в древна Тракия.* – *Изкуство,* 1989, № 3, 27-33; *Политика и култура в Древна Тракия.* С., 1990; *Слово и дела в древна Тракия. Учебни четива.* С., 1993; *Тракийската култура: казано и премълчано.* С., 1995. Различни страни на живота, обичаи и обреди са интерпретирани от **Mauss, M.** *Une forme ancienne de contact chez les thraces.* – *REG*, 34, 1921, 388-397; **Кацаров, Г.** *Обредът поднасяне на чаша.* – *ИБАИ*, 15, 1947, 166-167; **Венедиков, Ив.** *Сделки, цени и заплати в древна Тракия в края на V в. пр. н. е.* – *Нумизматика*, 1970, № 3, 7-11; *Цени и сделки в Илиадата и Одисеята.* – *Нумизматика*, 1976, № 1-2, 55-64; **Попов, Д.** *Проучвания върху тракийската религия.* II. *Пиршествата и угощенията. Съкровищата и подаръците.* – *ГСУ-ИФ*, 76, 1983, 15-50; *Богатствата на траките.* – *Българска етнография*, 1986, № 1, 17-26, както и обобщенията от същия автор: *Залмоксис. Религия и общество на траките.* С., 1989.

Тракийската селищна система и нейното развитие, животът на селищата и приемствеността през вековете са обект на нарастващ интерес благодарение на интензивните археологически разкопки на различни места: **Велков, Ив.** *Драгойново – един тракийски селищен център.* – *ИАИ*, 19, 1955, 85-94 (=сб. *Г. Кацаров*, Т. 2); **Милчев, Ат.** *Археологически находки и проучвания в чашата на язовир „Искър“.* – *ГСУ-ФИФ*, 55, 1961, № 3, 193-269; **Дремсизова-Нелчинова, Цв.** *Тракийското селище в чашата на язовир „Виница“, Шуменско.* – *ИНМШ*, 4, 1967, 57-77; **Мирчев, М.** *Раннотракийски селища при с. Брестак, Варненско.* – *ИНМВ*, 5, 1969, 95-111; **Цончев, Д., Ат. Милчев.** *Разкопки в чашата на язовир „Батак“.* – *ИАИ*, 32, 1970, 149-203; **Чангова, Й.** *Тракийското селище на хълма „Кракра“ в гр. Перник.* – *Археология*, 1972, № 4, 33-41; **Чичикова, М.** *Поселищното развитие в Тракия през I хилядолетие пр. н. е. (по археологически данни).* – В: *Материали от Първия конгрес на БИД.* Т. 1. С., 1972, 327-333; **Дремсизова-Нелчинова, Цв.** *Към въпроса за селищата на гетите.* – В: *Материали от Първия конгрес на БИД.* Т. 1. С., 1972, 335-340; **Čičikova, M.** *Frühthrakische Siedlungen in Bulgarien.* – In: *Symposium zu Problem der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa*. Bratislava, 1974, 61-81; **Йорданов, К.** *Поселищният живот на гетите и техните държавни обединения (края на VI-IV в. пр. н. е.).* – *Векове*, 1974, № 1, 44-49; **Стойкова, В.** *Наблюдения върху тракийската поселищна система в българската част на Странджа планина.* – *Студентски проучвания*, 3, 1975, 319-329; **Катинчаров, Р.** *Селища и жилища от бронзовата епоха в Югоизточна България.* – *МПК*, 1975, № 4, 4-12; **Čičikova, M.** *Habitats et forteresses thraces du Ier millénaire av. n. è.* – *Pulpudeva*, 1, 1976, 15-33; **Велков, В.** *Поселищното развитие в древна Тракия.* – *Тракия*, 1976, № 3, 55-70; **Иванов, Ив.** *Фракийская селищная локализация в Русенском поломии.* – *Pulpudeva*, 1, 1976, 232-235; **Спиридонов, Т.** *Селищната систма в древна Тракия през I хил. пр. н. е.* – *ThrAnt*, 5, 1979, 67-92; **Velkov, V.** *Das antiken Siedlungsleben in Thrakien.* – *Klio*, 1980, № 1, 5-11; *Siedlungsleben im antiken Thrakien.* – *Eirene*, 17, 1980, 45-63; **Горбанов, П., Ив. Бъчваров.** *Тракийски селища и некрополи в Силистренски окръг.* – *Векове*, 1980, № 4, 85-93; **Милчев, Ат.** *Поселищен живот в долината на Средна Струма през античността.* – *ИПр*, 1981, № 1, 82-90; **Георгиева, Р.** *Тракийско селище на връх Ком в Централните Родопи.* – *ThrAnt*, 9, 1982, 65-102; **Делев, П.** *Тракийската поселищна система през ранножелязната епоха и мегалитните паметници в Тракия.*

– В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1982, 37-43; **Гергова, Д., Ил. Илиев.** *Към въпроса за поселищното развитие в района на Кабиле и Югоизточна Тракия през II-I хил. пр. н. е.* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1982, 11-23; **Димитров, Д.** *Селищата от ранножелязната епоха по долината на Горна Струма.* – *ExpThr*, 4, 1983, 77-101; **Долмова-Лукановска, М.** *Към въпроса за тракийското селище на Царевец.* – *Thracia*, 6, 1984, 236-242; **Георгиева, Р., Ив. Бъчваров.** *Нови данни за поселищния живот през I хил. пр. н. е. в Силистренски окръг.* – В: *Североизточна България – древност и съвремие.* С., 1985, 65-76; **Spiridonov, T.** *Das Siedlungssystem in Altthrakien im I. Jahrtausend v. u. Z.* – *Thracia*, 9, 1989, 53-68; **Гоцев, Ал.** *Проучвания на селищната система през ранножелязната епоха в Североизточна България.* – *Хелис*, 1, 1992, 70-81; **Porožanov, K.** *Les habitats et les démeures proto-thraces et thraces en Europe du Sud-Est aux III-II mill. av. J. -C.* – В: *Поселищен живот в Тракия. Ямбол*, 1994, 21-26.

Значителен е броят на проучванията върху тракийските крепости и тяхното място в селищната система, върху укрепените селища и градища и върху укрепителните съоръжения: **Цончев, Д.** *Тракийски крепости южно от Перущица.* – *ИБИД*, 17-18, 1948, 249-260; **Велков, Ив.** *Градища. Опит за систематизиране и датиране на укрепените селища в българските земи.* – *ГНМП*, 2, 1950, 157-183; **Велков, В., Зл. Гочева.** *Тракийската крепост Чертиград в Стара планина. Предварително съобщение.* – *Археология*, 1971, № 4, 52-62. Същото и на немски език: *Die thrakische Festung Čertigrad im Balkan.* – *Thracia*, 1, 1972, 121-143; **Антонова, В.** *Тракийското укрепено селище в източния сектор на Шуменската крепост.* – *Археология*, 1973, № 3, 31-41; **Ламбев, Г., П. Петров.** *Няколко тракийски крепости в Западните Родопи.* – *Студентски проучвания*, 3, 1975, 351-365; **Петрова, Н.** *За проучването на тракийските крепости в Смолянски окръг.* – *ИМЮБ*, 1, 1975, 89-98; **Balkanski, Iv.** *La forteresse thrace „Ostăr kamăk" près du village d'Oustra, département de Kărdžali.* – *Pulpudeva*, 1, 1976, 168-172 **Gočeva, Zl.** *Les forteresses thraces.* – *Pulpudeva*, 1, 1976, 34-39; **Венедиков, Ив. и др.** *Крепости от ранножелязната епоха в Тракия.* – В: *Тракийски паметници.* Т. 1. *Мегалитите в Тракия.* Част 1. С., 1976, 128-174, където се проследяват крепостите в планините Странджа, Сакар, Родопите и Балкана. **Панайотов, Ив.** *Тракийската крепост „Момино кале" до с. Скобелево, Пловдивско.* – *Векове*, 1976, № 2, 70-74; *Problèmes des forteresses thraces dans les Rhodopes.* – *Thracia*, 4, 1977, 47-58; **Fol, Al.** *Les forteresses archaïques en Thrace.* – In: *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology.* Vol. 1. Ankara, 1978, 237-243; **Гочева, Зл.** *Тракийските крепости и мястото им в поселищната система.* – *Векове*, 1980, № 4, 56-65. Същото и на немски език: *Die Thrakischen Festungen und ihr Platz im Siedlungssystem.* – *Thracia*, 9, 1989, 21-30; **Dremsizova-Neltchinova, Tz., N. Guizdova.** *Forteresses thraces dans les Rhodopes.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 1. Bucureşti, 1980, 365-374; **Daicoviciu, H.** *Les forteresses daces des monts d'Orăştie.* – *Pulpudeva*, 3, 1980, 230-238; **Домарадски, М.** *Тракийските укрепителни съоръжения IV-II в. пр. н. е.* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1982, 44-59; **Дремсизова-Нелчинова, *Цв.*** *Тракийската крепост край с. Вишеград, Кърджалийско.* – *Thracia*, 6, 1984, 104-133; **Колев, К.** *Раннотракийска крепост „Зареница" край Нареченски бани и археологическите материали от района.* – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 238-259; **Пейков, Ат.** *Крепостта на древнотракийския град Евмолпия.* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1986, 30-40; **Sîrbu, V., G. Trohani**. *Cités et établissements fortifiés entre les Carpathes Méridionales, le Danube et la Mer Noire (Ve-IIIe siècles av. J. -C.).* – In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology.* Vol. 1. Bucureşti, 1997, 512-539.

Проблематиката за тракийския град е поставена още от **Димитров, Д. П.** *За укрепените вили и резиденции у траките в предримската епоха.* – В: *Изследвания в чест на акад. Д. Дечев.* С., 1958, 683-699. Особено важни в това отношение са резултатите от археологическите разкопки на тракийския град Севтополис: **Димитров, Д. П.** *Севтополь – фракийский город близ с. Копринка, Казанлыкского района.* – *СА*, 1957, № 1, 199-216; **Чичикова, М.** *Севтополис.* С., 1970; **Dimitrov, D. P., M. Čičikova.** *The Thracian City of Seuthopolis.* Oxford, 1978(=*BAR Suppl. Series,* 38); **Čičikova, M.** *The Thracian City of Seuthopolis.* – In: *Papers Presented to the International Symposium of the Ancient History and Archaeology of Bulgaria.* Vol. 1. Nottingham, 1983, 289-304; **Димитров, Д. П.** *Тракийският град Севтополис.* – В: *Севтополис.* Т. 1. С., 1984, 11-17; **Тачева, М.** *О проблемах развития фракийского города Севтополь.* – В: *Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край.* Казанлък, 1991, 80-84. Междудисциплинният анализ на изворовите данни от всякакво естество и цялостната интерпретация е дело на **Фол, Ал.** *Възникване и развитие на македонския град през VI-II в. пр. н. е.* – *ГСУ-ФИФ*, 57, 1963, № 2, 141-150; *Le développement de la vie urbaine dans les pays entre le Danube et la mer Egée jusqu'à la conquête romaine.* – *EH*, 2-3, 1965, 309-317; *La vie urbaine dans les pays thraces, macédoniens et illyriens avant la conquête romaine.* – In: *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes.* Vol. 2. Sofia, 1969, 91-99; *Ville et campagne dans l'antiquité.* – In: *Actes du IIe Congrès International des Etudes du Sud-Est Européen.* Vol. 2. Athènes, 1972, 225-227. Срв.

още: **Koledarov, P.** *On the Initial Type Differentiation of Inhabited Localities in the Central Balkan Peninsula in Ancient Times.* – *EH,* 3, 1966, 31-52.

Различни аспекти на възникването, на живота и на развитието на тракийския град се разискват и към днешна дата: **Милчев, Ат.** *Тракийският град Кабиле в античността.* – *ГСУ-ФИФ,* 65, 1971, № 1, 1-60; **Велков, В.** *Градът в Тракия през I хил. пр. н. е.* – В: *Сборник в чест на проф. д-р Хр. Гандев.* С., 1985, 92-102; **Чичикова, М.** *Тракийският град (по археологически данни).* – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 85-93; **Балканска, А.** *Тиризис и проблемът за тракийския град.* – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 32-38; **Балабанов, П.** *Тюрзис во Фракии.* – *Thracia,* 7, 1985, 115-122; **Mihailov, G.** *Le processus d'urbanisation dans l'espace balkanique jusqu'à la fin d'antiquité.* – *Pulpudeva,* 5, 1986, 5-30; **Пейков, Ат.** *Некоторые наблюдения связанные с возникновением города во Фракии.* – *Pulpudeva,* 5, 1986, 31-34; **Балабанов, П.** *Градовете в древна Тракия преди походите на Филип II.* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1986, 41-59. Същото и на английски език: *The Cities of Ancient Thrace before the Campaigns of Philip II.* – *TAB,* 5, 1990, 34-41; **Гочева, Зл.** *Градовете в Тракия и колонизацията на Филип II.* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1986, 60-74. *Същото и на английски език: The Cities of Thrace and the Colonisation of Philip II.* – *TAB,* 5, 1990, 42-48; **Kalojanov, St.** *Poleis ou villes royales en Thrace préromaine.* – *TAB,* 1, 1986, 121-125; *Проблеми на тракийския урбанизъм в гетските земи.* – *TAB,* 3, 1988, 73-77; *Городская жизнь на Балканах. Проблемы развития (I тыс. до н. э.).* – *TAB,* 6, 1991, 83-88; **Domaradzki, M**. *Kabyle and the Thracian Cities.* – *TAB,* 5, 1990, 49-60; **Николов, Д.** *Поява и развитие на градовете на Балканския полуостров.* – В: *Марица-Изток. Археологически проучвания.* Т. 1. С., 1991, 83-89; **Scarlatidou, Ev**. *Plotinopolis: problèmes de la ville préromaine.* – *Pulpudeva,* 6, 1993, 194-204. Последните обобщения са на **Fol, Al.** *La ville royale thrace. Généralités.* – *Index,* 1992, 41-43; *The Thracian Royal City of Kabyle.* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1994, 53-55.

Важно място в живота на траките имат земеделието и лозарството, ловът и риболовът. По тези въпроси срв.: **Кацаров, Г.** *Земеделието в древна Тракия.* – *Тракийски сборник,* 1933, № 4, 3-9; **Дуков, Л.** *Характерът на културно-историческото наследство от железни части на земеделски оръдия в българските земи.* – В: *Етногенезис и културно наследство на българския народ.* С., 1971, 93-96; *Земеделието и земеделските железни оръдия в българските земи през античността.* – *ИЕИМ,* 8, 1965, 141-185; **Венедиков, Ив.** *Земеделието при траките.* – В: *Развитие на земеделието по българските земи.* С., 1981, 31-118; *Промените в земеделието през римската епоха.* – В: *Развитие на земеделието по българските земи.* С., 1981, 130-135; **Юрукова, Й.** *Античното земеделие в монетните изображения.* – В: *Развитие на земеделието по българските земи.* С., 1981, 119-129; **Геров, Б**. *Към въпроса за лозарството в Долна Мизия през римско време.* – *ИАИ,* 19, 1955, 187-193 (=сб. *Г. Кацаров,* Т. 2); **Колев, К.** *Развитие на лозарството и винарството през античността и средновековието в източната част на Балканския полуостров.* – *Научни трудове на центъра за научно-изследователска, развойна и проектантска дейност по винарската промишленост,* 13, 1971, 7-38; **Велков, В.** *Виноградство и виноделие у фракийцев.* – *Курорты в Болгарии,* 1976, № 6, 22-23; **Попов, Р.** *Ловът у старите тракийци.* – *Природа и наука,* 1930-1931, № 4, 56-57; **Велков, В.** *Ловът у старите траки.* – *Лов и риболов,* 1956, № 6, 6-7; *Риболовът у древните траки.* – *Лов и риболов,* 1956, № 12, 6-7; **Данов, Хр.** *Из историята на морския риболов и делфинолов у старите траки.* – В: *Изследвания в чест на акад. Д. Дечев.* С., 1958, 673-681.

В специализираната литература са направени наблюдения свързани с различни дейности от ежедневието на траките: **Чичикова, М.** *Поява и употреба на тухлата като строителен материал у траките в края на IV – началото на III в. пр. н. е.* – *ИАИ,* 21, 1957, 129-150; **Цончев, Д.** *Сивата тракийска керамика в България.* – *ГНМП,* 3, 1959, 93-133; **Čičikova, M.** *Développement de la céramique thrace à l'époque classique et hellénistique.* – In: *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Archaeologica.* Sofia, 1963, 35-48; *Céramique thrace fabriquée à la main du VIe au Ier siècles av. n. ère.* – *Thracia,* 4, 1977, 123-140; **Божков, Х.** *Стъклото по българските земи.* – *ГНПМ,* 8, 1978, 91-111; **Вачева, К.** *Строителни материали и строителни техники в Мизия и Тракия (I-IVв.) на територията на днешна България.* С., 1978 (автореферат на докторска дисертация); **Пенев, А.** *Стъклопроизводството на нашите земи.* – *Природа и знание.* 1979, № 3, 25-27; **Чернева-Тилкиян, Сл.** *По въпроса за ранните стъкларски техники.* – *ИМЮБ,* 19, 1994, 93-103; **Венедиков, Ив.** *Тракийската юзда.* – *ИАИ,* 21, 1957, 153-201; *Тракийската колесница.* С., 1960; **Китов, Г.** *Конское снаряжение во Фракии.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 1, Bucureşti, 1980, 295-300; **Владимирова, В.** *Състав и предназначение на апликациите към конска сбруя в Тракия през V-III в. пр. Хр.* – *Анали,* 1994, № 1, 45-57; **Велков, В.** *Корабоплаването и търговията по р. Дунав през античността.* – *Корабостроене и корабоплаване,* 1970, № 7, 26-27; *Мостовете на р.*

Дунав през античността. – Корабостроене и корабоплаване, 1970, № 11-12, 55-56; **Огненова-Маринова, Л.** *Бронзова декоративна пластика за легла, открита в България. – ГНАМ,* 8, 1992, 115-124.

Положението на жената в Тракия и разнообразните въпроси за женското и за мъжкото облекло и за накитите към него се дискутират от **Venedikov, Iv.** *La condition de la femme en Thrace antique. – Thracia,* 4, 1977, 165-175; **Karadimitrova, Kr.** *Die Teilnahme der Frau am religiösen Leben in der Provinz Thrakien (den epigraphischen Belegen Zufolge). – Хелис,* 3, 1994, 257-268; **Hošek, R.** *La femme défunte et sa famille.* – В: *Поселищен живот в древна Тракия.* Ямбол, 1994, 136-139; **Hachmann, R.** *Manner-und Frauentracht in Thrakien. – Thracia,* 11, 1995, 203-240; **Котова, Д.** *Тракийските жени.* – В: *Юбилеен сборник в памет на акад. Димитър Дечев.* С., 1998, 66-68; **Балабанов, П.** *Оригинални накити от погребение на богата тракийка. – Изкуство,* 1976, № 4, 28-32; **Гергова, Д.** *Развитие на фибулите в Тракия през старожелязната епоха. – Векове,* 1977, № 1, 47-57. С висока стойност е нейното обобщение: *Тракийските накити в българските земи през старожелязната епоха (XI-VI в. пр. н. е.).* С., 1977 (автореферат на докторска дисертация). От същия автор срв. още: *Проблеми на генезиса на накитите от ранножелязната епоха в северозападните тракийски земи. – ThrAnt,* 3, 1978, 123-138; *Genesis and Development of the Metal Ornaments in the Thracian Lands During the Early Iron Age (11th-6th Century B. C.). – Studia Praehistorica,* 3, 1980, 97-112; *Früh- und Altereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien. – Prähistorische Bronzefunde.* VII-14, München, 1987. Вж. още: **Zimmermann, K.** *Thraker-Darstellungen auf griechischen Vasen.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 1. Bucureşti, 1980, 429-446; **Герасимова-Томова, В.** *За култа на Бендида в Тракия и за тракийското женско облекло. – Археология,* 1980, № 3, 27-34; *Тракийското мъжко облекло от долината на Средна Струма през римската епоха. – Археология,* 1981, № 4, 28-36. За римския период от значение са констатациите на **Генчева, Ев.** *Типология и датиране на раннoримските фибули от Южна България. – Археология,* 1987, № 4, 30-43; *За типологическото развитие на късноримските фибули с подвито краче в Южна България. – Археология,* 1989, № 4, 30-36 и най-вече детайлното ѝ изследване: *Облеклото и металните части към него в Мизия и Тракия през римския период.* С., 1994 (автореферат на докторска дисертация). Вж. още: **Христова, В.** *Облеклото у траките – израз на социален статус. – Минало,* 1997, № 1, 15-25.

Многобройни са проучванията свързани с полезните изкопаеми и с тяхното добиване, с рудните разработки и въобще с минното дело и с металургията при траките: **Баласчев, Г.** *Антична

златоносна рудница в с. Радомир, Чирпанско. – УПр,* 21, 1922, 461-466; **Davies, O.** *Ancient Mines in Southern Macedonia. – Journal of Royal Anthropological Institut of Great Britain and Jreland,* 62, 1932, 145-162; *Най-ранната железорудна индустрия в България. – ИБАИ,* 10, 1937, 297-301; *Ancient Mines in the Central Balkans. – RIEB,* 3, 1938, 405-418; **Коняров, Г.** *Принос към историята на рударството и металургията в България.* С., 1953; **Велков, В.** *Рудодобиване и минно дело в древна Тракия. – ГНПМ,* 2, 1972, 23-40. Същото и на немски език: *Bergbau und Hüttenwesen bei den alten Thrakern. – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte,* 1971, № 2, 175-192; **Георгиев, Г.** *Рударството и металургията по нашите земи. – Природа и знание,* 1972, № 5, 19-21; **Митова-Джонова, Д.** *Археологически данни за металургията през късната античност у нас. – ГНПМ,* 2, 1972, 61-67; **Станчева, М.** *Тракийски златоносни рудни разработки край София. – Археология,* 1973, № 1, 53-59; **Черных, Е. Н.** *Об основных этапах древнейшей металлургии меди на територии Болгарии (IV-нач. I тыс. до н. э.). – Thracia,* 3, 1974, 379-395; **Maximov, E.** *Der Erzbergbau der Bessen. – Thracia,* 3, 1974, 397-408; **Georgiev, G., R. Raskov.** *Les ressources naturelles de l'époque des thraces. – Thracia,* 3, 1974, 413-422; **Колев, К.** *Нумизматични данни за рудодобива на Балканския полуостров.* – В: *Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа.* Т. 2. Варна, 1975, 70-78; **Максимов, Е.** *Старото рударство в Рило-Родопския район.* – В: *Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа.* Т. 2. Варна, 1975, 48-58; **Панайотов, Ив., К. Йорданов**. *По въпроса за минното дело и металургията в Тракия през бронзовата и желязната епоха.* – В: *Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа.* Т. 1. Варна, 1975, 24-29; **Дерменджиев, Хр.** *Старото златарство в Смолянския край на Родопската област. – Изкуство,* 1975, № 5, 23-27; **Николов, Г.** *Рударската дейност в земите на Северозападна България по времето на траките.* – В: *Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа.* Т. 2. Варна, 1975, 37-42; **Тодорова, Х.** *Най-ранни данни за употребата на метали в България.* – В: *Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа.* Т. 1. Варна, 1975, 5-13; **Черных, Е. Н.** *Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии.* С., 1978; **Георгиев, Г.** *Старата желязодобивна индустрия в България.* С., 1978; **Пеев, И.** *Веществени паметници от златодобиването по българските земи. – Векове,* 1980, № 4, 48-56; **Samsaris, D.** *Les mines et la métallurgie de fer et de cuivre dans la province romaine de Macédoine. – TAB,* 1, 1986, 17-27; **Георгиев, Г.** *Полезните изкопаеми от времето на траките.* С., 1987; **Рындина, Н. В.** *Новые данные о древнейшей металлургии Болгарии. – Pulpudeva,* 6, 1993, 138-151.

Металообработка, производство и технологии са обект на траен интерес от **Василев, В.** *Технология на предпазното бронзово въоръжение от Тракия (V-III в. пр. н. е.).* С., 1981(автореферат на докторска дисертация). От същия автор вж. още: *Технологически проучвания на тракийското въоръжение от с. Плетна, Благоевградски окръг. – Археология,* 1975, № 4, 51-61; *Наблюдения върху шлема-маска от Пловдив. – Изкуство,* 1975, № 3-4, 58-64; *Шлемът-маска от Чаталка, Старозагорско. – МПК,* 1976, № 4, 32-40;*Шлемът от Върбица, Преславско и шлемовете от халкидски тип в Тракия. – Векове,* 1979, № 6, 65-71; *Технология на съкровището от Якимово. –* В: **Маразов, Ив**. *Съкровището от Якимово.* С., 1979, 69-82; *Консервация на античен бронз– извор за научна информация. – МПК,* 1980, № 3, 35-40; *Защитни покрития на бронза през античността. – Интердисциплинарни изследвания,* 5-6, 1980, 79-88; *Производство на тракийски шлемове в Родопите. – Археология,* 1980, № 3, 1-18; *Една група сребърни съдове от V в. пр. н. е. Принос към техниката на античната торевтика. – Изкуство,* 1980, № 8, 18-21; *Einige charakteristische und traditionelle Methoden in der thrakischen Toreutik. – Pulpudeva,* 3, 1980, 149-164; *Повреди и поправки на шлемове в Тракия (V-III в. пр. н. е.). – МПК,* 1983, № 5-6, 5-12; *Бронзови съдове от некропола при Требенище. Изследване върху античното металообработване. – РП,* 19, 1988. Срв. още: **Schneider, L., P. Zazaff.** *Konstruktion und Rekonstruktion. Zur Lesung thrakischer und skythischer Bilder. Zielsetzung und Methode. – JDAI,* 109, 1994, 143-216.

Военното дело на траките и тракийската войственост са проучвани от **Тодоров, Я.** *Тракийска войнственост. – Прометей,* 1941-1942, № 4, 111-113; **Фол, Ал.** *Тракийското военно изкуство.* С., 1969; *Военното изкуство на траките. –* В: *Тринадесет века в мир и бран.* Т. 1. С., 1978, 7-12. Важно значение имат изводите на **Best, J.** *Thracian Peltasts and their Influence in Greek Warfare.* Groningen, 1969. Срв. още: **Михайлов, Г.** *Тракийският Арес. –* В: **Михайлов, Г.** *Траките.* С., 1972, 141-179; **Колев, П.** *За тракийската военна тактика. – Студентски проучвания,* 1, 1973, 61-81; *Проблеми на тракийското военно дело. – Векове,* 1975, № 6, 15-22; **Велков, В.** *Военното дело в Тракия през късната античност. – ВИСб,* 1979, № 2, 89-95. Многобройни са и публикациите по повод нападателното и предпазното въоръжение на траките: **Schröder, B**. *Thrakische Helm. – JDAI,* 27, 1912, 317-344; **Иванов, Т.** *Предпазно въоръжение на тракиец от Асеновград. – РП,* 2, 1948, 99-108; **Огненова-Маринова, Л.** *Опит за реконструиране на два щита от Тракия. – ИАИ,* 18, 1952, 61-81; *За ризниците на траките от V-III в. пр. н. е. – Археология,* 1956, № 1-2, 30-37; *Les cuirasses de bronze trouvées en Thrace. – BCH,* 85, 1961, 501-538; *Принос за произхода и появата на т. нар. беотийски щит. – ИАИ,* 26, 1963, 107-111; *Les motifs décoratifs des armures en Thrace au IVe s. av. n. è. –* In: *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes.* Vol. 2. Sofia, 1969, 397-418; **Стоянова-Серафимова, Д.** *Въоръжение на тракиец от с. Плетна, Благоевградски окръг. – Археология,* 1975, № 4, 41-49. Същото и на руски език: *Воинское снаряжение фракийца, найденное вблизи села Плетна, Благоевградской области. – Pulpudeva,* 1, 1976, 153-163; **Иванова, И.** *Хронология на мечовете в българските земи от периода XIV-II в. пр. н. е. – Студентски проучвания,* 3, 1975, 337-349; **Бочев, М.** *Копията в българските земи през ранножелязната епоха (края на XII-VI в. пр. н. е.). – ThrAnt,* 2, 1977, 53-62; **Панайотов, Ив.** *Метални оръдия на труда и оръжия от бронзовата епоха в българските земи (типология и хронология).* С., 1977 (автореферат на докторска дисертация); **Бочев, М**. *Мечовете през ранножелязната епоха (XII-VI в. пр. н. е). – ThrAnt,* 4, 1978, 74-86; **Цветков, Б.** *Тракийско въоръжение от Разлог. – МПК,* 1979, № 1, 23-25; **Буюклиев, Хр.** *Нападателното въоръжение в древна Тракия (края на XII в. пр. н. е-45 г. на н. е.).* С., 1981 (автореферат на докторска дисертация); **Попов, Н.** *Оръдия на труда и оръжия от бронзовата и ранната желязна епоха в ОИМ-Шумен. – ГМСБ,* 7, 203-213; **Secunda, N.** *The Rhomphaia, a Thracian Weapon of the Hellenistic Period. – In: Papers Presented to the International Symposium of the Ancient History and Archaeology of Bulgaria.* Nottingham, 1983, 275-288; **Колев, К.** *Древнотракийският железен меч ромфея. –* В: *Североизточна България – древност и съвремие.* С., 1985, 306-320; **Буюклиев, Хр.** *Тракийските върхове на копия от ранножелязната епоха в българските земи. – Археология,* 1985, № 2, 27-35; *Към проблема за тракийското въоръжение в хинтерланда на Севтополис. –* В: *Първи международен симпозиум „Севтополис".* Велико Търново, 1994, 157-164; **Вагалински, Л.** *Римската армия– гладиатурата– траките. – ГДА-НБУ,* 2-3, 1996, 243-251; **Porožanov, K.** *La cavalerie thrace. –* In: *Actes du IIe Symposium International des Etudes Thraciennes.* Komotini, 1997, 515-521.

Важно място в тракийската действителност заемат медицината, музиката и спортът: **Георгиев, Д.** *Началата на медицината. – Прометей,* 1941-1942, № 5-6, 19-21; **Миков, В.** *Народната медицина у древните траки. –* В: *Сборник в чест на акад. Д. Дечев.* С., 1958, 673-682; **Василев, Вл.** *Медицината в древна Тракия.* С., 1975; **Запрянов, Н**. *За медицината на траките. – Тракия,* 1976, № 3, 89-100; **Андреев, Ан.** *Музикалното изкуство на старите траки. Увод в старобългарското музикално изкуство.* С., 1939; *Приноси към музикалната история на нашите земи. 1. Извори за музиката на старите траки. –*

ИИМ, 2-3. 1955, 443-468; **Петров, Б.** *Музикалната култура на древна Тракия. – Българска музика,* 1972, № 10, 32-37; **Тончева, Г.** *Спортът и игрите по нашите земи през античността. Спортът и игрите у траките. Игри и състезания в старогръцките колонии по Черноморския бряг.* – Във: *Физическата култура и спортът през вековете.* С., 1982, 9-19; **Вагалински, Л.** *Спортни състезания и гладиаторски игри в тракийските земи (I-IV в.).* С., 1989 (автореферат на докторска дисертация); *Нумизматични данни за спортни състезания в римска Тракия. – Археология,* 1994, № 3-4, 6-18.

За тракийския език и за неговата обща характеристика най-важни са: **Дечев, Д.** *Характеристика на тракийския език.* С., 1952. Същото и на немски език: *Charakteristik der thrakischen Sprache.* Sofia, 1960; **Бешевлиев, В.** *Проучвания върху личните имена у траките.* С., 1965. Същото и на немски език: *Untersuchungen über die Personennamen bei den Thrakern.* Amsterdam, 1970; **Russu, I**. *Limba traco-dacilor.* Bucureşti, 1967. Същото и на немски език: *Die Sprache der Thrako-Daker.* Bucarest, 1969; **Георгиев, Вл**. *Тракийският език. С., 1957; Тракийският език. – Тракия,* 1976, № 3, 137-155; *Траките и техния език.* С., 1977; *Introduction to the History of the Indo-European Languages.* Sofia, 1981; **Дуриданов, Ив.** *Езикът на траките*. С., 1976. Същото и на немски език: *Die Sprache der Thraker.* Neuried, 1985; **Влахов, К.** *Тракийските лични имена. Фонетико-морфологични проучвания. – StThr,* 2, 1976; **Бояджиев, Д.** *Тракийската именна система: начин на образуване на двусъставните имена.* С., 1978 (автореферат на докторска дисертация); **Гиндин, Л. А.** *Древнейшая ономастика Восточных Балкан. Фрако-хето-лувийские и фракомалоазийские изоглосы.* С., 1981; **Velkova, Ž.** *The Thracian Glosses. Contribution to the Study of the Thracian Vocabulary.* Amsterdam, 1986; **Откупщиков, Ю. В.** *Догреческий субстрат: у истоков европейской цивилизации.* Ленинград, 1988; **Димитров, П.** *Палеобалканският вокализъм.* С., 1994. Доста спорен е анализът по отношение езика на гетите: **Gandeva, R.** *Über die Sprache der Geten nach Ovids „Tristia“ und „Epistolae ex Ponto“. – ИИБЕ,* 16, 1968, 87-95. Елинизацията и мястото на гръцкия език са разисквани от **Михайлов, Г.** *Гръцко езиково и етнокултурно влияние сред траките.* – В: *Етногенезис и културно наследство на българския народ.* С., 1971, 27-32. Романизационните явления и разпространението на латинския език са проучвани главно от **Геров, Б.** *Въпросът за романизацията на тракийското население в българските земи.* – В: *Етногенезис и културно наследство на българския народ.* С., 1971, 33-38. Вж. още: **Велков, В.** *Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е.* – В: *Изследвания в чест на акад. Д. Дечев.* С., 1958, 731-741; **Тодоров, Т.**

Библията Бесика (социолингвистична студия за тракийския език в късната античност). – Thracia, 6, 1984, 259-275.

Проблематиката свързана с мегалитните паметници – долмени, скални гробници и други съоръжения и въобще с мегалитната култура се изследва вече цяло столетие: **Бончев, Г.** *Мегалитните паметници в Сакар планина. – СбНУНК,* 18, 1901, 659-703; **Шкорпил, К.** *Мегалитни паметници и могилища. Старини в Черноморската област.* Ч. 1. С., 1925; **Velkov, Iv**. *Dolmen Graves in Bulgaria. – Antiquity,* 12, 1938, № 48, 483-488; **Пеев, Д.** *Някои нови проучвания на долмените в Югоизточна България. – Археология,* 1974, № 1, 24-31; **Венедиков, Ив.** *Проблеми на мегалитните паметници в Тракия.* – В: *Тракийски паметници.* Т. 1. *Мегалитите в Тракия.* Част 1. С., 1976, 31-35; *Долмени. -В: Тракийски паметници.* Т. 1. *Мегалитите в Тракия.* Част 1. С., 1976, 36-81; *Скални гробници.* – В: *Тракийски паметници.* Т. 1. *Мегалитите в Тракия.* Част 1. С., 1976, 82-127. В това направление най-траен е интересът на **Делев, П.** *Долмените в България. – Студентски проучвания,* 3, 1975, 79-109; *Les monuments mégalithiques en Bulgarie.* – In: *Actes du Deuxiume Symposium International de Thracologie.* Milano, 1979, 76-82; *Problems of the Thracian Megalithic Culture. – Pulpudeva,* 3, 1980, 187-192; *The Megalithic Monuments of Ancient Thrace.* – In: *Interaction and Acculturation in the Mediterranean. Proceedings of the Second International Congress of Mediterranean Pre– and Protohostory.* Amsterdam, 1980, 197-201. От същия автор вж. още: *Проблеми на тракийските мегалитни паметници.* – В: *Тракийски паметници.* Т. 3. *Мегалитите в Тракия.* Част 2. *Тракия Понтика.* С., 1982, 398-427; *Проблеми на скалните паметници в Североизточна България.* – В: *Североизточна България– древност и съвремие.* С., 1985, 49-56. С най-висока стойност е неговото обобщение: *Megalithic Thracian Tombs in South-Eastern Bulgaria. – Anatolica,* 11, 1984, 18-45. От същия автор вж. още: *La culture mégalithique thrace.* – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress.* T. 2. Sofia, 1984, 37-40, както и **Triandaphyllos, D.** *Les monuments mégalithiques en Thrace Occidentale. – Pulpudeva*, 4, 1983, 145-163; **Нехризов, Г.** *Принос към проучването на скалните гробници в Източните Родопи. – Минало,* 1994, № 2, 5-11; **Христов, Ив**. *Принос към проучването на скалните ниши в Източните Родопи. – Минало,* 1996, № 2, 5-17; **Fol, V.** *Megaliths in Thrace and Phrygia.* – In: *Thracians and Phrygians. Problems of Parallesism.* Ankara, 1998, 19-27; **Özdogan, M**. *Early Iron Age in Eastern Thrace and the Megalithic Monuments.* – In: *Thracians and Phrygians. Problems of Parallelism.* Ankara, 1998, 29-40.

С висока стойност са резултатите от проучванията на тракийските могили: **Шкорпил, К. и Х.** *Могили. Паметници из Българско.*

Пловдив, 1898; **Филов, Б.** *Надгробните могили при Дуванлий, Пловдивско.* С., 1934. Същото и на немски език: *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij.* Sofia, 1934; **Миков, В.** *Произход на надгробните могили в България.* – *ГНМ,* 7, 1942, 16-31; **Дремсизова-Нелчинова, Цв.** *Надгробни могили при село Янково.* – *ИАИ,* 1955, 61-83 (=сб. *Г. Кацаров.* Т. 2); **Миков, В.** *Надгробните могили в България.* – В: *Археологически открития в България.* С., 1957, 217-240; **Венедиков, Ив.** *Тайната на тракийските могили.* С., 1968; **Дамянов, Ст.** *Надгробна могила при с. Староселска, Шуменски окръг.* – *Археология,* 1969, № 4, 57-63; **Милчев, Ат., Г. Китов**. *Тракийските могили край с. Градница, Габровски окръг.* – *Археология,* 1972, № 1, 46-60. Най-последователни в това отношение са разработките на **Китов, Г.** *Тракийските надгробни могили.* – *Тракия,* 1977, № 4, 167-175; *Тракийските могили край Стрелча.* С., 1979; *Проучвания на тракийските надгробни могили в България.* – *Векове,* 1987, № 5, 35-45; *Тракийски могили от III-I в. пр. н. е. край с. Дойренци, Ловешки окръг.* – Във: *Втори международен конгрес по българистика.* Т. 6. С., 1987, 37-40; *Надгробните могили в Родопите и горните течения на Марица, Места и Струма.* – В: *Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма.* Смолян, 1990, 45-55; *Надгробните могили в Североизточна България.* – *Хелис,* 1, 1992, 48-69; *Тракийските могили.* – *Thracia,* 10, 1993, 39-80; *Die trakischen Hügel.* – In: *Atti del VI° Congresso Internazionale di Thracologia e de VII° Symposium Internazionale di Studi Traci.* Roma, 1994, 175-218. Вж. още: **Николова, Л.** *Поява и разпространение на надгробните могили в Карпато-Балканския регион (ранна бронзова епоха).* – *Археология,* 1992, № 3, 1-10; **Вълчева, Д.** *Надгробните могили от римската епоха в Североизточна България (Състояние и проблеми на проучванията).* – *Хелис,* 1, 1992, 135-146; **Porožanov, K.** *The Tumuli in Homeric Epic Works.* – В: *Първи международен симпозиум „Севтополис“.* Велико Търново, 1994, 19-24; **Vassileva, M.** *Phrygian Tumuli – An Argument for a Thracian-Phrygian Kingschip.* – В: *Първи международен симпозиум „Севтополис“.* Велико Търново, 1994, 63-67. Смисловата интерпретация на могилите принадлежи на **Теодосиев, Н.** *Хиерон орос.* – *Култура,* 1990, № 6, 58-76. Същото и на английски език: *The Sacred Mountain of the Ancient Thracians.* – *Thracia,* 11, 1995, 371-384, който следва **Fol, Al.** *The Hôma.* – В: *Първи международен симпозиум „Севтополис“.* Велико Търново, 1994, 15-17

Множат се разкопките на тракийски могилни некрополи: **Мирчев, М**. *Раннотракийският могилен некропол при село Равна.* – *ИАИ,* 25, 1962, 97-164; **Дремсизова-Нелчинова, Цв.** *Могилният некропол при с. Браничево (Коларовградско).* – *ИАИ,* 25, 1962, 165-186; *Тракийски некропол в с. Кюлевча, Шуменско.* – *Археология,* 1966, № 4, 40-51; *Тракийски могилни погребения край с. Кьолмен, Шуменски окръг.* – *ИАИ,* 32, 1970, 207-228; **Николов, Д., Хр. Буюклиев**. *Тракийски могилни гробове от Чаталка, Старозагорско.* – *Археология,* 1967, № 1, 19-31; **Василева, Д.** *Тракийско могилно погребение край с. Староселска, Шуменски окръг. I. Архитектура на гробницата.* – *Археология,* 1971, № 3, 39-41; **Тачева, М.** *Тракийско могилно погребение край с. Староселска, Шуменски окръг. II. Инвентар, ритуал и датировка на погребението от могилната гробница.* – *Археология,* 1971, № 3, 42-51; **Димитрова, Ал., Н. Гиздова.** *Тракийски могилни некрополи в Панагюрски колонии при гр. Панагюрище.* – *ИМЮБ,* 1, 1975, 39-87; **Гетов, Л.** *Тракийски могилен некропол от римската епоха при Кабиле.* – В: *Кабиле*. Т. 1. С., 1982, 40-78; **Василчин, Ив**. *Могилни погребения от Толбухински окръг.* – *ИНМВ,* 19, 1983, 88-93; **Буюклиев, Хр.** *Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг.* – *РП,* 16, 1986; **Китов, Г., Ив. Панайотов, П. Павлов.** *Могилни некрополи в Ловешкия край. Ранна бронзова епоха. (Некрополът Горан-Слатина).* – *РП,* 23, 1991; **Stojanov, T**. *Early Iron Age Tumular Necropolis in the Sboryanovo Reservation.* – *Хелис,* 2, 1992, 93-114; **Петров, Ив**. *Тракийски могилен некропол край с. Горски извор, Хасковско.* – *ИМЮИБ,* 17, 1993, 7-36; **Георгиева, Р., Ив. Бъчваров**. *Тракийски некропол при с. Професор Иширково, Силистренско.* Силистра, 1994. Важни са и въпросите свързани с изследването на тракийските гробници: **Филов, Б.** *Куполните гробници при Мезек.* – *ИБАИ,* 11, 1937, 1-116; **Миков, В.** *Произходът на куполните гробници в Тракия.* – *ИАИ,* 19, 1955, 15-48 (=сб. *Г. Кацаров,* Т. 2); **Аладжов, Д.** *Тракийска гробница в с. Войводово.* – *Археология,* 1966, № 4, 52-56; **Венедиков, Ив.** *Новооткрито могилно погребение във Враца.* – *Археология,* 1966, № 1, 7-15; **Николов, Б.** *Гробница III от Могиланската могила във Враца.* – *Археология,* 1967, № 1, 11-18; **Чичикова, М.** *Тракийската могилна гробница от с. Калояново, Сливенски окръг (IV в. пр. н. е.).* – *ИАИ,* 31, 1969, 45-90; **Венедиков, Ив., П. Виходцевски.** *Две неизвестни гробници в земите на одрисите.* – *ИБИД,* 28, 1972, 5-23; **Venedikov, Iv**. *L'origine des tombeaux à coupole en Thrace.* – *BHR,* 1974, № 2, 58-75; **Иванов, Д**. *Гробницата мавзолей край с. Бабово и нейните древногръцки паралели.* – *ТАВ,* 3, 1988, 99-105; **Китов, Г.** *Куполните гробници при Равногор в Родопите.* – *Археология,* 1989, № 3, 28-40; *Куполните гробници на нос Калиакра и нос Чиракман край Каварна.* – *ТАВ,* 4, 1990, 116-121; **Гетов, Л.** *Тракийски гробници в хинтерланда на Севтополис през елинистическата епоха.* – В: *Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край.* Казанлък, 1991, 40-46; **Теодосиев, Н.** *Тракийски могилни гробници при Панагюрище.* – *Археология,* 1994, № 3-4, 1-6; **Rabadjiev, K.** *The Thracian King's Tomb (An Attempt at a New Interpretation).* – In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology.* Vol. 1. Bucureşti, 1997, 558-570; **Tsetskhladze, G**. *Who Built the Scythian and Thracian Royal and Elite Tombs?– Oxford Journal of Archaeology,* 1998, № 1, 55-92. Напоследък впечатляват резултатите на археолозите от разкопките им в т. нар. долина на царете в Казанлъшката котловина и особено на тракийския гробнично-култов комплекс край Шипка-Шейново: **Китов, Г.** *Шипка-Шейново. Тракийският могилен некропол. – Балкански древности,* 1992, № 2, 10-13; *Новооткрита тракийска гробница-мавзолей край Шипка в Казанлъшко. – Изкуство,* 1993, № 7, 2-5; *Newly-Discovered Equipment and Materials in the Thracian Tumular Necropolis near Shipka and Sheynovo. – Orpheus,* 3, 1993, 9-25; *„Долината на царете" в Казанлъшката котловина. – Анали,* 1994, № 2-3, 46-76; *Владетелска гробница от тракийския могилен некропол Шипка-Шейново. – Минало,* 1994, № 1, 5-14; *Тракийски гробнично-култов комплекс в могилата Оструша край Шипка. – Проблеми на изкуството,* 1994, № 4, 13-20; *Нови паметници на тракийската култура от могилния некропол Шипка-Шейново в Казанлъшко.* – В: *Първи международен симпозиум „Севтополис".* Велико Търново, 1994, 105-115; *Les tumuli royaux dans „la valée des rois".* – *Orpheus,* 5, 1995, 5-21; **Kitov, G., N. Teodossiev.** *New Data on Thracian Archaeology and Religion from the Villages of Shipka and Sheynovo in the Kazanluk Region (Preliminary Publication). – Thracia,* 11, 1995, 317-336.

Все по-голямо внимание се отделя на погребалните вярвания и обичаи и на свързаните с тях съоръжения, поминални и обредни практики: **Миков, В.** *Принос към погребението на мъртвите у старите траки. – ИИД,* 11-12, 1931-1932, 136-150; **Димитров, Д. П.** *Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско. – РП,* 4, 1950, 207-243; **Гетов, Л.** *Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха. – Археология,* 1970, № 1, 1-12; **Никулицэ, И. Т.** *Погребальный обряд гетов в IV-III вв. до н. э. – СА,* 1973, № 2, 27-43; **Пеев, Д.** *Погребални вярвания, обичаи и гробни съоръжения на траките VIII-III в. пр. н. е.* С., 1974 (автореферат на докторска дисертация); **Dimitova, Al.** *Nouvelles données sur les rites funéraires chez les thraces à l'époque hellénistique.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 1. Bucureşti, 1980, 451-458; **Getov, L.** *Observations sur les rites funéraires des thraces aux époques hellénistique et romaine.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 219-222; **Katinčarov, R.** *Les rites funéraires pendant l'âge du bronze en Bulgarie. – Thracia,* 5, 1980, 167-172; **Delev, P.** *The Cult of Dead in Thrace and Mycenaean Greece.* – In: *Contribution au IVe Congrès International de Thracologie.* Sofia, 1984, 185-193; *Раннотракийски погребални обичаи и вярвания.* С., 1986 (автореферат на докторска дисертация); **Домарадски, М.** *Тракийски богати погребения. – ТАВ,* 3, 1986, 78-86; **Sîrbu, V.** *Rituels et pratiques funéraires des géto-daces (IIe s. av. n. è. -Ier s. de n. è.). – Dacia,* 30, 1986, № 1-2, 91-108; **Стоянов, Т.** *Нови данни за погребалните обичаи в Североизточна Тракия през ранножелязната епоха. – ТАВ,* 3, 1988, 51-55; **Gergova, D.** *Thracian Burial Rites of Late Bronze and Early Iron Age.* – In: *Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology.* Leiden-Sofia, 1989, 231-240; **Георгиева, Р.** *Поминальная практика во Фракии (конец II-I тыс. до н. э.). – ТАВ,* 6, 1990, 25-30; *Обредни ями в Тракия (края на II-I хил. пр. н. е.). – Археология,* 1990, № 1, 1-11; *Храната в тракийската обредна практика. – Балкански древности,* 2, 1992, 64-66; **Стоянов, Т.** *Погребалните обичаи в Североизточна Тракия през ранножелязната епоха в светлината на новите проучвания. – Хелис,* 1, 1992, 82-96; **Delev, P.** *Burial Rites as Clues to Ethnic Formation and Development in the Balkan Peninsula. – Pulpudeva,* 6, 1993, 46-50; **Sîrbu, V.** *Croyances et pratiques funéraires chez les géto-daces (IIe s. av. J. -C. – Ier s. ap. J. -C.). – Хелис,* 3, 1994, 147-166; **Гочева, Зл.** *Погребалните обичаи на траките и вярата им в безсмъртието.* – В: *Първи международен симпозиум „Севтополис".* Велико Търново, 1994, 25-32; **Тотевски, Т.** *Погребални обичаи на местното тракийско население, обитавало горното течение на р. Осъм през периода V-III в. пр. Хр.* – В: *Първи международен симпозиум "Севтополис".* Велико Търново, 1994, 99-104; **Georgieva, R.** *Burial Rites in Thrace and Phrygia.* – In: *Thracians and Phrygians. Problems of Parallelisme.* Ankara, 1998, 61-64.

ГЛАВА ДВАНАДЕСЕТА

РЕЛИГИЯ

Проблематиката на тракийската религия в нейните най-разнообразни аспекти е една от най-интригуващите в модерната историография. Общи обзори могат да се сравнят у **Perdrizer, P.** *Cultes et mythes du Pangée. – Annales de l'Est,* 24, 1910, № 1; **Дечев, Д.** *Очерк на религията на древните траки. – БИБ,* 1, 1928, 2-25; **Тодоров, Я.** *Предхристиянски религиозни течения в нашите земи.* – В: *Античната цивилизация на България.* С., 1941, 5-41. Особено прецизна е проникновената монография на **Тодоров, Я.** *Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа.* С., 1928, чийто приноси могат да се използуват успешно и към днешна дата. Най-съществени за времето са наблюденията на **Kazarov, G.** *Thrakische Religion. – RE,* 6A, 1936, 472-551 и на **Russu, I.** *Religia Geto-Dacilor. – AIStCl,* 5, 1944-1948, 61-139. Нови принципи за анализ и за интерпретация, както и разширяване на фронта на проучванията срв. у **Pettazzoni, R.** *La religione dell'antica Tracia. – ИАИ,* 16, 1950, 291-299 (=сб. *Г. Кацаров,* Т. 1); **Дечев, Д.** *Една семейна триада в религията на траките. – ИАИ,* 18, 1952, 7-49; **Димитров, Д. П.** *Към въпроса за религията на траките през ранно-елинистическата епоха. – ИПр,* 1957, № 3, 75-89; *Neuendeckte epigraphische Denkmäler über die Religion der Thraker in der frühhellenistischen Epoche. – Latomus,* 28, 1957, 185-198 (=*Hommages à Valdemar Deonna*); **Jesi, F.** *Su Macrobio, Sat. I, 18: uno schizzo della religione tracia antica. – StCl,* 11, 1969, 173-186; **Bianchi, Ul.** *Dualistic Aspects of Thracian Religion. – History of Religions,* 1971, № 3, 228-233; **Михайлов, Г.** *Вяра и богове.* – В: **Михайлов, Г.** *Траките.* С., 1972, 213-256; **Chirasi-Colombo, I.** *The Role of Thrace in Greek Religion. – Thracia,* 2, 1974, 71-80; **Маразов, Ив.** *Аспекти на религията и идеологията в Тракия. – Тракия,* 1976, № 3, 101-119.

Качествено ново научноизследователско равнище извеждат: **Fol, Al., Iv. Venedikov, Iv. Marazov, D. Popov.** *Thracian Legends.* Sofia, 1976. Вж. и разширената версия на български език: *Тракийски легенди.* С., 1981 и особено **Фол, Ал.** *Тракийското религиозно мислене.* – В: *Тракийски легенди.* С., 1981, 9-13; *Интерпретация и реинтерпретация: Тракия и Източното Средиземноморие през XVII-XI в. пр. н. е. – Изкуство,* 1983, № 1, 16-19; *Хиперборейският диагонал. – Векове,* 1984, № 6, 78-79. Лингвистичните данни и изводите от тях са извлечени от **Georgiev, Vl.** *Die thrakischen Götternamen. Ein Beitrag zur Religion der alten Thraker. – LingBalk,* 1975, № 1, 5-56; *La religion thrace.* – In: *Actes du IIIe Symposium International de Thracologie.* Roma, 1982, 107-125; **Влахов, К.** *Тракийската религия по езикови данни. – ГСУ-ФКлНФ,* 76, 1982, № 1, 3-97. За други обобщаващи студии и монографии вж.: **Crişan, I. H.** *Spiritualitatea Geto-Dacilor. Repere istorice.* Bucureşti, 1986; **Gočeva, Zl.** *Die Religion der Thraker. – Klio,* 1986, № 1, 84-91; **Hoddinott, R.** *The Thracians and their Religion.* – In: *The New Thracian Treasure from Rogozen – Bulgaria.* London, 1986, 21-33. Особено важно е значението на синтезите на **Фол, Ал.** *Тракийската тетрада. – Изкуство,* 1989, № 8, 16-19; *Идеи във видове време. – Филисофска мисъл,* 1990, № 9, 71-81; *Тракийската култура.* – Във: **Фол, Ал.** *История на българските земи в древността.* С., 1997, 294-435, които разкриват и нови насоки на мислене. Общата характеристика на изследванията се очертава чрез книгите на **Венедиков, Ив.** *Раждането на боговете.* С., 1992; **Фол, В.** *Скалата, конят и огънят. Ранна тракийска обредност.* С., 1994. Пак в тази връзка срв. от нея: *Culture and Ritualism in Thrace (XVth-VIth c. B. C.). – Orpheus,* 1993, № 3, 26-36; **Sanie, S.** *Din istoria culturii şi religiei Geto-Dacica.* Iaşi, 1995.

Учението на тракийския орфизъм, което е в основата на религията на траките, е най-ясно аргументирано в последователните разработки на **Фол, Ал.** *Тракийският орфизъм. – Изкуство,* 1981, № 7, 42-45; *Тракийският орфизъм.* С., 1986; *Тракийският орфизъм: вселената у човека.* – В: *Човек. Еволюция. Космос,* 1986, № 1, 61-71; *Thracian Orphism. – BHR,* 1988, № 3, 57-71; *Блестящоизвестният. – Орфей,* 1991, № 1, 50-56; *Числата на орфическата вселена. – Орфей,* 1991, № 2, 148-151; *Orphism and the Arts. – Balkanica,* 26, 1995, 117-142; *Химните на Орфей.* С., 1995. От друга позиция на тълкуване, безспорни са приносите на **Богданов, Б.** *Орфей и някои проблеми на древната култура по нашите земи. – Проблеми на културата,* 1979, № 5, 72-86; *Орфей и някои проблеми на тракийската митология. – Филология,* 1980, № 7, 3-15; *Митът за Орфей и културната традиция.* – В: *България и светът през вековете.* С., 1982, 41-46, които се обединяват в монографията: *Орфей и древната митология на Балканите.* С., 1991. За обогатяване на направлението значение имат и работите на **Маразов, Ив.** *Аполон, Дионис и Орфей.* – В: *Тракийски легенди.* С., 1981, 51-75; **Юрукова, Й.** *Митът за Орфей в монетосеченето на тракийските градове. – Нумизматика,* 1982, № 3, 5-13; **Popov, D.** *L'orphisme thrace en Magna Graecia.* – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress.* Vol. 2. Sofia, 1984, 300-304;

Теодосиев, Н. *Свещената игра на орфиците. – Орфей*, 1990, № 2, 64-78; *Мистериалните „играчки“ на тракийските орфици. – Орфей*, 1992, № 3-4, 92-99; *The Thracian Ithyphallic Altar from Polianthos and the Sacred Marriage of the Gods. – Oxford Journal of Archaeology*, 1994, № 3, 313-323; *Semantic Notes on the Theonyms Orpheus, Sabazios and Salmoxis. – Beiträge zur Namenforschung*, 1994-1995, № 3, 242-246; *Cult Clay Figurines in Ancient Thrace. Archaeological Evidence for the Existence of Thracian Orphism. – Kernos*, 9, 1996, 219-226.

Отново във връзка с тракийския орфизъм са и изследванията за тракийския Дионис (Загрей-Сабазий). Култът към това божество е обект на внимание още у **Picard, Ch.** *Sabazios, dieu thraco-phrygien: expansion et aspects nouveaux de son culte. – RA*, 1962, № 2, 1-129. Вж. още: **Милчев, Ат.** *Към култа на Сабазий в Долна Мизия и Тракия. – ГСУ-ИФ*, 66, 1972-1973, 35-77; **Горбанов, П.** *За характера на фигуралните паметници на Сабазий и някои аспекти на неговия култ. – Археология*, 1976, № 4, 13-19; **Tačeva, M**. *Wesenzüge der Sabazioskultes in Moesia Inferior und Thracia.* – In: *Hommages à M. J. Vermaseren.* Vol. 3. Leiden, 1978, но същността на проблематиката е изведена от **Фол, Ал.** *Главното светилище на тракийския Дионис. – Култура*, 1989, № 2, 71-80; *Прóсопон. – Проблеми на изкуството*, 1990, № 3, 40-41; *The Thracian Dionysos. I. Zagreus. – Orpheus*, 1990, № 0, 37-45; *Тракийският Дионис. Книга първа. Загрей.* С., 1991. Същото и на немски език: *Der Thrakische Dionysos. Erstes Buch. Zagreus.* Sofia, 1993; *Cáбо. – Орфей*, 1993, № 1, 42-47; *Тракийският Дионис. Книга втора. Сабазий.* С., 1994; *Обред и драма. – Проблеми на изкуството*, 1994, № 2, 10-11; *Sabas/Sabazios/Sabo.* – In: *Thracians and Phrygians. Problems of Parallelisme.* Ankara, 1998, 55-60. Важни са и анализите на **Пенкова, Ел.** *Култът на Дионис в Мизия и Тракия през римската епоха. – ThrAnt*, 5, 1979, 239-252; *Характерни черти на култа на Дионис в Тракия. – Известия на НИМ*, 5, 1985, 113-127; *Тракийският Дионис и вярата в безсмъртието. Сребърното съкровище от Борово и религията на Дионис в Тракия. – Проблеми на изкуството*, 1994, № 3, 43-54; *Certaines particularités de l'iconographie de Dionysos en Thrace. – Pulpudeva*, 6 suppl., 1998, 136-143. Вж. още: **Горбанов, П.** *Дионисови култови сдружения, ритуали и жреци в Тракия (I-III в.).* – В: *България 1300. Институции и държавна традиция.* Т. 2. С., 1982; **Здравкова, Зл.** *Още една хипотеза за родопското прорицалище на Дионис. – Археология*, 1990, № 3, 1-8; **Фол, В.** *Свещената ръка. – Проблеми на изкуството*, 1994, № 4, 59-63.

Освен тракийският Орфей и тракийският Дионис (Загрей-Сабазий), централно място в религията на траките заема друго въплъщение на върховното мъжко божество персонифицирано най-общо чрез името-прозвище Залмоксис. Поради сравнително богатите данни за него в писмената антична литературна традиция са налице и значителен брой публикации: **Кацаров, Г.** *Залмоксис. – ГСУ-ИФФ*, 3, 1906-1907, 153-164. Същото и на немски език: *Zalmoxis. – Klio*, 12, 1912, 355-364; **Blum, C.** *Zalmoxis. – Analele Dobrogei*, 10, 1929, 115-124; **Clemen, C.** *Zalmoxis. – Zalmoxis. Etudes religieuses*, 2, 1939, 53-62; **Coman, J.** *Zalmoxis – un grand problème gète. – Zalmoxis. Etudes religieuses*, 2, 1939, 79-110; **Кацаров, Г**. *Нови изследвания върху религията на старите траки. – СпБАН*, 70, кл. ист. фил., 1945, № 33, 167-184; **Coman, J.** *Zalmoxis et Orphée. – ИАИ*, 16, 1950, 177-184 (=сб. *Г. Кацаров*, Т. 1); **Pfister, F**. *Zalmoxis*. – In: *Studies Presented to David Moore Robinson.* Vol. 2. Washington University – Saint Louis – Missouri. 1953, 1112-1123; **Pettazzoni, R**. *Il „monoteismo“ dei geti.* – В: *Изследвания в чест на акад. Д. Дечев.* С., 1958, 649-655. Най-важното и най-пълно за времето си е проучването на **Eliade, M.** *De Zalmoxis à Gengis-Khan. Etudes comparatives sur les religions et le folklore de la Dacie et de l'Europe Orientale.* Paris, 1970. Впрочем, то определя и насоките на следващите търсения: **Poghirc, C.** *Considérations philologiques et linguistiques sur Gebeleizis. – Thracia*, 2, 1974, 357-360; **Alexandrescu, P.** *La nature de Zalmoxis selon Hérodote. – Dialogues d'histoire ancienne*, 6, 1980, 113-122; **Banu, I.** *Zalmoxis et le phénomène de sectes*. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti. 1980, 119-126; **Nasta, M.** *Les rites d'immortalité dans la religion de Zalmoxis: syncrétisme et/ou contamination.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 3. Bucureşti. 1980, 337-353; **Zdravkova, Zl., D. Ivanov.** *Contribution to Thracian Religious Practice. – TAB*, 5, 1990, 101-111.

Проблематиката е обогатена и е изведена на по-високо научноизследователско равнище чрез последователни анализи върху обичайно-обредната система на това божество: **Попов, Д.** *Залмоксис и проблемите на гетската религия.* – В: *Североизточна България – древност и съвремие.* С., 1985, 98-108; *Залмоксис (нови наблюдения). – История и обществознание.* 1989, № 1, 3-16; № 2, 3-17; *Le dieu aux différents noms (Nouvelles observations sur Zalmoxis). – EB*, 1990, № 3, 64-82; *Опит за локализация на Залмоксис. – TAB*, 4, 1990, 7-12; *Човешките жертвоприношения на Залмоксис. – ГСУ-ИФ*, 84-85, 1992, 121-161; *Стрели към небето – стрели към морето (към проблематиката на обичайно-обредната система при траките). – История*, 1992, № 5-6, 1-8. Същото и на френски език: *Fleches vers le ciel – fleches vers la mer (sur la problèmatique du système rituel des thraces). – Thracia*, 11, 1995, 257-264; *Залмоксис-Гебелейзис и обредът стрелба с лък. – ГСУ-ИФ*, 86, 1993, 27-58; *Zalmoxis après M. Eliade.* – In: *Atti* *del VI° Congresso Internazionale di Tracologia e del VII° Simposio Internazionale de Studi Traci.* Roma, 1994, 167-174; *Залмоксис! Само на гетите ли е той? – Минало,* 1994, № 3, 9-19; *Пътят на Залмоксис. – Философия,* 1994, № 3, 44-50; *Залмоксис и Великата богиня-майка. – История.* 1994, № 3, 1-9; *В андреона на Залмоксис. – ГСУ-ИФ,* 87, 1994; *Доктрината на Залмоксис. – Философски алтернативи,* 1995, № 2, 62-82. Възприетият подход логично води и до обобщаващата монография от същия автор: *Богът с много имена.* С., 1995. От него вж. последно: *Zalmoxis (le dieu aux différents noms). –* In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology.* Vol. 1. Bucureşti, 1997, 571-591.

Великата богиня-майка, известна под различни имена-прозвища, е най-важната фигура в тракийската религия. Най-многобройни са проучванията върху Бендида: **Hartwig, P.** *Bendis – eine archaeologische Untersuchung.* Leipzig-Berlin, 1897; **Foucart, P.** *Le culte de Bendis en Attique. –* In: *Mélanges Perrot. Recueil de mémoires concernant l'archéologie classique, la littérature et l'histoire ancienne, dédie à Georges Perrot.* Paris, 1903, 95-102; **Кацаров, Г.** *Бендида. – ИИД,* 2, 1906, 30-40; **Scheuleer, C. W.** *Die Göttin Bendis in Tarent. – JDAI,* 47, 1932, 314-334; **Nilsson, M.** *Bendis in Athens. –* In: *From the Collections of the Ny Carlsberg Glyptothek,* 3, 1942, 169-188; **Pichard, Ch.** *Sur l'iconographie de Bendis. – ИАИ,* 16, 1950, 25-34 (=сб. *Г. Кацаров,* Т. 1); **Огненова-Маринова, Л.** *Някои аспекти на Бендида върху паметници от Тракия. – ИАИ,* 22, 1959, 81-93; **Gočeva, Zl.** *Le culte de la déesse thrace Bendis à Athènes. – Thracia,* 2, 1974, 81-87; *Der Bendiskult und die Bezichungen zwischen Thrakien und Kleinasien. –* In: *Hommages à M. J. Vermaseren.* Vol. 1. Leiden, 1978, 397-404. По тази тематика с най-висока стойност са последователните приноси на **Popov, D.** *The Cult of Bendis in Athens. – BHR,* 1975, № 3, 53-64; *Caractéristique et localisation du cult de Bendis. – EB,* 1976, № 2, 114-126; *Essence, origine et propagation du culte de la déesse thrace Bendis. – Dialogues d'histoire ancienne,* 2, 1976, 289-303; *Копенхагенският релеф. – Археология,* 1977, № 1, 1-13, където се дава смислова интерпретация на Копенхагенския релеф с изображения на Бендида и Делоптес. От същия автор вж. още: *Артемида Брауро (една трако-пеласгийска богиня). – ИБИД,* 28, 1982, 21-33. Същото и на френски език: *Artémis Brauro (déesse thraco -pélasgique). –* In: *Proceedings of the Second International Congress of Mediterranaean Pre-and Protohostory (Interaction and Acculturation in the Mediterranaean).* Amsterdam, 1980, 203-221; *Les cultes et les mythes thraces en Italie du Sud et en Sicile. – BHR,* 1982, № 3, 36-48, където най-много място отново се отделя на Бендида. Срв. и: *La grande déesse de la Thrace de Sud-Ouest, Hérodote et la jeune péonienne. – Pulpudeva,* 4, 1983, 274-283.

Този начин на проучване, при който се разработват детайлно различни страни от общата тема, естествено завършва с обобщаваща монография: *Тракийската богиня Бендида.* С., 1981. В съвременната историография, тракийската богиня продължава да е обект на интерес, но постиженията на отделните автори не надхвърлят вече постигнатото, а и те не познават българската литература. Свр. например: **Simms Ronda, R.** *The Cult of the Thracian Goddess Bendis in Athens and Attica. – The Ancient World,* 1988, № 3-4, 59-76; **Beschi, L.** *Bendis, the Great Goddess of the Thracians, in Athens. – Orpheus,* 1990, № 0, 29-36. От гледна точка на сравнителната митология други насоки на тълкувания предлага: **Маразов, Ив.** *Филомела – тъкачка и Бендида предачка. – Култура,* 1990, № 2, 51-63. Същото и на английски език: *Philomele the Weaver and Bendis the Spinner. – In: Studia in honorem Georgii Mihailov.* Sofia, 1995, 307-317; *Бендида – Великата богиня. – Проблеми на изкуството,* 1994, № 3, 25-35.

Освен Бендида и Брауро, друго име-прозвище на Великата богиня-майка на траките е Котито. За нея срв.: **Buttman, Ph.** *Über die Kotyttia und Baptae. –* In: *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften. Phil. Hist. Klasse.* Berlin, 1822-1823, 213-220; **Srebrny, St.** *De Cotyto thracum dea a graecis culta. –* In: *Práce drunhého sjezdu klasických filologu slovanských v Pradze,* 1931, 270-282; *Kult der thrakischen Göttin Kotyto in Korinth und Sicilien. –* In: *Mélanges Fr. Cumont,* 4, 1936, 423-447; **Лозанова-Станчева, В.** *Евполисовата комедия „Бапти" и някои религиозни аспекти на политиката на Алкивиад. – Филология,* 1984, № 14-15, 55-64. Съществена е нейната обобщаваща монография: *Мито-ритуалният комплекс на тракийските Котитии.* С., 1993. Същото и на английски език: *The Mysteries of the Thracian Kotytia.* Sofia, 1995. Доста често в историографията погрешно се поставя знак за равенство между Бендида и гръцката богиня Артемида (респективно римската Диана). Свр. например: **Дечев, Д.** *Култът на Артемида в областта на Средна Струма. – ИАИ,* 19, 1955, 95-109 (=сб. *Г. Кацаров,* Т. 2). Тази инерция е преодоляна успешно още от Зл. Гочева и от Д. Попов по повод техните публикации относно Бендида, а впоследствие и чрез последователните проучвания на **Стоянов, Т.** *Оброчни плочки на Артемида (Диана) – ездачка от Мизия и Тракия през римската епоха. – Археология,* 1984, № 2-3, 31-45; *Култът на Артемида в Западнопонтийските градове (VII в. пр. н. е. -III в. от н. е.). – ГСУ-ИФ,* 77, 1984, 50-70; *За култа на Артемида в Кабиле през IV-I в. пр. н. е. –* В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1986, 90-113, за да се стигне до неговото обобщение: *Култът на Артемида в Тракия VI в. пр. н. е. – IV в. от н. е.* С., 1986 (автореферат на докторска дисертация).

Най-популярното божество за местното население, известно от всички кътчета на тракийските земи е Херoят-конник познат от хиляди изображения и със стотици светилища: **Kazarov, G.** *Heros. Thrakischer Reiter.* – *RE,* 3, Suppl. 1918, 1132-1148; *Принос към религията на тракийския конник.* – *СпБАН,* 48, кл. -ист. -фил., 23, 1934, 1-20. С висока научна стойност, която е съществена и днес, е неговата монография: *Die Dankmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Textband und Tafelband. – Dissertationes Pannonicae,* Ser. 2, № 14. Budapest, 1938. Вж. още: **Дечев, Д.** *Тракийският херос като богловец. – СпБАН,* 70, 1945, кл. ист. фил., № 33, 185-198; **Picard, Ch.** *Nouvelles observations sur divers représentations du Héros Cavalier des Balkans. – RHR,* 60, 1956, № 1, 1-26. Към днешна дата най-голямо значение имат корпусните издания на паметниците свързани с култа към тракийския конник: **Gočeva, Zl., M. Oppermann.** *Corpus Cultus Equitis Thracii (CCET). I. Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae.* Leiden, 1979; *II. Monumenta inter Danubium et Haemum reperta.* Leiden, 1981; **Hampartumian, N.** *Corpus Cultus Equitis Thracii (CCET).* IV. *Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia.* Leiden, 1979; **Cermanović-Kuzmanović, Al**. *Corpus Cultus Equitis Thracii (CCET).* V. *Monumenta intra fines Iugoslaviae reperta.* Leiden, 1982; *Неколика споменика трачког коньаника из наше земльe и проблем трачког хероса. – Старинар,* 13-14, 1962-1963, 113-124; *Die Denkmäler des thrakischen Heros in Jugoslavien und das Problem der thrakischen Reitergottes. – Archaeologia Jugoslavica,* 1963, № 4, 31-57. В това направление най-трайни са интересите и усилията на М. Оперман и на Зл. Гочева. Изредени хронологически техните разработки са: **Оперман, М.** *За оброчните плочки на ловуващия тракийски конник от римската епоха в България. – Археология,* 1970, № 2, 19-32; *Култът и паметниците на тракийския Херос в България.* С., 1971 (автореферат на докторска дисертация); *Към хронологията и класификацията на паметниците на тракийския конник от тип А. – Археология,* 1973, № 3, 1-14; *Zum Kult des thrakischen Reiters in Bulgarien. – Thracia,* 3, 1974, 353-362; *Ikonographische Untersuchungen zur Weihplastik der thrakischen Gebiete in römischer Zeit.* – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress.* Vol. 2. Sofia, 1984, 244-254; *Die Bedeutung der römerzeitlichen Weihplastik für die thrakische Religion vorrömischer Zeit auf dem Territorium der VR Bulgarien. – Pulpudeva,* 5, 1986, 77-82; **Гочева, Зл.** *Култът на тракийския конник на територията на гетите.* – В: *Североизточна България – древност и съвремие.* С., 1985, 189-197; *Les traits caracteristiques de l'iconographie du Cavalier thrace. – BCH,* suppl. 14, 1986, 237-243; *Weihungen für den thrakischen Reiter von Mitgliedern der römischen Legionen.* – In: *Studia in honorem Borisi Gerov.* Sofia, 1990.

88-96; *Проблеми на култа и иконографията на тракийския конник. – Балкански древности,* 1992, № 2, 67-70; *Надгробните плочи с изображения на конници от западния бряг на Черно море.* – В: *Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов.* Велико Търново, 1994, 301-308; *Monuments funéraires avec images des cavaliers de la Mésie Inférieure.* – In: *Relations Thraco-Illyro-Helléniques.* Bucarest, 1994, 344-355; *Les monuments funéraires avec des images de cavaliers du littoral occidentale de la Mer Noire.* – In: *Tranquilitas. Mélanges en l'honneur de Tram tan Tinh.* Quebec, 1994, 229-241; *Particularités de l'iconographie du cavalier thrace à Odessos et dans son territoire. – Pulpudeva,* 6 suppl., 1998, 121-128.

Не бива да се забравят съществените приноси на **Venedikov, Iv.** *Le syncrétisme religieux en Thrace à l'époque romaine.* – In: *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Archaeologica.* Sofia, 1963, 153-166; *Тракийският конник. – Векове,* 1972, № 4, 3-14; *Тракийският Херой.* – В: *Тракийски легенди.* С., 1981, 25-49. Впрочем, неговите изводи се възприемат и доразвиват от по-горе цитираните автори. С проблематиката се занимават и други изследователи: **Тончева, Г.** *Об иконографии и характере фракийского Хероса из Одессоса.* – In: *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Archaeologica.* Sofia, 1963, 71-80; *Le sanctuaire du héros Karabasmos d'Odessos.* – In: *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes.* Vol. 2. Sofia, 1969, 353-364; **Scorpan, C.** *Cavalerul trac.* Constanţa, 1967; **Кабакчиева, Г.** *Основни тенденции в развитието на тракийската религия през I хил. пр. н. е. и възникването на култ към конника в Тракия. – ThrAnt,* 2, 1977, 87-95; **Petsas, Ph.** *Some Picture of Macedonian Riders as Prototypes of the „Thracian Rider". – Pulpudeva,* 2, 1978, 192-204; **Крыкин, С.** *К вопросу о боспорском всаднике. – ThrAnt,* 7, 1980, 5-14; **Ştefan, Al.** *Problèmes du syncrétisme religieux concernant le cavalier thrace en Dobroudja à l'époque romaine.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 2. Bucureşti, 1980, 289-299; **Rantz, B.** *Le cavalier thrace – thème iconographie. – Pulpudeva,* 4, 1983, 200-219; **Borchhardt, J.** *Thrakische Reiter im Festzuge des Parthenonfrieses.* – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 60-71; **Stojanov, T.** *Le cavalier et la déesse. Observation sur une série des reliefs thraces. – Ktema,* 10, 1985, 273-285; *За иконографията и семантиката на женските изображения в паметниците на тракийския конник. – Векове,* 1987, № 1, 18-30; *Les figurations féminines sur les monuments du cavalier thrace et le probléme des déesses et Thrace. – Pulpudeva,* 6 suppl., 1998, 150-158; **Toporov, Vl. N.** *The Thracian Horseman in an Indo-European Perspective. – Orpheus,* 1990, № 0, 46-63; **Стоянов, Ив.** *Основният индоевропейски мит за змееборството и* *тракийския бог-конник. – ИМСЗБ,* 19, 1992, 203-231; **Sămpetru, M.** *Le cavalier thrace.* – In: *Bulletin de Thracologie,* 3, 1996, 184-190; **Lazova, Ts.** *Ancient Southeastern Europe and the Classics. Traditions and Transformations of Cultural Phenomena (The Thracian Horseman).* – In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology.* Vol. 1. Bucureşti, 1997, 321-328; **Boteva, D.** *A New Approach to the Monuments of the Thracian Horseman. – Archaeologia Bulgarica,* 1997, № 1; *Тракийският Херос в системата на тракийския пантеон.* – В: *Юбилеен сборник в памет на акад. Димитър Дечев.* С., 1998, 23-27; **Лазова, Цв.** *Тракийският Херос в палеобалканската традиция.* – В: *Юбилеен сборник в памет на акад. Димитър Дечев.* С., 1998, 69-72; **Dimitrov, K.** *The Image of Thracian Ruler in the Svestari Tomb. – Pulpudeva,* 6 suppl., 1998, 117-120; **Delev, P.** *Observations sur le cavalier thrace. – Pulpudeva,* 6 suppl., 1998, 129-135.

Системните проучвания на М. Тачева върху античните религии логично завършват със синтез върху историята на източните култове в римските провинции Долна Мизия и Тракия: **Тачева, М.** *Култът на Юпитер Долихен в Долна Мизия и Тракия (Проучвания върху античните религии. I.). – ИНМВ,* 10, 1974, 57-83; *Култът на Сабазий в Тракия. Проблеми (Проучвания върху античните религии. IX.). – ГСУ-ИФ,* 69, 1975, 49-74; *Geschichte des Dolichenus Kultes in Moesia Inferior und Thracia. – Klio,* 58, 1976, 25-40; *Паметници с посвещение на Хюпсистос от балканските римски провинции. – ГСУ-ИФ,* 70, 1976, 37-53; *Zur Religiongeschichte Thrakiens in der hellenistischen Zeit (Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen. II.). – Pulpudeva,* 1, 1976, 236-242; *Dem Hypsistos geweihte Denkmäler in Thrakien (Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen. III.). – Thracia,* 4, 1977, 271-300; *Dem Hypsistos geweihte Denkmäler in den Balkanländer (Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen. IV.). – Balkan Studies,* 19, 1978, № 1, 59-75; *Über die Götterepitheta in der griechischen Inschriften aus Moesia Inferior und Thracia (Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen. VII.). -BHR,* 1978, № 3, 52-65; *О культе theos Hypsistos на Боспоре (Исследования по истории античных религий. V.). – ВДИ,* 1978, № 1, 133-142; *Култът на Аполон в Тракия. Проблеми (Проучвания върху античните религии. VIII.). - ГСУ-ИФ,* 74, 1980, 23-30; *Античные культы долины верхней и средней Струмы (Исследования по истории античных религий. VI.).* – In: *Spartacus.* Sofia, 1981, 105-118. Така се появява нейната монография: *История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. -IV в. от н. е.).* С., 1982. Същото и на английски език: *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th Century B. C. – 4th Century A. D.).* Leiden, 1983.

Същият подход се използва и при изследването на култовете към Аполон и към Херакъл в Тракия: **Гочева, Зл.** *Култът на Аполон в Североизточна България. – Векове,* 1974, № 1, 63-75; *Култът на Аполон по Долнодунавския лимес. – Археология,* 1975, № 2, 48-55; *Le culte d'Apollon en Thrace. – Pulpudeva,* 1, 1976, 9-14. Най-важно е нейното обобщение: *Култът на Аполон в Тракия.* С., 1976 (автореферат на докторска дисертация). От същия автор срв. още: *Der Apollonkult in Odessos.* – In: *Studia in honorem Veselini Beševliev.* Sofia, 1978, 288-298; *Le culte d'Apollon. – Dialogues d'histoire ancienne,* 18, 1990, № 2, 163-171. По отношение на Аполон са съществени и наблюденията на **Tačeva, M.** *Quelques observations sur le culte d'Apollon en Thrace.* – In: *Mélange Pierre Lévêque,* 4, 1990, 397-404; **Lazova, Ts.** *The Hyperborean Apollo. Palaeobalkan Realia in the Ancient Cultural Tradition. – Thracia Pontica,* 5, 1994, 195-208; *Палеобалкански традиции в историята на култа на Артемида и на Аполон в Кабиле.* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1994, 79-83. С Херакъл се занимава упорито **Рабаджиев, К.** *Култът на Херакъл в Кабиле (Проблеми на проникването в Тракия).* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1986, 104-122; *Images of Heracles in the Art of Pre-Roman Thrace. – Pulpudeva,* 5, 1986, 254-257; *Херакъл (Херкулес) в Тракия (IV в. пр. н. е. -IV в. от н. е.).* С., 1992 (автореферат на докторска дисертация), където са анализирани и интерпретирани изворовите данни от всякакво естество, а обобщението се разбира от само себе си. От същия автор срв. още: *Херакъл на бизалтите. - ИМЮИБ,* 17, 1994, 47-48; *Религията в градската култура на елинистическа Тракия. I. Херакъл.* – В: *Поселищен живот в древна Тракия.* Ямбол, 1994, 62-67; *Heracles Psychopompos(?) in Thrace(An Attempt at Superinterpretation). – Thracia,* 11, 1995, 419-426; *The Iconography of Herakles (Hercules) in Roman Thrace and Moesia. – Pulpudeva,* 6 suppl., 1998, 144-149. За култа към Херакъл вж. още: **Sarafov, T.** *Sur le culte d'Héraclès en Bulgarie.* – In: *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Archaeologica.* Sofia, 1963, 171-180; **Jurukova, J.** *Un des exploits d'Héraclès dans une iconographie nouvelle. – Thracia,* 11, 1995, 393-396.

Други божества и култове – популярни за тракийската среда, са проучени задълбочено от различни изследователи. Според хронологията на появата на отделните публикации вж.: **Perdrizet, P.** *Le dieu thrace Zbelthiourdos. – REA,* 1, 1899, 23-26; **Kazarov, G.** *Deloptes.* – In: *Archiv für Religionswissenschaft.* 1908, 410-411; **Дечев, Д.** *Асклепий като трако-гръцко божество. – ИБАИ,* 3, 1925, 131-164. Впоследствие обаче, авторът се отказва от изводите си. **Tudor, D.** *I cavaleri danubiani. – ED,* 7, 1937, 189-356; **Милчев, Ат.** *Култът на Актеон по* *долината на Средна Струма.* – *Археология*, 1961, № 1, 41-47; **Najdenova, V.** *La propagation des cultes orientaux en Bulgarie.* – In: *Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes.* Vol. 2. Sofia, 1969, 177-180; *Митраизъм в Нижней Мезии (I-III вв.).* М., 1975 (автореферат на докторска дисертация); *The Cult of Jupiter Dolichenus in Lower Moesia and Thrace.* – *BHR*, 1977, № 1, 69-82; **Гочева, Зл.** *Боги фракийцев и скифов по сведениям Геродота.* – *StThr*, 1, 1975, 142-152 (=сб. *Фрако-скифские культурные связи*); *Le culte solaire chez les thraces.* – *Pulpudeva*, 2, 1978, 343-349; **Стоянов, Т.** *Митът за Артемида и Актеон в оброчни релефи от Тракия (II-III в.).* – *Археология*, 1980, № 1, 27-33; **Найденова, В.** *Култове и божества в Кабиле.* – В: *Поселищен живот в Тракия.* Ямбол, 1982, 126-140; **Cole, S. G.** *Theoi Megaloi. The Cult of the Great Gods at Samothrace.* Leiden, 1983; **Mladenova, J.** *Les thraces et le culte de la triade capitoline.* – *Pulpudeva*, 4, 1983, 249-258; **Маразов, Ив.** *Култът към мечката в древна Тракия.* – *Изкуство*, 1983, № 4, 28-36; **Шуберт, В.** *Светилището на великия бог Дарзала в Одесос.* – *Векове*, 1984, № 4, 22-29; **Bredow, Ir. von.** *Der thrakische Gott Pleistoros.* – *TAB*, 2, 1985, 72-76; **Venedikov, Iv.** *The Hyperborean Deities in the Thracian Pantheon.* – In: **Fol, Al. et alii.** *The Rogozen Treasure.* Sofia, 1989, 72-89; **Василева, М.** *Гора, бог и имя: о некоторых фрако-фригийских параллелях.* – *ВДИ*, 1990, № 3, 94-101; **Gočeva, Zl.** *Der Imperatorenkult in Moesia und das Problem der Romanisierung.* – *Balcanica Posnaniensia*, 5, 1990, 139-149; **Маразов, Ив.** *Аспекти на царската Хестия. 1. Хестия и идеята за автохтонност.* – *Проблеми на изкуството*, 1990, № 1, 11-26. Същото и на английски език: *Aspects of the Royal Hestia. 1. Hestia and the Idea of Autochthonicity.* – *Orpheus*, 1990, № 0, 73-89; *Аспекти на царската Хестия. 2. Хестия, богатството, огънят и слънцето.* – *Проблеми на изкуството*, 1990, № 3, 42-51. Същото и на английски език: *Aspects of the Royal Hestia. 2. Hestia, Wealth, Fire and Sun.* – *Orpheus*, 1991, № 1, 73-86; *Варварският пантеон или химнът на пролетта.* – *Култура*, 1991, № 2, 76-83; **Gočeva, Zl.** *Le culte des Cabires et des Nymphes en Asie Mineure et en Thrace.* – *Eos*, 79, 1991, 199-202; *Епитети на нимфите в Тракия.* – *Филология*, 24, 1992, 50-55; *Specific Features in the Iconography of Silvanus in Moesia Inferior.* – In: *Studia Aegaea et Balcanica in honorem Lodovicae Press.* Warszawa, 1992, 183-191; *Култът на Силван в провинция Долна Мизия.* – *Археология*, 1993, № 2, 13-21; **Hatzopoulos, M. B.** *Cultes et rites de passage en Macédoine.* Athènes, 1994; **Gočeva, Zl.** *The Darzalas Cult in Northeastern Bulgaria.* – *Хелис*, 3, 1994, 243-256; **Котова, Д.** *Култово-обредният комплекс Тесмофории (Към интерпретацията на античните писмени свидетелства).* С., 1994 (автореферат на докторска дисертация); **Василева, М.** *Слънцето носено на прът.* – *Проблеми на изкуството*, 1994, № 4, 21-27; *Paredroi or Once Again on the Phrygian Rock Thrones.* – *Thracia*, 11, 1995, 265-276; **Fol, Al.** *Hipta/Hippa.* – *ИМЮИБ*, 17, 1994, 45-46; **Дончева, Ив.** *Иконографска характеристика на изображенията на Асклепий върху тракийски оброчни плочки.* – В: *Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов.* Велико Търново, 1994, 323-334; **Beševliev, V.** *Theos Souregethes.* – In: *Studia in honorem Georgii Mihailov.* Sofia, 1995, 55-58; **Lazova, Ts.** *The Hyperboreaans. A Study in the Paleo-Balkan Tradition.* Sofia, 1996; **Gočeva, Zl.** *La religion thrace et l'Asie Mineure – le culte de la Grande Déesse-Mère.* – In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology.* Vol. 1. Bucureşti, 1997, 401-406; **Hošek, R.** *Der Sonnengott in alt-Thrakien.* – *Pulpudeva*, 6 suppl., 1998, 74-78; **Лазова, Цв.** *Хипербореите. Обред и повествование.* – В: *Боговете на Понта.* Варна, 1998, 22-27 (=*Seminaria Pontica*, 1).

Въпросите свързани с организацията на религиозния живот в тракийските римски провинции, както и тези в пряко отношение с религиозния синкретизъм се дискутират от **Юрукова, Й.** *Религиозният синкретизъм в Тракия, Мизия и Македония според монетите от римската императорска епоха.* – *ИАИ*, 34, 1974, 23-50; **Condurachi, E.** *Le syncrétisme religieux en Dacie.* – In: **Dunand, Fr., P. Lévêque.** *Les syncrétismes dans les religions de l'antiquité.* Leiden, 1975, 186-199; **Gočeva, Zl.** *Romanisme, hellénisme et éléments ethniques authochtones dans le syncrétisme religieux aux IVe-V^e ss.* – *Pulpudeva*, 4, 1983, 259-263; **Тачева, М.** *Наблюдения върху религиозния живот в източните предели на провинция Долна Мизия.* – В: *Североизточна България – древност и съвремие.* С., 1985, 183-188; **Гочева, Зл.** *Светилището на тракийския конник при с. Лозен, Хасковски окръг и някои въпроси на синкретизма в тракийската религия.* – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 160-166; *Die Organisation des Religionslebens in den griechischen Kolonien an der Westküste des Schwarzen Meeres und die einheimische thrakische Religion.* – *Thracia Pontica*, 3, 1986, 186-195; *La vie religieuse à Philippopolis à l'époque romaine.* – *Thracia*, 8, 1988, 50-57; *Мястото на Абритус и неговата територия в организацията на религиозния живот на провинция Долна Мизия.* – *TAB*, 3, 1988, 189-197; *Zu den politischen und religiösen Einrichtungen in der Stadt Pautalia.* – *Index*, 20, 1992, 45-49; *Ориентация на култовите сгради при траките.* – *Интердисциплинарни изследвания*, 17, 1990, 151-155; *Храмовете в градовете и тракийските светилища на тяхна територия в провинция Тракия.* – *Епохи*, 1994, № 2, 37-44; *Организация на религиозния живот в Одесос.* – В: *Боговете на Понта.* Варна, 1998, 28-33 (=*Seminaria Pontica*, 1); **Танчева-Василева, Н.** *Религиозният живот* *в Кабиле през II-III в. сл. Хр.* – В: *Марица-Изток. Археологически проучвания.* Т. 2. С., 1994, 165-169.

За владетелската институция и за царската власт в Тракия основни са работите на **Попов, Д.** *Политико-религиозно устройство на царския институт при траките.* С., 1977 (автореферат на докторска дисертация); *L'institution royale dans la maison dynastique des odryses.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 1. Bucureşti, 1980, 337-341; *Тракия на царете-жреци, царете богове.* – В: *Тракийски легенди.* С., 1981, 77-129; *Le roi et l'autorité royale (parallèles politico-religieux thraco-mycéniens).* – In: *Contributions au IVe Congrès International de Thracologie.* Sofia, 1984, 174-184; *Проучвания върху тракийската религия.* IV. *Царят и царската власт.* – *ГСУ-ИФ,* 78, 1985, 36-91. Друго мнение застъпва **Тачева, М.** *Тракийската царска власт.* – **Във:** *Втори международен конгрес по българистика.* Т. 6. С., 1987, 24-31. Срв. още: **Горбанов, П.** *Ритонизираните амфори като атрибути на тракийските царе-жреци при ритуала „либацио" (тези и хипотези).* – *Балкански древности,* 1991, № 1, 49-55. От гледна точка на нумизматиката, проблематиката се проучва от **Димитров, К.** *Изображение на тракийски владетел от Свещарската гробница.* – *TAB,* 3, 1988, 161-165; *Монетосечене и царска идеология в доелинистическа Тракия (края на VI-първата половина на IV в. пр. н. е.).* – *ИПр,* 1992, № 4, 73-83. Пак в същата връзка са и разбиранията на **Popov, D.** *Le cheval et le char dans l'idéologie royale thrace.* – *BHR,* 1986, № 2, 47-55. Вж. и разширената версия на български език: К*онят и колесницата в тракийската царска идеология.* – *ИБИД,* 38, 1986, 113-143. За по-голяма пълнота срв. още: **Кабакчиева, Г.** *Конят в тракийската религия и изкуство.* – *ThrAnt,* 5, 1979, 223-237; **Duridanov, Iv.** *Les noms du cheval dans la langue thrace.* – *LingBalk,* 1991, № 3-4, 33-37.

Тайните общества при траките, отново са в центъра на внимание за **Попов, Д.** *Орфическите общества на гетите.* – *Изкуство,* 1983, № 4, 12-16; *Проучвания върху тракийската религия. III. Тайните общества.* – *ГСУ-ИФ,* 77, 1984, 5-49; *Политическите общества на траките. – В: Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 357-366; *A propos de quelque sociétés religieuses en Thrace.* – *Pulpudeva,* 5, 1986, 40-46. Вж. още: **Митрев, Г.** *Религиозни общества в провинция Македония свързани с императорския култ.* – В: *Юбилеен сборник в памет на акад. Димитър Дечев.* С., 1998, 80-83. По отношение на жреците емблематично остава името на Декеней: **Coman, J.** *Décénée.* Paris-Bucureşti, 1943; **Vulpe, R.** *Décénée, conseiller intime de Burébista.* – In: *Studia Thracologica.* Bucureşti, 1976, 62-68. Жертвеници, жертвоприношения, жреци и жречески длъжности се разискват от **Чичикова, М.** *Жертвеники эллинистической эпохи в Фракии.* – *StThr,* 1, 1975, 180-195 (= сб. *Фрако-скифские культурные связи*); **Маразов, Ив.** *Следи от ашвамедха и пурушамедха в култовите ритуали и в царската идеология на траките.* – *Изкуство,* 1980, № 8, 7-17; *„Жертвоприношение на овен" в тракийския шлем от Коцофенещи.* – В: *Обреди и обреден фолклор.* С., 1981, 173-195. Същото и на английски език: *Sacrifice of a Ram on the Thracian Helmet from Coţofeneşti.* – *Pulpudeva,* 3, 1980, 81-101; **Гочева, Зл.** *Жреческите длъжности и тяхното място в културата на провинция Тракия.* – В: *България 1300. Институции и държавна традиция.* Т. 2. С., 1982, 125-135; **Маразов, Ив.** *„Шаманизмът" в древна Тракия.* – *Български фолклор,* 1989, № 2, 3-14; *Златноогнената инвеститура.* – *Везни,* 1991, № 2, 12-18.

Проблематиката за тракийските светилища и за култовете почитани в тях е поставена още от **Баласчев, Г.** *Старо-тракийските светилища и божества в Мезек, Глава Панега, Мадара, Царичина и другаде и тяхното значение.* С., 1933; **Velkov, Iv.** *Der Fels im Kultus der Thraker.* – In: *Festschrift Rudolf Egger.* Vol. 1. Klagenfurt, 1952, 28-36. Важни са и взаимодействията с основните религиозни центрове в Гърция като Додона, като Делфи, а също така засвидетелстването на хероони-мавзолеи в Тракия, а и на друг вид светилища: **Condurachi, E.** *Dodone et ses rapports avec le monde balkanique.* – In: *Adriatica. Praehistorica et Antiqua. Mescellanea Gregorio Novak dicata.* Zagreb, 1970, 325-333; **Овчаров, Д.** *О наличии героонов в древней Фракии.* – *Thracia,* 3, 1974, 345-352; **Китов, Г.** *Тракийската гробница-мавзолей край град Стрелча.* – *Векове,* 1977, № 1, 12-21; **Делев, П.** *Родова гробница или хероон-мавзолей? Разкопки на един тракийски долмен.* – *ThrAnt,* 3, 1978, 89-107; **Gočeva, Zl.** *Les thraces et le sanctuaire de Delphes IV siècle av. n. è.* – *BHR,* 1981, № 3, 83-87; **Domaradzki, M.** *Sanctuaires thraces du IIe-Ie millénaire av. n. è.* – *Acta Archaeologica Carpathica,* 25, 1986, 89-104; **Najdenova, V.** The *Rock Shrines in Thrace.* – *TAB,* 5, 1990, 85-100; **Domaradzki, M.** *Les lieux de culte thrace (deuxième moitié du IIe-Ier mill. av. J. C.).* – *Хелис,* 3, 1994, 69-108.

Доктрината за безсмъртието и за обезсмъртяването у траките изведена като основна концепция на тракийския орфизъм се застъпва от **Linforth, Iv.** *Oi athanatizontes (Herodotus IV, 93-96).* – *ClPh,* 13, 1918, 23-33; **Mihailov, G.** *Epigramme funéraire d'un thrace.* – *REG,* 64, 1951, 104-118; **Йорданов, К.** *Проблемы гетской религии.* – *StThr,* 1, 1975, 154-159 (=сб. *Фрако-скифские культурные связи*); *Getica*: I. *Държава и религия от средата на II хилядолетие до VI в. пр. н. е.* – *ГСУ-ИФ,* 70, 1976, 55-82; **Coman, J**. *L'immortalité chez les traco-gétodaces.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 3.

Bucureşti, 1980, 241-269; **Фол, Ал.** *Вярата в безсмъртието.* – В: *Тракийски легенди.* С., 1981, 15-23. Най-пълна, с анализ на всички извори от всякакво естество, е работата на **Попов, Д.** *Проучвания върху тракийската религия. I. Обезсмъртяването.* – *ГСУ-ИФ,* 75, 1982, 13-47. Относно хероизацията и по повод други въпроси срв. : **Alexandrescu Vianu, M.** *Remarques sur l'héroisation thrace.* – *Dialogues d'histoire ancienne,* 6, 1980, 101-107; **Димитров, К.** *Хероизацията на тракийски владетел в монетната иконография.* – *Векове,* 1988, № 1, 14-16; **Фол, В.** *Погребални маски.* – *Проблеми на изкуството,* 1991, № 1, 50-53; **Йорданов, Ст.** *Образ потустороннего мира в мифологических представлениях древних фракийцев.* – *BHR,* 1993, № 2-3, 150-157; **Delev, P.** *Les thraces et la mort.* – In: *Studia in honorem Georgii Mihailov.* Sofia, 1995, 139-144; **Гергова, Д.** *Обредът на обезсмъртяването в древна Тракия.* С., 1996, която не надхвърля постигнатото и не съобщава откъде взаимства заключенията си.

Тракийските митове са обект на внимание още от края на миналия век: **Gaertringen, H. von.** *De Graecorum Fabulis ad Thraces Pertinentibus Quaestiones Criticae.* Berlin, 1886. По отношение на Резос вж. още: **Leaf, W.** *Rhesos of Thrace.* – *JHS,* 35, 1915, 8-31; **Nock, A. D.** *The End of Rhesos.* – *Classical Review,* 40, 1926, 184-186; **Pempe, J.** *De Rheso Thracum Heroe.* Münster, 1927; **Seurre, G.** *Le roi Rhésos et le héros chasseur.* – *RPh,* 56, 1928, 1-34; **Goossens, R.** *La date du Rhésos.* – *AntClas,* 1, 1932, № 1-2, 93-134; **Perdrizet, P.** *Le pont d'Amphipolis et la date du Rhésos.* – In: *Memoriamlui V. Pârvan.* Bucureşti, 1934, 284-296; **Geffcken, J.** *Der Rhesos.* – *Hermes,* 71, 1936, 396-408. Методологическите принципи на изследване на отделни тракийски митове са заявени от **Mihailov, G.** *La légende de Térée.* – *ГСУ-ФФ,* 50, 1955, № 2, 81-197. Същият автор подлага на дискусия и предлага различни решения относно многобройни проблеми в тракийската митология и участието на нейни елементи в гръцката: *Фабуларна Тракия.* – В: **Михайлов, Г.** *Траките.* С., 1972, 183-209; *Проблеми на тракийската митология.* – *Векове,* 1975, № 5, 5-14; *Problèmes de la mythologie et de la religion thrace.* – *Pulpudeva,* 1, 1976, 71-80; *Some Problems of Thracian Mythology and Religion.* – *JIES,* 1983, № 3-4, 241-248. Отделни митове, тяхната реконструкция и сравнителните паралели проучват: **Georgiev, Vl.** *Orpheus und Thamyris.* – *Thracia,* 1, 1972, 245-248; **Гочева, Зл.** *Тракийски елементи в гръцката митология.* – *Тракия,* 1976, № 3, 120-132; *Le mythe de Phynée et la Thrace Pontique.* – *Pulpudeva,* 3, 1980, 42-45; **Маразов, Ив.** *Богът-бик и богинята пчела от Чатал Хюйюк – началото на един мит.* – *Изкуство,* 1981, № 9-10, 51-63; **Gočeva, Zl.** *Le mythe des Hyperboréens et le rivage Thrace Pontique.* – *Thracia Pontica,* 1, 1982, 207-212; **Маразов, Ив.** *Трако-хетски паралели в митологията.* – *Проблеми на изкуството,* 1983, № 1, 42-47; *Трако-хетски паралели в ритуала.* – *Проблеми на изкуството,* 1983, № 3, 43-51; **Bogdanov, B.** *Le type thrace dans la mythologie – une tentative de reconstruction.* – In: *Contributions au IVe Congrès International de Thracologie.* Sofia, 1984, 153-162; **Маразов, Ив.** *Опит за реконструкция на хипомита в древна Тракия.* – *Изкуство,* 1985, № 3, 20-30; *Thracian Mythology in Indo-European Context.* – In: *Fourth International Thracian Conference.* Milan, 1986, 111-129; **Гергова, Д.** *Съкровищата в Тракия и хиперборейският мит.* – Във: *Втори международен конгрес по българистика.* Т. 6. С., 1987, 53-73; **Маразов, Ив.** *„Царският път" у траките.* – *МИФ,* 3, 1988, 194-214. Вж. още: **Василева, М.** *Етническият код на пътя.* – *МИФ,* 3, 1988, 11-15; **Маразов, Ив.** *От престъплението на лемнянките до белите мечки в Мизия.* – *МИФ,* 4, 1989, 162-191; *Раждането на мита за раждането на Пандора.* – *Везни,* 1992, № 1, 10-13; **Янакиева, С.** *Митът за Евмолп и етнолингвистичната ситуация в Атика през II хилядолетие пр. н. е.* – *Thracia,* 10, 1993, 101-112; *Предгръцка Беотия. Палеобалкански ономастични и митологични елементи.* С., 1994; *Le mythe de Cadmos et l'aire ethnolinguistique paléobalkanique.* – *Thracia,* 11, 1995, 163-172; **Вълева, Юл.** *Митология и история в Свещарския рисуван фриз.* – *Проблеми на изкуството,* 1996, № 4, 51-56; **Раевский, Д.** *Памятники греческой мифологической иконографии в культуре варварских обществ.* – *Pulpudeva,* 6 suppl., 1998, 54-64; **Кемпиньски, Ан.** *Религиозно-мифологические представления фригийцев (попытка реконструкции индоевропейского пласта).* – *Pulpudeva,* 6 suppl., 1998, 45-53. С най-голяма стойност за разработването на цялостната проблематика са монографиите на **Маразов, Ив.** *Видимият мит. Изкуство и митология.* С., 1992; *Мит, ритуал и изкуство у траките.* С., 1992; *Митология на траките.* С., 1994; *Митология на златото.* С., 1994.

ГЛАВА ТРИНАДЕСЕТА

ИЗКУСТВО

В областта на тракологията като най-колоритна изпъква проблематиката свързана с изкуството. Не е случайно обстоятелството, че изложбата от тракийски съкровища се ползва със заслужено признание и обиколи света. Паметниците на местната старина се събират и интерпретират отдавна: **Филов, Б.** *Паметници на тракийското изкуство. – ИБАД,* 6, 1916-1918, 1-56. Същото в разширена версия и на немски език: *Denkmäler der thrakischen Kunst.* Berlin, 1917. От същия автор срв. още: *L'art antique en Bulgarie.* Sofia, 1925. Други общи съчинения могат да се проследят в хронологически план у **Svoboda, B., D.Ončev.** *Neue Denkmäler antiker Toreutik.* Praha, 1956; **Florescu, R.** *Arta-Dacilor.* Bucureşti, 1968. Също и на френски език: *L'art des daces.* Bucarest, 1968; **Berciu, D.** *Arta traco-getică.* Bucureşti, 1969. Също и на френски език: *Contribution à l'étude de l'art traco-gète.* Bucureşti, 1974; **Цочева, М.** *Художественото наследство на тракийските земи.* С., 1971; **Венедиков, Ив.** *Тракийското изкуство.* – В: *Изложба тракийско изкуство.* С., 1972, 5-20. Най-значително е изследването на **Венедиков, Ив., Т. Герасимов.** *Тракийското изкуство.* С., 1973. Въобще Ив. Венедиков е с най-много приноси в разработването на тази тематика. От него вж. още: *L'art thrace. – Pulpudeva,* 1, 1976, 49-55; *Thracian Art. – JIES,* 1983, № 3-4, 249-262. Вж. още: **Иванова, М.** *Ювелирството в Тракия през елинистическата епоха.* С., 1988(автореферат на докторска дисертация). Други обзори срв. у **Димитров, Д. П.** *Материалната култура и изкуството на траките през ранната елинистическа епоха IV-III в. пр. н. е.* – В: *Археологически открития в България.* С., 1957, 63-92; **Цончева, М.** *За художественото наследство на нашите земи. Някои проблеми на тракийското изкуство. – Проблеми на изкуството,* 1969, № 1, 16-24; **Милчева, Ал.** *Глиптиката като извор за изучаването на културата и на изкуството на римските провинции Тракия и Мизия през първите векове на н. е.* Ленинград, 1975 (автореферат на докторска дисертация); **Димитров, Д. П.** *Изкуството през бронзовата епоха.* – В: *История на българското изобразително изкуство.* Т. 1. С., 1976. 14-18; **Ognénova-Marinova, L.** *La religion et l'art en Thrace d'après les données archéologiques du Ier millénaire avant notre ère.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 1. Bucureşti, 1980, 413-422; **Милчева, Ал.** *Развитие и стилови особености на ювелирното изкуство в Тракия и Мизия през I-III в. – Проблеми на изкуството,* 1982, № 3, 33-39; **Венедиков, Ив.** *Изкуството в България преди идването на българите.* – В: Сб. *1300 години българско изобразително изкуство.* С., 1984, 7-15; **Маразов, Ив.** *Художественото наследство в българските земи.* – В: Сб. *1300 години българско изобразително изкуство.* С., 1984, 16-21; **Zazoff, P., Ch. Höcker**, **L. Schneider.** *Zur thrakischen Kunst im Frühhellenismus. Griechische Bildelemente in zeremoniellem Verwendungszusammenhang. – AA,* 1985, 595-643; **Цацов, П.** *Изобразителни програми на тракийското изкуство в ранния елинизъм. – Археология,* 1987, № 4, 12-30; **Fol. V.** *L'art thrace* à *l'époque préclassique (fin IXe-VIe s. av. J. -C.).* – In: *VI Symposium Internazionale di Tracologia.* Roma-Milano, 1992, 108-112; **Домарадски, М.** *Тракийското изкуство през късножелязната епоха. – Проблеми на изкуството,* 1994, № 4, 46-48.

Различни въпроси свързани с човешките и с животинските изображения в изкуството и въобще с паметниците на тракийската торевтика се разглеждат от **Маразов, Ив.** *Пластична характеристика на тракийския оброчен релеф. – Проблеми на изкуството,* 1968, № 1, 39-45; *Жанрови моменти в тракийските паметници с изображения на човека. – Проблеми на изкуството,* 1973, № 4, 16-22; *Изображението на човека в тракийските паметници от Румъния. – Изкуство,* 1973, № 1, 13-19; *Иконографски и стилови източници за изображението на човека в тракийската торевтика. – Изкуство,* 1974, № 3, 16-22; *За семантиката на женския образ в скитското изкуство. – Проблеми на изкуството,* 1976, № 4, 45-53. С най-висока стойност е неговото обобщение: *Изображението на човека по паметниците на тракийската торевтика от V-IV в. пр. н. е.* С., 1976 (автореферат на докторска дисертация); **Китов, Г.** *Животинските изображения в тракийското изкуство (XII-III в. пр. н. е.).* С., 1977 (автореферат на докторска дисертация); *Тракийските символични секири и амулети с изображения на животни. – Археология,* 1979, № 2, 13-19; *Стилевая характеристика памятников фракийского исскуства с зооморфными изображениями. – Pulpudeva,* 3, 1980, 165-176; *Произход и развитие на стила при животинските изображения в тракийското изкуство.* – В: Сб. *1300 години българско изобразително изкуство.* С., 1984, 22-24; **Венедиков, Ив.** *Принос към изучаването на торевтиката в Тракия. – ИБИД,* 26, 1968, 5-18; *Торевтиката в Североизточна Тракия. – ИНМВ,* 4, 1968, 3-16; **Ognénova-Marinova, L.** *Notes sur la toreutique antique en Thrace. – Thracia,* 3, 1974, 185-193; *Влияние техники выполнения при оформ-*

лении стиля и мотивов в торевтике фракийцев и скифов. – *StThr*, 1, 1975, 127-137 (=сб. *Фрако-скифские культурные связи*); **Маразов, Ив.** *Торевтиката в земите на гетите.* – *Изкуство*, 1983, № 4, 48-52; **Китов, Г**. *Тракийската торевтика.* – *Балкански древности*, 1992, № 2, 73-76. Същото в разширена версия и на френски език: *La toreutique thrace.* – *Orpheus*, 1992, № 2, 70-80. **Haimovici, S.** *Observatii cu privire la motivul animaler în toreutica traco-geto-daca.* – *Thraco-Dacia*, 12, 1992, 179-193.

Отделни аспекти на взаимодействията на тракийското изкуство в контактните зони се проучват от **Венедиков, Ив.** *Матрицата от Гърчиново и чашата от Железни врата в Метрополитенския музей.* – *Изкуство*, 1966, № 4, 20-22; *Предахеменидски Иран и Тракия.* – *ИАИ*, 31, 1969, 5-42; *L'art thrace et l'art achéménide.* – In: *Actes du Ier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes.* Vol. 2. Sofia, 1969, 381-396; **Berciu, D.** *Das thraco-getische Fürstengrab von Agighiol in Rumänien.* – *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 50, 1969, 209-265; *A propos des problèmes de l'art thraco-gète de Roumanie.* – *Thracia*, 3, 1974, 281-285; **Венедиков, Ив.** *Фракийский мотив в искусстве скифов.* – *StThr*, 1, 1975, 103-110 (=сб. *Фрако-скифские культурные связи*); **Berciu, D., F. Preda.** *A propos de l'art thraco-gète.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Bucureşti, 1980, 337-381; **Маразов, Ив.** *Цивилизацията на дако-гетите през класическия период.* – *Изкуство*, 1981, № 1, 39-45; **Раевски, Д. С.** *Елинските художествени занаяти в Скития и Тракия (опит за сравнение на културноисторическата ситуация).* – *Изкуство*, 1985, № 2, 22-26; **Bülow, G. von.** *Beziehungen zwischen der Tiermotivik in der thrakischen und der skythischen Kunst.* – In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology.* Vol. 1. Bucureşti, 1997, 59-69. Други проблеми се повдигат от **Marazov, Iv.** *Social Aspects of Thracian-Roman Art.* – *Thracia*, 1, 1972, 305-313; **Stojkov, At**. *On the Originality of Thracian Art (VI-IV B. C.).* – *Thracia*, 1, 1972, 299-304; **Тончева, Г.** *За ранното тракийско ювелирно изкуство.* – *Изкуство*, 1974, № 4, 26-28; **Георгиева, Р.** *Сакралният характер на орнитопластиката от ранножелязната епоха в басейна на Вардар и Халиакмон.* – *ThrAnt*, 2, 1977, 63-75; **Ognénova-Marinova, L**. *Notes sur les parures de la Thrace et de l'Anatolie.* – In: *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Classique.* Ankara, 1977, 988-994. Важно значение от теоретично естество има работата на **Фол, Ал.** *Тракийският стил и така нареченото варварско изкуство.* – *Изкуство*, 1979, № 3, 26-28. Вж. още: **Farkas, A.** *Style and Subject Matter in Native Thracian Art.* – *Metropolitan Museum Journal*, 16, 1982, 33-48; **Фол, В.** *Форма и украса на бронзови изделия в Тракия (VIII-VI в. пр. Хр.).* – *Проблеми на изкуството*, 1993, № 1, 56-60;

Tonkova, M. *Vestiges d'ateliers d'orfevrerie thraces des Ve-IIIe s. av. J.-C. (sur le territoire de la Bulgarie).* – *Хелис*, 3, 1994, 175-214.

Тракийските съкровища са интерпретирани съответно за Вълчитрън: **Миков, В.** *Вълчитрънското златно съкровище.* С., 1958; **Венедиков, Ив.** *Вълчитрънското съкровище.* – *Изкуство*, 1975, № 3-4, 2-11; **Ognénova-Marinova, L.** *Le trésor de Valătran – un jalon dans l'étude de la religion thrace.* – *Pulpudeva*, 2, 1978, 240-244; **Garašanin, M.** *Betrachtungen zum Schatz von Vălči Trăn.* – In: *Studia in honorem Veselini Beševliev.* Sofia, 1978, 284-287; **Бонев, Ал.** *Някои проблеми на златното съкровище от Вълчитрън.* – *Археология*, 1983, № 1-2, 44-51; *Datierung des Goldschatz von Valcitran.* – *Studia Praehistorica*, 7, 1984, 164-177; **Върбанова, М.** *За тройния съд и двата големи диска от Вълчитрънското съкровище.* – *Археология*, 1994, № 3-4, 25-29. Най-важно е обобщението на **Venedikov, Iv.** *The Vulchitrun Treasure.* Sofia, 1988. За Летница срв.: **Венедиков, Ив., П. Павлов.** *Новооткрито тракийско съкровище от Летница.* – *Изкуство*, 1963, № 9, 20-24; **Венедиков, Ив.** *Съкровището от Летница.* С., 1974 и последно от същия автор: *Тракийското съкровище от Летница.* С., 1996. За Борово срв.: **Иванов, Д.** *Сребърното съкровище от село Борово.* – *Изкуство*, 1975, № 3-4, 14-21; **Китов, Г.** *Борово – сребърно тракийско съкровище.* С., 1979; **Ivanov, D.** *Le trésor de Borovo.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 1. Bucureşti, 1980, 391-404; *Тракийското сребърно съкровище от село Борово.* – *ГМСБ*, 8, 1982, 29-35; **Иванов, Д., Зл. Здравкова.** *За семантиката на трите ритона от Боровското съкровище.* – *ГМСБ*, 15, 1989, 15-26; **Здравкова, Зл., Д. Иванов**. *Към характера на Боровското съкровище.* – *Векове*, 1990, № 6, 19-24. За Панагюрище срв.: **Венедиков, Ив.** *Панагюрското златно съкровище.* С., 1961; *Нумизматични данни за тракийското Панагюрско съкровище.* – *Нумизматика*, 1977, № 4, 29-34; **Тотева, П.** *Нови мнения за Панагюрското златно съкровище.* – *ГНМВ*, 7, 1971, 159-168; **Юрукова, Й.** *Амфората от Панагюрското съкровище и монетосеченето от първата половина на IV в. пр. н. е.* – *Археология*, 1980, № 3, 19-26; **Колев, К.** *Тракийското панагюрско златно съкровище.* – *Тракия*, 1976, № 3, 170-187; *Scènes thraces sur l'amphore-rhyton du trésor d'or de Panagjurišté.* – *Pulpudeva*, 1, 1976, 184-205; *Нумизматични данни от тракийското Панагюрско съкровище.* – *Векове*, 1977, № 2, 67-76; *Ново мнение за трите канички с форма на женска глава от тракийското златно съкровище от Панагюрище.* – *ИМЮБ*, 4, 1977, 69-101. Същото и на френски език: *Nouvelle opinion sur les trois vases-rhytons à forme de tête de femme du trésor thrace en or de Panagurichté.* – *Pulpudeva*, 2, 1978, 315-335; **Griffith, J.** *The Siege-Scene on the Panagjurischte Treasure.* – *Thracia*, 3, 1974, 251-260; *Some further*

Thoughts on the Amphora-Rhyton from Panagjurischte. – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 1. Bucureşti, 1980, 405-412; *Further Thoughts on the Amphora-Rhyton from Panagjurischte.* – In: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 171-176. Други съкровища могат да се сравнят у **Петков, Хр.** *Новооткрито сребърно съкровище от с. Голяма Брестница.* – *Археология.* 1960, № 1, 25-31; **Милчева, Ал.** *Сребърното съкровище от с. Владиня, Ловешко.* – *ИАИ,* 29, 1966, 115-132; **Венедиков, Ив.** *Съкровището от Враца.* С., 1975; *Съкровището от Челюшница.* – *Изкуство,* 1975, № 3-4, 22-25; **Маразов, Ив.** *Наблюдения върху стила на предметите от съкровището от Якимово.* – *Изкуство,* 1975, № 3-4, 45-51, както и обобщението от същия автор: *Съкровището от Якимово.* С., 1979; **Минчев, Ал.** *Едно изчезнало тракийско съкровище от Каварна.* – *Изкуство,* 1980, № 10, 15-19; **Гинев, Г.** *Съкровището от Кралево.* С., 1983; **Moscalu, Em., P. Voievozeanu.** *Le tombeau princier gète et le trésor de Peretu.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 1. Bucureşti, 1980, 383-390; **Alexandrescu, P.** *Le groupe de trésors thraces du nord des Balkans (I).* – *Dacia,* 27, 1983, 45-66; *(II).* – *Dacia,* 28, 1984, 85-97; **Petrescu-Dimboviţa, M., M. Dinu**. *Le trésor de Baiceni (dép. de Jassi).* – *Dacia,* 19, 1985, 105-123; **Hartuche, N.** *La tombe princière thraco-gète de Gavani (dép. de Braila).* – *Thracia Pontica,* 1985, 120-125; **Moscalu, E.** *Mormintul princiar getic de la Peretu (jud. Teleorman).* – *Thraco-Dacica,* 7, 1986, № 1-2, 59-68; *Treasures of the Bronze Age in Romania.* Bucureşti, 1995.

През последните години най-голям е интересът към Рогозенското съкровище. За него вж.: **Николов, Б., Сп. Машов, Пл. Иванов.** *Уникално тракийско съкровище от Рогозен.* – *МПК,* 1986, № 1, 39-47; **Николов, Б.** *Фиалите от Рогозенското съкровище.* – *Изкуство,* 1986, № 6, 8-16; *Каните от Рогозенското съкровище.* – *Изкуство,* 1986, № 6, 17-35; *Чашите от Рогозенското съкровище.* – *Изкуство,* 1986, № 6, 37-40; **Николов, Б., Сп. Машов, Пл. Иванов.** *Тракийското сребърно съкровище от Рогозен.* – *ИМСЗБ,* 12, 1987; **Николов, Б.** *Голямата чаша от Рогозенското съкровище.* – *Археология,* 1987, № 3, 38-46; **Николов, Д.** *За характера на Рогозенското съкровище.* – *Археология,* 1987, № 3, 64-66; **Огненова-Маринова, Л**. *Необичайната фиала от Рогозен.* – *МПК,* 1986, № 4, 55-57; **Тачева, М.** *Проблеми и становища по историческата интерпретация на Рогозенското съкровище.* – *ИПр,* 1986, № 12, 15-30; *Археологически данни за датиране на Рогозенското съкровище. Проблеми и становища.* – *Археология,* 1987, № 4, 1-11; **Zazoff, P.** *Der neuentdeckte Silberschatz von Rogozen in Bulgarien.* – *Antike Welt,* 1987, № 4, 2-28; **Василев, В.** *Находката от Рогозен – традиционни и нови елементи на тракийската торевтика.* – *Археология,* 1987, № 3, 13-26; **Fol, Al.** *Der Schatzfund von Rogozen: zum Hellenismus in Süd-Osteuropa.* – In: *Akten des XIII internationalen Kongress für klassische Archäologie.* Mainz, 1990, 195-205; **Tačeva, M.** *Once Again About the „Unusual" Phiale from Rogozen.* – *BHR,* 1990 № 1, 72-73; **Gergova, D.** *The Find at Rogozen – a Source on the Religious and Political Life in Thrace at the End of the Vth Century B. C.* – *TAB,* 5, 1990, 112-118; **Schneider, L**. *Figur und Ornament in der thrakischen Bildsprache des IV Jh. v. Chr.: Zum Schatzfund von Rogozen.* – *Pulpudeva,* 6 suppl., 1998, 104-116. Синтезът е на **Fol, Al., B. Nikolov, G. Mihailov, Iv. Venedikov, Iv. Marazov.** *The Rogozen Treasure.* Sofia, 1989 и на **Marazov, Iv.** *The Rogozen Treasure.* Sofia, 1989. От значение също така са съществените наблюдения на **Фол, Ал.** *Рогозенското съкровище и последствията от духовния преврат в Елада (VIII-V в. пр. н. е.).* – *Проблеми на изкуството,* 1988, № 4, 3-12. За надписани съдове срв.: **Венедиков, Ив.** *Надписите върху тракийските фиали.* – *Археология,* 1972, № 2, 1-7; *The Odrysian Kings and the Treasure from Rogozen.* – In: *South-East Europe,* 13, 1986, № 1-2, 55-82; **Фол, Ал.** *Одриски и трибалски царе от Рогозенските надписи.* – *Векове,* 1986, № 4, 5-12; *Опит за локализация на селищата от Рогозенските надписи.* – *Археология,* 1987, № 3, 1-3; *The Royal Inscriptions on the Silver Vessels from Rogozen.* – In: *The Rogozen Treasure. Papers of the Anglo-Bulgarian Conferrence.* London, 1989, 33-37; *Kotys, Son of Apollo.* – In: *Studia in honorem Georgii Mihailov.* Sofia, 1995, 183-185; **Михайлов, Г.** *Надписите от Рогозенското съкровище.* – *Археология,* 1987, № 3, 26-36; *Les inscriptions dans le trésor de Rogozen.* – *LingBalk,* 1987, № 1, 5-19; *Le iscrizioni di Rogozen: problemi linguistici e storici.* – In: *V Symposium Internazionale di Tracologia.* Roma-Milano, 1989, 33-36; **Георгиев, Вл.** *Бележки относно надписите върху съдовете от Рогозен.* – *Археология,* 1987, № 4, 36-37. Пак в тази връзка вж. още: **Василева, М.** *Тракийските надписани фиали в сравнителен контекст.* – *Култура,* 1991, № 3, 72-76; *The Inscribed Thracian and Phrygian Philae in Comparative Context.* – *Talanta,* 24-25, 1993, 161-166; **Теодосиев, Н.** *Тракийски надписи от V-IV в. пр. н. е. Опит за проблематизация.* – *Нумизматика,* 1991, № 1-2, 58-65; № 3-4, 34-47.

С най-много приноси за обяснение на смисловото значение на изображенията върху съдовете от Рогозенското съкровище е **Marazov, Iv.** *The Hero on the Images from the Rogozen Treasure.* – *South-East Europe,* 1986, № 1-2, 83-98. Същото и на български език: *Героят в изображенията от Рогозенското съкровище.* – *Проблеми на изкуството,* 1987, № 2, 27-32; *Богинята между кентаври (№ 158 от Рогозенското съкровище).* – *Археология,* 1987, № 3, 55-65; *Двете летящи колесници (№ 157 от Рогозенското съкровище).* – *Векове,* 1987, № 4, 27-33; *Шествието на фантастични животни (№ 165 от Рогозенското съкровище). – Изкуство,* 1987, № 5, 32-40. Същото и на английски език: *The Procession of Fantastic Animals (Cat. № 165 from the Rogozen Treasure).* – In: *The Rogozen Treasure. Papers of the Anglo-Bulgarian Conference.* London, 1989, 59-73; *Одриските царски подаръци в трибалското царско съкровище. – Проблеми на културата,* 1987, № 1, 94-102; *„Одриският дял“ в Рогозенското съкровище. – Археология,* 1988, № 4, 12-22; *Белефон и Химера на тракийския майстор. – МПК,* 1988, № 1, 34-39; *Богинята яздеща лъвица. Каничка № 155 от Рогозенското съкровище. – Изкуство,* 1988, № 1, 34-47; *Лов на глиган (№ 159 от Рогозенското съкровище). – Проблеми на изкуството,* 1988, № 4, 13-19; *Защо е било заровено съкровището от Рогозен? Опит за отговор. – Проблеми на културата,* 1988, № 2, 27-39; *Фиала № 2 от Рогозенското съкровище. – Изкуство,* 1989, № 8, 25-27; *Тракийската амазонка (№ 154 от Рогозенското съкровище). – Изкуство,* 1989, № 2, 29-34. Същото и на италиански език: *L'amazzone tracia (№ 154 del tezoro di Rogozen).* – In: *V Symposium Internationale di Tracologia.* Roma-Milano, 1989, 60-64. За други интерпретации срв.: **Гергова, Д.** *За сакралния характер на находката от Рогозен. – Археология,* 1987, № 3, 4-12; **Михайлов, Г.** *Рогозенският Херакъл. – Изкуство,* 1987, № 2, 21-26; *Auge and Heracles in the Rogozen Treasure. – EB,* 1989, № 2, 86–102; **Огненова-Маринова, Л.** *Бележки върху „фиалата“ от Рогозенското съкровище с мотив от мита за Херакъл и Авге. – Археология,* 1987, № 3, 47-54.

Отделни паметници на тракийското изкуство, както и групи от предмети са изследвани от **Filov, B.** *Die Archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See.* Berlin-Leipzig, 1927. Вж. още: **Popović, L.** *Catalogue des objets découverts près de Trebeniše.* Beograd, 1956; **Велков, Ив.** *Сребърен колан от с. Ловец, Старозагорско. – ИБАИ,* 8, 1934, 18-23; **Тончева, Г.** *Склуптурата в Одесос от V-I в. пр. н. е. – ИНМВ,* 5, 1969, 3-47; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Тончева** *Антични теракоти от България.* С., 1971; **Попова-Мороз, В.** *Римские и раннехристиянские мозайки Болгарии.* М., 1974 (автореферат на докторска дисертация); **Stančeva, M.** *Une coupe en or de Sofia. – Thracia,* 3, 1974, 221-241; **Ognénova-Marinova, L.** *Statuettes en bronze du Musée national archéologique à Sofia.* Sofia, 1975; **Маразов, Ив.** *Ритоните в древна Тракия.* С., 1976; *Les rhytons thraces. – Pulpudeva,* 1, 1976, 206-212; **Venedikov, Iv.** *Les situles de bronze en Thrace. – Thracia,* 4, 1977, 59-102; **Dörig, J.** *Traces de thraces sur le Parthénon.* – In: *Melanges Denis van Berchem.* Museum Helveticum, 1978, 221-232; **Китов, Г.** *Скифосът от Стрелча. – Изкуство,* 1979, № 3, 27-31; **Маразов, Ив.** *24 тракийски съда.* С., 1980; *Наколенникът от Враца.* С., 1980; **Zimmermann, K.** *Tätowirte Thrakerinnen auf griechischen Vasenbildern. – JDAI,* 95, 1980, 163-170; **Маразов, Ив.** *Тракийски тип начелници. – Проблеми на изкуството,* 1981, № 1, 19-28; **Димитрова-Милчева, Ал.** *Антични геми и камеи в Националния археологически музей в София.* С., 1981; **Кръстева, М.** *Тракийските нагръдни пластинки. – ThrAnt,* 9, 1982, 182-190; *Тракийските нагръдници (V-IV в. пр. н. е.) от Североизточна България.* – В: *Североизточна България – древност и съвремие.* С., 1985, 154-158; **Любенова, В.** *Антична зооморфна пластика от окръжния музей – Перник (Към проблема за семантиката и произхода на паметниците). – ТАВ,* 2, 1985, 260-273; **Русева-Слокоска, Л.** *Торквите от Националния археологически музей. – ГНАМ,* 8, 1992, 173-179; **Венедиков, Ив.** *Тракийските пекторали и Библията. – Анали,* 1994, № 1, 5-17. Същото и на английски език: *Thracian Pectorals and the Bible. – Thracia,* 11, 1995, 143-156; **Siebert, G.** *L'image de la Thrace à Athènes à l'époque classique. – Pulpudeva,* 6 suppl., 1998, 79-89. За керамиката от значение са констатациите на **Лазаров, М.** *Античната рисувана керамика в България.* С., 1990 и особено на **Рехо, М.** *Атическа рисувана керамика в тракийски погребален контекст. – Археология,* 1989, № 2, 11-19; *La ceramica attica a figure nere e rosse nella Tracia, Bulgaria.* Roma, 1990; *Атическа червенофигурна керамика в Националния Археологически музей – София.* С., 1992.

Един от шедьоврите на изкуството в тракийските земи е Казанлъшката гробница. За нея вж.: **Миков, В.** *Античната гробница при Казанлък.* С., 1954; **Василев, Ас.** *Казанлъшката гробница.* С., 1958; **Димитров, Д. П.** *За датата на стенописите от тракийската гробница при Казанлък. – Археология,* 1966, № 2, 1-13; **Живкова, Л.** *Казанлъшката гробница.* С., 1973; **Огненова-Маринова, Л.** *За централния сюжет и за авторството на стенописите в Казанлъшката гробница. – МПК,* 1976, № 2, 7-12; *Essai de mettre en rapport Athenion de Maronéa avec la peinture en Thrace vers la fin du IVe siècle avant notre ère. – Thracia,* 4, 1977, 177-188; **Маразов, Ив.** *К иконографии и семантике росписей Казанлыкской гробницы. – Pulpudeva,* 2, 1976, 367-381; *Към семантиката на стенописите на Казанлъшката гробница. – Изкуство,* 1978, № 7, 21-25; **Венедиков, Ив.** *Кой е погребан в Казанлъшката гробница. – Изкуство,* 1986, № 8, 2-8; **Огненова-Маринова, Л.** *Казанлъшката гробница – шедьовър на тракийското изкуство.* – В: *Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край.* Казанлък, 1991, 12-25; **Вълева, Ю.** *Изображения на шлемове и каузия в Казанлъшката гробница. – Проблеми на изкуството,* 1992, № 2, 19-25.

За гробницата от Свещари, за нейната архитектура и декорация, както и за семантиката на изображенията в нея срв.: **Чичикова, М.** *Гробницата от Свещари.* – *Изкуство,* 1983, № 4, 18-25; **Marazov, Iv.** A *New Discovered Thracian Tomb near Sveshtari, Bulgaria.* – *Bulletin of Ancient Orient Museum – Tokyo,* 5, 1983, 65-87; *За семантиката на изображенията в гробницата от Свещари.* – *Изкуство,* 1984, № 4, 28-38; **Fol, Al., M. Čičikova, T. Ivanov, T. Teofilov.** *The Thracian Tomb near the Village of Sveshtari.* Sofia, 1987; **Чичикова, М.** *Свещарската гробница – особености на архитектурната декорация.* – Във: *Втори международен конгрес по българистика.* Т. 6. С., 1987, 87-92; *Свещарската гробница – архитектура и декорация.* – *TAB,* 3, 1988, 125-143; **Димитров, К.** *Изображение на тракийски владетел от Свещарската гробница.* – *TAB,* 3, 1988, 161-164; **Теофилов, Т**. *Анализ на стиловите особености в архитектурата на тракийската гробница край с. Свещари.* – *TAB,* 3, 1988, 144-160; **Čičikova, M.** *Tombeau royal de Sveštari et certains aspects du culte sépulcral thrace.* – In: *Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology.* Leiden-Sofia, 1989, 205-217; **Русева, М.** *Някои наблюдения върху архитектурата на гробницата в „Гинина могила" край село Свещари.* – *TAB,* 4, 1990, 110-115; **Čičikova, M.** *The Thracian Tomb near Sveshtari.* – *Хелис,* 2, 1992, 143-163; **Вълева, Ю.** *Свещарската гробница: пропорции и форми на архитектурните елементи.* – *Проблеми на изкуството,* 1993, № 1, 45-55; *The Sveshtari Figures (An Attempt to Specify Several Hypotheses).* – *Thracia,* 11, 1995, 337-352.

За други гробници, за погребалната архитектура, украса и живопис срв.: **Цанова, Г., Л. Гетов.** *Тракийската гробница при Мъглиж.* – *Археология,* 1973, № 2, 15-29; **Venedikov, Iv.** *Architecture sépulcrale en Thrace.* – *Pulpudeva,* 1, 1976, 56-63; **Русева, М.** *Тракийската гробнична архитектура в българските земи през V-III в. пр. н. е.* С., 1982 (автореферат на докторска дисертация); *Проблеми на тракийската гробнична архитектура в българските земи.* – *ГНИПК,* 3, 1984, 11-20; **Вълева, Юл.** *Декоративни и иконографски особености на погребалната живопис (IV-VI в.).* – *Изкуство,* 1984, № 1, 20-25; *Структурният стил в декорацията на тракийските гробници от класическата и от елинистическата епоха.* – *Археология,* 1985, № 4, 18-23; **Димитров, Д. П., М. Чичикова.** *Късноантичната гробница при Силистра.* С., 1986; **Гетов, Л.** *Мъглижката гробница.* С., 1988; **Вълева, Юл.** *Растителни мотиви в късноантичната погребална декорация.* – *TAB,* 3, 1988, 203-210; **Стоянов, Т.** *Гробничната архитектура в Североизточна Тракия в светлината на контактите с Мала Азия (VI-III в. пр. н. е.).* – *TAB,* 4, 1990, 122-133; **Попова-Мороз, В.** *Силистренската гробница и късноконстантиновата епоха.* – *Проблеми на изкуството,* 1991, № 1, 42-49; **Вълева, Юл.** *Тракийски и македонски монументални гробници.* – *Проблеми на изкуството,* 1994, № 3, 55-62; *Свободнорастящи и релефни фигури в украсата на монументалните погребални паметници през ранния елинизъм.* – В: *Първи международен симпозиум "Севтополис".* Велико Търново, 1994, 149-156; **Русева, М.** *Опит за тълкуване на погребалните паметници в Тракия като модел на света.* – *Анали,* 1995, № 1-2, 28-38.

Монументалните скулпторни паметници от късната бронзова и от ранната желязна епоха са събрани и са тълкувани от **Тончева, Г.** *Два надгробных монументальных памятника фракийским вождям.* – *Thracia,* 1, 1976, 101-119; *Monuments sculpturaux en Bulgarie du Nord-Est à l'âge du bronze.* – *Studia Praehistorica,* 5-6, 1981, 129-145; *Монументални скулптурни паметници от къснобронзовата и от ранножелязната епоха в България.* – *Thracia,* 6, 1984, 71-101. Изображения на портрети на тракийски владетели и на конници върху монети, както и други изображения са анализирани от **Герасимов, Г.** *Портретът на Севт III (323-311г. пр. н. е.) върху монети.* – *ИАИ,* 19, 1955, 123-128 (=сб. *Г. Кацаров,* Т. 2); **Юрукова, Й.** *Първият монетен тип с изображението на конник в Тракия и неговото разпространение.* – *Изкуство,* 1975, № 3-4, 39-44; **Dimitrov, K.** *Conserning the Iconography of the Thracian Royal Portrait in the Early Hellenistic Age.* – *BHR,* 1987, № 2, 63-68. Вж. още: **Михайлов, Г.** *Изображение на тракиеца Ликург върху кратера от Дервени (край Солун).* – *Изкуство,* 1989, № 1, 40-45. Римският портрет, живопис, мозайки и пластика се разглеждат от **Димитров, Д. П.** *Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония.* – *ИБАИ,* 13, 1939, 1-128; *Надгробните плочи от римско време в Северна България.* С., 1942; *Особености на римския портрет в Тракия и Македония.* – *ГСУ-ИФФ,* 39, 1942-1943; **Contševa, M.** *Apparition et développement de la peinture monumentale thrace.* – *Thracia,* 1, 1972, 285-297; **Вълева, Юл.** *Римската живопис в балканските провинции.* – *Проблеми на изкуството,* 1991, № 3, 39-46; **Георгиев, П., Г. Атанасов.** *Римската бронзова пластика от колекцията на историческия музей в Шумен.* – *ИИМШ,* 7, 1992, 45-73; **Попова-Мороз, В.** *Римската портретна пластика от Бесапара и нейната територия.* – *ГНАМ,* 8, 1992, 203-214; *Cult Aspects of the Roman Portraiture in Bulgaria.* – *Хелис,* 3, 1994, 269-296; **Кабакчиева, Г**. *Античният театър и римските мозайки.* – В: *Театърът като феномен в културната история на Европа.* С., 1998, 22-34.

За възстановяване на семантичното значение на тракийските паметници и на изображенията върху тях с най-висока стойност са приносите на **Маразов, Ив.** *Сюжетът „лов на глиган" в колана от* *с. Ловец.* – *Археология*, 1975, № 2, 30-42; *Влияние и самобитност или Иран и Тракия.* – *Проблеми на изкуството*, 1975, № 3, 54-61. Същото и на френски език: *Influence et originalité ou l'Iran et la Thrace.* – *Thracia*, 4, 1977, 15-31; *Хиерогамията от Летница.* – *Археология*, 1976, № 4, 1-13; *Царско знамение върху монети на дероните.* – *Проблеми на изкуството*, 1978, № 2, 9-16; *Трако-келтски културни паралели.* – *Изкуство*, 1982, № 9, 14-25; *Синтезът на изкуствата през древността в миторитуален контекст.* – *Изкуство*, 1984, № 3, 21-31; *Златният предмет в архаическата култура.* – *Изкуство*, 1985, № 8, 31-39; *Каничката-ритон от Борово и култът към Кабирите.* – *Изкуство*, 1986, № 5, 46-53; *За изобразителния език на мита.* – *Изкуство*, 1987, № 2, 26-35; *Котелът от Гундеструп – опит за структурно описание.* – *Проблеми на изкуството*, 1991, № 4, 3-26. Същото и на английски език: *Structural Iconographic Analysis of the Gundestrup Cauldron.* – In: *Thracian Tales on the Gundestrup Cauldron.* Amsterdam, 1991, 43-76; *Погребаните съкровища.* – *Проблеми на изкуството*, 1992, № 3-4, 3-18; *Златният човек. Погребението като текст.* – *Проблеми на изкуството*, 1992, № 1, 3-16; *Предмет и функция в архаичната култура (мистериалните сервизи на тракийските царе).* – Във: *Видимият мит. Изкуство и митология. С., 1992, 43-56; Царят и изкуството в древна Тракия.* – Във: *Видимият мит. Изкуство и митология.* С., 1992, 143-156; *Тракийският дракон.* – *Проблеми на изкуството*, 1993, № 2, 3-13; *Двете копия на тракийския ловец.* – *Изкуство*, 1993, № 2, 22-25; *Златните сервизи на царя.* – *Везни*, 1994, № 1, 4-10. Други изследвания по същата тематика са проведени от **Фол, Ал.** *Символичното погребение от Казичене, Софийско.* – *Изкуство*, 1975, № 3-4, 11-13; **Венедиков, Ив.** *Хермес и дероните.* – *Нумизматика*, 1979, № 2, 3-7; **Попов, Д.** *Някои проблеми във връзка с една сцена и два цвята в тракийското изкуство.* – *ИПр*, 1986, № 2, 21-36; **Taylor, T.** *The Iconography of Power in Getic-Princely Burial.* – *Pulpudeva*, 5, 1986, 47-65; **Jordanov, K.** *Cosmogonic Notion in the Art of Getae and Scythians.* – *BHR*, 1987, № 3, 42-53; **Попов, Д.** *Една представа в изкуството на гетите (с оглед на царската идеология).* – *TAB*, 3, 1988, 61-66; **Schneider, L.** *Les signes du pouvoir: structure du langage iconique des thraces.* – *RA*, 1989, № 2, 227-251; **Фол, Ал.** *Цветът на обреда.* – *Изкуство*, 1990, № 6, 40-43.

ГЛАВА ЧЕТИРИНАДЕСЕТА

НАСЛЕДСТВО

Необходимостта и задължението за проучване на културно историческото наследство е завещание още от средата на XIX в. Срв. основно **Раковски, Г. С.** *Показалец или ръководство как да се изискват и издирят най-стари чърти нашего битья, языка, народопоколения, стараго ни правления, славного ни прошествия и пр.* Т. 1. Одесса, 1859; *Горски пътник.* Нови Сад, 1857; *Кратко разсъждение върху тъмние и лъжовние начала на коих е основана стара повестност всех европейских народов.* – В: **Раковски, Г. С.** *Съчинения*. Т. 4. С., 1988, 138-189. Проблематика за прехода от античност към средновековие е поставена от **Ангелов, Д.** *Образуване на българската народност.* С., 1971; *Някои проблеми на прехода от античността към средновековието в Югоизточна Европа през VI-IX в.* – *ИБИД*, 29, 1974, 173-176; **Йонов, М.** *Аналогични явления при прехода от античността към средновековието в Европа и на Балканите.* – *ИБИД*, 29, 1974, 189-198. Пак в тази връзка от археологическа гледна точка са важни: **Ваклинов, Ст.** *За контактите между старата и новата култура в Тракия и Мизия след VI в.* – *ИБИД*, 29, 1974, 177-188; **Станчева, М.** *Усвояването на античното наследство на Сердика от средновековния Средец (по археологически данни).* – *ИБИД*, 29, 1974, 209-222; **Ангелова, Ст.** *Късноантични традиции в керамичното производство в Североизточна България през ранното средновековие (VII-X в.).* С., 1980 (автореферат на докторска дисертация). По отношение на изкуството приемствеността е подсказана от **Воейкова, Й.** *Към проблема за използването на антични традиции в старобългарската живопис.* – *Проблеми на изкуството*, 1972, № 2, 42-47; **Златковская, Т. Д.** *Элементы фракийской культуры в традиционном изобразительном искусстве и фольклоре молдаван.* – *СЭ*, 1974, № 6, 25-40; **Цончева, М.** *За античността като наследство и традиция в изкуството на първата българска държава.* – В: *Проблеми на културното наследство.* С., 1981, 68-85. Съществени са и наблюденията върху тракийската култура през късноантичната епоха: **Stančeva, M.** *Problèmes de la culture thrace à l'époque de la basse antiquité.* – *Pulpudeva*, 3, 1980, 250-252; *За късната тракийска култура.* – В: *Проблеми на културното наследство.*

С., 1981, 25-45; *Certaines problèmes de la culture thrace à l'époque de la basse antiquité.* – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress.* Vol. 1. Sofia, 1984, 283-285. Изходните начала за цялата проблематика са заложени в капиталните трудове на **Вакарелски, Хр.** *Български празнични обичаи.* С., 1943; *Етнография на България.* С., 1977^2; **Маринов, Д.** *Народна вяра и религиозни народни обичаи.* С., 1994^2; **Арнаудов, М.** *Студии върху българските обреди и легенди.* Т. 1-2. С., 1971-1972; **Динеков, П.** *Български фолклор.* Т. 1. С., 1972.

Различни аспекти на приемствеността между древността и съвремието, историческият континюитет, въпросите за наследството, както и ред теоретични и методологически принципи на изследване са най-ясно заявени от **Фол, Ал.** *Дълбоки корени.* С., 1966; *Историческата приемственост между древността и средновековието.* – *Векове.* 1980. № 3. 82-86; *Тракийското наследство в българската култура.* – *ИПр.* 1981. № 3-4, 213-217; *Culture et continuité historique.* – *Pulpudeva.* 4. 1983. 13-20; **Фол, Ал., М. Тачева.** *Приемственост между културите на античността и средновековието в Югоизточна Европа.* – В: *Сб. в памет на проф. Ст. Ваклинов.* С., 1984. 9-11. Съществено значение имат и разработките относно античното и в частност тракийското наследство в българската култура: **Вайсилов, Л.** *Древнотракийското наследство в българската духовна култура.* – *Философска мисъл,* 1978, № 3, 76-85; **Георгиева, Ив.** *За континюитета на античната култура в българската народна култура.* – В: *България в света от древността до наши дни. Материали от Втория конгрес на БИД.* Т. 2. С., 1979, 516-525. Същата тема е и подробно изложена от нея: *За континюитета на античната култура в българската народна култура.* – В: *Проблеми на културното наследство.* С., 1981, 86-100; **Венедиков, Ив.** *Българската култура и древността.* – В: *Проблеми на културното наследство.* С., 1981, 5-24; **Велева, М.** *Античното наследство в българската народна култура.* – В: *Проблеми на културното наследство.* С., 1981, 101-128; **Гочева, Зл.** *Античното наследство в ранната българска култура.* – *ИПр,* 1982, № 1, 30-41; **Tăpkova-Zaimova, V.** *L'héritage thrace (Aspect historique et culturel).* – In: *Dritter internationaler thrakologischer Kongress.* Vol. 1. Sofia, 1984, 267-273; **Йорданов, К.** *Тракийското културноисторическо наследство.* – В: *Изследвания в чест на проф. д-р Христо М. Данов от колегите и учениците му.* С., 1985, 196-202. Същото и на френски език: *L'héritage culturel et historique des thraces.* – *Thracia,* 8, 1988, 84-89.

Редица страни на античното (тракийското) въздействие и на неговите следи в по-новите времена, особено по отношение на преживелици, на обредни традиции, на вярвания, на представи и на

идеи са изследвани от **Georgieva, Iv**. *Sur certaines influences thraces dans la culture spirituelle du peuple bulgare.* – *Thracia,* 2, 1974, 213-217; **Vakarelski, Chr**. *Des vestiges anciens, probablement thraces, dans la culture matérielle des bulgares.* – *Thracia,* 2, 1974, 183-189; **Marinov, W.** *Zum Problem der kulturellen Hinterlassenschaft der Thraker.* – *Thracia,* 2, 1974, 191-211; **Vulcănescu, R.** *Le substratum thrace des quelques activités ludiques de la culture populaire roumaine.* – *Thracia,* 2, 1974, 227-229; **Златковская, Т. Д.** *Следы древних индоевропейских верований в этнографии народов балкано-карпатского региона.* – *АнтБалк,* 1975, 11-12; *Проблема расселения северо-восточных фракийцев и современные этнографические данные.* – *Pulpudeva,* 2, 1978, 223-239; *Пути сохранения древнебалканской обрядовой традиции. Опыт систематизации.* – *АнтБалк,* 1980, 19-20; **Georgieva, Iv.** *Survivances de la religion des thraces dans la culture spirituelle du peuple bulgare.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 3. Bucureşti, 1980, 271-275; **Veleva, M.** *Données ethnographiques de la culture des thraces.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 3. Bucureşti, 1980, 381-393; **Vulcănescu, R.** *Problems of Thracian Paleoethnology.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 3. Bucureşti, 1980, 395-398; *The Thracian Hypothesis of Romanian Mythology.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 3. Bucureşti, 1980, 399-405; **Гочева, Зл.** *Религиозните представи на траките и културното наследство.* – В: *Проблеми на културното наследство.* С., 1981, 47-67.

На теоретично равнище проблематиката е изведена с примери: **Anfertjev, Al.** *L'héritage paléobalkanique et le folklore moderne (motifs des „jours d'emprunt").* – *Pulpudeva,* 4, 1983, 301-309; **Фол, В.** *Свещеното пространство.* – *МИФ,* 3, 1988, 5-10, а също така обобщена методологически: **Fol, V.** *Le folklore Sud-Est Européen: une re-indoeuropéisation.* – In: *Atti del VI° Cogresso Internazionale di Tracologia e del VII° Symposium Internazionale di Studi Traci.* Milano, 1994, 115-124; **Маразов, Ив**. *Сакрифисиална криза и културна промяна.* – *Български фолклор,* 1995, № 1, 14-26. Същото и на английски език: *Sacrificial Crisis and Cultural Change.* – *Thracia,* 11, 1995, 353-364. Научните постижения разкриха възможност и за обобщения: **Теодоров, Ев.** *Древнотракийско наследство в българския фолклор.* С., 1972. За съжаление този пръв опит се оказа изцяло неуспешен. Основната концепция на автора е напълно погрешна, откъдето следват и всички останали неверни интерпретации. Тук цитирам тази монография само за пълнота. Съществени са обаче приносите на **Венедиков, Ив.** *Медното гумно на прабългарите.* С., 1983; *Златният стожер на прабългарите.* С., 1987; **Георгиева, Ив.** *Българската народна митология.* С., 1983; **Vulcănescu, R.** *Mithologie Română.* Bucureşti, 1987.

Значителен брой проучвания са посветени на тракийския етнокултурен субстрат в Странджанския планински масив. Интересът е провокиран отдавна: **Вакарелски, Хр.** *Бит и език на тракийските и малоазийските българи. – Тракийски сборник,* 5, 1934; **Аянов, Г.** *Странджа. Етнографски, географски и исторически проучвания.* С., 1938. Оттогава проблематиката е непрестанен обект на изследване: **Горов, Г.** *Странджански фолклор.* С., 1983; **Фол, Ал.** *Тракийското наследство в Странджа.* – В: *Странджанско-Сакарски сборник.* Т. 1. С., 1984, 185-189. Тя се обогатява чрез анализ на нови документи и сведения: **Фол, Ал.** *Нови сведения за Странджа през древността. – ИПр,* 1985, № 2, 75-79; **Стойкова, В.** *Неизвестен документ за античната и средновековна история на Созопол. – Векове,* 1975, № 4, 58-63; *Югоизточна Тракия в пътеписа на ген. -лейтенант Август Йохмус, барон Катиньола. – Векове,* 1977, № 2, 56-62. Налице са и някои по-общи наблюдения: **Райчевски, Ст.** *Античната традиция в народната култура на Странджа. – МПК,* 1987, № 2, 53-57; **Фол, В**. *Космогонични представи в странджанската традиционна народна култура.* – В: *Културно-историческо наследство на Странджа-Сакар.* С., 1987, 115-124; **Попов, Д.** *Странджа от съвремието към древността (По данни на пътеписите от XIV-XIX в.).* – В: *Културно-историческо наследство на Странджа-Сакар.* С., 1987, 7-22. Пълното обобщение е дело на **Фол, Ал.** *Тракийският етнокултурен субстрат.* – В: *Странджа – древност и съвремие.* С., 1990, 445-453.

Относно античните и тракийските реликти в българския героичен епос, както и в някои предания и народни песни срв.: *Български юнашки епос. – СбНУНК,* 53, 1971; **Теодоров, Ев**. *Същност и произход на българските юнашки и хайдушки песни във връзка с отразените в тях състезания.* С., 1963; *Древнотракийски черти в образа на героя-конник в народните ни песни. – Език и литература,* 1972, № 2, 61-73; *Тракийски елементи в старинни български предания. – Език и литература,* 1978, № 4, 61-71; *Български народен героичен епос. Кралимарков цикъл – произход, развитие и специфика.* С., 1981; *Вероятен древен първообраз в една българска народна епическа песен.* – Във: *Фолклор и история.* С., 1982, 118-126. Принципите за интерпретация са най-ясно показани от **Михайлов, Г.** *Тракийски и други древни елементи в героичния епос. – Векове,* 1976, № 5, 27-31. Тук се отнася и комплексът от въпроси, който поставят обредните песни събрани на времето от Ст. Веркович и обединени в цикъла „Веда словена“: **Веркович, Ст.** *Народне песме македонски булгара.* Београдъ, 1850; *Древняя болгарская песня объ Орфее.* Москва, 1867; *Веда словена. Български народни песни от предисторично и предхристиянско доба.* Т. 1. Београдъ, 1874; *Веда словена. Обрядни песни от языческо время.* Т. 2. Санкт Петербургъ, 1881. Обобщения са направени от **Арнаудов, М.** *Веркович и „Веда словена“. Принос към историята на българския фолклор и на българското възраждане в Македония с неизвестни писма, доклади и други документи от 1885-1893.* С., 1968; **Богданов, Ив.** *Веда словена.* С., 1992.

Въпреки сериозните проучвания, проблемите свързани с нестинарството се нуждаят от ново обобщение. Срв.: **Шаранков, Ем.** *Нестинарство.* С., 1947; **Ангелова, Р.** *Игра по огън. Нестинарство. (Народен обичай в България).* С., 1955; **Георгиева, Ив.** *Нестинарството в Странджа.* – В: *Културно-историческо наследство на Странджа-Сакар.* С., 1987, 105-114; *Нестинарството в България.* – Във: *Втори международен конгрес по българистика.* Т. 10. С., 1987, 37-50; **Маврофридис, Г.** *Нестинарството в гръцката етнографска книжнина. – Thracia,* 10, 1993, 155-168 с богата библиография. Реликти от култа към Залмоксис са засвидетелствувани от **Венедиков, Ив.** *Нов аспект на култа към Залмоксис. – Изкуство,* 1983, № 4, 43-45; **Симеонова, Л.** *Деянията на Св. Дазий като извор за духовната култура на Дуросторум през късната античност.* – В: *Североизточна България – древност и съвремие.* С., 1985, 288-295, макар че **Тъпкова-Заимова, В.** *Сведения за средновековни кукерски игри.* – В: *Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски.* С., 1960, 705-708 мисли, че в случая думата е за елементи от обичайно-обредната система, свързана с кукерите. Дискусията в историографията е проследена от **Pillinger, R.** *Das Martyrium des Heiligen Dasius. (Text, Übersetzung und Kommentar).* Wien, 1988. Приемствеността в живота на религиозните средища е видна от **Илиев, Б.** *Текето Демир баба, старо тракийско светилище в Лудогорието. – Векове,* 1982, № 6, 66-72; *Легенди и предания за текето Демир баба, старо тракийско светилище в Лудогорието.* – В: *Североизточна България – древност и съвремие.* С., 1985, 222-228; *Легендата за железния баща, праисторическият герой на Лудогорието. – ТАВ,* 4, 1990, 152-156. Вж. още от същия автор: *Елементи на тракийските ритуали и празненства съхранени в предпролетните обичаи на населението на Североизточна България. – ТАВ,* 3, 1988, 246-251, както и **Влахов, К.** *Културно-езиково наследство в Североизточна България.* – В: *Североизточна България – древност и съвремие.* С., 1985, 198-205.

Ако се съди по литературата, най-голямо изглежда вниманието към кукерите. Те са обект на анализ в чуждата историография както в миналото, така и към днешна дата, особено във връзка с произхода на трагедията. Срв.: **Dawkins, R. W.** *The Modern Carnaval in Thrace and the Cult of Dionysos. – JHS,* 26, 1906, 191-206; **Ridgeway, W.**

The Origin of Tragedy. Cambridge, 1910; **Romaios, G. A.** *Cultes populaires de la Thrace. Les anesténaria, céremonie du lundi pur.* Athènes, 1949; **Kakouri, K.** *Dionysiaka. Aspects of the Popular Thracian Religion of Today.* Athens, 1965. В българската литература проучванията започват с **Кацаров, Г.** *Кукерите.* – *ПСп,* 68, 1907, 1-4 и **Маринов, Д.** *Кукове или кукери.* – *ИЕМ,* 1907, № 1, 21-26. Вж. още: **Кацаров, Г.** *Кукерите.* – *Периодично списание на БКД,* 1908, № 18, 454-458; *Karnavalbräuche in Bulgarien.* – *Archiv für Religionswissenschaft,* 1908, № 11, 407-409. Относно етимологията на думата срв.: **Влахов, К.** *Значението на името кукери и неговата етническа принадлежност.* – *Език и литература,* 1977, № 6, 73-74; **Георгиев, Вл.** *За произхода на думите кук, кукер, кикир.* – *Български език,* 1978, № 4, 334-335. По отношение на кукерските игри и някои елементи на обреда срв: **Златковская, Т. Д.** *О происхождении некоторых элементов кукерского обряда у болгар (К вопросу о фракийских традициях у народов Юговосточной Европы).* – *СЭ,* 1967, № 3, 31-46; **Tcherkezova, M.** *Les jeux carnavalesques bulgares, coutumes de fertilité, de santé et de théâtre populaire.* – In: *Le masque dans la tradition européenne. Exposition dans le musée international du carnaval et du masque à Binche.* 1975, 111-126; *Eléments thraces dans la coutume bulgare des „Koukéris“.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 3. Bucureşti, 1980, 367-371; *Следы культуры фракийцев в болгарской культуре.* – *Thracia Pontica,* 1, 1982, 213-219; **Митова-Джонова, Д.** *Най-ранният компонент на кукерските игри.* – *Анали,* 1995, № 1-2, 39-63; **Богданов, Б.** *Кукерските игри, дионисовите празници и атическият театър и драма.* – В: *Театърът като феномен в културната история на Европа.* С., 1998, 5-10. В румънската историография тематиката е повдигната от **Muşu, Gh.** *Motifs mythiques du substrat thrace et leurs correspondances avec ceux de Dionysos.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 3. Bucureşti, 1980, 331-336.

Маските и маскирането, облеклото и реквизитът на изпълнителите са анализирани от **Angelova, R.** *Les masques populaires bulgares.* – In: *Sonderabruck aus dem Schweizerische Archiv für Volkskunde.* Basel, 1967, № 3-4, 226-239; **Черкезова, М.** *Типология и разпространение на сурвакарските и кукерските маски, обредно облекло и реквизит в България.* – В: *Материали от Първия конгрес на БИД.* Т. 2. С., 1970, 181-191; *Кукерски обичаи и маски.* – *Векове,* 1974, № 2-3, 42-55; **Бочев, М.** *Кукерски игри, кукери и кукерски маски.* – *Проблеми на изкуството.* 1976, № 3, 27-34; **Черкезова, М.** *Български карнавални маски.* С., 1978; **Габровски, М.** *Маскирането в българските новогодишни обичаи.* – *Българска етнография,* 1980, № 3, 40-50; **Райчевски, Ст.** *Проучвания върху култа на Дионис в традиционните обичаи с маскирани изпълнители от Тракия.* – *Български фолклор,* 1993, № 2, 68-73. Обобщението е на **Краев, Г.** *Маските и маскарадните игри у българите.* С., 1996. Цялостното представяне на обичая може да се проследи у **Петров, П.** *Кукери – един български обичай от античен произход.* – В: *Етногенезис и културно наследство на българския народ.* С., 1971, 115-118; *Кукери и сурвакари.* – *ИБИД,* 28, 1972, 267-281; **Станенова, Ж.** *Кукери и сурвакари.* С., 1982; **Фол, В.** *Моделът на космоса в обичая Кукеров ден.* – *Човек. Еволюция. Космос,* 1984, № 2, 125-137. Най-пълно е изследването на **Райчевски, Ст., В. Фол.** *Кукерът без маска.* С., 1993, където е предложена и цялостна културно-историческа интерпретация на обичайно-обредната система.

В тази обстановка се появяват редица проучвания за християнски светци и светици, в чийто персонажи се откриват отгласи от една по-стара действителност. Срв. например **Kazarow, G.** *The Thracian Rider and St. George.* – *Antiquity,* 12, 1938, 290-296; **Koleva, T.** *Sur l'origine d'un groupe de coutumes et rites dans la region Balkano-Carpathique (La fête de Saint-Georges).* – *Thracia,* 2, 1974, 219-226; *Typologie de la fête de St. Geoges chez les slaves du sud.* – *EB,* 1977, № 1, 116-121. Трябва да се има предвид обаче, че приемствеността на тракийския конник със Свети Георги е по-скоро образна отколкото смислова и това добре личи от постановката на **Цивьян, Т. В.** *Балканские дополнения к последним исследованиям индоевропейского мифа о Громовержце.* – В: *Балканский лингвистический сборник.* Москва, 1976, 172-195. Вж. още: **Георгиева, Ив.** *Един странен култ в Родопите, Странджа и междуречието на Струма и Места.* – *Родопски сборник,* 3, 1972, 159-174, където се анализира почитането на Света Марина. По тази тема срв: **Фол, В.** *Почитането на Св. Марина в Странджа.* – *МИФ,* 1, 1985, 118-154; *Sainte Marina: une vision sur l'heritage spirituel antique.* – In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology.* Vol. 1. Bucureşti, 1997, 679-690 и нейното обобщение: *Забравената светица.* С., 1996. Други светци и митологични фигури са обект на тълкуване от **Вълчинова, Г.** *Трифон Зарезан. Историко-етнографско изследване.* С., 1988 (автореферат на докторска дисертация) и още от нея: *La Thrace "au bon vin" et les thraces – „buveurs". (Une lecture alternative).* – *Thracia,* 11, 1995, 489-496; **Георгиева, Ив.** *За произхода на култа на Св. Модест.* – Във: *Въпроси на етнографията и фолклористиката.* С., 1980, 87-91; **Ботева, Д.** *Етрополският Свети Атанас, Сабазий и прорицалището на бесите.* – *Минало,* 1996, № 2, 18-28. Същото и на френски език: *L'oracle de Dionysos des Besses.* – In: *Proceedings of the VIIth International Congress of Thracology.* Vol. 1. Bucureşti, 1997, 667-678; **Венедиков, Ив.** *Самоди-*

вите. – *ИЕИМ*, 6, 1963, 271-278; **Маразов, Ив.** *Амазонката и самодивата.* – *МИФ*, 1, 1985, 90-117. Срв. обаче анализът на **Фол, Ал.** *Амазонките.* – В: *Проблеми на българския фолклор*, 8. *Българският фолклор в славянската и балканската културна традиция.* С., 1994, 14-18, който предлага съвсем различна интерпретация. **Горанов, Б.** *Тракийските митове за Орфей и българските легенди за изкусни свирачи.* – Във: *Фолклор, език и народна съдба.* С., 1979, 201-211; **Чалъков, М.** *Отглас от мита за Орфей и Евридика в Средните Родопи.* – В: *Балканистичен форум*, 3, 1993, 13-26; **Маразов, Ив.** *Главата на Орфей и кракът на Евридика.* – *Български фолклор*, 1995, № 2, 4-19; **Vasilev, G.** *Orphisme et bogomilisme.* – *Thracia*, 11, 1995, 503-516; **Raitchevski, St.** *Der Mythos von Boreas und Oreithya in der bulgarischen Folklore.* – *Thracia Pontica*, 2, 1985, 208-214; *Alexander of Macedon and „Juda pirinska“ in the Folklore of the Bulgarians from the Rhodope Mountains and Southern Thrace.* – *Thracia*, 11, 1995, 497-502.

Обреди, обичаи, елементи на празничната система, както и отделни космически персонажи, които разкриват паралели или следи със и от античността присъствуват в разработките на **Венедикова, В.** *Български паралели на античния обичай заораване при основаване на селище.* – В: *Изследвания в чест на акад. Д. Дечев.* с., 1958, 779-785; **Георгиева, Ив.** *Някои антични следи в българските народни вярвания и обичаи.* – *ИБИД*, 27, 1969, 21-34; *За произхода на един народен празник.* – В: *Изследвания в чест на акад. Михаил Арнаудов.* С., 1970, 423-432; *Змията-стопан в българските народни вярвания.* – *Векове*, 1978, № 2, 23-29; *Космическото дърво в българската народна култура.* – *Векове*, 1982, № 1-2, 25-33; **Златковская, Т. Д.** *Элементы культа змеи и духовной куьтуре народов Юговосточной Европи. (К вопросу об етнокультурном наследии древнего населения Балкано-Дунайского региона).* – *Živa Antika*, 1974, № 1-2, 91-116; *Rosalia – русалии? (О происхождении восточнославянских русалии).* – В: *История, культура, этнография и фольклор славянских народов.* Москва, 1978, 210-227; *Новогодний обряд хлестания у болгар и древнебалканская традиция.* – *Pulpudeva*, 3, 1980, 253-260; **Райчевски, Ст.** *Космическият елен в обредния фолклор на българите.* – В: *Културно-историческо наследство на Странджа – Сакар.* С., 1987, 136-143; **Петров, Др.** *Към въпроса за произхода на южнославянската епическа традиция. Из „Превъплъщенията на вълка-пазител“.* – *Литературна мисъл*, 1986, № 10, 116-134; **Краев, Г.** *Обредното травестиране по българските земи през зимния календарев цикъл.* – В: *Обреди и обреден фолклор.* С., 1981, 146-177; *Травестизмът в моминската фолклорна обредност.* – *МИФ*, 1, 1985, 37-90; **Беновска, М.** *Наблюдения върху символиката в обреда за дъжд „пеперуда“.* – Във: *Фолклор, език и народна съдба.* С., 1979, 142-154; **Попов, Р.** *Пеперуда и Герман.* С., 1989. От същия автор срв. още: *Светци близнаци в българския фолклор.* С., 1991. Не могат да се пропуснат и **Moldoveanu, El.** *La fête thrace du printemps – Lazărul (le Lazare).* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 3. Bucureşti, 1980, 321-326; **Tutungiu, P.** *The Thracian Mythical Substratum of „Mioriţa“.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 3. Bucureşti, 1980, 373-379; **Suliteanu, Gh.** *Prémisses concernant l'origine thrace de certains éléments du folklore musical roumain.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 3. Bucureşti, 1980, 355-365; **Манолов, Ил.** *Древнефракийские элементы в болгарской народной музыке.* – In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie.* Vol. 3. Bucureşti, 1980, 289-292.

СЪКРАЩЕНИЯ

Кирилица

АнтБалк	Античная балканистика. Москва
БИБ	Българска историческа библиотека. София
ВДИ	Вестник древней истории. Москва
ВИ	Вопросы истории. Москва
ВИСб	Военноисторически сборник. София
ВЯ	Вопросы языкознания. Москва
ГДА-НБУ	Годишник на департамента по археология. Нов български университет. София
ГМП	Годишник на музеите в Пловдив. Пловдив
ГНАМ	Годишник на Националния археологически музей. София
ГНМ	Годишник на народния музей – София. София
ГНМП	Годишник на народния музей – Пловдив. Пловдив
ГНПМ	Годишник на Националния политехнически музей. София
ГПНБ	Годишник на Пловдивската народна библиотека. Пловдив
ГПНБМ	Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей. Пловдив
ГСУ	Годишник на Софийския университет. София
–	ИФ – Исторически факултет
–	ИФФ – Историко-филологически факултет
–	ФИФ – Философско-исторически факултет
–	ФФ – Филологически факултет
–	ФЗФ – Факултет за западни филологии
–	ФКлНФ – Факултет за класически и нови филологии
ИАИ	Известия на археологическия институт. София
ИБАД	Известия на Българското археологическо дружество. София
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт. София
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество. София
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество. Варна

ИЕИМ	Известия на етнографския институт с музей. София
ИЕМ	Известия на етнографския музей. София
ИИБЕ	Известия на иститута за български език. София
ИИБИ	Известия на института за българска история. София
ИИД	Известия на историческото дружество. София
ИИИ	Известия на института за история. София
ИИМ	Известия на института за музика. София
ИИМШ	Известия на исторически музей – Шумен. Шумен
ИМСЗБ	Известия на музеите от Северозападна България. Враца
ИМЮБ	Известия на музеите от Южна България. Пловдив
ИМЮИБ	Известия на музеите от Югоизточна България. Стара Загора
ИНМВ	Известия на народния музей – Варна. Варна
ИНМК	Известия на народния музей – Коларовград. Коларовград
ИНМР	Известия на народния музей – Русе. Русе
ИНМШ	Известия на народния музей – Шумен. Шумен
ИПр	Исторически преглед. София
МИФ	Митология. Изкуство. Фолклор. София
МПК	Музеи и паметници на културата. София
ОБАИ	Отчет на Българския археологически институт. София
ПСп	Периодично списание на Българското книжовно дружество. София
РП	Разкопки и проучвания. София
СА	Советская археология. Москва
СбНУНК	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София
СЭ	Советская этнография. Москва
СпБАН	Списание на Българската академия на науките. София
УПр	Училищен преглед. София

Латиница

AA	Archäologischer Anzeiger. Berlin
AB	Archäologisches Beiblatt. Wien
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich – Ungarn. Wien
AIStCl	Annuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj
AJA	American Journal of Archaeology. Baltimore
AM	Mitteilungen des (kaiserlichen) deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung. Athen
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Berlin – New Jork
ANS	American Numismatic Society.
AntCl	Antiquité Classique. Paris
AS	Anatolian Studies. London
BalkForum	Balkanistic Forum. Blagoevgrad
BAR	Britisch Archaeological Reports. Oxford
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique. Paris
BHR	Bulgarian Historical Review. Sofia
CAH	Cambridge Ancient History. Cambridge
ClPh	Classical Philology. Chicago
EB	Etudes Balkaniques. Sofia
ED	Ephemeris Dacoromana. Roma
EH	Etudes Historiques. Sofia
ExpThr	Expeditio Thracica. Sofia
JDAI	Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts. Berlin
JIES	Journal of Indo-Europeen Studies.
JHS	Journal of Hellenic Studies. London
JRS	Journal of Roman Studies. London
LingBalk	Linguistique Balkanique. Sofia
RA	Revue Archéologique. Paris
RE	Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Stuttgart
REA	Revue des Etudes Anciennes. Bordeaux-Paris
REG	Revue des Etudes Grecques. Paris
RH	Revue Historique. Paris
RHR	Revue de l'Histoire des Religions. Paris
RIEB	Revue International des Etudes Balkaniques. Bucureşti
RPh	Revue de Philologie, de Littérature et d'Histoire Ancienne. Paris

SCIV	Studii şi Cercetrri de Istorie Veche. Bucureşti
SemThr	Seminarium Thracicum. Sofia
StBalc	Studia Balcanica. Sofia
StCl	Studii Clasice. Bucureşti
StThr	Studia Thracica. Sofia
TAB	Terra Antiqua Balcanica. Sofia
ThrAnt	Thracia Antiqua. Sofia

БИОБИБЛИОГРАФСКА СПРАВКА

Димитър Петров Попов е роден на 17.04.1950 г. в София. През 1973 г. завършва Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Като аспирант на института по тракология на БАН през 1977 г. защитава дисертацията „Политико-религиозно устройство на царския институт при траките“ и получава научната и образователна степен „доктор“. От 1978 г. е асистент, а от 1984 г. – доцент в Института по стара история, палеобалканистика и тракология към Историческия факултет. От 1985 до 1990 г. е ръководител на секция „История и археология“ към Института по тракология. От 1991 до 1995 г. е заместник-декан на Историческия факултет на Софийския университет. През 1995 г. получава научната степен „доктор на историческите науки“, а от 1997 г. е професор. Научните интереси на Д. Попов са предимно в областта на древната история и култура на обществата от Източносредиземноморския свят и на техните взаимодействия, както и по отношение на тракийската религия и въобще на светогледа на траките. Творческите му изяви включват над 150 публикации – монографии, студии, статии, учебници, най-важните от които в авторитетни чуждестранни издания. Открояват се книгите *Тракийската богиня Бендида.* С., 1981; *Залмоксис. Религия и общество на траките.* С., 1989; *Богът с много имена.* С., 1995; *История на стария свят.* С., 1997.